



**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA CEHÂLET ve MEÇHUL
RÂVİLER
(Doktora Tezi)**

Fatma YILDIZ

**Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ
(Danışman)**

RİZE

2021

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında, Fatma YILDIZ tarafından hazırlanan *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râvi* başlıklı bu çalışma, 22/11/2021 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ

Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Süleyman TURAN

Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Muhammet YILMAZ

Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Halil İbrahim TURHAN

Kabul/Red

Üye: Doç. Dr. Selim DEMİRCİ

Kabul/Red

___/___/___

Doç. Dr. Ahmet YANIK

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Doktora Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler” konulu tezimi, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Eserimde, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine / kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır.

Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitime kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim. 22 /11/2021

Fatma YILDIZ

ÖN SÖZ

Cerh ve tâ'dîl ilminin gelişim seyri uzun bir zaman diliminde kademeli olarak gerçekleşmiştir. Bu ilmin merkezinde yer alan râviler etrafında özellikle ilk asırlarda yoğun bir ricâl tenkit faaliyetinin geliştiği, sonraki dönemlerde ise bu pratik üzerinden usûl ve kaidelerin oluştuğu söylenmelidir. Meçhul râvi ıstılahının hadis usûlü eserlerindeki gelişimi ile ilgili akademik çalışmaların varlığından söz edilebilir. Ancak söz konusu eserlerdeki esaslara zemin teşkil eden hicrî ilk üç asırda bu râvi grubunun pek çok açıdan ele alan çalışmaların varlığından bahsetmek zordur. Tabaka bakımından meçhul râviler kısmen ele alınsa da bölge dağılımı ve meçhul râvi ile münekkit arasındaki muâsarât ilişkisi gibi açılardan çalışılmamıştır. Ayrıca meçhul râvi anlayışı münekkit-ıstılah ilişkisi dikkate alınarak gelişim evrelerini inceleyen etütler açısından da durum farklı değildir. Alandaki bu ve benzeri eksiklikler göz önünde bulundurularak doktora çalışma konusunun hicrî ilk üç asırda meçhul râvi anlayışı olması düşünülmüştür. Bu inceleme neticesinde meçhul râvinin ricâl tenkit ilmi ve hadis tarihi açısından bazı noktaları aydınlatılabileceği gibi hadis usûlü eserlerinde betimlenen meçhul râvi anlayışının merkezindeki uygulamalar görülebilecektir.

Meçhul râvi ile ilgili bir çalışmada râvilerin tayini meselesi karşılaşılan ilk zorluklar arasında yer alır. Hicrî ilk üç asırda azımsanamayacak miktarda meçhul râvinin ve aynı râvi grubu hakkında değerlendirmesi bulunan pek çok hadis âliminin varlığından söz edilebilirse de çalışmamızda mütekaddim dönem cerh-ta'dîl eseri olan İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eser hareket noktası olarak belirlenmiştir. Buna göre ricâl tenkidinde temsil gücü yüksek münekkitler ve meçhul râvi değerlendirmeleri esas alınarak meçhul râvi anlayışı incelenmiştir.

Bu çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Birinci bölümde meçhul râvinin hadis ve ricâl tenkit ilmindeki konumu ele alınmaktadır. Bu bölümde hicrî ilk üç asır meçhul râvi değerlendirmelerinin hadis usûlü eserleri üzerinden takibi yapılmakta ve meçhul râvi grubunun ricâl tenkit

ilmindeki konumu isnad, tabaka, bölge ve râvi-münekkit ilişkisi esas alınarak tespiti çalışılmaktadır.

İkinci bölümde münekkitlerin meçhul râvi anlayışı çerçevesinde İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitler özelinde meçhul râvi terimi, meçhul râviyi tespit metodu, meçhul râvi yaklaşımı ve terminolojisi ele alınmaktadır. İstılahın ortaya çıkışı ve teşekkülüne tekâbül eden üçüncü asrın ilk yarısını kapsayan bu dönemde meçhul râviyi ifade etmek üzere kullanılan terimler, münekkitlerin bu konudaki üslubu hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Söz konusu zaman diliminde ilmî bir yaklaşımın oluşup oluşmadığı ise, çağdaş münekkitlerin ihtilafları üzerinden ayrıca takip edilmektedir. Meçhul râvi tespitinde rivayet malzemesinin değişkenliğinin etkisi, münekkidin kendi içerisindeki ihtilaflı görüşleri incelenerek ortaya konulmaktadır.

“Meçhul Râvi Anlayışının Yarı İstikrar Dönemi” başlıklı üçüncü bölümde, ikinci bölümle benzer bir yöntemle Ebû Zür'a ve Ebû Hâtım gibi münekkitlerin tespitleri incelenmektedir. Bu dönemde münekkitlerin meçhul râvi terimine katkıları, öne çıkan önceki dönemin birikimi ile mukayese edilmesi ve bazı kullanımların müstakil tetkiki ile ele alınmaktadır. Böylece münekkitlerin meçhul râvi anlayışını nereden nereye taşıdıkları ve önceki dönemde mesele etrafında teşekkül eden anlayışı ne ölçüde benimsedikleri gibi soruların cevabı ortaya konacaktır.

Hicrî ilk üç asır özelinde meçhul râvi anlayışına yoğunlaşan çalışmamız, Sonuç bölümü ve meçhul râvi değerlendirmeleri ile ilgili Ek ile bitmektedir.

Çalışmada kitap, bölge, şehir, müellif, râvi yazımında Türkiye’de hazırlanan akademik çalışmalara yazım teknikleri açısından bir standart sunan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’nin yazım kriterleri azamî ölçüde takip edilmiştir. “İbn Ebî Hâtım” örneğinde görüldüğü gibi araştırmacılar arasında maruf şekli olması durumunda *DİA*’nın yazım ölçütü esas alınmamıştır.

Lisans öğrenciliğimden itibaren hadis ilmi ile irtibatımı sağlıklı bir şekilde kuran, her daim ilmî mesaîde ciddiyet ve duruşuyla örnek aldığım kıymetli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Yavuz Köktaş Bey’e katkılarından dolayı en kalbî hürmet ve teşekkürlerimi sunarım. Araştırma konusunun belirlenmesinde yardımlarını esirgemeyen ve araştırmanın şekillenmesinde önemli katkılar sunan Doç. Dr. Halil

İbrahim Turhan Bey'e, çalışmaya katkılarından dolayı Doç. Dr. Muhammet Yılmaz, Doç. Dr. Süleyman Turan ve Doç. Dr. Selim Demirci Beylere teşekkürü borç bilirim. Çalışmanın tamamını okumak suretiyle değerli katkılar sunan Ayşe Nur Duman'a, tezin bazı bölümlerini okuyarak tashihlerde bulunan Ayşegül Toprak, Esmâ Yılmazlar ve Gülsüm Korkmazer' e teşekkür ederim.

Son olarak ilim hayatım boyunca desteklerini her daim yanımda hissettiğim anne ve babama teşekkürlerimi sunuyorum. Kalemime her zaman saygı duyan ve beni teşvik eden kıymetli eşime ve anlayış ve fedakarlığından dolayı kızıma teşekkür etmek benim için onurdur.

Dünyanın zorlu bir süreçten geçtiği ve ciddi kayıpların yaşandığı bir salgına şahitlik edilen bir süreçte bu çalışma kaleme alınmıştır. Bu zorluklar arasında desteğini her zaman yanımda hissettiğim dostlarıma teşekkür ederim.

Fatma YILDIZ

Trabzon-2021

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	2
ETİK BEYAN	3
ÖN SÖZ	4
İÇİNDEKİLER	7
ÖZET	10
ABSTRACT	11
KISALTMALAR	12
TABLolar LİSTESİ	13
ŞEKİLLER LİSTESİ	14
GİRİŞ	15

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS İLMİNDE MEÇHUL RÂVİ VE RİCÂL İLMİNDEKİ KONUMU

1.1. HADİS İLMİNDE MEÇHUL RÂVİ	31
1.1.1. Meçhul Râvî Tanımları	32
1.1.1.1. Klasik Hadis Usûlü Kaynaklarında	32
1.1.1.2. Günümüz Kaynaklarında	54
1.1.2. Râvinin Meçhul Sayılma Sebepleri	57
1.1.3. Râviden Meçhullüğü Kaldıran Faktörler	58
1.1.3.1. Şöhret	58
1.1.3.2. Muteber Bir Âlimin Tezkiyesi	60
1.1.3.3. Rivayette Bulunanların Nitel ve Nicel Özelliklerinin Rolü	61
1.1.3.4. Kendisinden Sika Birinin Rivayette Bulunması	64
1.1.4. Meçhul Râvinin Rivayetlerinin Hükümü	67
1.1.5. Meçhul Râviden Rivayet Meselesi	69
1.1.5.1. Meçhul Râviden Nakletmenin Râvî ve Rivayete Etkisi	70
1.1.5.2. Meçhul Râviden Çokça Nakletmek	72
1.1.6. Meçhul Râvî ile İlgili Kullanımlar	77
1.1.7. Meçhul Râvî İstılahının Diğer Bazı Terimler ile İlgisi	77

1.2. MEÇHUL RÂVİNİN RİCÂL İLMİNDEKİ KONUMU.....	84
1.2.1. Cerh-Ta'dîl Bakımından Meçhul Râviler	85
1.2.1.1. Ricâl ÂlimlerininTasnifine Göre	86
1.2.1.2. İlk Üç Asır Münekkitlerinin Kullanımlarına Göre.....	91
1.2.1.3. Meçhul Olmanın Adâlet ve Zabtlı İlişkisi.....	93
1.2.2. İsnad, Tabaka, Belde ve Münekkit Açısından Meçhul Râviler	98
1.2.2.1. Meçhul Râvilerin Yer Aldığı İsnadların Genel Karakteristiği	99
1.2.2.2. Meçhul Râvilerin Tabaka Esasına Göre Dağılımı	103
1.2.2.3. Münekkitler ve Meçhul Râviler Arasındaki Muâsarât İlişkisi.....	119
1.2.2.4. Meçhul Râvilerin Bölge Esasına Göre Dağılımı.....	123
1.3. DEĞERLENDİRME	129

İKİNCİ BÖLÜM

MEÇHUL RÂVİ ANLAYIŞININ DOĞUŞU VE TEŞEKKÜL DÖNEMİ

2.1. Münekkitlerin Meçhul Râvi Anlayışı.....	137
2.1.1. İmam Mâlik: Lügavî Kullanım	142
2.1.2. İmam Şâfiî: Teknik Formların Kullanımı	146
2.1.3. Yahyâ b. Maîn: Lügavî Kullanımdan İstılaha.....	160
2.1.3.1. Meçhul Râvi Tespit Yöntemi.....	162
2.1.3.2. Meçhul Râvi ile İlgili Yaklaşımı.....	169
2.1.3.3. Meçhul Râvi Terminolojisi.....	176
2.1.4. Ali b. el-Medîni: Teknik Kullanımların Yaygınlaştırıcısı.....	189
2.1.4.1. Meçhul Râvi Tespit Yöntemi.....	190
2.1.4.2. Meçhul Râvi ile İlgili Yaklaşımı.....	197
2.1.4.3. Meçhul Râvi Terminolojisi.....	201
2.1.5. Ahmed b. Hanbel: Az Hadisi Olma Vurgusu	205
2.1.5.1. Meçhul Râvi Tespit Yöntemi.....	207
2.1.5.2. Meçhul Râvi İlgili Yaklaşımı	212
2.1.5.3. Meçhul Râvi Terminolojisi.....	215
2.2. Meçhul râvilerle ilgili Kullanımların Analizi	227
2.2.1. Rivayet Malzemesi Değişkenliğinin İhtilafa Etkisi	231
2.2.1.1. Çağdaş Münekkitlerin İhtilafları: İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel ..	232
2.2.1.2. Münekkidin Çelişkili Görüşleri: Yahyâ b. Maîn Özelinde	239

2.3. DEĞERLENDİRME	248
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
MEÇHUL RÂVİ ANLAYIŞININ YARI İSTİKRAR DÖNEMİ	
3.1. Münekkitlerin Meçhul Anlayışı.....	252
3.1.1. Ebû Zûr'a er-Râzî	254
3.1.1.1. Meçhul Râvi Tespit Metodu.....	256
3.1.1.2. Meçhul Râvi ile İlgili Yaklaşımı	264
3.1.1.3. Meçhul Râvi Terminolojisi.....	269
3.1.2. Ebû Hâtîm er-Râzî	276
3.1.2.1. Meçhul Râvi Tespit Metodu.....	279
3.1.2.2. Meçhul Râvi ile İlgili Yaklaşımı	284
3.1.2.3. Meçhul Râvi Terminolojisi.....	295
3.2. Meçhul Râvilerle ilgili Kullanımların Analizi.....	334
3.2.1. Münekkitlerin Ricâl Tenkit Terminolojisine Katkısı	334
3.2.2. Hicrî 2. ve 3. Asır Münekkitlerinin Tespitleri ile Mukayesesi	338
3.2.3. Hoca-Talebe İhtilafları: Ebû Hâtîm ve Buhârî Özelinde	341
3.2.4. Meçhul Râvilerle Hicrî 3. Asır Münekkitleri Arasındaki Muâsarât İlişkisi.....	350
3.3. DEĞERLENDİRME	351
SONUÇ VE ÖNERİLER	354
KAYNAKLAR.....	363
EKLER	378

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri

Tez Türü: Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Yavuz Köktaş

Hazırlayan: Fatma Yıldız

Yıl: 2021

Sayfa Sayısı: 472

ÖZET

HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA CEHÂLET ve MEÇHUL RÂVİLER

Bu çalışmada meçhul râvi anlayışının hicrî ilk üç asırda gerçekleştirmiş olduğu gelişim seyri incelenmiştir. Söz konusu asırlar, meçhul râvi anlayışını tesis eden düşüncenin anlaşılmasında, dolayısıyla sonraki dönem hadis usûlü eserlerindeki meçhul râvi kavramının temellendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. En az bir münekkit tarafından meçhul olmakla nitelendirilen râviler, isnad, dönem, bölge ve râvi-münekkit ilişkisi açısından ele alınmıştır. Bununla, münekkitlerin bu tür râvilerin meçhullüğünü belirlerken uyguladıkları yöntemin tespit edilmesi ve meçhul râvilerin yoğunlaştığı zaman dilimi ve bölgelerin ricâl tenkidi açısından yorumlanması hedeflenmektedir. Bu bağlamda hicrî ilk üç asırda meçhul râvilerin hangi bölgelerde yoğunlaştığı ve bunların muhtemel sebepleri, meçhul râvilerin yaşadıkları dönemde mi yoksa vefatlarından sonra mı değerlendirmeye tâbi tutuldukları tespit edilmiştir. Meçhul râvi kavramının ricâl tenkit lafızları arasında yer almasını sağlayan hicrî ilk üç asır münekkitlerinin tespitleri, kimin ne ölçüde bu terime katkıda bulunduğunu açık bir şekilde ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Bu süreçte meçhul râvinin kime denildiği, münekkitlerin meçhul râvi tespit yöntem ve yaklaşımları ve söz konusu anlayış etrafında vazedilen terminolojinin ne olduğu gibi konular meçhul râvi kavramının seyrini ortaya koymada önemli addedilmiş ve ayrıntılı tetkik edilmiştir. Ayrıca söz konusu döneme ait meçhul râviye delalet etmek üzere münekkitler tarafından kullanılan değerlendirme lafızları ve bazılarının delâlet ettikleri manalar tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ricâl Tenkidi, Meçhul Râvi, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Münekkit Muhaddis, Muâsarât.

Recep Tayyip Erdogan University Graduate School Of Social Sciences

Department: Basic Islamic Sciences

Thesis Type: Ph. D. Dissertation

Supervisor: Prof. Dr. Yavuz Köktas

Author: Fatma Yıldız

Year: 2021

Pages: 472

ABSTRACT

AL-JAHĀLAH AND UNKNOWN NARRATORS IN THE FIRST THREE CENTURIES OF HIJRA

In this thesis, the course of the development that the notion of unknown narrator passed through in the first three centuries of hijra has been examined. This period had a leading role in the comprehension of the idea evolving the notion of the unknown narrator. The narrators, described as being unknown by at least only one critic in the first three centuries of the hijra, were discussed in terms of Isnad, period, region, and the narrator-critic relationship. What has been aimed at is to define the method used by the critics while determining the obscurity of such narrators and to interpret the period and regions in which the unknown narrators were centered according to the science of rijal criticism. In this context, it has been determined in which regions the unknown narrators were common in the first three centuries of the hijra and its possible reasons, and whether the unknown narrators were evaluated in their own period or after their death. The aim underlying the determination of the critics of first three centuries who enabled the consideration of the unknown narrator concept within the wordings of the rijal criticism has been to reveal explicitly who contributed to the formation of this notion and to what extent. In this process, the matters like what narrators were assigned as unknown, what methods and approaches applied by the critics, and what terminology put forward to define the notion in question have been regarded crucial to reveal the course of the development of unknown narrator concept; thus, these matters have undergone a detailed examination. Furthermore, the evaluations of the utterances and their meanings used by the critics to signify the unknown narrators belonging to the period in question have been analysed.

Keywords: Hadith, Rijāl Criticism, Unknown Narrator, *al-Jarh wa al-ta'dil*, Hadith scholar critics, Contemporaneity.

KISALTMALAR

b. : İbn, bin

bk. : Bakınız

by. : Basım yeri yok

DİA: Diyanet İşleri Başkanlığı Ansiklopedisi

ed. : Editör

ET : Etbâu't-Tâbiîn

İLAM : İlmi Araştırmalar Merkezi

krş. : Karşılaştırınız

no : Numara

nşr : Neşreden

ö. : Ölüm tarihi

T : Tâbiîn

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TE : Tebeu'l-etbâ

thk : Tahkik eden

ts : Tarihsiz

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Meçhul Râvilerin Bölge ve Şehir Esaslı Nisbelerinin Tabakalara Göre Dağılımı..	127
Tablo 2: Şâfiî'nin Meçhul Râvi Değerlendirmeleri.....	157
Tablo 3: Ahmed b. Hanbel'in Cehâlet Anlamına Gelebilecek Kullanımları.....	216
Tablo 4: İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel'in Cehâlet Açısından Ortak Râvi Tespitleri..	233
Tablo 5: Ebû Zürr'a'nın Kullandığı Cehâletle İlgili Lafızlar ve Kullanım Miktarları.....	270
Tablo 6: Ebû Hâtim'in “ليس بمشهور” Terimi ile Kullandığı Lafızlar.....	309
Tablo 7: Ebû Hâtim ve Buhârî'nin Cehâletle Tavsif Ettiği Ortak Râviler.....	342

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Meçhul Râvilerden Çokça Nakleden Râviler	73
Şekil 2: <i>el-Cerh</i> ve <i>'t-ta'dîl</i> 'deki Meçhul Râvilerin Tabaka Bilgileri.....	107
Şekil 3: Tabaka Bilgisi Tespit Edilen Meçhul Râviler	107
Şekil 4: Meçhul Râvilerin Tabakalara Göre Dağılımı	109
Şekil 5: Münekkitlerin Sahâbe Tabakasına Ait Meçhul Râvi Tespitleri ve Oranları	111
Şekil 6: Sâhabe Neslinden Sonraki Meçhul Râviler.....	115
Şekil 7: Râvileri Meçhul Olmakla Niteleyen Münekkitler.....	120
Şekil 8: Meçhul Râvilerin Bölgelere Göre Dağılımı	124
Şekil 9: Meçhul Râvilerin Şehirlere Göre Dağılımı.....	125
Şekil 10: Meçhul Râvi Tespitlerinin İlk Dört Asırda Dağılım Miktarları	133
Şekil 11: Münekkitlerin Meçhul Râvi ile İlgili Kullanımlarına Göre Dağılımı	139
Şekil 12: Yahyâ b. Maîn'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı.....	166
Şekil 13: Yahyâ b. Maîn'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Öğrenci Sayısına Göre Dağılımı	172
Şekil 14: İbnü'l-Medîni'nin Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı.....	193
Şekil 15: İbnü'l-Medîni'nin Meçhul Râvi Tespitlerinin Öğrenci Sayısı Bakımından Dağılımı.	198
Şekil 16: Ahmed b. Hanbel'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı.....	210
Şekil 17: Hicrî 3. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Cehâlet Terminolojisine Katkı Sağlayan Münekkitler.....	227
Şekil 18: Ebû Zür'a'nın Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı	261
Şekil 19: Ebû Zür'a'nın Meçhul Râvi Tespitlerinin Öğrenci Sayısına Göre Dağılımı.....	266
Şekil 20: Ebû Hâtim'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı	282
Şekil 22: Ebû Hâtim'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Öğrenci Sayılarına Göre Oranları	287
Şekil 23: Cehâletle İlgili Kullanımların İlk Üç Asırdaki Seyri.....	295
Şekil 24: <i>el-Cerh</i> ve <i>'t-ta'dîl</i> 'de Cehâletle İlgili Tespitler Yapan Münekkitler	298

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

Ricâl tenkit edebiyatı, râvinin rivayet ehliyetini tespit çabasını gösteren çok sayıda örnek ihtiva eder. Sahasında yetkin münekkitlerin ortaya koyduğu bu çaba, biyografik ve cerh-ta'dîl türü eserlerde zengin bir terminoloji ile kendini gösterir. Bu ıstilahî kullanımlarda egemen üslubun rivayet değil, râvi etrafında biçimlendiği görülür. Râviler de hem kimlik hem de rivayet ehliyetinin bilinmesi itibarıyla ya maruf ya da meçhul olarak nitelendirilir. Bununla birlikte meçhul râvi konusunu ele alan mevcut çalışmalarda daha çok tanım, hüküm ve terminolojiye dair bilgiler bulunur. Her ne kadar bu bilgiler hadis usûlü açısından meçhul râviler hakkında sistematik sayılacak birtakım yaklaşımlar, esaslar ve kurallar ihtiva etse de hicrî ilk üç asır söz konusu olduğunda mezkûr eserler meçhul râvi anlayışı ve bu kavramın gelişimi ile ilgili detaylı bilgi sunmaz. Zira bu kaynaklar da böyle bir betimlemeyi hedeflememektedir. Bu nedenle hicrî ilk üç asır, meçhul râvi anlayışı bakımından incelendiğinde bazı noktaların kapalı kaldığı görülmektedir. Bu çalışma meçhul râvilerin hadis ilmindeki rolü ve konumu hakkında bazı sorulara hicrî ilk üç asır ricâl pratiğinden hareketle cevap aramayı hedeflemektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, bir râvinin meçhul olduğunu kimlerin tespit ettiği, bu kişilerin hangi süreçleri göz önünde bulundurarak bu kanaate vardıkları ve râvinin meçhullüğünü belirlemede neyi esas aldıkları gibi soruları cevaplamaktır. Bu soruların cevabı hicrî ilk üç asır münekkitlerinin uygulamaları, hadis usûlü âlimlerinin mesele üzerinde ortaya koyduğu ilmî mesaî ve modern çağda bu birikim etrafında kabul gören hâkim anlayışı da içine alan bir literatür çerçevesini göz önünde bulundurularak aranacaktır. Mezkûr literatürü bu sorular çerçevesinde her açıdan incelemek oldukça zordur. Bu nedenle hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi değerlendirmeleri çalışmanın merkezine yerleştirilmiştir. Meçhul râvinin hadis usûlündeki konumu ise âlimlerin ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi pratiğini nasıl betimlediğini göstermesi yönüyle ele

alınacaktır. Modern çağdaki etüdler ise meçhul râvi anlayışına ilişkin bahsi geçen zengin literatürün değerlendirilmesi ve hâkim anlayışı yansıtması yönüyle değerlendirilecektir.

Bu çalışmanın odağındaki meçhul râvi grubu, münekkitlerin hicrî ilk üç asır ricâl pratiğinde yoğun bir şekilde varlığını göstermektedir. Bu araştırmada meçhul râvi anlayışının hicrî ilk üç asır merkezinde gerçekleştirdiği gelişim seyri ele alınmaktadır. Bu amaçla söz konusu zaman diliminde yer alan meçhul râvi grubunun hadis usûlü eserlerine yansımaları, ricâl tenkit ilmi açısından konumu ve bu kavramın doğuş, teşekkül ve istikrar gibi temel gelişim safhaları incelenecektir. Bu anlayışın tarihî seyrinde takip edilmesi, meçhul râvi meselesinin kendine has özellik ve sınırlarının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Zira ricâl tenkit tarihinde hicrî ilk üç asır pratiği, meçhul râvi grubunun muhtevası ve ricâl tenkit ilmindeki konumu gibi meselelere zemin teşkil etmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye* isimli eserinde ve takip eden asırlarda usûl-i hadis âlimlerinin eserlerinde bir tanıma kavuşan hicrî ilk üç asır ricâl pratiği, zengin ve çok yönlü bir sahadır. Hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi meselesini yöntem yaklaşım ve terminoloji bağlamındaki katkıları tahlil edilirken, ıstılahın tarihsel seyrini betimleyen mezkûr tasvirlerden müstağnî kalınması düşünülemeyeceğinden Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve İbn Hacer (ö.852/1448) gibi âlimlerin konu hakkındaki açıklamaları önemli bir hareket noktası olmaktadır. Söz konusu birikimi kendi içerisinde ve zemin teşkil ettiği müteahhir dönem hadis usûlü eserlerindeki tanım ve meçhul râviye ilişkin izahları mukayeseli inceleyen çalışmanın olmaması, bu tezde teorik çerçevenin bu yönüyle ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu araştırmada müteahhir dönem âlimlerinin meçhul râvi ile ilgili tanım ve açıklamalarının hicrî ilk üç asır münekkitlerinin pratiklerini ne ölçüde anlamaya katkı sunduğu gibi sorular cevap bulacaktır. Diğer bir açıdan bu inceleme, hadis usûlü eserlerindeki meçhul râvi anlayışına ilişkin muhtevanın hicrî ilk üç asırdaki arka planını ortaya koyacaktır. Ricâl tenkit ilmi açısından meçhul râvilerin incelenmesiyle meçhullüğün râvinin cerhi anlamına gelmesinin hadis usûlü eserleri üzerinden takibi ve bu anlayışın hicrî ilk üç asır meçhul râvi değerlendirmeleri üzerinden sağlaması yapılacaktır. Bununla

hadis usûlü eserlerindeki meçhul râvi sınıflandırmasının hicrî ilk üç asır münekkitlerinin kanaatleri üzerinden ne derece şekillendiği görülecektir.

Çalışmanın odağındaki meçhul râvilerin tabaka ve bölge açısından dağılımının tespiti ise hadis tarihi açısından birtakım çıkarımlara imkân verecektir. Buna göre mezkûr râvi grubunun hangi zaman dilimi, bölge ve şehirde yoğunlaştığı tespit edilip elde edilen bulguların hadis tarihi açısından bir yere konumlandırılmasına gayret edilecektir. Hicrî 3. asır münekkitleri ile meçhul râviler arasındaki muâsarât ilişkisi, cerh-ta'dîlin nasıl gerçekleştiğini görme fırsatı sunacaktır. Bu bağlamda münekkitlerin râviler hakkındaki kanaatlerinin bir önceki nesil münekkitlerin görüşlerine istinaden mi yoksa bazı verilerden hareketle kendi içtihatlarıyla mı şekillendiği gibi meseleler netliğe kavuşacaktır.

Meçhul râvilerin hadis ilmindeki konumu ele alındıktan sonra hicrî ilk üç asır münekkitleri özelinde meselenin nasıl işletildiği ele alınacaktır. Bu sorunun münekkitler özelinde kronolojik olarak ele alınmasıyla meçhul kavramının ortaya çıkışı, teşekkülü ve istikrar merhaleleri tespit edilecektir. Bu minvalde meçhul râvinin nasıl bir süreçle tespit edildiği “Meçhul Râvi Tespit Metodu” başlığı altında; kimlere meçhul râvi denildiğinin cevabı “Meçhul Râvi Yaklaşımı” başlığı altında ve hicrî ilk üç asırda meçhul râviye delalet etmek üzere hangi lafızların kullanıldığı ise “Meçhul Râvi Terminolojisi” başlığı altında incelenmiştir. Sonuç olarak mezkûr soruların cevaplarının verilmesiyle bu çalışma; yaklaşım, metot ve terminoloji bakımından bazı münekkitler özelinde hicrî ilk üç asır meçhul râvi anlayışının gelişim seyrini ortaya koyacaktır. Çalışma konusu olan dönem, hicrî ilk üç asır şeklinde belirlenmekle birlikte, meçhul râvi tespitlerinin en yoğun yaşandığı hicrî 3. asır üzerinde ağırlıklı olarak durulmaktadır. Hicrî 2. asırda görülen gelişmelere, hicrî 3. asırdaki oluşumlara zemin hazırlaması itibarıyla önem atfedilmiştir.

Ricâl münekkitlerinin meçhul râvi ile ilgili terminolojiye katkısının araştırılması ile ıstılahın doğuşu, teşekkülü ve yarı istikrar bulduğu dönemler belirlenebilir. Bu çalışmada ele alınan hicrî ilk üç asırlık zaman dilimi, mezkûr ıstılahın gelişim sürecine katkı sunan münekkitler ve bu katkının muhtevası dikkate alınarak genel olarak üç safhada ele alınmıştır. İlk aşama hicrî 2. asır ricâl

münekkitleri İmam Mâlik ve İmâm Şâfiî gibi âlimleri kapsayan ıstılahın doğuşu evresidir. İkinci aşama 3. asrın ilk yarısında yer alan ricâl tenkit sahasında temsil gücü yüksek Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin katkı sunduğu meçhul ıstılahının teşekkül evresidir. Yarı İstikrar dönemi şeklinde isimlendirilen safha ise Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi hicrî 3. asrın ikinci yarısının önemli ricâl münekkitlerinin meçhul râvi terimine katkılarının inceleneceği bir dönemdir. Buna göre bu çalışmanın ikinci bölümünde meçhul ıstılahının doğuşu ve teşekkülü evreleri incelenirken üçüncü bölümde ise mezkûr ıstılahın yarı istikrar evresi ele alınacaktır.

Çalışmanın birinci bölümü, meçhul râvi anlayışının gelişim seyri ve meçhul râvinin ricâl ilmindeki konumuna tahsis edilmiştir. İlgili bölümde meçhul râvi teriminin teorik zemini, ilk dönem pratiği ile mukayeseli incelenecek, kavramın ricâl tenkit ilmindeki yerinin ne olduğunun izi sürülecektir. Böylece bu terimin konumuna ilişkin başlıca verilerin neler olduğu muhtelif yöntemlerle tespit edilecektir. Bu bölümde ricâl ilmi ve hadis tarihi açısından birtakım çıkarımlara imkân vermesi nedeniyle meçhul râviler isnad, tabaka, bölge ve münekkit-tabaka ilişkisi bakımından da ele alınacaktır. Bununla meçhul râvilerin ricâl tenkit sistemine ne zaman dâhil olduğunun tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Başka bir deyişle ricâl âlimlerinin bu râvileri cehâletle niteleme nedenleri ile onlara karşı hangi dönemde önlem alma gereği duyduğu konusu üzerinde durulacaktır. Yine bu râvilerin bölgelerinin tespit edilmesi ile meçhul râviler ile ilim merkezleri arasındaki ilginin niteliğine dair birtakım çıkarımlar yapılacaktır.

İkinci bölümde, münekkit-kavram ilişkisi merkeze alınarak meçhul kavramının ortaya çıkışı ve teşekkül süreci, İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), İbnü'l-Medîni (ö. 234/ 848-49), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Ebû Zür'a (ö. 264/878) ve Ebû Hâtim (ö. 277/890) özelinde ele alınacaktır. İlgili bölüm, öncelikle mezkûr ricâl münekkitlerinin meçhul râvi tespit yöntemini, yaklaşımını ve aynı râvi grubu ile ilgili terminolojisini göstermeyi hedeflemektedir. Meçhul teriminin bu üç temel alanda gelişim seyri ortaya konulabilir ve bu kullanımların yoğunluk dağılımı münekkit-zaman özelinde ele alınabilirse, bir yandan erken dönem ricâl tenkit ilmi hakkında birtakım fikirler elde

edilebilecek, diğer yandan meçhul râvinin nasıl tespit edildiği, kim olduğu ve mesele etrafında ilmî bir üslubun oluşup oluşmadığı gibi konular rahatlıkla görülebilecektir. Esasen bu çalışmayla ricâl ilminin ilk üç asırda yöntem, yaklaşım ve terminoloji bakımından işleyişine yönelik kapsamlı tespitler hedeflenmemişse de araştırmanın söz konusu dönemdeki ilmî faaliyetlerin önemli bir parçası olan meçhul râvi konusunun tahlili ile ilk üç asırdaki tenkit mantığının anlaşılmasına katkı sunması beklenmektedir.

İkinci bölümde ele alınan bir diğer husus, doğuş ve teşekkül merhalesi olarak isimlendirilen zaman diliminde icra edilen râvinin meçhullüğünü tespit ameliyesinde münekkitler arasında ihtilafın bulunup bulunmadığı; varsa bu ihtilafın oranı, neden kaynaklandığı ve bazı yöntemlerle ihtilafın giderilip giderilemeyeceğidir. Bu ve benzer alt başlıklardaki analizler, meçhul râvi ile ilgili ortak bir ilmî yaklaşımın oluşumuna dair birtakım çıkarımlara imkan sağlayabileceği gibi münekkit âlimlerin meçhul hükmünü vermede ne oranda objektif olabildiklerinin de görülmesine katkı sunacaktır.

“Meçhul İstilahının Yarı İstikrar Dönemi” başlıklı üçüncü bölüm, iki münekkit ve onlara dair birtakım analizler etrafında şekillenmektedir. İkinci bölüme kıyasla incelenen münekkit sayısında gözle görülür bir azalma olmasına rağmen özellikle bu bölümde tetkik edilen râviler, nicelik ve nitelik bakımından çok daha zengin bir muhtevaya sahiptir. Meçhul râvi değerlendirmeleri bakımından yoğun kullanıma sahip Ebû Hâtim’e ait tespit ve değerlendirmeler, bazı mülâhazalarla tasnif edilerek tetkik edilecektir. Ebû Hâtim’den intikal eden verilerin sayıca çokluğu ve daha önce bu verilerin etrafı bir analizin yapılmaması nedeniyle bu başlık, diğerlerine nispetle biraz daha hacimli tutulmuş ve daha fazla alt başlıkla detaylandırılmıştır. Özellikle bahsi geçen münekkidin sonraki dönem hadis âlimlerine etkisi, kavramın istikrar bulması ve muhtevasının şekillenmesine katkısı gibi meselelerin izi sürülecektir. Bu çerçevede hicrî 3. asrın ikinci yarısındaki münekkitlerin kendilerinden öncekilere meçhul râvi konusunda ne sıklıkla atıfta bulundukları, hoca-talebe ilişkileri bağlamında münekkitler arasındaki ihtilaf ve bunların muhtemel nedenlerine temas edilecektir. Bu tetkikler bir münekkidin meçhul râviyi tespit etme tarzının anlaşılmasına katkı sunduğu gibi

ricâl ilminde içtihadî sürecin devam edip etmediği ile ilgili bazı çıkarımlara imkân sağlayacaktır.

Bu çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünde münekkitler özelinde incelenen meçhul râvi tespit metodu ile münekkitlerin râviyi tanıma sürecine ışık tutulmaya çalışılacaktır. Meçhul râvi yaklaşımı ile ‘meçhul râvi kimdir?’ sorusunun cevabı aranacak ve meçhul râvi ile ilgili terminoloji başlığı altında ise terimin muhteva ve sınırları, teknik formlara kavuşması ve meçhul râvi ile ilgili üslûbun görülmesi ile ilgili çıkarımlara yer verilecektir. Yine her iki bölümde, cehâlet terminolojisi başlığı altında münekkide ait bazı ıstılahlar, yoğun kullanım, ilk olma ve üzerinde fikir birliği olup olmaması gibi ölçütler dikkate alınarak öne çıkarılmış ve detaylarıyla incelenecektir. Bu durum, kullanımların önceki literatürle irtibatı ve sonraki usûl edebiyatına etkileri bakımından bazı çıkarımlara imkân sağlayacaktır. Ricâl tenkit geleneğinde münekkitlerin meçhul râvi grubunun hangi niteliklerine yoğunlaştığı ve münekkitlerin bu aşamadaki etkinliği de bu çalışmanın alana katkıları arasında yer almaktadır. Bu yönüyle çalışma, rical tenkidinin bir alt başlığı olan meçhul râvi meselesine özgü daha net yorumlar yapmaya fırsat tanınması bakımından alandaki çalışmalardan ayrılmakta ve önemli hale gelmektedir.

Araştırmanın Sınırlandırılması

Ricâl tenkit ilminin günümüze kadar uzanan geniş bir tarihi süreci kapsadığı bilinmektedir. Ancak bu çalışma kronolojik olarak hicrî ilk üç asırla sınırlandırılmıştır. Bunun nedenleri şu şekilde açıklanabilir:

1. Sistematik ricâl tenkidinin başladığı ve meçhul râvi ile ilgili kullanımların vazedildiği hicrî 2. asırdan sonraki yüz yıllık periyot hadis usûlü âlimlerinin tanımlarını mukayese etmek için yeterli veriye sahip bir zaman dilimidir.

2. Hicrî 3. asırdan sonraki sürecin, ricâl ilminin kendi iç dönüşümleri ve bağlı bulunduğu zaman diliminin ilmî anlayışı hesaba katılarak farklı bir bağlamda incelenebileceği düşünülmüştür. Bu da meçhul râvi meselesinin birden fazla çalışmanın konusu olabilecek nitelikte olduğunu gösteren bulgulardan biridir.

Meçhul râvi meselesi, konu veya literatür merkezli incelenebileceği gibi herhangi bir münekkitt üzerinden de ele alınabilir. Zira meçhul râvinin pratik sahası olan hicrî ilk üç asır münekkitlelerinin açıklama ve değerlendirmeleri, sonraki literatürü şekillendirmiştir. Söz konusu verilerin sadece konu merkezli incelenmesi bazı eksiklikleri barındırmaktadır. Gözden kaçırılmaması gereken unsurlardan biri, münekkitt-kavram ilişkisidir. Zira her bir münekkiddin meseleye dair yaklaşımı, katkısı ve rolü farklı düzeydedir. Hicrî ilk üç asır, herhangi bir sınırlandırma yapmaksızın incelendiğinde konuya farklı oranlarda katkı sunan münekkitlelerin sayısının oldukça fazla olduğu görülür. Bu isimlerin her birinin çalışmanın hedefleri bakımından ele alınması, bir araştırma için pek olası değildir. Bu nedenle hareket noktası olarak İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserinde meçhul râvi terimine katkıda bulunan tüm münekkittler esas alınmıştır. Bahse konu eserin tercih edilme nedenleri arasında şunlar zikredilebilir: 1. İbn Ebî Hâtim'in, eserinde kendi asrına kadar ki râvilere ait cerh-ta'dîl değerlendirmelerini toplamayı hedeflemesi, 2. Hem dönemine kadar yazılmış eserler arasında hem de daha sonraki dönemlerde yazılan çalışmalar içerisinde kapsam itibari ile en geniş ricâl kitabı olma özelliğini taşıması. Bu özelliklerinden dolayı eser, aynı zamanda kendisinden sonra yazılan eserlere kaynaklık etmiştir.¹ Söz konusu eser dışındaki münekkittlerin yalnızca terminoloji bakımından katkılarına temas etmekle yetinilmiştir.

Çalışmanın söz konusu eserde atıfta bulunulan İmam Mâlik, Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi münekkittler üzerinden ele alınması hedeflenmişse de özellikle hicrî 2. asırdaki meçhul râvi kullanımlarıyla ilgili daha detaylı bir inceleme yapma gereği duyulmuştur. Bu da *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de kendisine atıf yapılmadığı halde meçhul râvi ile ilgili terimlerin çoğunu kullanan İmam Şâfiî'yi (ö. 204/820) istisna ederek bu çalışmaya dâhil etmeyi gerektirmiştir. Esasen İmam Şâfiî'nin meçhul râvilerin ele alındığı bir

¹ Eserin önemi ve özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Emin Âşıkutlu, *Ricâl İlmine Giriş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007), 46; Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve 'el-Cerh ve't-Ta'dîl'indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2001), 9-18; Fikret Özçelik, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deki Metodu* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2017), 95-96; Selman Başaran, "el-Cerh-ve't-ta'dîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/7/401-402.

çalışmada kapsam dışı bırakılması, bu kavramın gelişim seyrinde önemli bir noktanın atlanması anlamına gelecektir.

el-Cerh ve't-ta'dîl isimli eserden elde edilen veriler, münekkidin meçhul râvi kullanımlarına dair net bir açılım vermesine rağmen, terminoloji ile ilgili daha doğru genellemeler yapabilmek amacıyla aynı münekkitlerin meçhul râvi ile ilgili diğer kaynaklardaki tespitleri incelenmiştir. Bununla meçhul râvi ile ilgili tespitlere ilişkin mezkûr eserde atıfta bulunulan münekkitlerin diğer biyografik kaynaklardan konuyla ilgili tespit ve açıklamalarına ulaşılması hedeflenmiştir.

el-Cerh ve't-ta'dîl de yer alan 18.040 râvinin² 1.860'ının en az bir münekkit tarafından meçhullükle nitelendiği tespit edilmiştir. Bahsedilen râvi grubunun tabakaları belirlenirken, *el-Cerh ve't-ta'dîl* deki râvilerin çoğunun yer alması ve ana hatlarıyla benzer tertibi esas almaları nedeniyle İbn Hibbân (ö. 354/965) ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) tertibi esas alınmıştır. Tüm bu sınırlılıklar etrafında çalışmanın hicrî ilk üç asırdaki bütün meçhul râvileri ve onları tespit eden münekkitleri kapsamadığı ifade edilmelidir. Bu yönüyle meçhul râvi meselesi araştırmacıların pek çok açıdan katkısını bekleyen konuları ihtiva etmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada benimsenen nitel araştırma yöntemlerine temas edilmelidir. Öncelikle bu çalışmanın hadis usûlü eserlerinde meçhul râvi ile ilgili gelişmeleri ele alan kısmında literatür taraması esasına dayanan bir tetkik yapılmış, hicrî ilk üç asır ricâl münekkitlerinin konu hakkında değerlendirmelerini yansıtmaları bakımından mukayese yöntemini merkeze alan bir yöntem takip edilmiştir. Çalışmanın veri toplama ve analiz etme tekniklerine dair değinilmesi gereken bir diğer mesele, meçhul râvilerin bölge dağılımı, öğrenci sayısı, münekkit özelinde râvilerin tabaka dağılımı ve çağdaş münekkitler bağlamında hoca-talebe ilişkisi gibi konuların “rastgele amaçlı örnekleme yöntemi” (random sampling) ile

² *el-Cerh-ve't-ta'dîl* isimli eserde yer alan râvi sayısı ile ilgili farklı görüş ve değerlendirmeler için bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı: Çeşitleri- Özellikleri-Faydalanma Usulleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008), 295; Başaran, “el-Cerh-ve't-ta'dîl”, 7/401; Keskin, “İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve 'el-Cerh ve't-Ta'dîl'indeki Metodu”, 10.

incelenmesidir. Belirtilen yöntemle elde edilen tüm veriler, çeşitli tablo ve grafiklerle sadeleştirilmiştir.

Hicrî ilk üç asrın meçhul râvi terimi açısından kapsamlı bir şekilde ele alınması öncelikle doküman analizi yöntemi ile yapılmıştır. Tespitlerde isabet oranını artırmak ve hata payını düşürmek gibi amaçlar, dönemin münekkitlerine ait meçhul ile ilgili kullanımların tespit edilmesini zorunlu kılmaktadır. Meçhul râvi ile ilgili terimlerin tespitinde alanla ilgili daha önce yapılmış çalışmalar esas alınmıştır. Bu çerçevede mezkûr eserlerdeki meçhul râvi ile ilgili lafızlar dikkate alınarak geniş bir literatür taranmıştır. Söz konusu verilerin bir çalışmanın sınırlarını zorlayacak kapsamda olması nedeniyle merkeze İbn Ebî Hâtim'in eseri alınmış, meçhul râvi ile ilgili kavrama katkısıyla öne çıkan münekkitler bu şekilde belirlenmiştir. Söz konusu isimler üzerinden cehâlet teriminin gelişim seyri ortaya konulmuştur.

Meçhul râvi ıstılahı etrafında gelişen hadis usûlü eserlerindeki anlatılar öncelikle tüm yönleriyle incelenmiştir. Bu çalışmada meseleye özgün katkı sunan Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi üç hadis usûlü âliminin görüşleri öne çıkarılmış ve hicrî ilk üç asır meçhul râvi pratiği ile mukayese edilmiştir. Meçhullerden rivayet meselesi ve meçhullerden çokça nakleden isimlerin kim olduğu çalışma kapsamındaki 1860 meçhul râvinin öğrencisinin incelenmesiyle belirlenmiştir. Bunun neticesinde meçhullerden rivayetleriyle öne çıkan isimler tespit edilip bir tabloya yansıtılmıştır. Meçhullerden çokça nakleden isimlerin cerh-ta'dîl bakımından konumu, yaşadıkları yüzyıl ve bu yüzyılın ilmî özellikleri gibi konulara dair giriş mahiyetinde bilgiler verilecektir.

Meçhullerin ricâl tenkit ilmindeki konumu bu çalışmada öncelikle hadis usûlü eserlerindeki cerh-ta'dîl mertebelerinin incelenmesi ile belirlenecektir. İbn Ebî Hâtim, Zehebî, Irâkî, Zehebî, İbn Hacer ve Sehâvî gibi âlimlerin eserlerinde yer verdikleri cerh-ta'dîl mertebelerinin incelenmesi ile râvinin meçhullüğünün bir kusur olarak addedilmesinin takibi ve bu bilginin tarihlendirilmesi yapılacaktır. Ardından hicrî ilk üç asır münekkitlerinin bu konuya istinâd olabilecek ifade ve açıklamaları bakımından mesele ele alınmıştır. Mezkûr izahlar bu çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümde detaylı incelenen hicrî ilk üç münekkitlerinin konuya dair katkılarından oluşmaktadır.

Meçhul râvilerin yaşadıkları zaman dilimi incelenirken hakkında sınırlı bilgi olan bir râvi grubu üzerine çalışmayla izah edilebilecek bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Öncelikle bu çalışmanın merkezinde yer alan 1860 meçhul râvinin biyografik kaynaklarda yer alan tüm bilgiler tespit edilip bilgisayar programlarına kaydedilmiştir. Bu bilgiler analiz edildiğinde râvilerin yaşadığı dönemi tespiti dair birkaç yöntemden bahsedilebilirse de burada çıkarımların daha güçlü ve net olması gibi amaçlarla râvilerin yaşadıkları zaman dilimi ile ilgili tabaka bilgisinden istifade edilmiştir. Meçhul râvilerin tabaka bakımından tespiti İbn Hacer'in ve İbn Hibbân'ın tasnifi esas alınarak belirlenmiştir. Bu durumda mevcut râvi grubunun yarısı ile ilgili bir kanaate varılmıştır. Tabaka bilgisine ilişkin muhtemel bir tahmin yürütülmesi yöntemi ileride detaylı ele alınacak bazı gerekçeler sebebiyle tercih edilmemiştir.

Meçhul râvi terminolojisinde öne çıkan bazı lafızların delâlet ettiği mana ve râvi grubunu tespit ederken alanda yapılmış çalışmaların yöntemlerinden istifade edilmiştir. Buna göre öncelikle ıstılahın hangi anlamda kullanıldığını anlamaya yardımcı bir verinin varlığı araştırılmıştır. Bu amaçla münekkidin ilgili terime dair tüm kullanımları tespit edilmeye çalışılmıştır. Münekkidin araştırmaya konu olan ıstılahla değerlendirdiği râvi hakkında diğer münekkitlerin kanaatleri araştırılmıştır. Diğer münekkitlerin cerh-ta'dîl bakımından râviyi değerlendirdikleri kategoride ittifakları söz konusu ise bu duruma göre mana üzerinde ihtimaller ileri sürülmüştür.

Son olarak eserde geçen her bir şahsın vefat tarihi zikredilmemiş *DİA*'da madde başlığı olarak kaydedilen isimlerin ilk geçtiği yerlerde hicrî ve mîlâdî ölüm tarihleri zikredilmiştir. Çalışmanın merkezinde yer alan 1860 kişilik meçhul râvi grubuna dair veriler ise Ekler kısmında paylaşılmıştır.

Araştırmanın Kaynakları

Meçhul râvi anlayışını tetkik ederken müracaat edilen kaynaklar şu şekildedir:

Hicrî ilk üç asırda meçhul râvi anlayışı ve gelişim seyrini incelerken müracaat edilen kaynakların başında biyografik eserler gelmektedir. Bu alanda pek çok eser kaleme alınmıştır. Öncelikle hareket noktası olarak İbn Ebî Hâtim'in *el-*

Cerh ve't-ta'dîl isimli eseri etraflı bir şekilde taranmıştır. Buradan çıkan verilere göre İbn Ebî Hâtim'in atıf yaptığı münekkitler çalışmada merkeze alınmıştır. Yalnız bu veriler daha önce de temas edildiği gibi bir çerçeve çizebilmek için kullanılmış, ihtiyaç duyulduğu takdirde diğer eserlere müracaat edilmiştir. Söz konusu eserden elde edilen veriler meçhul râvilerin çoğunlukla üçüncü asır münekkitleri tarafından tespit edildiğini göstermektedir. Terimin doğuşu ve gelişimi ile ilgili doğru çıkarımlar yapabilmek için daha fazla kaynağa müracaat edilmesi gerektiği açıktır.

Hicrî ilk iki asra ait cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin tek bir kaynakta değil, birden fazla kaynakta ve bazen satır arası arası okumalar ile tespit edilebileceği gerçeği, konuyla ilgili yapılmış müstakil çalışmalara bizi yönlendirmiştir. Bunların ilki Ahmet Yücel'in *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi ve Hadis Tenkit Terimleri* isimli eserleri ve konuyla ilgili mezkûr makalesidir. Yücel, tüm çalışmalarında konuyla ilgili İmam Şâfiî'nin tespitlerine ve yaklaşımına temas eder. Bunun yanında ilk iki asırla ilgili geniş bir literatürü tarayarak oluşturduğu çalışmasında Halil İbrahim Turhan'ın *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi* adlı eserinin Ekler bölümünde sunduğu bilgiler incelendiğinde İmam Şâfiî'nin değerlendirmeleri yanında daha erken bir tarihlendirmeye imkân veren İmam Mâlik'in az da olsa tespitlerine rastlanır.

Hicrî ilk üç asırdaki bazı münekkitlerin *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eser dışındaki değerlendirmelerini saptamak için geniş bir edebiyattan istifade edilmiştir. Ancak bahse konu münekkitlerin râviler hakkında beyan ettikleri tespitlerin birden fazla biyografik kaynağa dağılmış olması aktarılan görüşlerin tespitini zorlaştırmaktadır. Günümüzde her bir münekkide nispet edilen görüşlerin tamamını düzenli olarak toplayıp ve alfabetik bir tertiple araştırmacıların kullanımına sunan derleme türü ansiklopedik çalışmalar bu zorluğu izale etmektedir. Bu doğrultuda öncelikle Yahyâ b. Maîn'in 4.813 râvi hakkındaki görüşlerini ihtiva eden *Mevsû'atü akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadîs ve ilelihî* isimli 5 ciltlik ansiklopedik çalışma ve Ahmed b. Hanbel'in 3.905 râvi ile ilgili değerlendirmelerinin yer aldığı *Mevsû'atü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve ilelihî* isimli derleme türü esere müracaat edilmiştir. İbnü'l-Medîni'nin görüşleri Turhan'ın onları bir araya getiren eserinin ek kısmına, Ebû Zür'a'nın görüşleri için ise *Suâlâtü Ebî Osman Saîd b. Amr el-Berzeî li Ebî Zîr'a*

er-Râzî isimli çalışmaya başvurulmuştur. Ebû Hâtim er-Râzî'nin görüşleri için ise oğlu İbn Ebî Hâtim'in naklettikleri ile iktifa edilmiştir.

Çalışmanın teorik çerçevesi için hadis usûlüne dair geniş bir literatür incelenmiştir. Meçhul râvi tanımı için dönüm noktası özelliği taşıyan Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'si, İbnü's-Salâh'ın *Mukaddimesi* ve İbn Hacer'in alandaki iki önemli eseri olan *Nuhbetü'l-Fiker* ve bu eserin şerhi *Nüzhetü'n-Nazâr*'ı başlıca hadis usûlü kaynakları arasında yer almaktadır. Bu çalışmalar etrafında gelişen veya müstakil kabul edilebilecek pek çok çalışmaya gerekli görüldüğü yerde müracaat edilmiş, önemli katkıların altı çizilmiştir.

Bu bölümde alanla ilgili bazı çalışmaların tanıtılması ve değerlendirilmesi uygun olacaktır. Alana ait Arap ve Türk dünyasında kaleme alınmış öne çıkan akademik çalışmalar gerek benzer gerekse farklı yönleriyle ele alınabilir.

Arap dünyasında İslamî İlimler alanında meçhul râvi veya cehâlet terimini farklı yöntemlerle ele alan çalışmalar oldukça fazladır. Bu incelemelere çalışmada ihtiyaç duyulduğu takdirde müracaat edilmiştir. Her birine ayrı ayrı değinmenin bu çalışmayı hedefinden uzaklaştıracağı endişesiyle alanda en kapsamlı ve sıkça atıfta bulunulan iki temel esere (*el-Cehâle 'inde'l-Muhaddisîn* ve *Cehâletü'r-ruvât ve eseruhâ fî kabûli'n-nebevî: dirâse te'sîliye tatbîkiyye*) yöntem ve muhteva bakımından temas edilecektir. Ardından meçhul meselesini münekkît özelinde ele alan Abdulmelik Besfort'un *el-Mechûl ve mevkîfi'l-Îmâm et-Tirmizî minh fî Câmi'ihî* isimli eserine temas edilecektir. Bunun yanında benzer şekilde meçhul râvi meselesini münekkît özelinde ele alan bazı makalelere de değinilecektir.

Meçhul râvi meselesine ilişkin bahsedilecek eserlerin ilki Beradeî tarafından 2011 senesinde kaleme alınan *el-Cehâle 'inde'l-Muhaddisîn* isimli çalışmasıdır. Müellif çalışmasını meçhul râvi anlayışının hadis usûlü eserlerinde öne çıkan meseleleri ve muhtevasıyla ele alır. Bu minvalde cehâlet meselesi sebepleri, kısımları, cehâleti kalkması, meçhul râvinin rivayetinin hükmü gibi başlıca meseleler eserde yer alır.

Konu hakkındaki diğer çalışma ise Abdulcevâd Hamâm'ın 2015 yılında telif ettiği *Cehâletü'r-ruvât* isimli eseridir. İki ciltlik çalışmada yazar, meçhul râvi ile ilgili teorik çerçeveyi detaylı bir şekilde ele alır. Meçhul râvi anlayışı etrafında oluşmuş terimlere ve bu terimlerin manalarına yer verilir. Akabinde meçhul râvi

anlayışına temas etmek üzere İbn Hibbân, İbnü'l-Kattân el-Fâsî, Ebû Hâtim ve Zehebî gibi bazı âlimleri müstakil ele alır. Son olarak meçhullüğün rivayete etkisinin incelendiği eserde Buhârî ve Müslim'in Sahih isimli eserleri bu bakımdan incelenir.

Bahsi geçen her iki çalışma meçhul râvi meselesinin usûl eserleri zemininde anlaşılmasında yeterli düzeyde olmasına karşın meçhul râvilerin ricâl tenkit ilmindeki konumunu meçhullerden çokça nakleden isimler, tabaka, bölge ve isnad bakımından ele almaktan uzaktır. Bunun yanında mezkûr çalışmalar meçhul râvi anlayışının hicrî ilk üç asırda münekkitler özelinde tespit metodu, yaklaşım ve terminoloji bakımından gelişimini kronolojik olarak takibe imkân vermemektedir. İşbu ki bu çalışma, alanda göze çarpan bu boşluğu doldurmak münasebetiyle özgün bir değer kazanmaktadır. Meçhul râvinin kavramsal çerçevesi, hicrî ilk üç asır pratiği ile mukayesesi ve ricâl tenkidindeki konumu bahse konu boşluklar dikkate alınarak bu çalışmada kapsamlı şekilde incelenmiştir.

Abdumelik Besfort, *el-Mechûl ve mevki'î l-Îmâm et-Tirmizî minh fî Câmi'hî* (2018) isimli eserinde Tirmizî (ö. 279/892) özelinde meçhul konusunu ele alır. Müellif; Tirmizî, eseri ve meçhul râvi ile ilgili bilgiler verdikten sonra Tirmizî'nin meçhullükle ilgili kullanımlarına yer verir. Ardından Tirmizî'nin meçhul olarak nitelediği râvilere ve rivayetlerine bunun yanında eserdeki hadisleri nakledenler arasında diğer münekkitler tarafından meçhullükle vasfedilen râvilere ve rivayetlerine dair bilgi verir. Eser, münekkitlerin cehâletle vafsettiği halde Tirmizî'nin herhangi bir kanaat serdetmediği râviler hakkında bilgi vererek son bulur.

Meçhul râvi ile ilgili müstakil çalışmaların yanı sıra meçhul râvi meselesini münekkit özelinde ele alan bazı makalelere burada temas edilebilir.

Kâsım Muhammed Ganâm ve Ahmed Abdullah Ahmed tarafından kaleme alınan *el-Mechûl 'inde l-Îmâm Ali b. el-Medîni* isimli çalışma (2004), münekkit özelinde meçhul râvi meselesini ele alan bir makaledir. Araştırma, Ali b. el-Medîni'ye göre meçhul teriminin ne anlama geldiği ve râviden meçhullüğü kaldıran unsurların neler olduğuna değinir. Meçhul râvi kavramı ile ilgili muhtasar bilgi verildikten sonra, İbnü'l-Medîni'nin meçhullükle ilgili kullanımları, İbnü'l-

Medîni'ye göre meçhul olan râvilerin öğrenci sayısı bakımından durumu ve İbnü'l-Medîni'nin meçhullikle nitelediği râvilerin diğer âlimlere göre konumu ele alınır.

Nâfiz Hüseyin Hammâd 'ın *el-Mechûl inde'l-İmâm eş-Şâfiî* (2011) isimli araştırması da münekkit özelinde meçhul râvi konusu ele alır. Yazar, Şâfiî'nin biyografisi, münekkit kimliği ve meçhul râvi yaklaşımı hakkında muhtasar bilgiler verir. Ardından Şâfiî'nin meçhul olmakla nitelediği 14 râvi ile ilgili diğer münekkitlerin kanaatlerini araştırmak suretiyle İmam Şâfiî'nin kullanımlarına ilişkin çıkarımlarda bulunur.

Muhtasar tanıtımları yapılan makaleler, münekkitler özelinde meseleyi ele almışlarsa da münekkidi meçhul râvi meselesinde bir yere konumlandırmak gibi bir gaye gütmemişlerdir. Bunun yanında meçhul râvi tespit metodu, terminolojiye katkısı gibi meseleleri de ele almamışlardır.

Arap Dünyasının aksine meçhul râvi ve cehâlet konusu Türk İlâhiyat camiasının akademik mecrasında yeterli düzeyde incelenmemiştir. Bu nedenle alan, diğer bahislerden daha bâkir bir görünüm arz etmektedir. İlgili kaynaklar tarandığında meçhul râvi ve cehâlet sadece bir yüksek lisans tezi ve sınırlı sayıda makalenin konusu olduğu görülmüştür.

Türkiye'de akademik çalışmalar arasında meçhul râvi ve cehâlet terimine yer veren çalışma, Ahmet Yücel (1996)'ın "Cehâletü'r-Râvi ve İlgili Terimler" isimli makalesidir. Bu makale, konuyu müstakil bir alan olarak Türkiye'deki ıstılahlar ile ilgili çalışmalar arasına dâhil etmiştir. Betimleyici bir niteliğe sahip bu çalışma, Meçhul râvi ile ilgili kullanımlar, onların ortaya çıkışı ve kısımları, râvinin meçhul olma sebepleri, meçhul olmaktan kurtulması ve rivayetlerinin değeri gibi hususlara değinmiştir. Çalışmanın alandaki değeri, konunun altını çizerek görünür kılması ve belli bir kapsamda konunun özünü ve sınırlarını belirgin hale getirmesidir. Muhteva, araştırmanın amacı ve yöntemi gibi teknik unsurlar ele alındığında bu tez ve bahsi geçen makale birbirinden gözle görünür bir şekilde ayrılmaktadır. İlgili terminoloji mevzu bahis olduğunda bu çalışma ve benzerleri için Yücel'in makalesi kendisinden müstağni kalınamayacak ehemmiyettedir.

Konu ile ilgili diğer çalışma ise Nurullah Kâğıt tarafından hazırlanan (2015) "Meçhul Râvi ve Rivayetinin Hükümü" başlığı altındaki yüksek lisans tezidir. O, konuyla alakalı metâ'in-i aşere'ye kısaca değinmiş, sonrasında hadisçilere göre

meçhul râvi algısı ve rivayetinin hükmü meselesine temas etmiştir. Tezin ilk bölümünde konunun genel hatlarına değinen Kâğıt, ikinci bölümde “Hanefî Usûlcülere Göre Meçhul Râvi” başlığı altında mevzuya ilişkin kavramsal çerçeveye, sonrasında da Hanefîlere göre meçhul râvinin rivayetinin delil değerine usûl kaynakları ışığında değinmiştir.

Meçhul râvi meselesi ile ilgili bir diğer makale ise Bünyamin Erul’un “*Cehâletü’r-râvi Açısından Sahâbînin Durumu*” isimli çalışmasıdır. Sahâbe tabakasını cehâlet bakımından ele alan bu çalışma, meçhul râvi ile ilgili teorik çerçeveye temas ettikten sonra, isnadda yer alan sahâbînin meçhul olma sebeplerini sekiz madde şeklinde zikretmiştir. Akabinde sahâbînin meçhullüğünün hadislerin hükmüne etkisini tartışmak amacıyla üç ismi örnek olarak incelemiştir.

Bu müstakil çalışmalarının yanı sıra Halil İbrahim Turhan’ın *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği* isimli eserinde bazı bölümlerde meçhul râvi ile ilgili yaklaşım ve tespit metodu ile ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Ricâl tenkit ilmi bakımından meseleyi ele alan Turhan, yöntem bakımından çalışmamıza ilham vermiştir.

2021 yılında kaleme alınan iki makaleden birisi İbrahim Gökçe’nin “Râviden Cehâlet Vafını Kaldıran Durumlar” isimli çalışması, diğeri ise Mohammed Hameed SABR’ın “İbnü'l-Münzir en-Nisâbûri'ye göre cehâlet anlayışı ve râvi'nın adâletindeki etki (örnek olarak kadınların cehâleti)” adlı makalesidir. Gökçe’nin çalışması konuyla ilgili hadis usûlü eserlerinde yer alan malumatın derlemesi niteliğindedir. Sabr’ın makalesi gerek meçhul râvi tespitlerinde nadir atıfta bulunulan erken dönem münekkidine dikkat çekmesi gerekse meçhul kadın râvilere yer vermesi bakımından dikkate değerdir. Söz konusu makale, İbnü'l-Münzir en-Nisâbûrî (ö. 318/930 [?])’nin kullandığı meçhul râvi ile ilgili terimler ve meçhullükle nitelediği 4 kadın râvi hakkında bilgiler verir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS İLMİNDE MEÇHUL RÂVİ VE RİCÂL İLMİNDEKİ KONUMU

Meçhul râvî hakkında gerek tanım gerekse pratik sahaya ilişkin günümüze ulaşan veriler, öncelikle bu ıstılah ve etrafında gelişen meseleleri ve hadis ilminde bu terime yoğunlaşan alt disiplinleri akla getirmektedir. Tetkiklerde hem hadis usûlü hem de ricâl kaynaklarında meçhul râvî meselesinin farklı soru ve sorunlarla ele alınmaya elverişli zengin bir muhtevaya sahip olduğu görülmektedir. Arap dünyasında, hadis âlimi ve bu âlimin eserindeki meçhuller veya bir münekkidin meçhullikle ilgili kullanımlarını merkeze alarak incelenmesi ve terimin usûl eserleri çerçevesinde ele alınması gibi farklı işleyişe sahip çalışmaların sayısı azımsanamayacak ölçüdedir. Türkiye’de sayıca fazla olmayan alandaki çalışmalar, çoğunlukla meseleyi genel hatları ile ele almaktadır.

Bu bölümde meçhul râvî meselesi, hadis usûlü ile ricâl kaynaklarında belli başlı soru ve problemler etrafında ele alınacaktır. Bunların ilki, hicrî ilk üç asırdaki münekkitlerin meçhul râvî ile ilgili uygulamalarının hadis usûlü eserlerindeki kabullere ne düzeyde yansıtıldığıdır. Meçhul râvî etrafında tesis edilen teorik çerçevenin gelişimi, hicrî 5. asırdan başlayarak 9. asra kadar güçlü bir şekilde devam etmiştir. Bununla birlikte modern döneme gelindiğinde bu konu etrafındaki ilmî gelişmelerin ivme kaybetmekle birlikte sürdüğü ifade edilmelidir. Dolayısıyla bu kadar uzun bir tarihî kesitin her boyutuyla ele alınması çalışmanın sınırlarını zorlayacaktır.

Bu bölümde ele alınan konular incelenirken bazı kriterler çerçevesinde incelenmiştir. Bu ölçütlerden ilki, meçhul râvî anlayışının seyrinde önem arz eden hususların öne çıkarılarak tetkik edilmesidir. Zira burada hedeflenen terimin teorik çerçevesinin tüm detayları ile ortaya konması değil, hicrî ilk üç asır pratiği etrafında oluşan güçlü kabullerin teori ve uygulama alanlarının mukayesesi üzerinden incelenmesidir. Bunun yanında meçhul râvî meselesinin izahında günümüzde etkisini sürdüren yaklaşımın ne olduğunun modern bazı çalışmalar dikkate alınarak tasvir edilmesidir. Bu amaç, çalışmada işleyiş olarak zaman bakımından çelişki gibi

gözüken bir tablo çizse de münekkitlerin hicrî ilk üç asır meçhul râvi ile ilgili pratiğinden önce hadis ilminde meçhul râvi ve ricâl ilmindeki konumunu ele almayı gerektirmiştir. Burada okurun bir yandan yerleşik kabulün dönüm noktalarına hâkim olması diğer yandan ikinci ve üçüncü bölümde ele alınacak hicrî ilk üç asır pratiğinin soru ve sorunlarının anlaşılmasına katkı sunması ümidi ile böyle bir yöntem tercih edilmiştir.

“Meçhul Râvinin Ricâl İlmindeki Konumu” başlığı altında, konuyla ilgili daha önce kaleme alınmış çalışmalardan farklı olarak meçhul râvi meselesi ele alınmaktadır. Bu meseleler arasında hicrî ilk üç asır münekkitlerinin kullanımları çerçevesinde meçhul râvinin konumunun irdelenmesi, meçhul râvi grubunun yer aldığı isnadların karakteristiği, râvilerin tabaka, belde ve münekkit-râvi ilişkisi açısından incelenmesi gibi alt başlıklar yer almaktadır. Bu incelemelerin ise ricâl tenkit tarihi ve hadis tarihi açısından bazı önemli çıkarımları mümkün kılması, çalışmanın alana sunduğu özgün katkılar arasında zikredilmelidir.

1.1. HADİS İLMİNDE MEÇHUL RÂVİ

Bu başlık altında ana hatlarıyla meçhul râvi ile ilgili tanımlar, râvinin meçhul sayılma sebepleri, meçhullüğü kaldıran faktörler, meçhul râvinin rivayetinin hükmü, meçhullerden rivayet meselesi, meçhul râvi ile ilgili kullanımlar, meçhul râvi ıstılahının diğer bazı terimlerle gibi konular ele alınacaktır. Tanımlar ile ilgili başlıkta ise meçhul râvi terimine özgün katkısı olan âlimler öne çıkarılmıştır. Bu tanımların modern zamanda hangisinin ve ne ölçüde esas alındığının takibi yine bu başlık altında yapılacaktır. Bir yandan meçhul râvi kimdir sorusunun cevabını içerisinde barındıran “Râviden Meçhullüğü Kaldıran Faktörler” başlığında teorik çerçeve anahatları ile incelenecektir. Erken dönem âlimlerinin de dikkat çektiği meçhullerden rivayet meselesi, râvi ve rivayet açısından ve meçhullerden çok fazla nakilde bulunanlar yönüyle ele alınacaktır. Ayrıca meçhul râvi ıstılahının mestur, mübhem, vuhdân gibi diğer bazı terimlerle ilgisine kısaca temas edilecektir. Tüm bu başlıklarda temelde hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi ile ilgili uygulamaları hatırdâ tutularak mesele ele alınacak, yer yer bu münekkitlerin mezkûr meseleye ilişkin pratiğine atıfta bulunulacaktır.

1.1.1. Meçhul Râvi Tanımları

Hadis usûlü eserleri hadis istılahlarını, râvi merkezinde ortaya çıkan ilimleri, hadis literatürü ve usûlüne dair pek çok ilmi içermektedir. Bu ilmin bir alt dalı olup, “mustalahu’l-hadîs” şeklinde ifade edilen hadis terimleri, âlimler tarafından yoğun mesai harcanarak kullanım, tanım ve mahiyeti üzerine önemli bir birikim ortaya koymuşlardır. Bu birikim dikkatle incelendiğinde âlimlerin hadis terimlerinin tarihî seyri içerisinde istimal edilme gayelerini tespit ve bu süreci takip etme çabaları açıkça görülmektedir. Bu tanım ve anlama çabası kendi dönemlerine kadar varolan birikim ve içerisinde bulundukları dönemin ilmî şartlarına göre bazı özelliklerin öne çıkarılması şeklinde kendini gösterir. Bu itibarla usûl kitapları, cehâlet ve meçhul râvi terimlerinin seyri ile ilgili müracaat edilmesi gereken kaynaklar arasında yerini almaktadır.

Bu başlık altında meçhul râvi tanımları hadis usûlü eserleri bağlamında ele alınırken tüm usûl eserlerine tek tek yer verilmeyip, meçhul râvi kavramının gelişiminde köşe taşı hükmündeki üç hadis usûlü âlimi merkezinde mesele ele alınacaktır. Bu minvalde Hatîb el-Bağdâdî, İbnü’s-Salâh ve İbn Hacer’in meçhul râvi tanımlarında hangi unsurları öne çıkardıkları, cehâleti hangi bağlamda ve nasıl ele aldıkları, tanımların birbiri ile ilişkisi, meçhul râvi tanımına hangi unsurların etki ettiği gibi sorulara çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünü oluşturan hicrî ilk üç asır meçhul râvi pratiğine kıyasla cevap aranacaktır. Böylece meçhul râvi tanımının gelişim seyrini takip etmiş olmanın yanı sıra usûl sahası ile hicrî ilk üç asır rical pratiğini meçhul râvi özelinde izleme imkânı elde edilecektir.

1.1.1.1. Klasik Hadis Usûlü Kaynaklarında

Hadis usûlü eserlerinin en erken örneklerinin hicrî 3. asırda İbnü’l-Medînî³ (ö. 234/848-49) ve Muhammed b. Abdullah (ö. 268/848) tarafından telif edildiğine dair görüşlerin varlığı bilinmektedir.⁴ İbnü’l-Medînî’ye tahsis ettiği çalışmasında Turhan, İbnü’l-Medînî’nin ‘Ulûmü’l-hadîs isimliyle eser telif ettiği görüşüne ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Söz konusu eserin müellife aidiyeti

³ İbnü’l-Medînî’nin günümüze ulaştığı bilinmeyen eserleri için bk. Turhan, Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği, 72-79.

⁴ Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 23.

noktasındaki bu görüşle birlikte eserlerin günümüze ulaşmadığı için cehâletle ilgili herhangi bir tanıma ihtiva edip etmediği bilinmemektedir. Bunların yanı sıra hicrî 3. asırda Şâfiî'nin (ö. 204/819) *er-Risâle*'si, Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'ine yazdığı *Mukaddime*'si⁵ ve illet sahasında kaleme aldığı *et-Temyiz* isimli eseri, Ebû Dâvud'un (ö. 275/888) Mekkelilere yazdığı mektup, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmi'i*'nin sonundaki *el-İlel*'i gibi usûl eseri özelliğine sahip belli başlı çalışmalarda⁶ da meçhul râvi ve cehâletle ilgili herhangi bir tanıma tesadüf edilmemektedir. Müslim'in *Mukaddimesi*'nde meçhul ifadelerine rastlansa da eserinde herhangi bir tanıma yer verilmez.⁷ Buradaki ifadeler daha çok isnadın vasfı şeklinde kullanılmıştır. Benzer şekilde Tirmizî usûle dair bilgilerin de yer aldığı *el-İlel* isimli eserinde râvi değerlendirmelerine yer verse de meçhul lafzına temas etmemektedir.⁸

Hicrî 3. ve 4. asırlarda, İmam Şâfiî (ö. 204/819), Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/877), Ebû Dâvud (ö. 275/888), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Tirmizî (ö. 279/892), Bezzâr (ö. 292/905), Ukaylî (ö. 322/934), İbn Hibbân el-Büstî (ö. 354/965), İbn Adî (ö. 365/976), Dârekutnî (ö. 385/995) gibi ricâl tenkit ilminde temsil gücü yüksek âlimlerin cehâletle ilgili terimleri kullandıkları, yer yer meçhul râvi kimdir sorusunu gündeme aldıkları bir zaman dilimidir. Ancak söz konusu asırlarda meçhul râvi ile ilgili müstakil bir tanım tespit edilememiştir. Hicrî 3. ve 4. asırlarda münekkitlerin cehâletle ilgili tespitlerinin yoğun olmasına mukabil söz konusu asırlarda meçhul râvi ile ilgili bir tanıma rastlanılmamasının birkaç açıklaması olabilir. Bu durumun cerh ve ta'dîl kavramlarının ortaya çıkış süreci, hadis usûlü ilminin gelişimi ve dönemin ilmî geleneği ile irtibatlı olması muhtemeldir.

⁵ Müslim, eserinde isnadın niteliği olarak bazı yerlerde cehâlet vasfını kullanmıştır.

⁶ Abdullah Çelik, "Hicri III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2018), 119-138; Ahmet Yücel, *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009).

⁷ Bazı kullanımına örnek olmak üzere bk. Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabiyye, ts), 1/7, 28.

⁸ Tirmizî'nin *el-Câmiû* isimli eserindeki meçhul râvi tespitlerini birlikte görmek için bk. Abdulmelik Besfurt b. Zâfir el-Mâcûnî, *el-Mechûl ve mevkûfû'l-İmam et-Tirmizî minhu fi "Câmihih"*: *dirâse hadisiyye mukârene* (Amman: Darü'l-Eseriyye, 1439).

Râvinin kimliği ve rivayet ehliyetini belirlemeye yönelik çabalar hicrî 3. asırda yoğun bir şekilde devam etmektedir. Araştırmanın merkezindeki münekkitlerin meçhul râvi pratiği bunu teyit etmektedir. Bu yoğunluğun mahiyeti mezkûr iki asırda yaşayan münekkitlerin cehâlet tespitlerini tek tek tespit etmek sûretiyle çalışmamız için oluşturulan veri havuzundan hareketle tasvir edilebilir.⁹ Hicrî 3. yüzyıl nicelik bakımından mukayese edildiğinde meçhul râvi tespitlerinin 3. asırda azami noktaya ulaştığı, hicrî 4. asırda bu tespitlerin düşüş yönünde eğilim gösterdiği görülmektedir. Bu veriler ışığında söz konusu asırların meçhul râvi ile ilgili anlayışın teşekkül ve yarı istikrar döneminin hicrî 3. asra tekabül ettiği söylenebilir. Bu merhaleden sonra tanım yapma teşebbüsünün gelmesi makul gözükmemektedir.

Hadis usûlünün tarihî gelişim süreci takip edilip kendi içerisindeki dönüşümler dikkate alındığında meçhul râvi tanımının Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ile usûl eserlerinde yer alması bu dönüşüme uygun gözükmemektedir. Zira yukarıda bahsi geçen eserlerin kapsamlı bir hadis usûlü çalışması niteliğinde olmadığı ehlinin malumudur. Bu çalışmaların dâhil olduğu mütekaddim dönem eserleri arasında tanımlar bakımından en kapsamlı eser Hatîb'in *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye* adlı eseridir. Meçhul râvi tanımına ilk defa bu eserde rastlanılmaktadır.

Meçhul râvi tanımına hicrî 5. asırda rastlanması, birkaç şekilde izah edilebilir. Bunlardan ilki, Hanefi fıkıh usûlü eserlerinde bu tanımın yapılmasının Şafiî çizgisindeki hadis usûlü çalışmalarının içeriğine yön vermesi ile alakalı olabileceğidir. Zira ilk asırlardan itibaren meçhul râvi olgusu Hanefi usûl âlimleri arasında üzerinde entelektüel bir çabanın yer aldığı bir meseledir. Bu durum, hicrî 5. asırda söz konusu ekolün âlimleri tarafından meçhul râviye dair zengin bir muhteva ile kendisini göstermiştir. Buradan hareketle önceki asırlarda hadis münekkitlerinin düzensiz açıklamalarından ibaret olan meçhul râvi meselesi, hadis usûlü âlimleri tarafından müstakil bir başlık altında incelendiği söylenebilir. Başka bir deyişle fıkıh usûlü âlimlerinin meçhul râvi tanımını ele alışı, hadis usûlü âlimlerinin meseleyi eserlerine dâhil etme ihtiyacını gündeme getirmiş olabilir.

⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bu tezin ikinci ve üçüncü bölümlerine bakılabilir.

Mütekkadim dönem hadis usûlü eserlerinin ilki olarak bilinen ¹⁰ Râmeühürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muḥaddiṣü'l-fâşıl beyne'r-râvi ve'l-vâ'î* isimli eserinde meçhul râvi ile ilgili herhangi bir tanıma rastlanmaz. Benzer şekilde hadis usûlünü bir ilmî disiplin olarak ele alan Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîṣ* isimli kitabında cehâletle ilgili müstakil bir başlık açmamıştır. Ancak “Meçhullerden rivayet” başlığı altına girebilecek bazı hususları tedlîs bölümünde ele almış,¹¹ ancak burada güvenilir kabul edilmesine rağmen tedlis yapmakla bilinen Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) ve Bakıyye b. el-Velîd (ö. 197/812) gibi isimleri zikretmiştir.¹² Bununla birlikte Hâkim'in öğrencisi Ebû Ya'lâ el-Halîlî (ö. 446/1055) benzer bir yöntemle cehâlete değinmişse de konuyu müstakil olarak ele almamıştır.¹³

Hâkim en-Nîsâbü'rî, hadis usûlüne dair önemli bilgileri ihtiva eden *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* isimli eserinde cerh türlerini ve mecrûh râvileri on tabakaya ayırarak tanıtmaktadır. Ancak burada cerh çeşidi olarak meçhul râvi ile ilgili herhangi bir bilgiye tesadüf edilmez. Bu durumda Hâkim'in meçhul râviyi mecrûh kimselerden addetmediği ihtimali akla gelmektedir. Yine onun *el-Müstedrek 'ale's-Sahîḥayn* isimli eserinde, “Bir kimseden çok sayıda râvinin rivayette bulunması ile kendisinden cehâletin kalkacağı” ilkesini benimsediğine dair ifadelerle rastlanılmaktadır. Nitekim Hâkim, Mü'sir¹⁴ isimli râviyi tâbiîn

¹⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 1434), 57.

¹¹ Eserin muhakkiki Selûm, buna dikkat çekmiş hangi cihetten tedlis başlığı altında değerlendirildiğini zikretmiştir.

¹² Hâkim, eserinde “Sahâbe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn tabakasından kendisinden tek kişinin rivayette bulunan kimseler” isimli başlık açmıştır. Muhakkik Selûm, bu başlığın cehâletle ilgisine dikkat çekmektedir. Ona göre, alimler sahâbe tabakası dışında kendisinden tek kişinin nakilde bulunduğu kimse ile cehâlet hükmünü vermesi bu başlığın önemini ortaya çıkarır. Muhakkikin altını çizdiği bu sathî olmayan değerlendirme hicrî ilk dört asır pratiği ile uyumludur. Buradan hareketle Hâkim, eserinde doğrudan cehâlet meselesine bir başlık hasretmese de, ilk dört asır meçhul râvi pratiğindeki “kendisinden rivayette bulunanların sayısı” ile ilgili konuyu dikkate alarak bu başlıklandırılmaya gittiği söylenebilir. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-ḥadîṣ ve kemiyetü ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif li'n-neşr ve't-tevzî', 1431), 495-497.

¹³ Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed el-Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-ḥadîṣ*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdris (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 1/266.

¹⁴ Ebû'l-Müsennâ Mü'sir b. Afâze isimli râviyi el-İclî, İbn Hibbân ve ez-Zehebî güvenilir olarak nitelendirmiş, İbn Hacer râvi hakkında “Makbûl” ıstılahını kullanmıştır. Râvi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405), 2/303; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-

tabakasından bir topluluğun kendisinden rivayet etmesi gerekçesi ile meçhul kabul etmez.¹⁵ Hâkim'in meçhul anlayışı ile ilgili yapılacak daha detaylı çalışmalar yukarıda ihtimal olarak bahsi geçen noktaların tashihine katkı sunabilir.

Buraya kadar usûl özelliği ihtiva eden çalışmalar incelenmiş olup cehâletle ilgili herhangi bir tanıma tesadûf edilmemiştir. Ancak âlimlerin ayrı ayrı zikrettikleri meçhul râvi ile ilgili prensiplerin sonraki âlimlere zemin teşkil ettiği açıktır. Klasik hadis usûlü kaynaklarında meçhul ıstılahı esas ve usûl yönüyle Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer özelinde incelenecektir. Zira söz konusu âlimler meçhul râvi ve bununla ilgili meseleleri tanım ve tertib bakımından ele alıp önemli katkılarda bulunan üç isimdir. Her ne kadar bunların dışındaki âlimlerin meçhul râvi tanımına belirli ölçüde katkısı olsa da bu katkılar müstakil bir başlık altında incelenmeyip yeri geldikçe temas edilecektir. Meçhul râvi tanımına katkısı ile öne çıkan âlimlerin ilki Hatîb el-Bağdâdî'dir. Zira Hatîb, meçhul râvi meselesini bir tertib içerisinde tanımlayan ilk hadis usûlü âlimidir. İlk olması ve kendisinden sonraki usûl âlimlerince en çok benimsenen kişi olması itibarıyla Hatîb'in meçhul tanımını müstakil bir başlık altında incelenecektir. Ardından İbnü's-Salâh ve İbn Hacer'in meçhul râvi meselesine katkıları tahlil edilecektir.

1.1.1.1.1. Hatîb el-Bağdâdî

Hâtib el-Bağdâdî hadis ilmine dair pek çok konuda eser kaleme alan velûd bir âlimdir.¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye* isimli eseri, bazı hadis usûlü konularını ilk defa ele alması ile diğer usûl kaynaklarından farklı bir konuma sahiptir. Bu noktada mezkûr eser, meçhul râvinin tanımını içermesi bakımından da önemli bir yerde durmaktadır. Bir diğer ifadeyle Hatîb el-Bağdâdî, meçhul râvinin

Osmaniyye, 1393), 5/463; Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fi'l-Kütübi's-sitte*, nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb, Muhammed Avvame (Cidde: Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413), 2/500; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, nşr. Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426), 481.

¹⁵ Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyî' Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411), 2/416.

¹⁶ İbn Hacer, el-Hatîb'in bu sahadaki yetkinliğini “وقل فن من فنون الحديث إلا وقد صنف فيه كتابا مفردا” (Hadis ilmi ile alakalı ne kadar ilim varsa, o konuda müstakil bir kitap vücûda getirmiştir) cümlesiyle ifade etmiştir. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 60.

tanımını yapan ilk hadis âlimidir.¹⁷ Dolayısıyla meçhul râvi tanımı onun usûl-i hadis ilmine kazandırdığı bir tanımdır. Râvinin adâleti ile ilgili unsurları zikrettiği başlıklar arasında “Meçhul ve cehâleti kaldıran durumlar” başlığı ile meçhul râvi konusunu ele almıştır. Onun hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi pratiğini özetlediği tanım şöyledir:

المجهول عند أصحاب الحديث: هو كل من لم يشتهر بطلب العلم في نفسه , ولا عرفه العلماء

به , ومن لم يعرف حديثه إلا من جهة راو واحد¹⁸

“Hadisçilere göre meçhul râvi, hadis tahsili ile meşhur olmamış, âlimlerin tanımadığı ve rivayet ettiği hadisi sadece tek bir yolla bilinen [tek râvisi olan] kimsedir.”

Hatîb el-Bağdâdî, bu tanımın ardından meçhul râvilere ve onlardan rivayette bulunanlara şöyle örnek vermektedir: Amr Zî Mur, Cabbâr et-Tâî, Abdullah b. Ağâr el-Hemedânî, el-Heysem b. Haneş, Mâlik b. Ağar, Saîd b. Zî Hidân, Kays b. Kerkem ve Hamr b. Mâlik, sadece Ebû İshâk es-Sebîî’nin kendilerinden rivayet ettiği kimselerdir. Bunun gibi yalnız Şa‘bî’nin hadis naklettiği Semân b. Meşnec ve el- Hezhâz b. Mîzen; Ebu’t-Tufeyl Âmir b. Vâsile’nin nakilde bulunduğu Bekr b. Karvas ve Hallâm b. Cezel; Hılâs b. Amr’ın hadis aldığı Yezîd b. Suheym; Kâtade’nin hadis rivayet ettiği Cureyc İbn Kuleyb, hadisçiler arasında meçhul olan zevât olarak bilinmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî’nin, meçhul râvilere örnek olarak zikrettiği isimler dikkat çekicidir. Zîra, onun meçhul olarak zikrettiği bu râvilerden, Şa‘bî (ö. 104/722), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Ebû İshâk es-Sebîî (ö. 127/745) gibi ricâl ilminde güvenilirliği ile maruf isimler rivayette bulunmuştur. Bu örnekler ışığında Hatîb’in, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitlerin dile getirdiği “Şa‘bî gibi güvenilir râvilerin bir kimseden nakilde bulunması halinde o râviden cehâletin kalkacağı” prensibini benimsemediği anlaşılmaktadır.

Râviden iki veya daha fazla kimsenin rivayette bulunması ile cehâlet vasfının kalkacağını Yahyâ ez-Zühî’nin konu ile ilgili görüşünden istidlâlen

¹⁷ Veli Aba, “Hadis Usûlünde Öncü Bir İsim: Hatîb el-Bağdâdî”, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (2015), 37-59-59.

¹⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma’rifeti usûli ilmi’r-rivâye*, thk. Mahir Yasin el-Fahl (Riyâd: Daru İbni’l-Cevzi, 1435), 1/244-245.

nakleden Hatîb'in, bu tanımla Zühîl ve usûl-i hadis bilgisinin teşekkülünde önemli ölçüde tesiri olan Dârekutnî'nin zikrettiği "râviden cehâletin kalkması için iki kişinin kendisinden rivayette bulunması gerektiği"¹⁹ görüşünü esas alıp tarif yaptığı anlaşılmaktadır. Yine Hatîb'e göre, ilimle şöhret kazanmış iki ve daha fazla kimsenin râviden nakilde bulunması her ne kadar cehâleti kaldıran bir unsur olsa da râvinin adâletinin sabit olması için yeterli bir ölçüt değildir. Meselenin adâletle ilgili başlıklar arasında zikredilmesi bu son ifade ile ilgili olmalıdır. Zira ona göre ne meçhul ne de maruf râviden nakilde bulunanların sayısı, adâleti ortaya koyan bir ölçüttür.

Hatîb el-Bağdâdî'nin yukarıdaki tanımına göre, hadis âlimleri nezdinde meçhul râvi grubu, hadis talebiyle meşhur olmayıp âlimler tarafından tanınmayan ve tek öğrencisi olan kimselerden oluşmaktadır. Yine onun meçhul râvi tanımında zikrettiği bu üç vasfa dair herhangi bir açıklaması olmadığından tanımın muhtevasının değerlendirilmesi, ilk üç asır münekkitlerinin gerekçesi açıklanmış (müfesser) cehâlet tespitleri ve örnekleme yöntemi zemininde yapılacaktır.

Hatîb el-Bağdâdî'nin meçhul râvi tanımı, hicrî ilk üç asırdaki münekkitlerin meçhul râvi uygulamalarını belli ölçüde yansıtmaktadır. Nitekim onun meçhul râvi tanımında ilk zikrettiği ölçüt, hadis talebiyle meşhur olmamaktır. Hicrî ilk üç asırda bu kurala esas teşkil edebilecek sınırlı sayıda da kullanımlar bulunmaktadır. Bunlardan biri, açık bir şekilde mezkûr ölçütü ifade eden Ahmed b. Hanbel'in "ليس مشهورا بالعلم" (İlimle/hadis ilmiyle tanınmamaktadır) ıstılahıdır.²⁰ Yine Ukaylî'nin cehâlet terminolojisinde de Hatîb'in tanımına yansıttığı "hadis talebiyle meşhur olmayan" şeklindeki ilkeye zemin teşkil eden ıstılahları görmek mümkündür. "ليس بمشهور بالنقل" (Hadis rivayetiyle bilinmemektedir), "مجهول بنقل الحديث" (rivayetle tanınmamaktadır), "لا يعرف بنقل الحديث" (Hadis nakliyle

¹⁹ Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb Arnaut, Hasan Abdülmün'im Şelebi, Abdüllatif Hırzullah, Ahmed Berhum (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424), 4/226.

²⁰ Hadis literatüründe ilim kelimesinin kapsamı ve anlamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İlhan Kutluer, "İlim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/111; Köktaş, ilim kavramı ile umumî olarak ilim değil, hadis kastedildiği kanaatini erken dönem kullanımları ışığında belirtmiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yavuz Köktaş, *Hadislerin Anlaşılmasında Yöntem Tartışmaları* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 193-195.

tanınmamaktadır) gibi açık ifadeler bunlardan bazılarıdır. Bu müfesser ifadelerin Ahmed b. Hanbel ve Ukaylî gibi âlimlerde sınırlı sayıda olması, söz konusu asırlarda meçhul râvi tespitlerinin çoğunun gayr-ı müfesser ve kısa nitelikte olması ile yakından ilgilidir.

Hatîb'in meçhul râvi tanımında zikrettiği ikinci özellik “لا عرفه العلماء به” (âlimlerin tanımadığı) ifadesine hicrî ilk üç asır cehâlet terminolojisinde esas teşkil eden çok sayıda örnek vardır. Burada akla gelen soru, ilgili ifadede geçen “العلماء” ile kimlerin kastedildiğidir. Hatîb'in burada hicrî ilk üç asır ricâl otoritelerini kastedebileceği gibi kendi dönemindeki veya öncesindeki âlimleri de kastetmesi mümkündür. Erken dönemde İmam Şâfiî, Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi âlimlerin “لا يعرف” (Şahıs tanınmamaktadır), “لا يدري من هو” (Kim olduğu bilinmemektedir) şeklindeki ifadeleri râviyi tanımayan başka âlimlerin varlığını akla getirmektedir. Yahyâ b. Maîn ile lügavî anlamı yanında ıstılâhî bir mahiyete kavuşan “ما أعرفه/لا أعرفه” (Onu tanımıyorum) ifadesi de ricâl âlimlerinin tanımadığı kimselerin meçhul grubuna dâhil edilebileceğini göstermektedir. Hatîb'in “لا عرفه العلماء به” (Âlimlerin tanımadığı) hükmüne hicrî 3. asır ricâl âlimlerinin “ليس لي به علم” (Hakkında bilgim yok), “لا أدري من هو” (Kim olduğunu bilmiyorum) gibi kullanımlarının istinat noktası olduğu açıktır.²¹ Tanımanın mahiyeti ile ilgili olarak nihaî noktada hakkında cerh veya ta'dîlin bilinmemesinin kastedildiği söylenebilir.²²

Hatîb'in meçhul râvi tanımındaki üçüncü kriter, râvinin rivayet ettiği hadisin tek bir yolla bilinmesi/tek râvisi olmasıdır. İbnü'l-Medînî, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi hicrî 3. asır münekkitlerinin meçhul ibaresi ile kullandıkları “لم يرو”

²¹ Zerkeşî'ye göre Hatîb'in meçhul râvi tanımında zikrettiği “İlim talebiyle meşhur olmayan” ve “Âlimlerin tanımadığı” iki ölçüt isabetli bir tespittir. Keza, ona göre bu tespit ilk dönem hadis alimlerinin uygulamasını yansıtmaktadır ve Hatîb'in içtihadî bir tercihi değildir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Bedrüdîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *en-Nüket ala Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc (Riyad: Edvâü's-Selef, 1419), 3/392.

²² “Âlimlerin tanımadığı” ve “İlim talebiyle meşhur olmama” ifadelerinin mahiyeti ile ilgili bk. Abdüssamed b Muhammed el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn* (Riyad: Darü'l-Asıme, 2011), 62-64.

”عنه غير فلان” (ondan falanın dışında kimse rivayette bulunmamıştır) ve benzeri ifadeler bu ölçütü teyit etmektedir.²³ Bazı âlimleri esas almak suretiyle tarafımızdan hazırlanan belli bir örnekleme râvi grubu ile yapılan incelemeler, meçhul râvilerin %73 oranında tek öğrencisi olan kimselerden oluştuğunu göstermiştir. İleride detayları ile temas edilecek olan bu tablo Hatîb el-Bağdâdî’nin tanımında belirgin bir şekilde görülmektedir. Yine onun meçhul râvi grubunun tek râvili kimselerden oluştuğu görüşü ile İbn Hibbân gibi münekkitlerin cehâlet görüşünden ayrıldığı görülmektedir.

Hatîb el-Bağdâdî’nin söz konusu tanımı etrafında sorgulanması gereken diğer bir husus, tek öğrencisi olma vasfının ilk dönem kullanımını ne ölçüde yansıttığıdır. Hatîb’in meçhul râvi tanımındaki bu özelliklerin hicrî ilk üç asırda oluşmuş meçhul râvi profiline büyük ölçüde uyum sağlasa da bazı yönleri yansıtamadığı açıktır. Örneğin, kendisinden iki veya daha fazla kimsenin rivayette bulunduğu, ancak meçhul olarak tayin edilmiş râvilerin karşılığı söz konusu tanımda bulunmamaktadır.²⁴ Bununla birlikte Hatîb el-Bağdâdî, kendisinden iki veya daha fazla kimsenin rivayette bulunduğu meçhul râvi grubu hakkında daha sonra gelen âlimlere zemin teşkil edecek noktalara temas etmiştir. Bunların ilki, kendisinden ilimle şöhret bulmuş iki veya daha fazla kişinin nakilde bulunması ile cehâletin kalkacağı ama adâletin sabit olmayacağını açıkça ifade etmesidir. Yani Hatîb’e göre cehâlet bir yönüyle kalksa da başka bir açıdan devam etmektedir. Sonraki dönemde yerleşmiş cehâlet terminolojisi ile ifade etmek gerekirse Hatîb’e göre, söz konusu durumda râvi aynı (zâtı) itibarıyla cehâletten kurtulur fakat “meçhûlû’l-hâl” olma özelliği ise devam eder.²⁵ O herhangi bir ıstılahla bu durumu isimlendirmese de bu ifadelerin sonradan gelen âlimler için önemli bir istinad noktası olduğu söylenebilir.

²³ Hatîb’in meçhul râvi tanımındaki sayı tahdidine İbnü’s-Salâh, Buhârî ve Müslim’in bu durumdaki râvilerin hadislerini eserine aldığı gerekçesiyle ve İbn Receb el-Hanbelî de Yahyâ b. Maîn’in görüşünü delil göstererek itiraz etmiştir. Nevevî, Hatîb’in tanımının hadis âlimlerinin görüşünü yansıtan isabetli bir tutum olduğunu söyler. İbnü’s-Salah’ın görüşünü verdiği örneklerin isabetli olmayışı gerekçesiyle iddiasını destekler.

²⁴ Bu râvi grubu azımsanamayacak bir orandadır. Ebû Hâtim üzerinde yapılan bir örnekleme için çalışmanın “Meçhul Râvi ile İlgili Yaklaşımı” isimli başlığına bakınız.

²⁵ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethü’l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî*, thk. Ali Hüseyin Ali (Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 1424), 2/49.

Hatîb el-Bağdâdî'nin cehâletü'l-vasf/hâl ıstılahına zemin teşkil edebilecek bir diğer uygulaması ise eserinde söz konusu ıstılahla ilgili kavram ve alıntılara yer vermesidir. Her ne kadar tanımında herhangi bir sınıflandırmadan bahsedilmese de *el-Kifâye* isimli eserde muhtelif başlıklar altında “meçhûlü'l-ayn, meçhûlü'l-adâle” gibi kullanımlara yer verilmektedir.²⁶ Yine Eş'arî kelâmcısı Bâkılânî'den (ö.403/1013) naklen aynı ve vasfı bilinmeyen kimselerin haberinin kabul edilmeyeceğine dair zikrettikleri, Hatîb'in bu ayrıma kendi döneminde vakıf olduğunu göstermektedir. Hatîb'in zikredilen bağımsız kullanımları ve meçhul râvi tanımına yansıtmadığı “kendisinden iki veya daha fazla kimsenin nakilde bulunduğu meçhul râviler” sonraki dönem hadis usûlü âlimlerinin tanımlarını etkilemiştir. Zira, bazı hadis usûlü eserlerinde görülen cehâlet çeşitleri bunu teyit etmektedir. Hâtib sonrası İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi âlimlerin hadis usûlüne kazandırdığı meçhûlü'l-ayn, meçhûlü'l-hâl ve mestûr ıstılahları bu eksikliği tamamlamak üzere oluşturulmuş kavramlar izlenimini vermektedir. Meselenin daha kapsamlı olması nedeniyle İbnü's-Salâh ve İbn Hacer başlıkları altında konu incelenmek üzere bu kadarı ile yetinilecektir.

Hatîb'in tanımı etrafında açıklığa kavuşması gereken bir diğer husus, tanıtımda zikrettiği özelliklerin tamamının aynı râvide bulunması durumunda mı meçhul kabul edileceği yoksa bunların ayrı konular mı olduğudur. Başka bir ifadeyle zikredilen üç kriterden birinin, herhangi bir râvide bulunması onun cehâletle ilişkilendirilmesi için yeterli midir? Anlaşıldığı kadarıyla Hatîb'in zikrettiği üç unsurun, bir râvide birlikte bulunması gerekmektedir.²⁷ Ancak burada râviden tek bir kişinin hadis nakletmesinin, o râvinin meçhul kabul edilmesini gerektirmediğine de temas edilmelidir.²⁸ Esasen erken dönemdeki meçhul râvi kullanımlarında cehâletle nitelenen râvilerin genellikle bir öğrencisinin bulunması, böyle bir genellemeye götürse de bu konuda ihtiyatlı olunmalıdır.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, thk. Mahir Yasin el-Fahl (Riyâd: Daru İbni'l-Cevzi, 1435), 2/193.

²⁷ Benzer bir tespit için bk. el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 64.

²⁸ Tek râvisi olmanın mutlak cehâleti gerektirmediğine dair benzer bir görüş için bk. Abdülcevâd Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât ve eseruhâ fî kabûli'l-hadisi'n-nebevî: dirâase te'siliyye tatbikiyye* (Beyrut: Darü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2015), 1/52.

Netice itibarıyla, meçhul râvi konusunu bir mesele olarak kabul edip tartışan ilk hadis usûlü âlimi Hatîb el-Bağdâdî'dir. Hatîb'in, ilmî birikiminden istifade ettiğine işaret edilen Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin eserinde yer vermediği meçhul râvi tanımını ele alması kendi döneminin ilim anlayışı ile izah edilebilir.²⁹ Bilindiği üzere hadis ilmi kendi sistematüğünü oluştururken fıkıh, kelâm gibi diğer disiplinlerle etkileşim halinde olmuştur. Hatîb'in kelim âlimi Bâkîllânî'nin râvinin adâleti bağlamında aynı/zâtı ve vasfı/hâlinin meçhul olmasının kendisinden gelen haberin kabul edilmeyeceğine dair ifadelerine yer vermesi bu etkileşimin örneklerinden birisidir. Yine oluşum ve tekâmül evreleri dikkate alındığında Hatîb'in yaşadığı hicrî 5. asrın öne çıkan özelliklerinden birisinin fıkıh mezheplerinin kendi metotlarını tedvin ettikleri bir dönem olduğu görülmektedir.³⁰ Bu dönemde fıkıh usûlü eserlerinde meçhul râvi ıstılahı tanım ve hüküm yönleriyle ele alınmıştır. Nitekim Hatîb, usûl-i fıkıh âlimlerinin eserlerine dâhil ettiği meçhul râvi meselesini bir eksiklik olarak görüp kendisinden önceki hadis âlimlerinin bu konuda öne çıkan görüşlerini bir araya getiren meçhul râvi tanımını eserine dâhil etmiş olabilir. Hatîb, fıkıh usûlündeki meçhul/mestur tanımlarının hadis usûlü açısından farklı bir niteliğe sahip olduğunu adâlet ile ilgili mevzulara yer verdiği bölümlerde işaret etmiştir. Nitekim o, fıkıh usûlündeki zâhirî itibarıyla Müslüman ve fisktan sâlim kişinin âdil sayılması gerektiği görüşünü eleştirmiştir. Söz konusu vasıfları haiz kişinin fıkıh usûlünde mestur olarak nitelendiği bilinmektedir. Konuyla ilgili müstakil çalışmasında Dokak bu durumu, Hatîb'in muâsırı Hanefî fıkıh usûlü âlimleri Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) mestûrun haberine usûl eserlerinde yer vermelerine sebebiyet veren bir unsur olarak

²⁹ Veli Aba ve Jonathan Brown, el-Hatîb'in kendisinden önceki hadis usûlü âlimlerinin kaynaklığını müstakil iki ayrı makalede incelemiştir. Her iki müellif de Hatîb'in *el-Kifâye* adlı eserini kaleme alırken özellikle Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *Marifetü ulûmi'l-hadîs* isimli eserine vâkıf olduğunu öne sürmektedir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Veli Aba, "Müttekaddimûn Dönemi Hadis Usûlü Eserlerinin Mukâyesesi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/4 (2013), 79-80; Brown Jonathan A.C., "A Segment of the Genealogy of Sunni Hādīth Criticism: The Mysterious Relationship between al-Khaṭīb al-Bağhdādī and al-Ḥākim al-Naysābūrī", *The Heritage of Arabo-Islamic Learning*, ed. Maurice A. Pomerantz- Aram Shahin (Brill, 2016), 232.

³⁰ Hicrî V. asrın ilmî yapısı ve el-Hatîb'in bu ilimlerle ilgisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Veli Aba, "el-Hatîb el-Bağdâdî'nin Muhtevâ ve İstılahları Bağlamında Hadis Usûlüne Etkisi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* XIV/1 (2016), 82-83.

yorumlar.³¹ Hatîb'in hadis usûlünde meçhul râvi tanımını belirli bir çerçevede ele alması ve bu tanıma belirgin hale getirmesi yine bu ilmî hareketliliğin neticesi olarak zikredilebilir.

Sonuç olarak, Hatîb'in cehâlet tanımının hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi pratiği ile örtüşmesi, kendisinden önceki âlimlerin ortaya koyduğu dağınık haldeki usûl malzemesini sistemli bir şekilde bir araya getirme gayesiyle uyum göstermektedir.³² Erken dönem münekkitlerinin yukarıda temas edildiği üzere meçhul râvi ile ilgili görüş ve uygulamaları esas alınarak meçhul râvi tanımında özetlenmiştir. Bu tanımla hicrî ilk üç asır meçhul râvi pratiğinde râviden nakilde bulunanların sayısının meçhul olarak nitelenmesinde etkili olduğu görünür hale gelmiştir. Yine cehâletin kalkmasıyla adâletin sabit olmayacağını ifade etmekle Hatîb, meçhullüğün kalkmasının râvinin ta'dîli anlamına gelmediğine işaret etmiştir.

İlk dönem meçhul râvi pratiğini betimleyen tanımdaki tutarlılık, Hatîb'in mantık ilminin tesiri ile genelde hadis ıstılahlarına özelde meçhul râvi terimine yaklaşmaması tavrı ile ilgili olabilir. Nitekim mantık ilmi ıstılahların ifadesinde etrafını câmi ağyarını mâni ilkesi ile birtakım katkılar sağlasa da pratik sahanın anlaşılmasında bazı sorunlara neden olabilmektedir.³³ İlk üç asırda münekkitlerin meçhul râvi kullanımları tek tek tespit edilip analiz edildiğinde İbnü's-Salâh ile meçhul râvi tanımıyla söz konusu ricâl uygulamaları arasındaki ayrımın derinleşmeye başladığı açık bir şekilde gözlenmektedir.

1.1.1.1.2. İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî

İbnü's-Salâh cehâlet kavramını açıklarken kullandığı argümanların daha sonraki usûl müellifleri tarafından kabul edilip tartışılması, yine muhteva ve tertîp bakımından sonrakilere etkisi nedeniyle ele alınması gereken bir diğer isimdir.

³¹ Zübeyde Özben Dokak, *Maverâünnehir Hanefî Usûlünde Sünnet V.-VIII. Asırlar Çerçevesinde Mukayeseli Bir Yaklaşım*, 238.

³² Hatîb'in eser telifindeki amaç ve yöntemi için bk. Veli Aba, *Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlü Anlayışı* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 107-115.

³³ İbnü's-Salâh ve sonraki dönem diğer âlimlerin tanımların yapılmasında "mantık" metodunu takip etmeleri ve bunun neticelerini ele alan bir çalışma için bk. Hamza b. Abdullah el-Melîbârî, *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*, çev. Muhittin Düzenli- Ayhan Ak (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 33-35.

Nitekim İbnü's-Salâh *el-Mukaddime* adlı eserinde, cehâletle ilgili yeni bir üslup geliştirmiş ve bu yönüyle kendisinden önceki dönemden ayrılmıştır. İbnü's-Salâh'ın takriben beş asırdır icrâ edilmekte olan hadîs usûlüne katkısının meçhul râvi üzerinden takip edilebilmesi ve bunun sarîh bir şekilde görülebilmesi, öncelikle geçmiş birikim ve kendi dönemi ile karşılaştırılmasına bağlıdır.

Hatîb el-Bağdâdî ile İbnü's-Salâh arasındaki dönemde meçhul râvi ile ilgili gelişmelerin kısaca özetlenmesi, İbnü's-Salâh'ın hangi entelektüel birikim üzerine meçhul râvi terimini ele aldığını daha anlaşılır bir düzeye taşıyacaktır. İbnü'l-Harrât (ö. 528/1186), İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231) ve Ebû Abdillâh İbnü'l-Mevvâk (ö. 642/1244) İbnü's-Salâh'tan önce ve kendi döneminde meçhul râviden bahseden âlimlerdir. İbnü'l-Harrât'ın *el-Ahkâmü'l-vustâ min hadisi'n-Nebî sallallahü aleyhi ve sellem* isimli eserinde “مجهول” teriminin yanı sıra “مجهول الحال”, “لا يعرف حاله” gibi ıstılahlar ile râvileri vasfetmesi hicrî 6. yüzyılda râvinin hâlinin bilinmemesine dair ayrımın netleştiğini göstermektedir.³⁴ Ancak İbnü'l-Harrât'ın Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye* isimli eseri üzerine yaptığı, günümüze intikal etmeyen ihtisar çalışması, Hatîb'in belirginleştirmedeği ayrımın kendi kullanımlarına zemin hazırladığını ihsas ettirir.

İbnü'l-Harrât'tan sonra İbnü'l-Kattân el-Fâsî, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm* adlı eserinde meçhul râviyi, meçhûlü'l-ayn ve meçhûlü'l-hâl/mestûr şeklinde ikili bir taksime tabi tutmaktadır.³⁵ İbnü'l-Mevvâk da yine benzer şekilde, “kendisinden yalnızca bir kişinin rivayette bulunduğu” ve “kendisinden iki veya daha fazla kimsenin rivayette bulunduğu” kimseler olmak üzere meçhul râviyi iki alt başlıkta kategorize etmiştir.³⁶ Bu bilgiler ışığında Hatîb'den sonra meçhulle ilgili kavramların İbnü's-Salâh'a kadar önemli ölçüde gelişim gösterdiği söylenebilir.

İbnü's-Salâh, yukarıda da temas edildiği üzere hadis usûlünde Hatîb el-Bağdâdî'den sonra gerek meseleleri ele alışı gerekse kavramları tarifi itibari ile

³⁴ Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdîrrahmân b. Abdillâh el-İşbîlî, *el-Ahkâmü'l-vustâ min hadisi'n-Nebî sallallahü aleyhi ve sellem* (Riyâd, Mektebetü'r-Rüşd, 1416), 1/19, 25, 26, 30, 34.

³⁵ İbnü'l-Kattân el-Fâsî'nin cehâlet yaklaşımı ve tasnifi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Fâsî İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmî'l-vakiayn fî Kitâbi'l-Ahkâm*, thk. Hüseyin Âyet Saîd (Riyad: Dârü Taybe, 1418), 3/90, 4/20; Hüseyin Akgün, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2014); Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 2/690-749.

³⁶ Zerkeşî, *en-Nüket ala Mukaddimeti İbni's-Salâh*, 3/375.

önemli bir noktadır. O, rivayeti kabul veya reddedilen kimselerin vasıflarını ele aldığı başlıkta, cehâlet terimi ve çeşitlerine sekizinci nitelik olarak yer vermiştir.³⁷ İbnü's-Salâh bu tertibi ile meçhul râviyi sarîh şekilde bir sınıflandırma içerisinde zikreden ilk hadis usûlü âlimidir. Ancak burada bir hususun altı çizilmelidir. Meçhul râviyi ikili tasnife tâbi tutan İbnü's-Salâh'ın çağdaşı İbnü'l-Kattân el-Fâsî ve onun öğrencisi İbnü'l-Mevvâk gibi âlimlerin meçhul râvi taksimine yukarıda temas edilmişti. Mestur ve meçhûlü'l-hâl kavramlarını “râvi sayısı” ölçütü üzerine tasnif eden İbnü'l-Kattân'ın bu yönteminde İbnü'l-Harrât'ın etkili olduğu söylenebilir. Bu bilgiler ışığında hicrî 5. ve 7. yüzyılda meçhul râvi meselesinin tanım, muhteva ve taksim itibarıyla ileri bir düzeye taşındığını söylemek mümkündür. İbnü's-Salâh'ın yaşadığı söz konusu yüzyılda cehâlet taksimi yapılmış olsa da onun meçhul râvi sınıflandırması ve tanımları ıstılahlaşıp, şöhret bulduğu söylenmelidir.

Kendisinden önce ve yaşadığı dönemdeki meçhul râvi ile ilgili muhtelif bilgileri sentezleyen İbnü's-Salâh, meçhul râviyi cehâletü'l-hâl, mestur ve cehâletü'l-ayn olmak üzere üç grupta incelemiştir. Bu tarif ve düzenlemeler incelendiğinde onun, yeni bir üslupla râvinin meçhul olmasının ele aldığı görülür. Nitekim kendisine kadar meçhûlü'l-ayn, meçhûlü'l-hâl ve mestur kavramların mahiyeti ile ilgili İbnü'l-Harrât, İbnü'l-Kattân ve İbnü'l-Mevvâk gibi âlimler tarafından her ne kadar açıklamalar yapılmış olsa da İbnü's-Salâh meçhul başlığı altında konuyu sistematik bir şekilde ele alması, tertibi ve tasnifine esas aldığı ölçütler yönüyle diğer âlimlerden ayrılmaktadır.

İbnü's-Salâh'ın meçhul râvi çeşitleri ile ilgili tanım ve tasnifi şu şekildedir:

1- Zâhir ve bâtın adâleti meçhûl olan râvi: Böyle bir râvinin rivayeti cumhura göre makbûl değildir.

2- Zâhirde âdil olduğu halde, bâtın adâleti bilinmeyen râvi: İmamlarımızdan bazıları mestûru bu şekilde tanımlamıştır. Birinci şekildeki meçhûl râvinin rivayetini reddedenlerin bir kısmı bu tür meçhûlün rivayeti ile ihticâc etmiştir. Bazı Şâfiîler de bu görüştedir. Onlardan Süleym b. Eyyûb er-Râzî (ö. 447/1055) bunu kesin bir şekilde dile getirmiş ve şöyle demiştir: “Çünkü haber verme (hadis nakletme) işi

³⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs li İbni's-Salâh*, nşr. Nurettin İtr (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1427/2006), 111.

râvi hakkında hüsn-i zan beslemeye bağlıdır. Ayrıca rivayetler (büyük bir kısmı) râvilerinin bâtinî adâletinin bilinmesi imkânsız olan kimselerde bulunmaktadır. Dolayısıyla zâhir adâletle yetinilmesi gerekir. Bu açıdan rivayet, şâhitlikten farklıdır. Zira şâhitlik hâkimlerin huzurunda yapıldığı için orada bâtinî adâletin bilinmemesi imkânsız değildir. Bu nedenle şâhitlikte hem zâhirî hem de bâtinî adâlet dikkate alınmıştır.” Ben derim ki, birçok meşhûr hadis kitabında râviler hakkındaki uygulama da bu yöndedir. Söz konusu kitaplarda ismi geçen birçok râvi hayli zaman önce vefat ettiklerinden bâtin adâletlerini tahkik etmek imkânsız hale gelmiştir.

3- Mechûlü’l-ayn olan râvidir. Mechûlü’l-ayn olan râvinin rivayetini kabul etmeyenlerin bir kısmı adâleti meçhul olan râvinin rivayetini kabul etmiştir. İki âdil râvinin rivayette bulunup tayin ettiği kişiden bu şekildeki cehâlet kalkmış olur.³⁸

Haûîb el-Bağdâdî gibi müstakil bir meçhul râvi tanımını yapmayı tercih etmeyen İbnü’s-Salâh, meçhulün kısımlarını ele alarak doğrudan konuya giriş yapmıştır. Kendisinden sonraki âlimlerin de müstakil bir meçhul râvi tanımını vermeksizin doğrudan meçhul râvinin tertibine geçmesi, zihinlerde söz konusu ıstılahın netleşmiş olması ile ilgili olabilir. İbnü’s-Salâh’ın “meçhul râvi” ıstılahını tasnif etme yöntemi bazı âlimler tarafından esas alınmıştır. Nevevî (ö. 676/1277), İbn Cemâa (ö. 733/1333), Tîbî (ö. 743/1343), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Irâkî (ö. 806/1404) v.b. isimler bazı ilave, açıklama ve asla tekabül etmeyen tâli itirazları dışında İbnü’s-Salâh’ın taksimini benimseyen bu âlimler arasında yer alır.³⁹ Diğer taraftan İbn Dakîku’l-’îd (ö. 702/1302) ve öğrencisi Zehebî (ö. 748/1348),

³⁸ İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-Hadîs*, 111-112.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi’l-hakâ’ik ilâ ma’rifeti süneni hayri’l-halâ’ik*, thk. Nurettin İtr (Dimaşk: Dârü’l-Minhâcî’l-Kavîm, 1440), 96-97; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa’dillâh İbn Cemâa, *el-Menhelü’r-revi fi muhtasar ulûmi’l-hadisi’n-nebevî* (Dimaşk: Dârü’l-Fikr, 1406), 1/66; Şerefeddin Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah Tîbî, *el-Hulâsa fi marifeti’l-hadîs* (el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1430), 106-107; Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisü’l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi’l-hadîs*, thk. Fazıl Mahmûd ’Avz (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1436), 141-142; Ebü’l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, *et-Takyîd ve’l-izâh limâ utlika ve uglîka min Kitabi İbni’s-Salâh*, thk. Üsâme b. Abdillâh Hayyât (Beyrut: Darü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1432), 1/568.

cehâletü'l-ayn ve cehâletü'l-hâl olmak üzere meçhul râviyi iki kategoride ele alarak, İbnü's-Salâh'ın değil, İbnü'l-Kattân el-Fâsi'nin tertibini benimsemiştir.⁴⁰

Mevcut kaynaklar arasında cehâletin mezkûr üçlü ve ikili taksimi dışında farklı tasnifler yapılmıştır. Bu tertiplere kısaca değinmek gerekirse ilk olarak İbn Rüseyd es-Sebtî'nin (ö. 721/1321) meçhul râviyi üç alt başlık altında ele aldığı tertibi zikredilebilir. Onun söz konusu tertibi ve muhtevası özetle şu şekildedir: 1. عن رجل gibi ibaresindeki gibi aynı/zatı ve hâli bilinmeyenler, 2. عن الثقة kullanımındaki gibi sadece aynı/zâtı bilinmeyenler, 3. Hakkında herhangi bir tevsik olmayıp kendisinden iki ve daha fazla kimsenin nakilde bulunmasına rağmen hâli meçhul olan kimseler. Meçhul râvinin taksimine katkı sunan bir diğer âlim ise Alâî'dir (ö. 761/1359). O cehâletle ilgili terime meçhûlü'l-ayn ıstılahını ikiye ayırmak sûretiyle katkıda bulunmuştur. Ancak söz konusu âlimlerin tertipleri çoğunluğun benimsediği bir taksim olmamıştır.⁴¹

İbnü's-Salâh'ın cehâlet taksimi incelendiğinde, merkeze aldığı ölçütün adâlet vasfı olduğu görülmektedir. Bilindiği üzere adâlet ıstılahı fıkıh ve hadis usûlü âlimlerinin ortak terimlerindenir.⁴² Ona göre meçhullük, râvide adâlet vasfının zahirî veya batınî yahut her ikisinin de tespit edilememesi durumlarında farklı kategorilendirilmelidir. Onun terim olarak zikredip herhangi bir izah yapmadığı zâhir ve bâtın adâlet ölçütü ile ne kastettiği ise açık değildir. Burada İbnü's-Salâh'ın meçhul râvi tanımında merkeze aldığı zahirî ve bâtınî adâlet kriterinin daha çok fıkıh usûlü âlimlerinin istimal ettiği bir kullanım olduğunun altı çizilmelidir. Nitekim bu ayrımı, zâhir ve bâtın adâlet olmak üzere Debûsî'den (ö. 430/1039) itibaren Hanefî usûlcüler arasında görmek mümkündür.⁴³ İbnü's-Salâh öncesi hadis

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Fatih Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usûlünün Gelişimindeki Yeri* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 188-190.

⁴¹ İbn Rüseyd ve Alâî gibi âlimlerin meçhul râvi ile ilgili sınıflandırması için bk. Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî Alâî, *Câmiü't-tahsil fî ahkâmî'l-merâsil*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407), 62; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, 2/53; Ayrıca bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/71-72.

⁴² Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi: Cerh ve Ta'dîl İlmi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 83-84.

⁴³ Zübeyde Özben Dokak, *Maverâünnehir Hanefî Usûlünde Sünnet V.-VIII. Asırlar Çerçevesinde Mukayeseli Bir Yaklaşım* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 233; Muharrem Önder, "İslâm Fıkıhında Meçhul Râvinin Naklettiği Hadislerin Hukûkî Değeri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 102.

usûlü kaynaklarında zâhir ve bâtın adâlet tasnifine tesadüf edilmemesi ve söz konusu kavram çiftinin Hanefî usûl kaynaklarında yer alması İbnü's-Salâh'ın fıkıh usûlü disiplininden etkilenmesi şeklinde yorumlanabilir.⁴⁴

İbnü's-Salâh'ın bu tarz sınıflandırması kendisinden sonra gelen bazı usûl âlimleri tarafından eleştirilirken bir grup âlim tarafından da izah edilmeye çalışılmıştır. Burada meçhul râvi meselesini teorik tartışma ve izahlar zemininde ele alan yeterli düzeyde çalışmaların mevcudiyeti ve bu araştırmanın yöntem farklılığı nedeniyle ayrıntıya girilmeyecek, konunun detayları için ilgili çalışmalara atıf yapılacaktır.⁴⁵ Bu çalışmada hedeflenen ise İbnü's-Salâh'ın tanım ve tasnifini hicrî ilk üç asır meçhul râvi pratiğine kıyasla incelemektir.

İbnü's-Salâh'ın tertibinde yer alan ilk meçhul râvi grubu zâhir ve bâtın adâleti bilinmeyen kimselerdir. Burada temel soru zâhir ve bâtın adâleti hangi kavramsal çerçevede değerlendireceğimizdir. Mezkûr kavram çifti, usûl-i fıkıh âlimlerinin belirlediği muhteva ışığında mı yoksa İbnü's-Salâh'tan sonraki hadis usûlü âlimlerinin yorumları çerçevesinde mi hicrî ilk üç asır meçhul râvi pratiği ile mukayese edilecektir?⁴⁶ Her iki yaklaşımın muhtevası dikkate alındığında hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvinin zâhir ve bâtın yönüne işaret eder nitelikte sarıh bir kullanımına tesadüf edilmemektedir. Başka bir deyişle hicrî ilk üç asır münekkitlerin meçhul râvi kullanımları tetkik edildiğinde lafız ve mana bakımından zâhir ve bâtın adâlet kullanımlarına atıf yoktur.

İbnü's-Salâh'ın temelde adâlet anlayışı üzerine bina edilen bu dakîk tasnif, hicrî ilk üç asır münekkidlerinin râvinin adâleti ile neyi kastettiği ve adâleti nasıl tespit ettikleri sorusu ile yakından ilgilidir. Üçüncü asırdaki bir münekkidin, râvi ile ilgili cehâlet hükmüne hangi aşamalardan sonra ve nasıl vardığı konu ile ilgili fikir verebilir. Araştırmamızın ikinci ve üçüncü bölümlerinde analiz ettiğimiz veriler bu sorunun aynı zamanda cevabını ihtiva etmektedir. Öncelikle

⁴⁴ Aynı çıkarım için bk. Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usûlünün Gelişimindeki Yeri*, 192.

⁴⁵ İbnü's-Salâh'ın meçhul râvi taksimi etrafında hadis usûlü âlimlerinin görüşlerini bir arada görmek için bk. el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 133-158; Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 55-56; Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usûlünün Gelişimindeki Yeri*, 185-199; Nurullah Kağıt, *Mechûl Râvî ve Rivayetinin Hükmü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 30-34.

⁴⁶ Hadis usûlü âlimleri ve fıkıh usûlü âlimlerinin adâlet-i zâhira ve adâlet-i bâtına kavramları ile ilgili özet bilgi için bk. el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 136-137.

münekkitlerin meçhul olarak niteledikleri râvi grubunun çoğunun, kendilerinin çağdaşı olmadığı ve bir gözlem imkânı elde edemedikleri tâbî'n ve etbâu't-tâbî'n tabakasından oluştuğu ifade edilmelidir. Bu râvilerle ilgili kendilerinden önceki münekkidlerin herhangi bir değerlendirmesi de ekseriyetle tespit edilememiştir. Başka bir deyişle bu râvi grubu, hakkında herhangi bir cerh ve ta'dîlin bilinmediği ve zâtî ile ilgili sınırlı veriye sahip olduğu kimselerden oluşmaktadır. Şu durumda hicrî ilk üç asır meçhul râvi grubunun İbnü's-Salâh'ın ifade ettiği birinci tür olan zâhir ve bâtın adâleti bilinmeyen râvilerden oluştuğu söylenebilir.

Öte yandan Ahmed b. Hanbel ve diğer münekkitlerin açıklama ve pratiklerinden, onların râvinin adâletine vakıf olabilmek için İbnü's-Salâh'ın zâhir ve bâtın adâlet ayrımını benimsediğini çıkarmak zor gözükmektedir. Zira münekkitler görme imkânı bulamadıkları râvilerin biraz daha öğrencisi ve rivayeti olsa haklarında adâletle ilgili bir hükme varabilecek gibidir.⁴⁷ Başka bir deyişle üçüncü asırda münekkitler râvi ile hüküm verirken esas aldığı ölçütlerin zâhir ve bâtın adâleti ortaya koyacak niteliğe sahip olmadığı, dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın bu ayrımının onların yöntemini yansıtmadığı söylenebilir.

İbnü's-Salâh, meçhul râvi tasnifinde cehâletin ikinci nevi olarak zikrettiği “zahirde âdil olduğu halde, bâtın adâleti bilinmeyen” mestûr râvi grubu tartışma ve yorumların merkezinde yer almaktadır. Nitekim onun söz konusu tasnifi ve açıklamaları zâhir ve bâtın ayrımının hicrî ilk üç asır ricâl pratiği ile uyum arz etmediğini teyit eder mahiyettedir. Ona göre, bâtın adâletin bilinmesi imkân bakımından zordur. Zira şahit ve râvi ayrımını burada gündeme getirmesi de bu imkâna işaret eder. Hadis usûlü kaynaklarında mestur ibaresini meçhul râvinin bir türü olarak zikreden ilk âlim İbnü's-Salâh olduğu söylene de⁴⁸ burada daha sahih olan görüş, tarif itibarıyla Şâfiî fakih Ebû Muhammed el-Begâvî'nin (ö. 516/1122)

⁴⁷ Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünde münekkitlerin cehâlet tespit metotları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Hicrî 3. asır münekkitlerinin râvi ile ilgili hükme varırken esas aldıkları ölçütlerden birisinin rivayet malzemesi olduğu ile ilgili ayrıca bk. Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-ta'dîl hükümleri nasıl oluştu?* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019).

⁴⁸ el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 135.

mestur ıstılahının temelini attığı⁴⁹ ve İbnü's-Salâh'ın onu takip ettiğidir. Mestur ile İbnü's-Salâh'ın neyi kastettiği âlimlerin yorumladığı meselelerdendir.

İbnü's-Salâh dönemi itibari ile mantık ilminin etkisi karşısında vermiş olduğu haram fetvasına rağmen, cehâlet tarifini yaparken açıkca görülen mantıkî metodun kullanmaktan uzak duramamıştır. Nitekim Hatîb'in üçüncü ve dördüncü asır münekkit âlimlerin uygulamalarını yansıtan meçhul tanımına mukabil İbnü's-Salâh söz konusu tanımın merkezindeki ölçüt olan adâlet ilkesini tespit etmiş ve bu şekilde bir kategorilendirme yapmıştır. O, zâhir adâlet ve bâtin adâlet olmak üzere iki kavramı meçhul râvi sınıflandırmasında önemli bir belirleyici unsur olarak öne çıkarmıştır. Bu esaslı tanım ve sınıflandırma, üçüncü ve dördüncü asır münekkidlerinin adâlet anlayışı ve meçhul râvi pratikleri ile değerlendirildiğinde İbnü's-Salâh'ın cehâlet tasnifinin bahse konu olan dönemi yansıtmaktan uzaklaştığı söylenebilir. Burada döneminin ilmî disiplinleri ile etkileşiminin önemli payı olduğu unutulmamalıdır.⁵⁰

Hâtîb'in adâlet ile ilgili görüşlerinde yer verdiği zahir adâlet mevzusunun fıkıh usûlü âlimlerinin mestur tanımını geliştirmesine yön verdiği görüşünden bahsedilmişti. Burada hadis usûlündeki meçhul râvi grubu için yapılan tariflerin, fıkıh usûlünde mestur tanımını etrafında kendisini gösterdiği zihinde tutulmalıdır. Tüm bu entelektüel çabaların üzerine gelen İbnü's-Salâh'ın “mestûr” kavramını cehâletin bir türü olarak zikretmesi başka bir amaca matuf olabileceği intibai vermektedir. Zira meçhul râvi terminolojisinde “mestûr” ibaresi nadir kullanılmakta ve mütekaddim dönemde daha çok orta dereceli bir ta'dîl anlamına gelmektedir.⁵¹ Mesturun İbnü's-Salâh ile hadis usûlüne dâhil edilen cehâletin bir alt dalı olduğu söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle Hatîb'in meçhul râvi/mestur râvi ile ilgili tespitinin İbnü's-Salâh'a bir katkı sunma imkânı vermiş olduğu açıktır.

⁴⁹ Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ', *et-Tehzîb fî fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Âdil Ahmed, Ali Muhammed Mu'avviz (Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 5/263. Benzer bir görüş için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/129-130.

⁵⁰ Özafşar, İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs* adlı eserinin hadis usûlü alanyazınında mühim bir aşamaya tekabül ettiğini zikretmiştir. O, bu eserdeki terimlerin ele alınma yönteminden hareketle devrin revaçta ilmî disiplinleri olan kalam ve fıkıh usûlü eserlerinin yapı özelliğini yansıttığını tespit etmiştir. Söz konusu ilimlere mantık, felsefe ve dilbilim gibi alanları da ilave ederek ilimler arasındaki etkileşimin ileri düzeyde olduğunun altını çizer. Mehmet Emin Özafşar, “Hadis İlminde Alan Evrilmesi”, *İslâmiyât* VI/4 [İslami İlimler Sorunu özel sayısı] (2003), 108-109.

⁵¹ Mestûr teriminin gelişim seyrini ayrıntılı ele alan bir çalışma için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/109-162.

Kendisinden sonra gelenleri oldukça düşündüren bu tasnif ve mahiyeti, İbn Hacer’le yeni bir forma kavuşmuştur.

1.1.1.1.3. İbn Hacer el-Askalânî

İbn Hacer’in (ö. 852/1449) hadis usûlündeki görüşlerinin kendisinden sonra yazılan hadis usûlü eserlerine kaynaklık etmesi yönüyle bu çalışmada onun meçhul râvi ile ilgili görüşlerine yer verilecektir. Nitekim İbn Hacer, kendinden önce telif edilen eserlerde yer alan bilgileri olduğu gibi aktaran bir muhaddis olmadığını, ele aldığı konuları özgün bir yöntem ve usûlle incelediğini *Nuhbetü’l-fiker* adlı eserin mukaddimesinde açıkça belirtmiştir.⁵² Onun mezkûr ifadelerini meçhul râvi meselesini ele alış tarzı ve yöntemi üzerinden okumak mümkündür. Bu bağlamda İbn Hacer’in eserleri meçhul râvi kavramını işleyiş bakımından tetkik edildiğinde genel olarak şu noktalar dikkati çeker.

1. Hicrî 7. asırdan itibaren meçhul râvi kavramı bir kusur olarak betimlenmesine rağmen İbn Hacer münekkitlerin ilk üç asır meçhul râvi pratiğini tamamını bu kategoride ele almaz. “makbûl” terimi onun bu dikkatinin neticesi olarak okunabilir.
2. Meçhul râvi terini cerh mertebelerine göre zikrederken her bir meçhul râvi çeşidini ayrı bir cerh kategorisinde yer vermiştir.
3. Râvinin meçhul olma nedenlerini müstakil bir şekilde ilk defa ele alır.
4. Meçhul râvi terimi ve çeşitlerini tanımlayıp kendisinden önce eksik bırakılan noktalara “adem-i tevsik” gibi önemli kayıtlar getirmiştir.

Râvideki kusurları, “Metâin-i aşere” isimlendirmesiyle on başlıkta inceleyen İbn Hacer,⁵³ meçhullüğü adâleti bozan kusurların sekizincisi olarak zikretmiştir. O, cehâleti genel olarak râvi hakkında muayyen bir cerh ve ta’dilin bilinmemesi şeklinde tanımlamıştır.⁵⁴ İbnü’s-Salâh’tan farklı olarak mestur kavramını meçhûlu’l-hâl ıstılahı ile eşdeğer görerek, râviyi “meçhûlu’l-ayn” ve “meçhûlu’l-hâl” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bu yönüyle İbn Hacer, İbnü’s-

⁵² İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 64.

⁵³ Bu tenkit noktaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 186-188; Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 110-139.

⁵⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 188.

Salâh'ın yapmış olduğu üçlü meçhul râvi tasnifini düzeltmeye gittiği söylenebilir. İbn Hacer bu tavrı ile İbnü's-Salâh'ın çizgisi yerine İbnü'l-Kattân el-Fâsî'nin meçhul râvi sınıflandırmasını tercih ettiğini göstermektedir.

İbn Hacer, cehâletin sebeplerini râvinin birden fazla sıfatla anılması ve rivayet azlığı şeklinde ortaya koymuştur.⁵⁵ O, vuhdân ve mübhemin ardından meçhulün çeşitlerini zikretmektedir. Onun meçhul râvi taksimi ve tanımları şöyledir:

1. Mechûlü'l-ayn: İsmi bilinen, kendisinden tek kişinin rivayette bulunduğu kimsedir.⁵⁶

2. Mechûlü'l-hâl/Mestûr: Hakkında tevsik olmayan, kendisinden iki veya daha fazla râvinin rivayet ettiği kimsedir.⁵⁷

Buna ilave olarak İbn Hacer, rivayeti az olan râvileri şayet hadislerini terketmeyi zorunlu kılan bir kusurları yoksa “makbûl” ibaresiyle nitelendirir.⁵⁸ Bu terimi oluşturmalarının muhtemel sebebi, erken dönem âlimlerinin nitelediği bazı meçhul râvilerin ona göre râvide bir kusur olarak zikrettiği meçhullükten çok makbul sıfatını taşıması gerektiği düşüncesi olabilir. Nitekim erken dönem âlimlerinin cehâletle vâsfettiği râvileri onun makbul olarak zikretmesi de bunu teyit etmektedir. O, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim gibi âlimlerin meçhul olarak nitelediği bazı râvileri “makbul” olarak değerlendirmiştir.⁵⁹

İbn Hacer'in “makbul” terimi ilk dönem pratiğinde Ebû Hâtim er-Râzi, İbn Adî gibi âlimlerin kullanımlarında kendisini gösteren bazı ifadeleri hatıra getirmektedir. Söz konusu âlimler, haklarında herhangi bir bilgiye sahip olmadığı ve az hadisi olan kimselerin hadisleri ile ilgili olumlu kanaat serdetmişlerdir. İbn Hacer'in râvide meçhullüğü bir kusur kabul etmesi, bu vasıftaki râvileri başka bir kategoride ele akmasına sebep olmuştur.⁶⁰ Zira bu râviler, haklarında cerh olmayan

⁵⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 207.

⁵⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 210.

⁵⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 211.

⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 14.

⁵⁹ Erken dönem âlimlerinin cehâletle nitelediği râviler için bk. Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzi İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/193, 340, 582, 4/244, 5/64, 311, 6/36, 8/242, 337, 9/407; İbn Hacer'in değerlendirmeleri ile karşılaştırmak için bk. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 109, 129, 154, 168, 248, 311, 274, 478, 480, 581.

⁶⁰ Konuyla ilgili çalışmada Muhammed Râgıb, “makbul” ıstılahının cehâletin bir türü olduğunu lakin cerh bakımından aynı düzeyde olmadıklarını, İbn Hacer'in bu tür râvileri altıncı mertebede

ve üstelik rivayetleri az bile olsa tevsik vasfını haiz râvilerden gelen nakillere muvafık olan kimselerdir. Ukaylî'nin zayıf râvileri ele aldığı *ed-Du'afâ'ü'l-kebîr* isimli eserinde rivayetlerinin mütabîh olmayan meçhul râvilere yer vermesi, İbn Hacer'in böyle bir ayrıma gitmesi ile ilgili fikir vermekte, burada önemli bir ayrımın altını çizmektedir.

İbn Hacer'e göre cehâletin belirlenmesinde râviden nakilde bulunanların yanı sıra râvinin rivayet ehliyetine dair bir bilginin olmaması da ayıredici bir kriterdir. O, *Takrîbu't-Tehzîb* isimli eserinde meçhul râvi ile ilgili şu ifadelere yer vermiştir:

“Kendisinden tek kişinin rivayette bulunduğu ve tevsîk edilmemiş olan râvilere ‘meçhul’ ifâdesiyle işaret edilmiştir.”⁶¹

İbn Hacer'in makbul, mestur/meçhulü'l-hâl ve meçhulü'l-ayn tanımlarında tevsik olmayan râvi ortak özelliktir. Dolayısıyla mütekaddim dönemde tek râvisi olan pek çok kimsenin meçhul addedilmediğine dair önemli bir ölçütü tanımına dâhil etmiştir.⁶² *el-Cehâle inde'l-Muhaddisîn* isimli eserinde Beradeî, “adem-i tevsik” kaydına İbn Hacer'den önce rastlanılmadığı ifade etmektedir.⁶³ Böylelikle İbn Hacer, Hatîb ve İbnü's-Salâh'ın tanımlarında yer almayan bir hususu belirgin hale getirmiş, “hakkında tevsik olup tek öğrencisi olan râvileri” tanımın kapsamından çıkarmıştır. Onun bu yöntemi tanımlamalarında mantık ilmini

değerlendirmesi ve örnekler ile delillendirir. İbn Hacer'in makbul kullanımı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Râgıb Râşid, *Mustalâhu makbûl inde İbn Hacer ve tatbikâtihi ale'r-ruvât min tabakateyni's-sâniyye ve's-sâlise fî kütüb-i's-süneni'l-erbe'a* (Nablus, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

⁶¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 14.

⁶² Kazan, çalışmasında İbn Hacer'in yöntem ve hadis usûlü bakımından özgünlüğünü incelemiştir. İbn Hacer'in cerh-ta'dil açısından özgünlüğünü ele aldığı başlıkta, râvinin meçhul olmasına (Cehâletü'r-Râvi) yer vermiştir. Kazan'ın, İbn Hacer'in cehâlet konusundaki özgünlüğü ile ilgili tespitlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: 1. İbn Hacer'in İbnü's-Salâh'tan farklı olarak kendine özgü bir meçhul râvi tanımı yaparak meseleyi ele alma yöntemi. 2. İbnü's-Salâh'ın üçlü sınıflandırmasına muhalif olarak ikili taksimi benimsemesi. 3. Tanıma getirdiği “adem-i tevsik” kaydı. 4. Mestur râvi yaklaşımı. Tahsin Kazan, *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018), 271-273. Kazan'ın bu tespitlerine üç meseleyi daha ilave etmemiz mümkündür. Bunlardan birincisi cehâletin sebeplerini zikretmesidir. İkincisi, meçhulü'l-ayn tanımına râvinin “tesmiye edilmiş olması” kaydını ilave ederek mübhem râvileri dışarda bırakmasıdır. Diğer ise cehâlet konusunu işlerken vuhdân, mübhem gibi konulara yer vererek kavramların birbiriyle olan ilişkisine dikkat çekmesidir. Ne var ki bu ilginin mahiyetine dair sarîh bir açıklaması yoktur.

⁶³ el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 66.

merkeze alması ile ilgili gözükmetedir.⁶⁴ Bu noktada cehâlet tertibinde İbn Hacer'in etkisi üzerinde görülen İbnü'l-Kattân el-Fâsî'nin mezkûr kayda bir yönüyle temas ettiğinin altı çizilmelidir. Zira o, meçhul râvi çeşitlerini râvi sayısı üzerinden tanımlarken “adâleti sabit olmaması” ölçütünü ortak bir vasıf olarak zikretmiştir. Başka bir deyişle, bir râviden gerek bir kişinin rivayette bulunması gerekse hadisin az olması, onun hakkında cehâlet hükmünü vermeyi zorunlu kılmaz. Bu husus hicrî 6. yüzyılda âlimler tarafından işaret edilen bir noktadır. Ancak bu hususlara ilaveten başka etkenler bulunduğunda her birisi ayrı sonuçlar ortaya çıkarabilir.

Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi âlimlerin nezdinde meçhul râvi ile ilgili tanım ve tasnifler/hususlar tetkik edildikten sonra iki yaklaşımın öne çıktığı görülmektedir. Birincisinin temsilcisi İbnü'l-Kattân el-Fâsî, Zehebî ve İbn Hacer iken, ikinci tasnifin öne çıkan ismi İbnü's-Salâh'tır. Yine Hatîb, meçhul tanımını hicrî ilk üç asır münekkidlerinin ibâre ve açıklamaları üzerine bina ederken İbnü's-Salâh'ın merkezdeki kavram olan adâlet ıstılahı üzerinden bir tertib ve tanımı benimsemiştir. İbnü's-Salâh'ın tanımında zâhir ve bâtın adâlet şeklinde yer alan kavram çiftinin, İbnü's-Salâh ve kendisine kadar ki hadis usûlü âlimleri tarafından tanımlanmamış olması tanımda kapalılığa sebebiyet vermektedir. İbn Hacer, ise meçhul râvi üzerinde geliştirilen tanımları takip etmiş İbnü's-Salâh'ın mestur kavramının pratiği yansıtmaması nedeniyle benimsememiş, hakkında cerh ve ta'dîl olmayan kimse vasfını tanıma ilave etmiştir.

1.1.1.2. Günümüz Kaynaklarında

Rivayetlerin sıhhatini belirleme sürecinde râvilerin maruf olması önemli rol oynamaktadır. Ricâl âlimleri ilk dönemlerden itibaren marufiyet kriterini öne çıkarmışlardır. Söz konusu kriter, râvinin gerek şahsı gerekse rivayet ehliyeti gibi iki temel vasfın bilinmesini deruhte etmektedir. Sözlükte “câhil olmak veya bir şeyi

⁶⁴ İbn Hacer'in usûl-i hadis ilminde Mantık ilminden ne ölçüde istifade ettiği ile ilgili bk. Ali Arslan, “Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)”, *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (30 Aralık 2019), 115-141.

bilmemek” anlamına gelen cehâlet,⁶⁵ hadis terimi olarak “hadisle meşgul olmayan, hadis öğrenim ve öğretimiyle tanınmayan, fazla hadis rivayet etmeyen ve bundan dolayı da hadisçiler arasında bilinmeyen kimse” anlamına gelmektedir.⁶⁶ Meçhul râvi tanımı en erken dönem olarak usûl kaynakları arasında yukarıdaki başlıklarda temas edildiği üzere Hatîb el-Bağdâdî’nin *el-Kifâye* isimli eserinde yer almaktadır. Meçhul râvi ve cehâlet tanımında belirleyici olan diğer önemli iki isim ise İbnü’s-Salâh ve İbn Hacer’dır. Hadis usûlü eserlerinde meçhul râvi ve etrafında geliştirilen tanımlamalara daha önce yer verilmişti. Burada hicrî 3. ve 4. asırda bazı hadis ıstılahlarının ferdî planda tanımı yapılmasına ve hadislerin sıhhat bakımından sahih-hasen-zayıf şeklinde tasnif edilmesine karşın meçhul râvi ile ilgili tanımın beşinci asra kalması önemlidir. Zira bu hadis usûlü ve ricâl tenkidi açısından tüm kavramların eş zamanlı bir seyir izlemediğini göstermektedir.

Meçhul râvi tanımında etkili olan söz konusu isimler kendilerinden sonraki âlimler tarafından takip edilmiştir. İstılahın günümüz âlimlerinin meçhul râvi tanımlarındaki bu etkinin keyfiyeti gerek Arap dünyası gerekse Türkiye’deki çalışmalar üzerinden gözlemlenebilir. Bu çalışmalar tür olarak genellikle ıstılah esaslı çalışmalar ve hadis alanına dair terimleri biraraya getiren hadis ıstılahları sözlükleri gibi araştırmacıların sık sık başvurdukları kaynaklar arasından tercih edilmiştir. Günümüz hadisçilerinden Humeysî, meçhul ıstılahını kimliği ve rivayet ehliyeti/hali bilinmeyen râvi şeklinde zikretmiş ve İbn Hacer’in tanımını esas almıştır.⁶⁷ Gavrî, meçhulü “vasfı bilinmeyen kimse” ifadeleriyle tarif etmiş, İbnü’s-Salâh ve İbn Hacer gibi âlimlerin mezkur lafzı tasnif edişine temas etmiştir.⁶⁸ Yusuf Muhammed Sıddık, âlimlerin tanımadığı ve hadisini bir râviden başka kimsenin nakletmediği kimse şeklindeki tanımı ile daha çok ilk tanım olan Hatîb’in meçhul râvi tarifini merkeze almış gözükmektedir.⁶⁹ Cehâleti râvi ile ilgili muayyen bir

⁶⁵ İbn Fâris Ahmed b. Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-lüga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1979 1399), “c-h-l”, 1/489-490; İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü’l-’Arab* (Beyrut: Dârü Sadr, 1414), “c-h-l”, 11/129.

⁶⁶ Ahmet Yücel, “Cehâletü’r-Râvî ve İlgili Terimler”, *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (1996), 147.

⁶⁷ Abdurrahman b. İbrâhim el-Humeysî, *Mu’cemu ulûmi’l-hadîsi’n-nebevî* (Cidde: Dârü’l-Endelüs el-Hadrâ, 1421), 85, 201.

⁶⁸ Seyyid Abdülmacid el-Gavrî, *Mu’cemü’l-mustalâhâtî’l-hadîsiyye* (Dımaşk: Darü’l-Kesir, 1428), 662-663.

⁶⁹ Yusuf Muhammed Sıddık, *eş-Şerh ve’t-ta’dil li-elfazi’l-cerh ve’t-ta’dil* (Kuveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, 1990), 125.

cerh veya ta'dilin bilinmemesi şeklinde tarif eden Abdulaziz b. Muhammed *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl* isimli eserinde meçhul tanımında en meşhur tanımlar arasında zikrettiği Hatîb'in tanımını esas almıştır.⁷⁰ Türkiye'deki hadis usûlü alanında meçhul râvi ıstılahının seyri ise şı şekilde özetlenebilir: Talat Koçyiğit, meçhul râvi ıstılahını Hatîb'in tanım ve izahları çerçevesinde açıklamıştır.⁷¹ Mücteba Uğur, kimlik ve adâlet durumu bilinmeyen râvileri meçhul râvi kapsamında ifade etmiş, bir lafız olarak meçhul tabirini de cerh lafızları arasında zikretmiştir. Emin Âşıkutlu cehâleti, Babanzâde Ahmed Naim'i refere ederek "râvinin zâtının ve hâlinin bilinmemesi" şeklinde zikretmiştir.⁷² Burada söz konusu eserlerde İbn Hacer'in etkisinin de altı çizilmelidir. Ahmet Yücel, Hatîb'in tanımını esas alarak meçhul râvideki üç özelliği toplayan bir tanıma eserinde yer vermiştir.⁷³ Aydın, Yücel gibi meçhulün tanımına birinci anlam olarak Hatîb'in tanımını zikretmiştir.⁷⁴ Bu bilgiler ışığında Hatîb'in meçhul râvi tanımının günümüz âlimleri tarafından benimsendiği, bazı durumlarda sözlük anlamına yakın bir mana ile terimin özetlendiği söylenebilir. Hatîb, meçhul râvi tanımını her ne kadar erken dönem olsa da en çok tercih edilen en genel tanım özelliğine sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra İbnü's-Salâh'ın meçhul râvi tertibine ve bu tertib de esas alınan zâhir bâtin adâlet ölçütüne neredeyse hiç atıfta bulunulmaması, temelde ikili tasnifin esas alındığını, İbnü's-Salâh'ın katkısının tercih edilmediğini göstermektedir.⁷⁵

⁷⁰ Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim el-Abdüllatif, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dîl: maa dirase tahliliyye li-tercemeti İsrail b. Yunus b. Ebi İshak es-Seb'i* (Mekke: Dâru Taybeti'l-Hadra, 1437), 111.

⁷¹ Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980), 211-212.

⁷² Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 125.

⁷³ Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 56.

⁷⁴ Aydın, terimin ricâl alimleri nezdindeki mertebesine, senedin vasfı manasına ve Hanefilere göre tanımına temas etmiştir. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 172.

⁷⁵ Râcih olanın cehâletü'l-ayn ve cehâletü'l-hâl olmak üzere ikili taksim olduğu görüşü için bk. Muhammed Sıddık el-Minşavî, *Kâmûsu Mustalahâtü'l-Hadîsi'n-Nebevî* (Kahire: Dârü'l-Fazîle, ts.), 49.

1.1.2. Râvinin Meçhul Sayılma Sebepleri

Bir râvinin meçhul kabul edilmesi, bu râvinin şahsı ya da nakilleri nedeniyle olabileceği gibi onu bu şekilde niteleyen münekkitten de kaynaklabılır.⁷⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar* isimli eserinde kendisinden önceki âlimlerin ele almadığı bir konu olan râvinin meçhul kabul edilme sebeplerine temas etmiştir. Ona göre, râvinin meçhullüğünde birden çok tanıtıcı sığata sahip râvinin herhangi bir amaçla meşhur olduğı ismi dışındaki bir vasıfla anılması etkilidir. İbn Hacer'in bu tespiti dikkatleri meçhul râviden öğrencisine veya daha alt tabakaya yöneltmektedir. Bu hicrî 3. asırda Ahmed b. Hanbel ve diğere münekkitlerin öne çıkardıkları bir meseledir. Nitekim onlar meçhul râvi konusunda öğrencinin tedlis yapan kimselerden olmasına dikkat çekerek bazı uyarılarda bulunmuşlardır. Bu sebebin râvinin meçhul kalmasında çok etkili bir konumda olmadığı söylenebilir. Zira sistem tedlis yapan râvileri tespit etmiş ve meçhul râviler üzerindeki kapallığı gidermiştir.

İbn Hacer'e göre râvinin meçhul şeklinde vasfedilmesinde etkili olan bir diğere sebep rivayet azlığıdır.⁷⁷ Keza, hicrî 3. yüzyıl münekkitlerinin tespitleri ışığında râvinin meçhullüğünde en önemli sebebin rivayet sayısının az olmasıdır. Nitekim, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim gibi münekkitler cehâletle vasfettikleri râviler için bu durumu gerekçe göstermişlerdir. Ayrıca tetkik ettiğimiz meçhul râvi grubunun büyük bir kısmının tek öğrencisi olan kimselerden oluştuğı ve rivayetlerinin sayısı da bir elin parmaklarını geçmediğı ifade edilmelidir. Bu nedenle münekkitlerin bu râviler ile ilgili tümel/küllî bir yargıya varmadığı ifade edilebilir. Bu vasıflara ilaveten Abdulcevâd râvinin meçhul kalma sebepleri arasında, râvi ismindeki kapallık, tashîf, münekkidin râvi ile ilgili mâlumat yoksunluğu, râvi hakkında bilginin olmaması ve kadın olma gibi nitelikleri zikretmiştir.⁷⁸

⁷⁶ Münekkîd kaynaklı cehâletin mahiyeti ile ilgili ayrıntılı bilgi için İkinci Bölümün "Aynı Münekkîdden Kaynaklanan Tearuz" isimli başlığına bakınız.

⁷⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 207-208.

⁷⁸ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/299-387.

1.1.3. Râviden Meçhullüğü Kaldıran Faktörler

Hadis bilginleri, râviden ne zaman cehâletin kalkacağı meselesi hakkında erken dönemlerden itibaren çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Burada râviden meçhullüğü kaldıran faktörler üzerinde kısaca durulmaya çalışılacaktır.

1.1.3.1. Şöhret

Bu başlık altında iki şöhretten bahsetmek mümkündür: Biri, “adâlet” kavramına bağlı şöhret, diğeri de tanınma anlamındaki şöhrettir. Râvinin adâletini tespit yollarından birisi, râvinin âdil bir kimse olarak meşhur olmasıdır. İmam Şâfiî, Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü’s-Salâh gibi âlimler, “istifâda” olarak da bilinen bu yöntemle tanınan kimselerin güvenilirliğini tespit için ayrıca tezkiyeye ihtiyaç olmadığı kanaatindedirler.⁷⁹ Zira burada râvinin adâleti, bir nevi tevatüre ulaşmıştır. Âlimler, meçhul ya da durumu net olmayan kimselerin tezkiyeye ihtiyacı olduğunu belirtirler.⁸⁰ Dolayısıyla adâleti ile şöhret bulan kimse için meçhullüğün söz konusu olamayacağı açıktır.

Hadis ilminde tanıma anlamındaki şöhret, meçhul râvi konusuyla doğrudan ilişkilidir. Erken dönem ricâl pratiğindeki “ليس مشهورا بالعلم”, “ليس بالمشهور” terimler söz konusu kavramın muhtevasını ve cehâlete etkisini anlamayı zorunlu hale getirmektedir. Hicrî 2. yüzyıldan itibaren âlimlerin açıklamaları, râvinin hadis rivayetiyle öne çıkan bir kimse olması gerektiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte erken dönemlerde vurgulanan “şöhret bulan kimse” kriteri ile ne kastedildiği açık değildir.

Cehâletü’r-ruvât isimli eserinde Hamâm, şöhret ifadesiyle râvinin tanınması, hadis ilmi ile ilgilenmesi ve rivayet ettiği hadislerin fazla olmasının kastedilebileceğini ifade etmiştir. Söz konusu manaları ihtiva eden şöhret ile nitelenen râvinin adîl olması ise zorunlu değildir. Nitekim Hattâbî’nin hasen tarifindeki “ricâlin meşhur olması” kriterinden, sahih şartını sağlayan bir adâleti

⁷⁹ Râvinin adâletini tespit yöntemleri ile ilgili alimlerin görüşlerini bir arada görmek için bk. Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 91-93.

⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma’rifeti usûli ilmi’r-rivâye*, 1435, 1/243; Sehâvî, *Fethü’l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî*, 2/13.

buradaki meşhurluğun temin edemediği sonucu çıkarılabilir.⁸¹ Burada temas edilmesi gereken bir diğer husus ise râvinin tanınması için rivayetinin çok olmasının, her zaman gerekli olmadığıdır. Zira Zührî'nin bazı ifadeleri bunu teyit etmektedir. Onun, meclisine çokça gelip hadis rivayeti az olan Ali b. el-Hüseyn Zeynelâbidîn (ö. 94/712) ile ilgili ifadeleri, rivayet sayısı ile şöhret arasında zorunlu bir ilişki olmadığı kanaatini güçlendirmektedir.⁸²

Şöhretin, bir münekkit için her zaman yeterli bir veri olup olmadığı veya şöhretin muhtevası meselesi, değinilmesi gereken bir diğer husustur. Nitekim râvinin farklı meslek ya da niteliklerle tanınmıyor olmasının bilinmezliği, hangi boyutta etkili olduğu tartışılmıştır. Râvinin meşhurlardan olmasıyla cehâletü'l-aynın kalktığı ve bu durumun, râvinin zâtı ile ilgili belirsizliği izale ettiğinde şüphe yoktur. Ancak İbnü's-Salâh'ın İbn Abdülber en-Nemerî'den (ö. 463/1071) naklettiği ifadeler, meselenin farklı boyutlarını akla getirmektedir. Söz konusu nakilde İbn Abdülber, râvinin hadisçiliği dışında birşeyle öne çıkmasının meçhullüğü ortadan kaldırdığı iddiasına yer verir.⁸³

Bikâî, adâlet içerikli bir vasıfla râvi şöhret bulmuşsa ondan cehâletü'l-hâl'in kalkacağını belirtir.⁸⁴ Ne var ki, erken dönem uygulamasında Şâfiî, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim gibi âlimlerin, kadılık gibi adâleti tazammun edebilecek meslek grubundaki râvileri meçhullükle tavsif etmesi, hadiste rivayet ehliyeti için âlimin tezkiyesi, ya da adâletle şöhret bulmak gibi açık karineler arandığını akla getirmektedir. Yine Abdülcevvad, İbn Hacer'in Hâlid b. Abdillâh b. Yezîd'i "Hicaz ve Kûfe Emîri", Talha b. Abdillâh'ı "cömertlik ve yöneticilik" vasfı⁸⁵ ile zikretmesine rağmen onlarla ilgili herhangi bir "cerh-ta'dîl" ibaresinin kullanılmamasını, bahsi geçen yargıyı teyit eden bir durum olarak zikreder.⁸⁶ Meşhurlardan olmak, her ne kadar öne çıkarılan bir kriter olsa da ricâl ilminde bunu

⁸¹ Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm Hattâbî, *Mealimü's-Sünen* (Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1351), 1/6; Benzer bir çıkarım için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/396.

⁸² Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-tarih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401), 1/544; Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî* (Dımaşk: Mecmeu'lügati'l-arabî, ts.), 1/536.

⁸³ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 321.

⁸⁴ İbrâhîm b. Ömer b. Hasen el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyye*, thk. Mahir Yasin Fahl (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1428), 1/626.

⁸⁵ Râvi biyografileri için bk. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 129, 224.

⁸⁶ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/401.

sağlayamayan râvi örnekleri bulunmaktadır. Bu râviler hakkında münekkitlerin araştırdığı verilerden birisi de haklarında bir ricâl âliminin tezkiyesinin olmasıdır.

1.1.3.2. Muteber Bir Âlimin Tezkiyesi

Râvinin adâletini tespit yollarından birisi olan tezkiye, usûlcülerin şahitlik meselesinde kullandıkları bir terim olup, kısaca şâhid veya râvinin adâletinin araştırılması anlamına gelmektedir.⁸⁷ Bir râvi hadis rivayetiyle öne çıkan biri olmadığında ricâl âlimlerinin kendisi hakkında değerlendirme yapıp yapmadığına bakılır. Râvi hakkında cerh veya ta'dîl hükmü verilmişse kendisinden cehâlet kalkar. Âlimler, hadis ilminde tezkiye konusu etrafında bazı hususlarda ihtilâf etmiştir. Bu ihtilaflardan birisi, râvi hakkında tezkiye yapan kişilerin sayısıdır. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer tek kişinin tezkiyesinin yeterli olacağı kanaatindedir.⁸⁸

Meçhul râvi tanımında yer alan “tek kişinin kendisinden nakilde bulunması” şeklindeki sayı kaydı ve erken dönem ricâl pratiğinde meçhul olarak tavsif edilen râvilerin büyük bir kısmının tek öğrencisi bulunan kimselerden oluşması, bir grup âlimin meseleyi farklı değerlendirmelerine sebep olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî'nin meçhul râvi tanımında, “hakkında tezkiye olmayan, tevsik edilmemiş” gibi bir kayda tesadüf edilememiştir. Bu durum, bazı âlimler tarafından tek öğrencisi olan râvilerin haklarında tevsik olmasına rağmen meçhul kabul edilebileceği şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁹ Hicrî 7. yüzyıl sonrasında “cehâletü'l-ayn” şeklinde yapılan tanım, bu şekilde bir anlamayı da mümkün kılmaktadır. Bu anlayışa göre mezkûr tanımı sağlayan râvilerden, tezkiye ameliyesine rağmen cehâlet kalkmaz.⁹⁰ Ancak bu kanaatin, âlimlerin çoğunluğunun paylaştığı bir kanaat olmadığının ifade edilmesinde yarar vardır. Beradeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn* isimli eserinde, bu tartışmayı naklederek meçhul râvi tanımındaki önemli bir eksikliği ortaya koymuştur. Muhtemelen İbnü'l-Kattân el-Fâsî ve İbn Hacer de bu karışıklığı

⁸⁷ Tuncay Başoğlu, “Tezkiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/77-79; Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 94.

⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, 1435, 1/260; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs* 109; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 210.

⁸⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 239-245.

⁹⁰ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-Emîr es-San'ânî, *Tavzîhü'l-efkâr şerhu Tenkîhi'l-enzâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417), 2/116.

ortadan kaldırmak için getirdikleri kendi meçhul tanımlarına “tevsik edilmemiş, adâleti bilinmeyen” kaydını getirmiştir.⁹¹ Yine İbn Hacer’in râvi biyografilerinde bir kimse hakkında, cerh-ta‘dîlin bilinmesinin râvinin meçhullüğünü kaldırdığını teyit eden ifadeler kullanması da bu kabildendir.⁹²

Bir kimsenin, kendisinden başka birinden rivayette bulunmadığı râvi ile ilgili güvenilirlik değerlendirmesinin hükmü hakkında, tercih edilen görüşün tezkiyesinin kabulü şeklinde olduğu söylenebilir. Nitekim âlimlerin kendisi dışında birinin rivayette bulunmadığı güvenilir bir münekkitin tezkiyesini yeterli bulduğuna dair örnekler ve mezkûr görüşe istinaden Nesâî’nin söz konusu durumda rivayette bulunduğu hocalarına meçhul denilmemesi, bu yargıyı teyit etmektedir.⁹³

1.1.3.3. Rivayette Bulunanların Nitel ve Nicel Özelliklerinin Rolü

Râvinin şöhret kriterini sağlamaması ve bir münekkit tarafından râvi hakkında cerh-ta‘dîl beyan edilmemesi durumunda öne çıkan kriterlerden bir diğeri râvinin öğrencisi sayıdır.

Şöhret ve muteber bir âlimin tezkiyesi olmaması durumunda râviden, rivayette bulunanların çokluğu sebebiyle cehâletü'l-ayn kalkar. Bu durum, râvinin mevcudiyetini tebellür ettirse de râvinin rivayet ehliyeti hakkında bir fikir vermez. Söz konusu kriter en erken hicrî 3. yüzyılda bazı münekkitlerin açıklamalarında görülmektedir. Bir kimseden, nakilde bulunanların çokluğu nedeniyle meçhullüğün kalkacağına örnek olarak Ahmed b. Hanbel’in Saîd b. Cumhân hakkında yapmış olduğu değerlendirme zikredilebilir. Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel’e “Saîd b. Cumhân meçhul biri midir?” diye sormuş, o da Ahmed b. Hanbel’in “Hayır, meçhul değildir. Ondan pek çok kimse rivayette bulunmuştur” diyerek Saîd b. Cumhân’ın râvilerinin çokluğunu gerekçe olarak zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel’in “pek çok

⁹¹ İbnü’l-Kattân, *Beyânü’l-vehm ve’l-îhâmi’l-vakiayn fî Kitâbi’l-Ahkâm*, 4/20; İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 14.

⁹² Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb* (Haydarâbâd: Matbaatu Dâireti’l-Maarifi’n-Nizamiyye, 1326), 2/162; Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü’l-Matbûati’l-İslâmiyye, 1423), 4/254.

⁹³ Konuyla ilgili ayrıntı bilgi ve örnekleri bir arada görmek için bk. Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/414-415.

kimseden” kastettiği sayı bilinmese de onun birinden rivayette bulunanların sayısını kriter olarak değerlendirdiği anlaşılabılır.

Râviden nakilde bulunanların sayısı hakkında Zühli daha açık değerlendirmeler yapmıştır. Nitekim Bağdâdî’nin *el-Kifâye* isimli eserinde Zühli’ye nispet edilen şu ifade, hicrî 3. yüzyılda konuya bakış açısını göstermesi bakımından dikkat çekicidir: “Bir kimseden iki kişi rivayette bulunduğunda cehâlet ortadan kalkar.” Râviden nakilde bulunanların sayısı hakkında Zühli ile aynı kriteri benimseyen âlimlerden bir diğeri de Dârekutnî’dir. Konuyla ilgili değerlendirmeleri ise şöyledir:

Hadis âlimleri tanınmayan bir râvinin rivayette tek kaldığı hadisle ihticâc etmemişlerdir. Onlara göre bir haber, ancak râvisi âdil ve meşhûr olduğunda ya da *cehâlet* vasfı kalkmış biri olduğunda ilim ifade eder. Cehâlet vasfı ise kendisinden iki veya daha fazla kişinin rivayette bulunmasıyla kalkabilir. Ancak bu vasfı haiz olan birisinin *cehâlet* vasfı kalkmış olur ve o kişi *ma’rûf* bir râvi olur. Bir hadîsi rivayet etmede tek kalmış ve tek râvisi olan birisinin rivayet ettiği hadis hakkında ise, başkası ona muvafâkat etmediği sürece tevakkuf etmek gerekir.⁹⁴

Dârekutnî’nin sistematik şekilde ifade ettiği öğrenci sayısı ile ilgili kriterini, erken dönem münekkitlerinin “kendisinden sadece tek kişi rivayette bulundu” diye vassettiği meçhul râvi hakkında kullanılan ibarelere dayandırdığı anlaşılmaktadır. Râvi biyografilerinde İbnül’l-Medînî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Dârekutnî gibi münekkitlerin râviyi meçhul olarak nitelemesinin ardından tek öğrencili bir kimse olduğunun altını çizdiği pek çok örnek bulunmaktadır.⁹⁵ Âlimlerin bu ifadeleri ve uygulamalarındaki örnekler hicrî 3. yüzyılda râvinin meçhullüğünde öğrenci sayısının belirleyici bir kriter olduğunu göstermektedir. Bir kimsenin hadis rivayet faaliyetinde öne çıkmaması, bir münekkit tarafından cerh-ta’dîle tâbi tutulmaması ve çok râvisinin olmaması durumunda münekkidin, zorunlu bir netice olarak râvinin meçhullüğü hükmüne vardığı kabul edilebilir.

Burada temas edilmesi gereken bir başka konu, öğrencilerin niteliğiyle ilgili. Öğrencinin niteliği ile kastedilen râvinin cerh-ta’dîl bakımından durumudur. Meçhulden nakleden kimselerin sayısının yanında cerh-ta’dîl yönüyle güvenilir veya zayıf kimselerden olup olmamaları, meçhullüğü ne oranda etkileyecekleri gibi bir meseleye gündeme getirmiştir. Bu minvalde râviden cehâlet

⁹⁴ Dârekutnî, *Sünenü’l-Dârekutnî*, 4/226.

⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/536, 3/105, 3/171, 7/161, 8/312, 9/335; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 4/197.

vasfının kalkması için gerekli olan iki veya daha fazla öğrencinin niteliği, âlimler tarafından tartışılmış bir konudur. Zühî ve Dârekutnî'nin ifadeleri merkeze alındığında, bu iki kişinin vasfının zikredilmediği görülür. Keza İbn Hacer'in "mechûlu'l-hâl" tarifinde, bu iki kişinin âdil veya meşhurlardan olması gibi bir kayda yer verilmemiştir.⁹⁶

Râviden cehâlet vasfının kalkması için kendisinden rivayette bulunan iki kişinin niteliğini "sika, ilimle meşhur" gibi vasıflarla sınırlandıran âlimler arasında Hatîb el-Bağdâdî,⁹⁷ İbnü's-Salâh⁹⁸ ve Zehebî yer almaktadır. Zehebî'nin, iki sikanın rivayet etmesiyle Salih b. Rüstem'in meçhullüğünün hafiflediğine dair ifadeleri, meselenin bir diğer boyutuna dikkat çekmektedir.⁹⁹ Zehebî, bir kimseden iki sika râvinin hadis nakletmesinin râviden meçhullüğü kaldıran değil, hafifleten bir unsur olabileceğini ifade etmiştir. Buna göre "hafifleten unsur" râviden "cehâletü'l-ayn" kalksa da "cehâletü'l-hâl"ın devam etmesi şeklinde yorumlanabilir.

Râviden cehâletin kalkmasında, iki ve daha fazla öğrencinin etkili olmasının yanında râviden bu sayı kriteri ile ne tür meçhullüğün kalmış olacağı sorusunu akla getirmektedir. Âlimlerin genel kanaatinin -istisnalar olmakla birlikte- bir kimseden iki râvinin rivayette bulunması ile kalkan cehâlet çeşidinin, genellikle "cehâletü'l-ayn" olduğudur.¹⁰⁰ Söz konusu görüşü savunup, râvinin rivayet ehliyetinin bilinmemesi anlamındaki "cehâletü'l-hâl" devam edeceğini öne süren âlimler arasında Hatîb el-Bağdâdî, Nevevî, es-Sübkî ve İbn Hacer zikredilebilir. Bu âlimlere göre râvinin adâletini tesbit için başka karinelere ihtiyaç vardır. Fakat burada, âlimlerin genellemeci bir yaklaşımla meseleyi ele almadıkları, ilk dönem uygulamalarından anlaşılmaktadır. Nitekim onların, bir kimseden iki veya daha fazla güvenilir kişinin rivayette bulunması ve bu kişilerin rivayetlerinde bir nekâret tespit edilememesi durumunda râviden, cehâletin iki kısmının da kalktığını benimsedikleri söylenebilir. Müfesser ifadeleri ile marûf İbn Adî'nin, meçhul râvi

⁹⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 14.

⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, 1435, 1/246.

⁹⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 112; İbnü's-Salâh'ın meçhul râviden cehâletin kalkması için sayıyı dikkate aldığı görülmektedir. Farklı bir görüş için krş. Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usûlünün Gelişimindeki Yeri*, 193.

⁹⁹ Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed Bicâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1383), 2/295.

¹⁰⁰ Zerkeşi, Bezzâr ve İbnü'l-Kattân el-Fâsî'yi bu gruba dâhil eder.

biyografilerinde yukarıdaki hususları nazara alarak değerlendirme yapması, buna örnek olarak zikredilebilir.¹⁰¹

Netice itibari ile râviden rivayette bulunanların sayısına bağlı olarak cehâletin izale olup olmayacağı, en erken hicrî 3. yüzyılda münekkitlerin tartıştığı bir mesele olarak durmaktadır. Sistemik ricâl tenkidinin yapıldığı hicrî 2. yüzyılda münekkitlerin, konuya dair herhangi bir açıklaması tespit edilememiştir. Bu durumda hicrî 3. yüzyılda söz konusu meselenin gündeme gelmesi, ricâl tenkit tarihi açısından da değerlendirilebilir. Hicrî 3. yüzyıl münekkitlerinin meçhul râvi tespitleri tetkik edildiğinde, konuya yönelik bir yorum imkânı doğmaktadır. Nitekim hicrî 3. asırda değerlendirilmesi istenilen husus, râvi grubunun ekserisinin tabîîn ve etbâu't-tâbiîn tabakasında yer aldığı halde yukarıda bahsi geçen iki kriteri sağlamayan kimselerden oluştuğu görülmektedir. Bu kimseler aynı zamanda haklarında âlimlerin herhangi bir değerlendirme yapmadığı râvilerdir. Münekkidin, burada râvinin meçhullüğünü ortaya koyabileceği veri zorunlu olarak rivayet malzemesidir. Rivayet malzemesinde râvinin meçhul olduğuna karar verilebilecek bir unsur da senedde yer alan öğrenci sayısıdır. Söz konusu kriterin 3. asırda gündeme gelmesi, meçhul râvi grubu ve münekkitlerin imkânları çerçevesinde değerlendirildiğinde, öğrenci sayısı merkezli bir cehâlet tespiti daha anlaşılır hale gelmektedir.

1.1.3.4. Kendisinden Sika Birinin Rivayette Bulunması

Râviden nakilde bulunan kimselerin sayı ve niteliği ile ilgili olan bir başka problem de râviden sika bir kimsenin rivayette bulunması ile cehâletin kalkıp kalkmayacağıdır. Hicrî 3. yüzyıl münekkitlerinin, meçhul râvi tespitleri incelendiğinde tek öğrencisi olanların çoğunluğu teşkil ettiği görülmektedir. Dolayısıyla âlimlerin ekseriyetine göre râvinin tek öğrencisinin olması, onun meçhullüğüne delâlet eder. Ancak meçhul râviden nakilde bulunan bu tek kişinin sika olması durumunun cehâleti nasıl etkileyeceği âlimler arasında tartışılmıştır. Bu tartışmanın merkezinde sika râvinin, hakkında cerh-ta'dîl olmayan meçhul bir

¹⁰¹ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, nşr. Adil Ahmed Abdülmecûd-Ali Muhammed Mu'avviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418), 1/318, 3/310, 9/131.

kimseden rivayette bulunmasının râviden meçhullüğün kalkmasına veya râvinin rivayetine bir katkısı olup olmayacağı sorusu bulunmaktadır.

Yukarıdaki kriterde izah edilmeye çalışıldığı gibi muhaddislerin çoğu, bir râviden cehâletin kalması için iki kişinin kendisinden rivayette bulunmasını, hatta bu iki kişinin sika olmasını gerekli görmüşlerdir. Hatîb el-Bağdâdî tarafından sistematize edilen bu görüşe, hicrî 8. yüzyıla kadar Yahyâ b. Maîn dışında ciddi bir itiraz görülmemektedir. İbn Rüşeyd es-Sebtî (ö. 721/1321) “iki âdil kimsenin rivayette bulunması ile kişiden cehâletin kalkacağı ilkesini” farklı bir mecraya taşıyıp tartışmıştır. Ona göre söz konusu kriter, râviden cehâletü’l-aynı izale ediyorsa, ismi ve nesebi bilinen bir râviden sikanın rivayette bulunması da aynı neticeyi vermelidir. Zira cehâletü’l-hâl’in râviden kalkması noktasında, tek bir sika râvinin veya iki kişinin rivayette bulunması arasında değer bakımından bir fark yoktur.¹⁰²

İbn Rüşeyd'e göre râvideki cehâletü'l-hal, bir veya iki kişinin rivayeti ile kalkmaz. Zira râvinin rivayet ehliyeti için özel karinelere ihtiyaç olduğuna göre meselenin cehâletü’l-ayn üzerinden tartışılması icap eder. Bu durumda, bir veya iki râvi arasında küçük bir zan takviyesi dışında bir şey kalmaz. Bu nedenle “sika birinin rivayette bulunduğu kişiden cehâlet kalkmaz” demek, isabetli bir yaklaşım olmaz. Ancak sika kişilerin rivayetlerinin, râvi hakkındaki hüsnü zannı kuvvetlendiren bir unsur olduğu bilinen bir husustur. Fakat burada İbn Rüşeyd, bir veya iki râvi arasında bir fark olmadığını izah etmeye çalışmaktadır.

Birinden cehâletin kalkması için râvi sayısının şart koşulmasını sorgulayan âlimlerden bir diğeri, Tîbî (ö. 743/1343)’ dir. Ona göre, sahih olan râvinin cerh ve ta’dîlinde sayı şartı aranmaz. Keza râviden cehâletin kalkması için de sayı şart değildir.¹⁰³ İbn Rüşeyd ve Tîbî, râviden meçhullüğün kalkmasında şart koşulan sayı kriterini güçlü bir şekilde sorgulamaktadır. Sayıyı şart koşan âlimlerin ise nereden hareketle bu kriteri benimsedikleri net olarak anlaşılmamaktadır.¹⁰⁴

¹⁰² Zerkeşî, *en-Nüket ala Mukaddimeti İbni’s-Salâh*, 3/389.

¹⁰³ Tîbî, *el-Hulâsa fî marifeti’l-hadîs*, 108.

¹⁰⁴ İki kişinin rivayetiyle cehâletin kalması kriterinin ta’lîli noktasındaki açıklamaları sahih ve tatmin edici bulmayan bir görüş için bk. Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/437.

Bikaî, dinin ihtiyat ve araştırma yöntemini merkeze alıp başkası ile teyit edilmeyen bir kimsenin getirdiklerinin yok hükmünde olduğuna dikkat çekmektedir. Bu ifadelerle göre bir ile iki râvi arasındaki fark, çokluğun zannı güçlendirmesi ve hata ihtimalini azaltması olabilir. Söz konusu katkılar dışında, râviden nakilde bulunanların daha fazla bir etkisi olabileceğini söylemek zordur. İbn Maîn'in tespitlerinin, meseleye daha farklı bir boyut kazandırması bakımından zikredilmesi yerinde olacaktır. Nitekim Yakub b. Şeybe, İbn Maîn'e "râviden kaç kişi rivayette bulunursa kendisinden meçhullük kalkar?" sorusuna, "Bir kişiden Şa'bî gibi ilim ehli âlimler rivayette bulunduğunda cehâlet ortadan kalkar" demiştir. Yine onun, Simâk veya Ebû İshâk gibi âlimlerin bir kimseden rivayette bulunduğunda durum ne olur? sorusuna ise "Onlar meçhullerden rivayet etmektedirler" diye cevap verir.¹⁰⁵

Hicrî 3. yüzyılda arka planda meçhul râvilerden nakilde bulunanların sayısına ilişkin tartışmaların olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Maîn'in, meselenin sadece sayı ile izah edilemeyeceğine dair ifadeleri İbn Rüseyd'in sorgulamasına bir cevap niteliğindedir. Meçhullerden rivayetle tanınmayan sika bir kimsenin, bir râviden rivayetinin belirleyici bir husus olduğunun altı çizilir. İbn Receb (ö. 795/1393) İbn Maîn'in ifadelerini, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî gibi âlimlerin çoğunun takip ettiği, râviden iki veya daha fazla kişinin nakilde bulunmasıyla cehâletin kalkacağına dair görüşe önemli bir muhalefet olarak görür. O, İbn Maîn'in sözlerini cehâletin kalkmasında önemli olanın, râviden rivayet edenlerin çokluğu değil, şöhret ve sika hafızların kendisinden nakilde bulunması olduğu şeklinde yorumlar.¹⁰⁶

Tüm bu bilgiler ışığında sikanın rivayetinin cehâletü'l-aynı ortadan kaldırdığı ancak, cehâletü'l-hâli kaldırmadığı söylenebilir. Rivayet edenin müdakkik ve yalnızca sikalardan rivayette bulunduğu bilinen birisi olursa kişiden cehâletü'l-hâl kalkar.

¹⁰⁵ Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Nurettin İtr (Riyâd: Darü'l-'Atâ, 1421), 1/81-82.

¹⁰⁶ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/81-82.

1.1.4. Meçhul Râvinin Rivayetlerinin Hükümü

Rivayetin sıhhatini belirleyen ölçütler arasında, râvinin cerh-ta'dîl bakımından durumu da bulunmaktadır. Dolayısıyla râvinin nitelendiği vasıf ve bunun neticesinde rivayetin hükümünün ne olacağı, önemli iki husustur. Bu sebeple tezde, meçhul râvinin rivayetinin hükmü de ele alınacaktır.¹⁰⁷ Pek çok araştırmada yer alan bu konu, çalışmanın bütünlüğünün korunması gayesiyle incelenecektir.¹⁰⁸ Bu başlık altında, râvinin rivayet değeri meselesi detaylı bir şekilde ele alınmayıp meseleye dair genel çerçeve sunulacaktır. Klasik hadis usûlü eserleri ve günümüzde yapılan çalışmalarda bu meselenin farklı alt başlıklarla incelendiği görülmektedir.¹⁰⁹ Bu çalışmalardan hareketle meçhul râvinin hadisin delil olması meselesini, cehâlet türlerine göre ele almak daha uygun gözükmektedir. Ancak burada âlimlerin cehâletin çeşitlerini farklı sınıflandırması, bir zorluk olarak durmaktadır. Zira cehâletin üçlü ve ikili taksiminden âlimlerin hangisini kastettiği her zaman açık bir şekilde zikredilmemiştir.

Mechûlül-aynın rivayetini hadis âlimlerinin çoğu kabul etmemiştir.¹¹⁰ Nitekim Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370) bu

¹⁰⁷ Meçhul râvinin cerh-ta'dîl bakımından konumu için bu çalışmanın “Meçhul Râvinin Ricâl Tenkit İlmindeki Konumu” başlığına bakılabilir.

¹⁰⁸ Meçhul râvinin rivayetinin delil değerini ele alan çalışmalar için bk. Yücel, “Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler”, 154-156; Ayşe Esra Şahyar, *Zayıf hadis rivayeti*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 192-199; Kağıt, *Mechûl Râvî ve Rivayetinin Hükümü*, 59-76; el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 255-335; Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 2/815-885.

¹⁰⁹ Irâkî ve Suyûtî, rivayetinin delil değerini meçhul râvinin alt kategorileri olan mechûlül-ayn, mechûlül-hâl ve mestur başlıkları etrafında ele almıştır. Günümüz araştırmacılarından Yücel, bu konuya “Mechûl râvinin ve rivayetinin değeri” başlığı altında özetlemiştir. Kağıt, teferrüd ve mütâbaat kavramlarını merkeze alarak konuyu “teferrüd halinde mechûl râvinin rivayeti” ve “mütâbaat halinde mechûl râvinin rivayeti” iki alt başlıkla incelemektedir. Baredî, sahâbenin meçhullüğü meselesini dolayısıyla rivayete etkisini “sahâbenin adâleti” başlığıyla belirgin hale getirmiştir. Akabinde “ismi belirtilmemiş râvinin rivayetinin hükmü”, “ismi belli olan mechûlül-ayn'ın rivayetinin hükmü”, “mechûlül-hâl ve mesturun rivayetinin hükmü” ve “Bu ilmi her neslin âdil olanları taşıyacaktır” hadisi” başlıkları altında meseleyi ele almıştır. Hamâm, cehâlet çeşitlerini esas alarak “mechûlül-ayn'ın hadisinin hükmü”, “mechûlül-hâl'in hadisinin hükmü” “mesturun hadisinin hükmü” başlıklarını oluşturmuştur sonrasında konuyla ilgili bazı önemli meseleleri öne çıkaran şu başlıklar etrafında konuyu ele almıştır: “meçhul râvinin rivayetinin hükmünde ihtilaf noktasının incelenmesi”, “meçhulün hadisinin desteklenmesi”, “meçhulün muallal kapsamına girmesi”.

¹¹⁰ Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, thk. Abdüllatif el-Hemîm- Mahir Yasin Fahl (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423), 1/350-351; Sehâvî, *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfîyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, 2/47.

konuda âlimlerin görüş birliğinde olduğunu söylemiştir.¹¹¹ Zehebî (ö. 748/1348) de mechûlû'l-aynın rivayetinin delil olamayacağı kanaatindedir.¹¹²

Diğer taraftan usûl-i hadis âlimleri, mechûlû'l-aynın rivayetini belli şartlar altında kabul etmişlerdir. Örneğin İbn Hüzeyme “meşhur bir râvinin rivayette bulunması” şartını¹¹³ gerekli görürken, İbn Hibbân “râviden sika birinin nakilde bulunması ve rivayetinde nekaret olmaması”nı¹¹⁴ esas almıştır. Yine Dârekutnî’nin “rivayetine bir başkasının muvafakat etmesi”ni,¹¹⁵ İbn Abdülber’in ise “zühd, cesaret, yardımseverlik gibi hasletlerle meşhûr olması”¹¹⁶ gerektiğini ileri sürdüğünü bilinmektedir. Bunların yanı sıra İbnü'l-Kattân el-Fâsî “cerh-ta’dîl uzmanlarından birinin râviyi tezkiye etmesi”ni¹¹⁷ gerekli görmüştür. Son olarak İbn Hacer ise “mechûlû'l-ayndan nakilde bulunan kişinin cerh-ta’dîlde ehil olup onu tezkiye etmesi, değilse onun dışında birinin tezkiyesinin olması”¹¹⁸ gerektiğini ileri sürer.

Kendisinden nakleden iki kişi vasıtasıyla zâtı bilinmesine rağmen zâhir ve bâtın adâleti bilinmeyen mechûlû'l-hâl râvinin rivayeti, âlimlerin çoğunluğuna göre kabul edilmez.¹¹⁹ Bu nitelikteki bir râvinin rivayetini kabul etmeyen âlimler arasında Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim, Hatîb el-Bağdadî ve İbnü'l-Mevvâk zikredilebilir.

Önceki başlıklarda hadis âlimlerinin mestûr terimini, İbnü's-Salâh'ın tanımından farklı anlamda kullandıkları ve İbn Hacer'in bu kavramla mechûlû'l-hâlî aynı kabul ettiğine temas edilmişti. Dolayısıyla mestur râvinin rivayetlerinin hükmünü İbnü's-Salâh ve etrafında gelişen görüşler çerçevesinde incelemek daha makul görünmektedir. İbnü's-Salâh ve Süleym b. Eyyûb er-Râzî, mestûr râvilerin

¹¹¹ Şakir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadis*, 142; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkıh*, thk. Abdulmunim Halîl İbrahim (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 69.

¹¹² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, 1/3.

¹¹³ Sehâvî, *Fethü'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis li'l-İrâkî*, 2/48.

¹¹⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 1/11-13.

¹¹⁵ Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, 4/226.

¹¹⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 321.

¹¹⁷ Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra ve't-tezkire*, 1/351.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 210.

¹¹⁹ Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, 1/354.

rivayetlerinin kabul edileceği görüşündedir.¹²⁰ Ayrıca Nevevî, İbn Fûrek, Zehebî, Tîbî ve Tahânevi de aynı görüşte olan âlimler arasında zikredilebilir. Amidî'ye göre İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel'in de içinde bulunduğu ilim ehlinin çoğu, böyle bir râvinin rivayetini kabul etmemektedir. Zira onlar, meçhûl'l-hâl ile mestûru aynı kabul etmektedirler. Aynı şekilde Cüveynî ve İbn Hacer gibi âlimler de râvinin hali ortaya çıkıncaya kadar böyle bir rivayeti kabul veya reddetmeyip tevakkufu tercih etmişlerdir.

Sonuç olarak hadis âlimleri, meçhul râvinin rivayetlerinin delil değeri taşımadığını ancak belirli şartların sağlanması halinde nakillerinin kabul edilebileceğini belirtmişlerdir. Ancak bu tartışmanın tamamen teorik zeminde olduğu unutulmamalıdır. Meselenin pratik işleyişi ile ilgili yapılacak çalışmalar sayesinde konu daha da netlik kazanabilir. Erken dönem ricâl pratiğinde, henüz cehâletin kategorilendirilmediği bilinmektedir. Öncelikle bir münekkit veya zaman dilimi etrafında belirli örneklem seçilip bu râvilerden, meçhulün hangi râvi grubuna dâhil olduğu tespit edilmelidir. Sonraki adımda şayet bu râvilere ait rivayetler bulunup sıhhati ortaya konursa meselenin pratik işleyişteki boyutu ortaya konabilir.

1.1.5. Meçhul Râviden Rivayet Meselesi

Hadislerin, âlimler tarafından tanınan ve cerh-ta'dîl bakımından durumları bilinen râvilerden alınması tercih edilir. Ancak kaynaklarda meçhul ve zayıf râvilerden hadis nakledildiğine dair pek çok örnek vardır. Hatta İmam Şâfiî gibi âlimler zayıf ve meçhul kimselerden rivayet etmenin, etbâu't-tâbiîn tabakasında yaygın görülen bir alışkanlık olduğuna işaret etmektedirler. Bu sebeple hadis bilginleri, hoca konumundaki meçhullerden rivayette bulunan râvilere dikkat çekmiş, söz konusu râvilerin zayıf veya güvenilir olmasına göre meçhul râvi ve rivayetine etkisi ile ilgili görüşler bildirmişlerdir. Bu görüşler; meçhul râviden nakleden öğrencinin sika veya zayıf olması durumunda ta'dîl bakımından değerinin ne olduğu, ondan meçhullüğün kalkıp kalkmayacağı ve rivayetine taz'îf ve tashih yönüyle ne türden katkıda bulunacağı ile ilgilidir.

¹²⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 112.

Belirtmek gerekir ki, bir kimsenin meçhul râviden rivayet etmesinin cehâleti kaldırması ile ilgili boyutu, daha önce meçhullüğü kaldıran unsurlarda “Kendisinden Sika Birinin Rivayette Bulunması” başlığı altında incelenmişti. Burada ise bir kimsenin meçhul râviden rivayetinin cerh-ta‘dîl bakımından değeri ve bu durumun rivayetine etkisi, görüleceği şekilde iki başlık altında incelenecektir.

1.1.5.1. Meçhul Râviden Nakletmenin Râvi ve Rivayete Etkisi

Meçhul râviden rivayette bulunan kimsenin güvenilir olması, râvi hakkında cehâletin kalkması ve rivayetinin değeri ile ilgili birtakım çıkarımlara imkân verir. Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitlerin İbn Sîrîn (ö. 110/729) ve Şa‘bî (ö.104/722) gibi âlimlerin rivayette bulunduğu kimselerden meçhullüğü kaldıracağını ifade etmesi, konunun cehâletin kalkması yönüyle alakalıdır. Onlara göre, güvenilir isimlerin meçhul râviye cerh-ta‘dîl bakımından olumlu katkısı vardır. Yine İbn Maîn’in ricâl ilminde meçhullerden çokça nakletmekle tanınan Ebû İshâk es-Sebî (ö. 127/745) gibi isimlerin râviden cehâleti kaldırmayacağına değinmesi, meselenin bir diğer boyutunu akla getirmektedir. Bu da meçhullüğün kalkması için râvinin sadece güvenilir olmasının yeterli olmayıp, meçhullerden nakletmek gibi bir vasıftan uzak olmayı gerektirmesidir.

Güvenilir râvilerin meçhul râviden hadis nakletmesi, mutlak olarak hadisi veya râviyi takviye edici bir unsur olarak görülmemiştir. Nitekim hadis bilginlerinin, bazı güvenilir râvilerin meçhul râviden nakilde bulunmasını ihtiyatla karşıladığı ve meçhullerden çokça nakleden bu isimleri zikrettikleri görülmektedir. Ayrıca râvi biyografilerinde bazı güvenilir râvilerin meçhul râvilerden çokça rivayette bulunduğuna değinmişlerdir. Aynı konuda Müslim *Sahîh*’inin mukaddimesinde, Ebû İshâk el-Fezârî’nin rivayete “Bakıyye b. [el-Velîd] (ö. 197/812)’nin maruf kimselerden naklettiklerini yaz, tanınmayan kimselerden rivayet ettiklerini yazma...” ifadelerine yer vermiştir. Cehm b. Abdullah hakkında ise İbn Halfûn (ö. 636/1239), “Meçhullerden naklettikleri eleştirilmiştir; çünkü onlardan münker şeyler rivayet etmiştir, fakat kendisi güvenilir bir kimsedir” demiştir. Yine Ebû Hâtim er-Râzî, Abdurrahmân b. Muhammed el-Mehâribî için “Güvenilir kimselerden naklettiğinde sadûktur. O, meçhullerden münker hadisler

nakletmiştir. Meçhullerden nakilde bulunması nedeniyle hadisi ifsâd olur”¹²¹ demiş, Mervân b. Muâviye ile ilgili olarak da “Sadûk, meçhul hocalardan rivayetinin çok olması, kendisini sıdk sıfatından uzaklaştırmaz”¹²² ifadelerini kullanmıştır.

Güvenilir râvilerle yönelik bu iki farklı tutumun benimsenmesinde ne gibi hususların etkili olduğu sorusu akla gelmektedir. Nitekim birisinde râviden meçhullüğü kaldıran, rivayetlerini takviye eden bir kriter olarak görülen bir unsur; diğesinde ise rivayetlerine dikkat edilmesi, hatta kaçınılması gereken bir nitelik olarak aktarılmaktadır. Âlimlerin benimsediği bu iki farklı yaklaşımın temelinde, bahsi geçen güvenilir râvilerin meçhullerden çokça hadis alması olabilir. Esasında kişinin meçhul bir hocadan rivayette bulunması sorun olmazken bunun çokça yapılması, dikkatleri söz konusu râviler üzerine çekmektedir. Bu durumda meçhul râvilerden rivayette bulunan kimselerin, cerh-ta’dîl âlimleri nezdindeki konumunu ve bunun cehâletle ilgisini akla getirmektedir.

Hadis âlimlerinin, meçhullerden rivayet meselesinde güvenilir râvilerin hepsini aynı düzeyde değerlendirmemesinin farklı nedenleri olabilir. Zira râvilerin, meçhullerden rivayet ettikleri nakillerin genellikle nekâret taşıdığını tespit etmişlerdir. Âlimlerin râvilerin meçhullerden nakline işaret etmedeki amacı, rivayetlerdeki nekâret kusurunu güvenilir râvilerden uzaklaştırma çabası olabilir. Nitekim İbn Ebî Hâtim, konuya ilişkin örnek sadedinde İbn Maîn’in Cehdam b. Abdullah el-Yemâmî ile ilgili olarak “sikadır ancak münker hadisi vardır” görüşünü nakletmiştir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim, münker hadisin Cehdam’ın meçhul râvilerden gelen nakillerinden olduğunu zikrederek, İbn Maîn’in Cehdam ile ilgili görüşünü daha açık bir hale getirmiştir.¹²³

Burada, sika vasfı ile münker hadis vasfının çelişkili bir görünüm vermesinin yanında, İbn Ebî Hâtim, meçhul râviye temas ederek sorunun kaynağını netleştirmektedir. Ayrıca Ebû Hâtim’in, Abdurrahman b. Muhammed el-Mehâribî hakkındaki ifadeleri de bu alandaki örnekler arasında zikredilebilir. Nitekim Ebû Hâtim “Sikalardan rivayet ettiğinde sadûk, meçhullerden rivayet ettiğinde hadisleri

¹²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/282.

¹²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/273.

¹²³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/534.

münkerdir”¹²⁴ diyerek meçhullerden yaptığı nakillerin rivayet değeri bakımından sahih olmadığına dikkat çekmiştir.

Diğer taraftan güvenilir râvilerin meçhulün rivayetine etkisi, Ebû Hâtim ve Ebû Zür‘a gibi âlimlerin ifadelerinde açık bir şekilde görünmektedir. Zira İbn Ebî Hâtim, güvenilir olmayan birinden sikaların rivayet etmesinin hadisi takviye eden unsurlardan olup olmadığını sorması üzerine Ebû Hâtim, sikanın meçhul râviden naklinin rivayet için takviye edici bir unsur şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca onun, pratikte de bu duruma bağlı kaldığını gösteren örnekler mevcuttur.¹²⁵

Özetle ricâl âlimleri, meçhul hocalardan rivayette bulunan zayıf kimselerin meçhul râvi ve rivayetine olumsuz etkisine değinmişlerdir. Bununla birlikte sahanın otoriteleri güvenilir kimselere dikkat çekip meçhul râvi ve rivayetine olumlu etkisini değerlendirmişlerdir. Ancak bunu yaparken genellemeci bir yaklaşıma da girmemişlerdir. Meçhullerden nakilde bulunan râvi grubunun bazı özelliklerini dikkate alarak alanın istisna isimlerini ortaya koymuşlardır. Onlar, böyle yapmakla rivayetlerdeki problemin kaynağına dair dikkatleri söz konusu isimlerden meçhul râvilerle yönlendirmişlerdir. Buna göre âlimlerin bu müdahaleleri, meçhul râvilerin öğrencileri konumundaki isimlere olumsuz bir etkisinin olmaması için gösterilen bir çaba olarak yorumlanabilir. Ricâl âlimlerinin, meçhullerden çokça rivayet eden râvilerle ilgili güvenilir olmalarının yanında göz önünde bulundurdıkları hususların neler olduğu, ayrı bir çalışma konusudur. Meçhullerden sıklıkla nakilde bulunan kişilerin incelenmesi, konunun daha açık bir hale gelmesine katkıda bulunabilir.

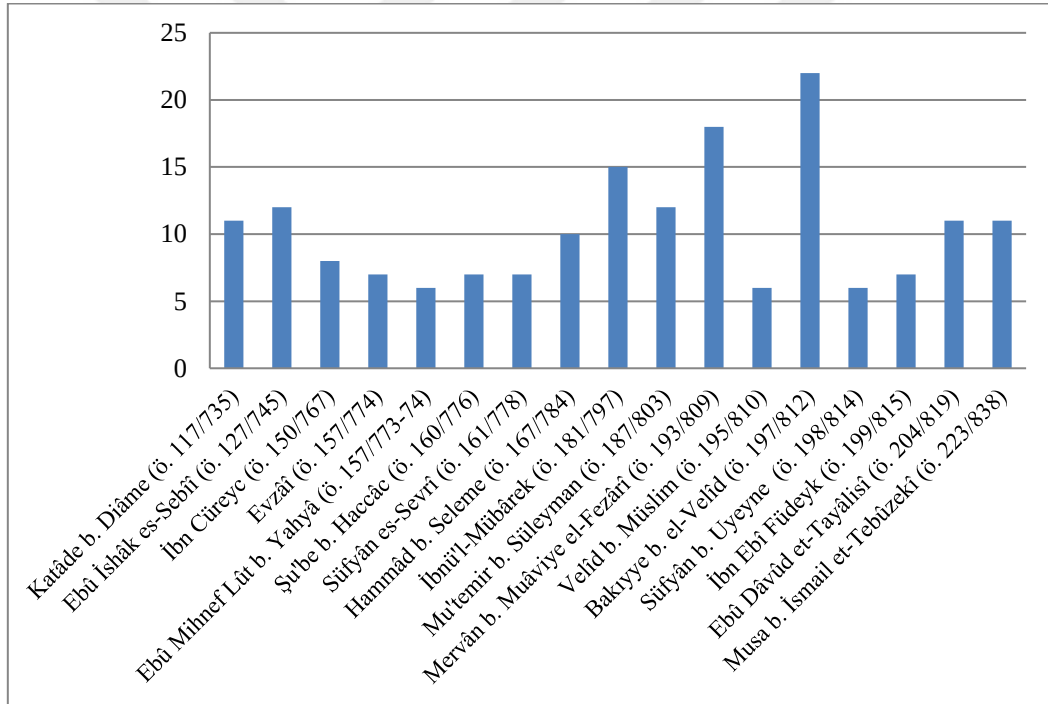
1.1.5.2. Meçhul Râviden Çokça Nakletmek

Bir râvinin hocaları arasında azımsanamayacak miktarda meçhul hocalarının yer alması, ricâl âlimlerinin dikkat çektiği meselelerdendir. Öğrenci konumundaki râvilerin cerh-ta‘dîl durumlarına göre meçhul râvi ve rivayetine etkisine yukarıda değinilmişti. Bu başlık altında ise râvinin çok sayıda meçhul hocası olmasının ne anlama geldiği hususu ele alınacaktır.

¹²⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve ‘t-ta‘dîl*, 5/282.

¹²⁵ Konuyla ilgili detaylı bilgi için çalışmanın “Ebû Hâtim er-Râzî” başlığının “Meçhul Râvi Yaklaşımı” şeklindeki alt başlığa bakılabilir.

İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserindeki meçhul râvileri hoca-talebe ilişkisi bakımından incelemek mümkündür. Râvi hakkında meçhullerden çokça naklettiği tespitini yapabilmek için net bir ölçüt belirlemek mümkün değilse de meçhul râvilerin öğrencileri taranmak suretiyle bazı isimlerin belirgin bir şekilde öne çıktığı görülür. Merkezi konuma sahip bu isimlerden bazıları, hadis âlimlerinin meçhullerden çokça nakletmek noktasında dikkatleri çektiği kimselerdir. Bunun dışında kalan isimlerin meçhullerle olan ilişkisi, kendilerinin cerh-ta'dîl bakımından konumu gibi hususlar dikkate alınarak yorumlanabilir. Bu aşamada beş ve daha fazla meçhul râviden nakilde bulunan isimler ve naklettikleri meçhul hoca miktarı ele alınacak, bu şekilde meçhul râvilerden gelen bilginin intikali hakkında fikir edinilmeye çalışılacaktır. Öncelikle meçhullerden çokça nakleden isimleri daha net görmek amacıyla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır:



Şekil 1: Meçhul Râvilerden Çokça Nakleden Râviler

Grafikte¹²⁶ görülen râvilerin, yaşadıkları zaman ve vasıflarına yönelik ortak noktaların tespit edilmesi, meçhul râvilerle ilişkileri hakkında fikir verebilir. Tabloda, meçhullerden nakleden râvilerin çoğunluğunun hicrî 2. asırda yaşayan

¹²⁶ Grafik hazırlanırken meçhul râvilerden nakilde bulunan öğrenci isimlerinin net olmasına özen gösterilmiştir. Bu nedenle İbn Mübârek, Katâde ve es-Sevrî gibi kişiler dikkate alınmamıştır.

isimler olduğu görülmektedir. Mezkûr râvilerin geneli, ilmî faaliyetlerini hicrî 2. yüzyılda, Katâde (ö. 117/735) ve Ebû İshâk es-Sebî gibi râviler ise hicrî 1. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda bu râvilerin genelinin ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü hicrî 2. asır, hadislerin tedvin ve tasnifinin gerçekleştiği ve hadis ilminin sistemli hale geldiği bir zaman dilimidir. Nitekim İmam Şâfiî, bu asırda yer alan etbâu't-tâbiîn tabakasındaki râvilerin rivayet yöntemi ile ilgili konuda bir özelliğe işaret etmektedir. Onun, bu asırda yaşayan etbâu't-tâbiîn tabakasının meçhul ve zayıflardan rivayet etmesinin yaygınlaştığını ifade etmesi, dönem bakımından bir önceki tabakaya göre meçhullerden nakilde bulunmanın daha çok olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla İmam Şâfiî'nin tespiti ile grafikteki meçhullerden nakleden râvilerin yoğunlaştığı tabakaların uyum arz ettiği görülmektedir.

Konuyla ilgili fikir vermesi açısından, grafikte ismi geçen râvilerin rivayet ehliyetlerini görmek için biyografilerine müracaat edilmiştir. Cerh-ta'dîl bakımından Katâde b. Diâme, Ebû İshâk es-Sebî, İbn Cüreyc (ö. 150/767), Hammad b. Seleme (ö. 167/784), Mu'temir b. Süleyman (ö. 187/803), Velîd b. el-Müslim (ö. 195/810) ve Bakıyye gibi isimler hadis ilminde güvenilir kimselerdir. Bunlar arasında İbn Cüreyc, Evzâî (ö. 157/774), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) gibi hadis ilminde önemi haiz âlimler de yer almaktadır. Sonuç itibarıyla, tablo özelinde ifade edilecek olursa birkaç isim dışında meçhullerden nakleden kimseler, hadis ilminde güvenilir isimlerdir.

Konu hakkında daha net bir resim ortaya koyabilmek için daha fazla veriye ihtiyaç olduğu açıktır. Bahsi geçen çoğu râvilerin biyografilerinde güvenilir vasfa sahip olmakla birlikte aynı zamanda tedlis yapmakla tanınan kimseler oldukları görülmektedir. Râvinin, hocasıyla görüşmediği ya da görüştüğü halde ondan hadis işitmeden işittiği zannını uyandıracak biçimde rivayette bulunması anlamına gelen tedlis, cehâletle ilgili bir hadis ıstılahı gibi görünmektedir. İbn Hacer, 152 müdellis râviyi incelediği *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi-merâtibi'l-mevsûfi nebi't-tedlîs* isimli eserinde, grafikte yer alan Bakıyye b. el-Velîd, Mervân b. Muâviye el-Fezârî, Katâde, Ebû İshâk es-Sebî ve Velîd b. el-Müslim'i sıklıkla tedlise başvuran *Sahîhayn* râvileri arasında zikretmiştir. Bununla birlikte Süfyân es-Sevrî ve İbn

Uyeyne'ye sadece sikalardan tedlis yapanların yer aldığı ikinci tabakada yer vermiştir. Yine Irâkî, 80 müdellisin adına yer verdiği *Kitâbu'l-Müdellisîn* adlı eserinde İbn Cüreyc'i de tedlis yapan râviler arasında zikretmiştir. Bu verilerden hareketle tedlis yapan bazı râvilerin meçhullerle yakın ilişkisi olduğu söylenebilir.¹²⁷ Ancak bu ilginin mahiyeti açık değildir. Yani yukarıda ismi geçen tedlis yapmakla bilinen kişilerin, meçhul olan râvilerden kaçının meçhul kalmasında etkisi olduğu merak konusudur. Yine âlimler, meçhullerden çokça rivayette bulunduğu işaret ettikleri zatlar ve rivayetlerine yönelik başka özel bir konuya mı dikkate çekmek istemektedirler? Bu ve benzeri sorular, müstakil bir çalışmanın konusu sayılır.¹²⁸ Burada bu kadarına değinmekle yetinilmiştir.

Meçhul hocalardan nakilde bulunan kişilerin cerh-tadîl durumlarının aynı olmaması, meselenin çok yönlü izahlara açık olduğunu göstermektedir. Nitekim bazı güvenilir râvilerin, tedlis yapma özelliği ile açıklanabilse de böyle bir vasfa sahip olmayan Evzâî, İbnü'l-Mübârek ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî vb. grafikte yer alan isimler, bu durumun istisnasıdır. Burada meseleyi ele alırken iki nokta gözönünde bulundurulmalıdır. Bunlardan birisi, alanında otorite olan hadis âlimlerinin nakilde bulundukları hoca sayıları arasında ne kadarlık bir kısma bu oranların tekâbül ettiği dikkate alınmalıdır. Zira bahsi geçen zatlardan Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin, bini aşkın hocasından bahsedilmektedir. Bir diğeri ise meçhul râvilerin yoğunlaştığı tabakadır. Mesele ricâl tenkit tarihi bakımından ele alındığında, meçhul hocalardan sayıca fazla nakilde bulunmanın biraz da kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Zira tabloda adı geçenlerin hocaları çoğunlukla tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn tabakasında yer almaktadır. Bu iki tabaka, meçhul râvilerin sayı bakımından en yoğun olduğu iki tabakadır. Bu nedenle bir disiplin olarak hadis ilmiyle ilgilenen kimselerin bazı özel prensipler geliştirmediyse bu pozisyonda kalması kaçınılmazdır. Bundan dolayı meçhul hocalardan sıklıkla rivayette bulunan

¹²⁷ Tabloya meçhul hoca sayısı kriterinin altında kaldığı gerekçesiyle yansıtılamayıp ikiden fazla yerde geçen bazı müdellis râviler şunlardır: Ameş, Huşeym, İbn Lehîa, Humeyd, Zührî.

¹²⁸ Günümüz araştırmacılarından Abdüsselam Ebû Semhâ, müstakil olarak tedlisu's-şuyûh'un cehâletle ilgisini "*Tedlisu's-Şuyûh ve alâkatuhu bi'l-cehâle*" isimli eserinde ele almıştır. O, tedlis yapmakla bilinen ve meçhul hocalardan sıklıkla rivayet eden râvilerin öne çıkanlarını tespit etmiştir. Bu isimler arasında Bakıyye İbnü'l-Velîd'in tedlis yaptığı ve cehâletle vasfedilen kimseleri zikretmektedir. Ne var ki çalışma, yukarıda zikrettiğimiz diğer isimlerin çoğuna yer vermemesi yönüyle hala çalışılması gereken konular bulunmaktadır.

güvenilir râviler, genel bir prensip olan “hadisin saha ile ilgili tanınan ve bilinen kimselerden alınmasına” aykırı bir tutum sergilenmesine rağmen bazı âlimler tarafından mesele tabii görülmektedir.

Yine grafikte Ebû Mihnef, İbn Ebî Füdeyk ve Mûsa b. İsmâil et-Tebûzekî gibi isimlerin varlığı meçhullerden rivayet meselenin çok yönlü bir olgu olduğunu gösteren ayrı bir noktadır. Zira Ebû Mihnef, meçhullerden nakilde bulunmakla tanınan ve Şîî olarak vasedilen zayıf bir kimsedir. Diğer taraftan İbn Ebî Füdeyk Yahyâ b. Maîn tarafından güvenilir kabul edilmiş, İbn Sa’d ise onun için “hüccet değildir” demiştir. Sonuç olarak, bu kadar çeşitli bir öğrenci profili olan meçhul râvilerin tek bir izah ile ele alınamayacağı, daha güçlü genelleme ve çıkarım yapabilmek için ileri düzeyde araştırmalara ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Âlimlerin, bu durumu bir cerh nedeni olarak görmediklerine dair açık ifadeleri bulunmaktadır. Bu yargıyı özetleyen âlimlerden birisi de Hâkim en-Nîsâbü’rî’dir. Hâkim, meçhul hocalardan rivayette bulunmanın bazıları tarafından bir cerh zannedildiği, ancak bunun doğru olmadığı kanaatindedir. O, meçhullerden rivayette bulunan kimselere Süfyân es-Sevrî, Şu‘be b. Haccâc ve İsa b. Mûsâ et-Teymî gibi güvenilir râvileri örnek olarak zikretmiştir. Yine Hâkim, söz konusu isimler arasında yer alan İsa b. Mûsâ et-Teymî’nin yüzü aşkın meçhul hocası olmasına rağmen Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh*’inde onun rivayetleriyle ihticac ettiğini ifade etmiştir.¹²⁹ Hâkim’in, meçhullerden rivayetin bir cerh sebebi kabul edilmediğine dair ifadeleri açıktır.

Özetle, bir kimsenin meçhul birinden nakilde bulunması, bir cerh sebebi değildir. Râvinin bu duruma sıklıkla başvurması ise ricâl âlimlerinin dikkatinden kaçmamış, çeşitli mülâhazalarla bu durumun altını çizmeyi lüzumlu görmüşlerdir.¹³⁰ Meçhullerden nakleden öğrenci konumundaki isimlerin, genellikle hicrî 2. asırda yaşayan kimselerdir. Bu kişilerin çoğu cerh-tadîl bakımından güvenilir olsa da aynı zamanda tedlis yapmakla bilinmektedirler. Onların tedlis yapımlarının, râvinin meçhullüğüne etkisi araştırılmayı bekleyen konulardandır. Bunun yanında, meçhul râvilerden nakilde bulunan azınlık da olsa güvenilir

¹²⁹ Hâkim en-Nîsâbü’rî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs ve kemiyetü ecnâsihi*, 361.

¹³⁰ Günümüz hadis âlimlerinden Abdulaziz b. Muhammed, bir kimsenin meçhul veya metruk kimselerinde sıkça rivayette bulunmasını adâlet ve zabtla ilgili olmayan râvi ile ilgili kusurlar arasında zikretmiştir. Abdüllatif, *Davâbitü’l-cerh ve’t-ta’dîl*, 103.

olmayan râvi grubu, meselenin çok boyutlu yönüne işaret kabul edilebilir. Burada gerekli olanın, meçhul râvilerin yer aldığı isnadların hoca-talebe ilişkisi özelinde analiz edilmesidir. Zira işaret edilen noktaların daha açık ve anlaşılır olması, bu analizler sonucunda mümkün olabilir.

1.1.6. Meçhul Râvi ile İlgili Kullanımlar

Hadis âlimleri hicrî 2. yüzyıldan itibaren râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere bazı ıstılahlar kullanmışlardır. Söz konusu ıstılahların pek çok çalışmada incelendiği bilinmektedir. Bu çalışma ise konu ile ilgili terimleri daha önce ele alınmamış bir yöntemle münekkitlerin kullanımları üzerinden incelemeyi hedeflemektedir. Münekkit ve zaman esaslı bir kavram haritasına zemin hazırlamak amacıyla söz konusu ıstılahlar, ikinci bölümde “Meçhul Râvi Kullanımlarının Seyri” başlığı, ikinci ve üçüncü bölümlerde münekkitlerin alt başlığı olan “Cehâlet Terminolojisi” başlıklarında incelenecektir. Burada hedeflenen, meçhul ıstılahlarının pek çok açıdan takibini yapabilmektir. Bu sayede ıstılah çeşitliliğinin takibi, terim birliğinin sağlanıp sağlanmadığı, ıstılahların biçimi ve yoğunluğu, ıstılahlarda bir ekolleşmeden bahsedilip edilemeyeceği, münekkitlerin ıstılahlaşmaya nitelik ve nicelik bakımından katkısı ve ıstılahların mahiyeti gibi meselelere açıklık getirilecektir.

1.1.7. Meçhul Râvi İstılahının Diğer Bazı Terimler ile İlgisi

Bu başlıkta erken dönem ricâl pratiği ve hadis usûlü eserleri çerçevesinde cehâlet teriminin doğrudan veya dolaylı ilgisinin olabileceği bazı terimler ele alınacaktır.¹³¹ Bu terimler, cehâlet kavramı ile benzer ve ayrıştığı yönlerin tespiti noktasında daha net bir tablo sunması bakımından önemlidir.

¹³¹ İstılahta, râvi hakkında bir bilginin olmaması anlamına gelen cehâleti, lügavî manası olan bilinmemekle beraber düşünüldüğünde hem sened hem de râvinin bir vasfı olabilir. Bu bağlamda râvilerin tabakasına dair özde bir kapalılık ve bilinmemezlik barındıran munkatı, muallak, mürsel hadislerdeki durum bu çerçevede değerlendirilebilse de bunun ıstılahî olarak bir karşılığı olduğunu söylemek zordur. Yine, kısaca ayırt edici kimliği belirtilmeyen râvi anlamına gelen mühmelin, cehâlet kavramı ilgisi de bu minvaldedir. Böyle bir râvi hakkında isim, sıfat gibi bilgiler bulunmasına rağmen kimliği hakkında kesin bir kanaate varılamaz. Bu yönüyle râvi hakkında cehâlet/bilinmeme söz konusudur. Buradaki cehâlet ile sözlük anlamındaki bilinmeme değil, ıstılahî manasıyla cehâletin diğer kavramlarla ilişkisi incelenmesi hedeflenmektedir. Hadis usûlü eserlerinde cehâletle ilgisine işaret edilmemesi nedeniyle bu kavramlara yer verilmeyecektir.

Cehâlet teriminin alt kategorisi olan meçhûlü'l-ayn, meçhûlü'l-hâl ve mestur gibi türlerin kavram ile ilgisi açıktır. Hadis âlimleri, cehâleti genel olarak bahsi geçen üç tür ile sınırlandırmış, çoğunlukla meçhûlü'l-ayn ve mesturu da meçhûlü'l-hâlâ dâhil ederek iki başlık altında konuyu ele almışlardır. Meçhûlü'l-ayn ile “adı belli olduğu halde hadis öğrenimi ve öğretimi bilinmeyen”, meçhûlü'l-hâl terimi ile “kendisinden iki veya daha fazla güvenilir râvi rivayette bulunduğu halde hadisçiler arasında tanınmayan ve hakkında herhangi bir cerh-ta'dîl hükmü olmadığından durumu bilinmeyen” râviler kastedilmektedir.¹³² Bunlar içerisinde tesbiti en zor olanı sadece bir râvisi olup gerek kimliği gerekse halini bilmeye imkân vermeyen “meçhûlü'l-ayn” dır.

Meçhul râvi, mestûr, mübhem, vuhdân gibi kavramlar ve bazı âlimlerin eserlerinde herhangi bir hüküm beyan etmediği râviler ile alakası olan bir ıstılahdır. Burada, ilgili kavramın mahiyetine kısaca temas edip meçhul râvi terimi ile arasındaki ilginin hangi noktada olduğu tespit edilecektir.

Meçhul râvi kavramının ilişkili olduğu kavramların ilki mestur ıstılahıdır. Bir hadis terimi olarak mestur râvi “kendisinden iki veya daha fazla güvenilir râvi rivayette bulunduğu halde hadis rivayetiyle fazla meşgul olmadığı için muhaddislerce tanınmayıp cerh-ta'dîl yönünden hakkında bir hüküm bulunmayan ya da hakkında ne hüküm verileceği bilinmeyen râvi” şeklinde tanımlanır.¹³³ “Mestûr” ile meçhul kavramları arasında umum-husus ilişkisi var kabul edilir. Buna göre hakkında mestûr ifadesinin kullanıldığı her râvi meçhûlü'l-hâldir. Ancak her meçhûlü'l-hâl olan râvi mestûr değildir.

Diğer taraftan hicrî ilk üç asırda mestur kavramı, önceki başlıklarda da işaret edildiği üzere cehâlet vasfı olarak değerlendirilmemiştir. Bununla kavramı ilk defa İbnü's-Salâh cehâletin bir çeşidi olarak zikretmiş ve mestûr terimini, zâhir adâleti bilindiği halde bâtin adâleti bilinmeyen kimse şeklinde tarif etmiştir.¹³⁴ Bunun yanı

¹³² Emin Âşıkutlu, “Meçhul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/286.

¹³³ Böyle bir râviye “meçhûlü'l-adâle, meçhûlü'l-vasf, meçhûlü's-sıfa, mestûr” da denilmektedir Emin Âşıkutlu, “Mestûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/337-338.

¹³⁴ İbnü's-Salâh, getirmiş olduğu bu tanımda adâlet ayrımı ile neyi kastettiği âlimler tarafından tartışılmıştır. Hadis usûlünün diğer bazı meselelerinde görüşlerini fıkıh usûlü ve fakih âlimlere dayandıran İbnü's-Salâh'ın görüşleri için bk. Kâsım Muhammed Ganâm- Ahmed Abdullah

sıra İbn Dakîku'l-îd ve İbn Hacer mestûr terimini meçhûlû'l-hâl ıstılahı ile eşit görmüşlerdir.

Meçhul râvi kavramıyla ilişkili bir diğer ıstılah mübhemdir. Mezkûr kavram, senedinde veya metninde adı açıkça belirtilmeksizin “recul, imrae, şeyh, fulân, ah, uht, zevc, zevce, amm, amme, ibnu fulân, fulân, ba‘du’n-nâs, sika” gibi cins isimleriyle işaret edilen râvi veya böyle bir şahsın bulunduğu hadis için kullanılır.¹³⁵ Erken dönemde isnadda ismi zikredilmeyen bu tür râviler için meçhul ve meçhûlû'l-ayn veya لَمْ يُسَمَّ ifadelerinin kullanıldığı bilinmektedir. Esasen mübhem ve meçhul râvi ıstılahları, râvinin cerh-ta‘dîl durumunu bilmeye imkân vermemesi yönüyle benzerlik göstermektedir. Söz konusu benzerlik nedeniyle Kâdı İyaz (ö. 544/1149) ve İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) gibi bazı âlimler, bu kavramı cehâlet başlığı altında incelemişlerdir. Benzer şekilde İbn Hacer de mezkûr iki kavramın hüküm itibarıyla aynı olduğunu ifade etmiştir.¹³⁶

Meçhul ve mübhem kavramları, aralarındaki benzerliğe rağmen pek çok yönden birbirlerinden ayrılmaktadır. Zira mübhem râvideki cehâlet isim, künye, nisbe gibi şekilsel bilgi eksikliğinden kaynaklanırken, meçhul râvi hakkındaki bilgiler onun zâtı ve cerh-ta‘dîl durumu hakkında hüküm vermeye imkân tanımamaktadır.¹³⁷ Bununla birlikte mübhemin meçhûlû'l-ayn ile aynı olduğunu söylemek mümkün gözüktüğü de¹³⁸ meçhûlû'l-ayn tanımındaki “ismi belli olan kimse” kaydı, mübhem râvileri dışarıda bırakmıştır.¹³⁹

Kendisinden sadece bir râvinin hadis rivayet ettiği kimseler ya da bu kişilerin rivayet ettikleri hadisler anlamına gelen¹⁴⁰ vuhdân kavramı, meçhul râviyle bağlantılı ıstılahların bir diğeridir. Meçhul râvi ile vuhdân râvi, kendilerinden tek kişinin rivayette bulunması bakımından benzerlik gösterirler. Esasen Irâkî gibi bazı âlimlerin meçhul râviyi, kendisinden tek kişinin rivayette

Ahmed, “el-Mechûl, 361; Konuya dikkat çeken bir çalışma için ayrıca bk. Gümüş, *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usûlünün Gelişimindeki Yeri*, 192.

¹³⁵ Emin Âşıkutlu, “Mübhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/436.

¹³⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 210.

¹³⁷ Mübhemle meçhul arasındaki benzerlik ve farklar için bk. Harun Reşit Demirel, *Hadis İminde Mübhem* (Ankara: Yayınevi, 2012), 71-72.

¹³⁸ Demirel, *Hadis İminde Mübhem*, 165.

¹³⁹ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, (2015), 80.

¹⁴⁰ Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 330.

bulunduğu râvi şeklinde tanımlaması ¹⁴¹ konuyu vuhdân ile ilişkili hale getirmektedir. Yine modern dönem çalışmalarında da meçhul râvinin vuhdân gibi tanımlandığının örneklerine tesadüf edilmektedir. ¹⁴² Ayrıca râviden cehâletin kalkması için kendisinden iki kişinin rivayette bulunması gerektiği şartı da kendisinden bir kişinin hadis naklettiği râvilerin tamamının meçhul olduğunu düşündürmektedir. ¹⁴³ Muhtemelen söz konusu benzerlikler nedeniyle İbn Hacer râvinin az hadisinin bulunması ve kendisinden sınırlı sayıda kişinin hadis nakletmesi şeklinde iki ayrı cehâlet sebebinden bahsetmiş, ardından âlimlerin tek râvisi olan kimseler için vuhdân eserlerini kaleme aldıklarını ifade etmiştir. ¹⁴⁴

Cehâlet ile vuhdânın ayrıştığı noktalar, tanımlar üzerinden takip edilebilir. Hatîb el-Bağdâdî, bir râvinin meçhul kabul edilebilmesi için “kendisinden tek kişinin rivayette bulunması” ölçütü yanında başka unsurlara da yer vermektedir. O, meçhul râvi tanımında tek râvisi olmak kriteri ile yetinmemiş, hadis tahsiliyle meşhur olmamak, âlimlerin kendisini tanımaması gibi nitelikleri de zikretmiştir. Yine İbn Abdülber ve İbn Hacer gibi âlimler, râvinin tek öğrencisi olan vuhdân râvi ile meçhul râvi terimlerinin ayırdındadır. İbn Abdülber’in buna ışık tutan bir râvi sika, emanet ve adâlet ile marûf olduğunda ondan tek kişinin rivayette bulunması o

¹⁴¹ Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, 1/350; Ali Nayif Bikâî, *el-İctihad fî ilmi'l-hadis ve eserehu fî'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1419), 134.

¹⁴² Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 212.

¹⁴³ Zira örnek olarak Ahmet Naim Bey'in meçhûlül'-ayn tarifinde kullandığı ifadeler zikretmeye değerdir. “Mukıl, râvi kendisinden rivayet eden münferid râvi tarafından isimlendirilmiş ve sika kabul edilmiş olsa bile –râvisi tek olduğu için- yine meçhûl sayılır. Böylesine meçhûlül'-ayn denir. Burada “vuhdân” ile “meçhul” kavramı mutlak olarak eşitlendiğini görmemiz mümkündür. Keza Mücteba Uğur, benzer ifadeleri kullandıktan sonra “kaide olarak bir tek râvisi bulunan mukil, meçhûl kabul edilir. İsmi kendisinden rivayette bulunan râvi tarafından açıklanmış olsa meçhûlül'-ayn olarak kalır.” demektedir. bk. Babanzâde Ahmet Naim Bey, *Hadis usulü ve ıstılahları: giriş*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 315; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 322.

¹⁴⁴ Hamâm, eserinde iki kavramın karışma sebeplerini iki başlık altında zikretmiştir. Bunlardan birisi cehâlet sebeplerinden olan az hadisi olmak ve râvini hocasından sadece kendisinin nakilde bulunmasıdır. O, İbn Hacer ve Alâî'nin ifadelerinde bu karışıklığın görüldüğünü zikretse de İbn Hacer'le ilgili tespitinin isabetli olduğunu söylemek zordur. Nitekim çalışmalar bu karışıklığın İbn Hacer'den önce olduğunu göstermektedir. İbnü'l-Kattân ve Zehebî gibi âlimlerin iki kavram arasındaki ilişkinin ayırdında olduğunu gösteren ifadeleri bunu teyit etmektedir. Bu bilgiler ışığında İbn Hacer'in ilmî yöntemine uygun olarak kavram ve kavramlar arası ilişkilere temas etmek maksadıyla bu sıralamayı tercih ettiği söylenebilir. Onun buradaki katkısı vuhdân ve meçhul râvi arasındaki karışıklığın giderilmesi şeklindedir. Konuyla ilgili diğer çalışmalar için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/235-237; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 210; İbnü'l-Kattân ve Zehebî'nin ifadeleri için bk. İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vakıayn fî Kitâbi'l-Ahkâm*; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1/211.

kişiyi zarar vermeyeceğine dair görüşü de bunu destekler niteliktedir.¹⁴⁵ İbn Hacer'in, yukarıda temas edildiği üzere benzerliği işaret ettiği gibi meçhul râvi tanımına getirdiği “adem-i tevsik” kaydı ile ayırdığı noktayı belirginleştirmiştir. Nitekim İbn Hacer'e göre, râvinin meçhul vasfedilmesi için tek râvisi olup, hakkında tevsik değerlendirmesi olmamalıdır.

Özetle, vuhdân ve meçhul râvi kavramlarının arasında ortak bir vasıf olması ve âlimlerin bazen meçhul râviyi tanıtırken yalnızca bu niteliği zikretmekle yetinmesi bir karışıklık olarak durmaktadır. Ancak pratik sahada ve âlimlerin dikkati vesilesiyle bu durumun izale edildiği söylenebilir. Konuyla ilgili müstakıl çalışmasında Havva'nın, “kendisinden bir öğrenci naklettiği halde hakkında tevsik olan”, “kendisinden ikiden fazla râvi nakilde bulunmasına rağmen meçhul olan” ve “kendisinden nakilde bulunanlar dikkate alınmayıp cehâletle tavsif edilen” gibi başlıklar altında örnek râvi isimleri zikretmesi alimlerin uygulamalarında iki kavram arasında zorunlu bir ilişki olmadığını, meselenin pek çok parametresi olduğunu göstermektedir.¹⁴⁶

Terim özelliği olmaması yönüyle doğrudan başlıkla ilgisi olmamasına rağmen meçhul râvi incelemelerinde gündeme gelen bir önemli meseleye kısaca temas edilmesi uygun görülmüştür. Cerh-ta'dîl türündeki eserlerde bazı âlimlerin, yalnızca râvinin ismini zikretmekle yetindikleri görülmektedir.¹⁴⁷ Özellikle Buhârî, Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtim vb. ricâl ilminin teşekkülünde önemi haiz cerh ve ta'dîl âlimlerinin, herhangi bir yorumda bulunmadıkları râvilerle ilgili değerlendirmelerinin ne olduğu tartışılmıştır. Çeşitli sebep ve ihtimalleri ihtiva eden bu durumun, kitabın türü, müellifin beyanı, yöntem ve amacı gibi unsurlar göz önünde bulundurularak ele alınması gerekir. Nitekim cerh-ta'dîl ilminde, kendisinden müstağni kalınamayacak Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in râvileri sika ve

¹⁴⁵ İbn Abdülber Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *el-İstizkârü'l-Câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr ve 'ulemâ'i'l-aktâr fîmâ tezammenehü'l-Muvatta' min me'âni'r-re'y ve'l-âsâr*, thk. Sâlim Muhammed 'Atâ- Muhammed Alî Muavviz (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421), 6/375.

¹⁴⁶ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Muhammed Saîd Havva, “Menâhicü ulemâ'i'l-cerh ve't-ta'dîl fî mustalâhi'l-mechûl ve alâkatuh fi'l-vuhdân” 31/1 (2004), 62-81.

¹⁴⁷ Bu kavram terim olarak da kullanılmakta, bu yüzden ayrımı yapılması gerekmektedir. Zira Buhârî'nin böyle bir kullanımı vardır ve bazı araştırmacıların, Buhârî'nin bununla kastının cerh olduğuna dair tespitleri mevcuttur. Bilgi için bk. Mustafa Taş, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu*, 278.

zayıf ayrımı yapmayıp, az veya çok herhangi bir hadis veya rivayeti bulunan kimseleri çeşitli yönleriyle tanıtmaya amacıyla eserine alması, konu ile ilgili önemli bir nüanstır.¹⁴⁸ Yine, İbn Adî *el-Kâmil* isimli eserinde, hakkında bir şey söylemedikleri râvilerle ilgili kanaatinin olumsuz olduğuna dair ifadeler kullanmıştır. Bu bilgiler ışığında, söz konusu durumdaki râvilerin durumu hakkında hüküm beyan ederken pek çok parametrenin dikkate alınması gerektiği açıktır.

Hakkında yorum yapılmayan çok sayıda râviyi deruhte eden iki mühim eser arasında bulunan Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i ve İbn Ebî Hatim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i zikredebilir. Bu eserlerde Buhârî'nin 13.983 râviden sadece takriben 2.000'i hakkında değerlendirme yapıp 11.000 civarındaki râvilerle ilgili herhangi bir hükme varmaması, bu râvilerin sayısının azımsanamayacak derecede olduğunu göstermektedir. Keza İbn Ebî Hâtim'in 18.000 civarında râviyi zikrettiği eserinde, takriben râvi ile ilgili değerlendirme zikredip 5.000'e yakın râvi ile ilgili hüküm beyan etmemesi de bu kabildendir.¹⁴⁹ Çok sayıda râvi ile ilgili olduğu açık olan bu meselenin merkezinde, Buhârî ve İbn Ebî Hâtim gibi âlimlerin herhangi bir değerlendirme beyan etmediği aynı zamanda zayıflığına dair de bir şey tespit edilemeyen bu râvilerin güvenilir mi yoksa meçhul mü kabul edileceği fikri yer almaktadır.

Münekkidlerin, hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadığı râvilerle alakalı âlimlerin görüşlerini, şu üç başlık altında incelemek mümkündür:

- Hüküm beyan etmemesini râvi ile ilgili ta'dîl kabul edenler,¹⁵⁰

¹⁴⁸ Ricâl ilmi edebiyatında yer alan eserlerin muhteva özelliklerine göre yapılmış sınıflandırması için bk. Emin Âşıkutlu, *Ricâl İlmine Giriş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007), 41-48; Mehmet Eren, *Hadis Ilminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 522-610.

¹⁴⁹ Bahsi geçen eserlerde yer alan râvi sayısı için bk. Adâb Mahmûd el-Hamş, *Ruvvâtü'l-hadîsi'l-lezîne sekete anhüm eimmeti'l-cerh ve't-ta'dîl beyne't-tevsîk ve't-techîl* (Riyâd: Dâru Hisân, 1985), 32, 85; Mustafa Taş, *Buhari'nin Cerh-Ta'dil Metodu*, 37-38; Yusuf Ziya Keskin, "İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve 'el-Cerh ve't-Ta'dîl'indeki Metodu", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2001), 10.

¹⁵⁰ Konuya detaylı bir şekilde yer veren bazı çalışmalar bulunmaktadır. Münekkidlerin değerlendirme yapmamasını râvi için ta'dîl anlamına geldiğini savunan alimler arasında Ebü'l-Berekât İbn Teymiyye (ö.652/1255), Tehânevî, Mahmûd Tahhân ve Ebû Gudde zikredilmiştir. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Fikret Özçelik, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deki Metodu* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2017), 301-302; Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 273-284.

- Söz konusu durumun râvi hakkında cehâlet anlamı ihtiva ettiğini düşünenler,
- Konu hakkında genelleme yapılamayacağını, meselenin pek çok yönlü olduğuna dikkat çekenler.

Burada, mütekaddim dönem münekkitlerinin, hakkında değerlendirme yapmadığı râvileri meçhul kabul edenlere ve onlara yöneltilecek itirazlara değinmekle iktifa edilecektir.

İbnü'l-Kattân el-Fâsî, Buhârî ve Ebû Hâtim gibi âlimlerin, söz konusu râviler ile ilgili cehâleti kastettikleri kanaatindedir. İbnü'l-Kattân *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâm* adlı eserinde, adı geçen hadis âlimlerinin râvi hakkında görüş beyan etmediğinde o râviyi meçhul kabul ettiği görüşünü açıkça ifade etmiştir.¹⁵¹ Ancak Abdulfettâh Ebû Gudde, gerekçelerini zikrederek bu görüşe itirazda bulunmuştur.¹⁵² Zira ona göre, eserlerin yazılış amacı, yöntemi ve İbnü'l-Kattân'ın tavrı gibi hususlar dikkate alındığında bu iddia isabetli değildir.¹⁵³ Bahse konu râviler hakkında tevsik, asıldır. Aslında bu görüş, İbn Hibban'ın meseleye yönelik değerlendirmesine benzemektedir. Ancak bir kimse hakkında asıl olanın, sika olması ve aksi sabit oluncaya kadar sika kabul edilebileceğine yönelik bizzat Buhârî ve İbn Ebi Hâtim gibi otoriteler tarafından kabul edilmemiştir. Zira bu otoriteler, bir kimsenin adâletinin sabit olması için delil olabilecek karinelere ihtiyaç olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bahsi geçen esas çerçevesinde Tahânevî ve Abdulfettâh Ebû Gudde tarafından savunulan görüşün yerinde olmadığı söylenebilir.

Bu konuda kanaatimizce isabetli yaklaşım, râvi hakkındaki değerlendirmenin ne tevsik ne de meçhul olduğuna dair genelleme yapılamayacağıdır. Zira bunun zorluğu açıktır. Buhârî'nin *et-Târihu'l-kebir*'de takriben 2.000 râviyi değerlendirip, yaklaşık 11.000 râvi hakkında herhangi bir

¹⁵¹ İbnü'l-Kattân el-Fâsî'nin Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in haklarında cerh veya ta'dilde bulunmadıkları râviler ile ilgili cehâleti kastettiği görüşüne dair ifade ve örnekler için bk. İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmî'l-vakiyn fî Kitâbi'l-Ahkâm*, 3/308, 3/231, 3/390, 3/432, 4/399, 4/485.

¹⁵² Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b Muhammed Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fî'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1987), 230.

¹⁵³ Abdulfettâh Ebû Gudde'nin itirazları şu şekilde özetlenebilir: İbn Ebi Hatim'in söylemediği bir şeye isnad edilmesi, İbnü'l-Kattân'ın müteşeddid tavrı, İbn Ebî Hâtim'in bu râvilerle ilgili eserin girişinde böyle bir konuya temas etmemesi ve meçhul olan râvileri zikretme yönteminin açık olması ve bahsi geçen münekkidlerin eserlerinde meşhur sika imamlar hakkında bazen susması.

değerlendirmede bulunmaması, söz konusu râvilerle ilgili genelleme yapmanın önünde engeldir. Buhârî'nin, haklarında kanaat serdetmediği râviler bazen şöhreti sabit, bazen de mütabaat ve şahit cinsinden rivayetleri olan, bazen de meçhul kimselerden olabilmektedir. Ayrıca bu iki eserden yola çıkıldığında sahanın otoritelerinin amacı, isnadda yer alan herkesi eserlerine zikretme gayretidir.

Özetle, bu mesele pek çok sebep ve ihtimali ihtiva etmesi nedeniyle açık bir karine olmadan kesin bir sonuca varmak zordur. Bu nitelikteki râviler ve rivayetleri incelenerek karineler elde edilmek suretiyle bir sonuca ulaşılabilir. Buna göre modern araştırmacıların yukarıdaki mülahazaları dikkate alarak bu konumdaki râvileri doğrudan meçhul kaydıyla aktarması isabetli değildir. Bunun yerine söz konusu râvilerin “muhtemelen meçhul” kaydıyla nitelenmesi, araştırma sahasının daha net görülmesine ve araştırmacıların da daha objektif kanaat oluşturabilmelerine imkân sağlayacaktır.

1.2. MEÇHUL RÂVİNİN RİCÂL İLMİNDEKİ KONUMU

Meçhul râvi kavramı, hadis usûlü kaynaklarında râvinin cerhini gerektiren bir kusur olarak anlatılmaktadır. Bununla birlikte hadis ilminde tanınmayan bir râvinin hangi nedenlerle cerh edildiği ve bunun kendisinin adâletine zarar veren bir kusur olarak kabul edildiği merak konusudur. Bu başlıkta söz konusu bilgilerin takibi, ricâl âlimlerinin meçhul râvileri cerh-ta'dîl bakımından konumlandırması ve hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi hakkındaki değerlendirmeleri üzerinden yapılacaktır. Böylece müteahhir dönemde yerleşik bir kabul olan meçhullüğün râvinin adâleti ile ilgili bir kusur olarak beyan edilmesine hicrî ilk üç asır münekkitlerinin ricâl pratiğinde nelerin zemin teşkil etmiş olabileceğine temas edilecektir. Sonuç olarak hadis usûlündeki konuya ilişkin bir genel kabulün hem kendi kaynakları hem de hicrî ilk üç asır uygulaması üzerinden izi sürülecek ve bu bilgilerin söz konusu veriler karşısında test edilmesi sağlanacaktır.

Meçhul râvilerin ricâl ilmindeki konumunu ele alan çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bununla birlikte Bekir Kuzudişli'nin meçhul râvilerin tabakalara göre dağılımı üzerinden sistemli hadis rivayetine geçişin izlerini takip ettiği “*Oryantalist Gelenek ve Motzki*” isimli eserin girişindeki tespitler ve Halil İbrahim Turhan'ın “*Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği*” isimli

eserindeki bazı başlıklarda mezkûr konuyla ilgili değerlendirmeler vardır. Bunlar bir yandan meçhul râvilerin tabakaları hakkında bilgi verirken diğer yandan meselenin ricâl tenkit tarihi açısından da önemine işaret etmektedir.

Bu konuyu farklı açılardan inceleyen bir diğer çalışma Bünyamin Erul'un "*Cehâletü'r-râvi Açısından Sahâbînin Durumu*" isimli makalesidir. Bu çalışma, âdil kabul edilmeleri nedeniyle ashâbın cerh-ta'dilden muaf tutulmasına rağmen bu tabakadaki bazı isimlerin meçhul kabul edilmesinden hareketle birtakım iddialar taşımaktadır. Esasen mezkûr çalışmalar, meçhul râvi özelinde genelde ilk dört tabaka, özelde ise sahâbe tabakasının her birinin ayrı ayrı ele alınmasını gerektiren özelliklere sahip olduğuna dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Bu başlıkta ise meçhul râviler isnad, tabaka, bölge ve münekkit-râvi ilişkisi açısından incelenecek ve ricâl tenkit tarihi ile ilgili bazı çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır. Yine burada meçhul râvilerin yer aldığı isnadların ittisal-inkıtâ bakımından durumu, bu isnadlarda irsâl veya tedlis yapan râvileri bulunup bulunmadığı, aile isnadları gibi teknik hususlara dikkat çekilecektir. Öte yandan meçhul râvilerin yoğunlaştığı tabaka ve bölgeler ricâl ilminin önemli dönüm noktaları ile tabaka ve beldelerin özellikleri dikkate alınarak tahlil edilecektir. Münekkit-muâsarat ilişkisi ise erken dönemde cerh-ta'dilin icra edilme tarzı ve ricâl bilgisinin aktarımı gibi meselelere ışık tutması yönüyle ele alınacaktır.

1.2.1. Cerh-Ta'dîl Bakımından Meçhul Râviler

Cerh-ta'dîl âlimleri rivayetin temel iki vasıftan biri olan isnadın kontrolünü, birtakım kaideler çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Bu tetkik, hadis usûlünde "metâin-i aşere" şeklinde ifade edilen râvi ile ilgili on ta'n sebebi etrafında gerçekleştirilmektedir. Mezkûr ta'n sebepleri arasında adâlete ilişkin bir kusur olarak meçhullüğün zikredilmesi dikkat önemlidir. Bu kabule temel teşkil eden uygulamaların ne olduğu sorusunun cevabı, hadis âlimlerinin cerh-ta'dîl terimlerini sınıflandırma çabası olan "cerh-ta'dîl mertebeleri" ile hicrî ilk üç asır münekkitlerinin kullanımları üzerinden aranabilir. Yine bu yerleşik algıdaki meçhullüğün râvinin zabt vasfı veya hem adâlet hem de zabt vazfı ile ilişkilendirilmeyip yalnızca râvinin adâleti ile ilişkilendirilmesi meselesi, "Meçhullüğün Adâlet ve Zabt Vasfı ile İlişkisi" başlığı altında incelenecektir. Bu

başlıklar altında hadis usûlî eserlerinde meçhul râvinin konumlandırılmasına medar olan öğelerin farklı açılardan incelenmesi hedeflenmektedir.

1.2.1.1. Ricâl Âlimlerinin Tasnifine Göre

Hadis âlimleri, râvilerin durumlarını bir takım cerh-ta'dîl lafızları ile açıklamıştır. Hicrî 2. yüzyılın ilk çeyreğinin son yıllarından itibaren sistematik bir hal alan cerh-ta'dîl faaliyeti hicrî 3. yüzyılda da devam etmiştir.¹⁵⁴ Münekkittler, İbn Ebî Hâtim'e kadar senedlerde yer alan râvilerin önemli bir kısmını değerlendirmişlerdir. Hicrî 2.¹⁵⁵ ve 3. yüzyılda âlimlerin râvileri “hadisleri kabul edilenler, hadisleri reddedilenler” ve “hadisleri itibar için yazılan râviler” şeklinde tasnif ettikleri bilinmektedir.¹⁵⁶ Buna ilâveten yine aynı âlimlerin bazı lafızlar ile hangi râvi grubunu kastettiklerine dair açıklamaları bu tür bir çabanın sonucu olmalıdır.¹⁵⁷ Ne var ki, İbn Ebî Hâtim'e kadar cerh-ta'dîl lafızlarının derecesine göre sistematik bir tasnife tâbi tutulduğunu söylemek zordur. Âşıkkutlu bu durumu şu ifadeleri ile özetler:

“Hüküm niteliğindeki bu ıstılahlar, genel olarak hadis ıstılahlarının yaklaşık hicrî IV. asırda derlenip istikrar bulmasından önce kullanılmış ise de aynı hükmü ifade edebilecek benzer lâfızları bir araya getirip taksim eden ilk müellifin, İbn Ebî Hâtim olduğu söylenebilir.”¹⁵⁸

Bu bilgilerden hareketle, cerh-ta'dîl lafızlarının en erken hicrî 4. yüzyılda İbn Ebî Hâtim tarafından tasnif edildiği görülmektedir.¹⁵⁹ Nitekim İbn Ebî Hâtim, cerh-ta'dîl lafızlarının farklı mertebelerinin bulunduğunu ifade etmiş ve söz konusu ibâreleri *el-Cerh* ve *t-ta'dîl* isimli eserinin girişinde incelemiştir. Ricâl tenkit lafızlarını, dördü cerh ve dördü ta'dîl olmak üzere toplamda sekiz mertebede ele almış, söz konusu mertebelere dâhil olan lafızların bazılarını zikretmiştir.¹⁶⁰ Ayrıca

¹⁵⁴ İlk üç asırda cerh-ta'dîl lafızlarının gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*; Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 135.

¹⁵⁵ Turhan, Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği, 242.

¹⁵⁶ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 117; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 95, 454.

¹⁵⁷ Hatîb'in cerh-ta'dîl mertebelerini ele almadan önce Abdurrahman b. Mehdî ve Yahyâ b. Maîn gibi alimlerden naklettikleri buna işaret olarak kabul edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, 1435, 1/118-120.

¹⁵⁸ Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 196.

¹⁵⁹ Özçelik, *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deki Metodu*, 256.

¹⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve t-ta'dîl*, 2/37.

onun bu tertibinde cerh-ta‘dîl lafızlarının tamamını zikretmemesinden, burada bahse konu lafızların farklı mertebelerine dair genel bilgi vermeyi amaçladığı anlaşılmaktadır.

Bu kapsamlı sınıflandırma sonraki dönem âlimlerin dikkatini çekmiş, bazıları tarafından aynen tekrar edilmiş, bazıları tarafından ise birtakım ilâvelerle zenginleştirilmiştir. Başka bir deyişle İbn Ebî Hâtim’in bu tasnifi sonraki dönem âlimleri üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır.¹⁶¹ Onun, cerh-ta‘dîl mertebelerine örnek olarak zikrettiği lafızlar incelendiğinde ilgili kategoride zikredilebilecek tüm lafızları değil, en meşhurlarını öne çıkardığı görülmektedir. Bu nedenle her tasnifinde bazen bir, bazen iki veya daha çok lafzı örnek olarak zikrettiği bilinmektedir. Ne var ki bir mertebeye delalet eden cerh-ta‘dîl lafızları arasında herhangi bir cehâlet lafzına tesadüf edilmemektedir.

İbn Ebî Hâtim’in, Ebû Hâtim ve Ebû Zür‘a nezdindeki etkisi bilinmesine rağmen, râvi değerlendirmelerinde sıklıkla kullandıkları meçhul râvi ile ilgili lafızlarını kendisinin herhangi bir cerh-ta‘dîl mertebesinde zikretmemiş olması dikkate değerdir. Bu durumda akla gelen ihtimallerden ilki, onun râvideki meçhullüğü cerh-ta‘dîl mertebelerinin herhangi birine dâhil etmemiş olabileceğidir. Ancak İbn Ebî Hâtim’in pek çok cerh-ta‘dîl lafzını, tertib ettiği mertebeler arasında zikretmemesi bu ihtimali zayıf kılmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, meçhul râvi ile ilgili lafızlarını herhangi bir mertebeye dâhil etmemesi, ilk olmasına veya cerh-ta‘dîl lafızları hakkında genel bir çerçeve çizme gayesine matuf olabilir.¹⁶²

İbn Ebî Hâtim, cerh-ta‘dîl lafızlarını zikrettiği sekiz mertebe ile ilgili on üç örnek lafız zikretmiş, fakat tafsilata girmeyerek belli başlı lafızları örnek vermekle yetindiği tespit edilmiştir. Bu noktadan hareketle onun meçhul râvi ile ilgili lafızları zikretmemesinde, gayr-ı mufassal üslûbunun etkisi olduğu söylenebilir. Zira onun pek çok cerh-ta‘dîl lafzından bahsetmediği bilinmektedir. Her iki ihtimalden birini tercih edebilmek için ilâve karinelere ihtiyaç olduğu açıktır.

¹⁶¹ Cerh-ta‘dîl mertebelerinin seyri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Recep Emin Gül, “Hadis İlminde Cerh-Ta‘dîl Mertebeleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/43 (Temmuz 2015), 362-386.

¹⁶² Benzer bir tespit için bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 33.

Meçhul terimini ilk defa tanımlayan usûl âlimi Hatîb el-Bağdâdî, İbn Ebî Hâtîm'in tasnifini aynen tekrar etmiş, ancak herhangi bir ilavede bulunmamıştır.¹⁶³ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ise onun, söz konusu tasnifini benimsemekle beraber eksik bıraktığı noktalara işaret etmeyi de ihmal etmemiştir.¹⁶⁴ İbnü's-Salâh'a göre, İbn Ebî Hâtîm'in zikretmediği cerh lafızlarından birisi de “meçhul” terimidir. Râvideki kusurlar başlığı altında bu terime yer vermesi, onu cerh lafızları arasında kabul ettiğinin açık bir göstergesidir. Aynı şekilde Irâkî *et-Takyîd ve'l-îzâh* adlı eserinde, İbnü's-Salâh'ın “meçhul” ıstılahını İbn Ebî Hâtîm'in cerh mertebelerinden üçüncüsüne dâhil ettiğini ifade etmiştir. Bu tespiti, İbnü's-Salâh'ın cehâlet türlerini ele alırken kullandığı ifadeler ile desteklemiştir.¹⁶⁵

Zehebî, cerh lafızlarını beş mertebeye ayırmış, her bir mertebeye dâhil olanlarını zikretmiştir. Ancak bunlar arasında bulunan meçhul râvi ilgili kullanımlara yer vermemiştir.¹⁶⁶ Irâkî ise İbn Ebî Hâtîm ve İbnü's-Salâh'ın herhangi bir cerh-ta'dîl mertebesinde zikretmediği bazı lafızları sınıflandırmış¹⁶⁷ ve İbnü's-Salâh'ın meçhul râvi ile ilgili ifadelerinden hareketle meçhul lafzını üçüncü cerh mertebesine dâhil etmiştir.¹⁶⁸

Cerh ve ta'dîl lafızlarının en kapsamlı taksimini yapan İbn Hacer, “metâin-i aşere” diye isimlendirilen râvinin adâlet veya zabt sıfatını ortadan kaldıran kusurlara *Nüzhetü'n-nazar* isimli eserinde temas etmiştir.¹⁶⁹ Yine onun bazı ifadelerinden râvinin meçhul olmasını bir cerh sebebi olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Hacer İbnü'l-Harrât'ın Abdullah b. 'İsmet'i zayıf olarak tavsif etmesine rağmen İbnü'l-Kattân el-Fâsî'nin onu eleştirmedeğini nakletmiştir. Ona göre, İbn 'İsmet'in meçhul olduğu bilgisi, İbn Hazm'dan nakledilen, reddedilmiş bir cerhtir. Zira, ondan üç kişi rivayette bulunmuş, Nesâî

¹⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rîfeti usûli ilmi'r-rivâye*, 1435, 1/120-121.

¹⁶⁴ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 121.

¹⁶⁵ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 1/611.

¹⁶⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1/4.

¹⁶⁷ Irâkî'nin tertibi ve ilave ettiği bazı lafızlar hakkında detaylı bilgi için bk. Irâkî, *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, 1/376-379.

¹⁶⁸ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 1/611.

¹⁶⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 186-188.

ise onunla ihticac etmiştir.¹⁷⁰ İbn Hacer'in ifadelerinden meçhul terimini râvi ile ilgili bir cerh kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan İbn Hacer, *Nuhbetü'l-fiker* ve bu eserin şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar* isimli eserlerinde cerh mertebeleri hakkında en şiddetli ve en hafif olan cerh ifadelerini öne çıkarmış, diğer detaylara temas etmemiştir.¹⁷¹ Ancak bu taksimatta cehâletle ilgili lafızlara yer verilmemiştir. Ayrıca *Takribü't-tehzîb* isimli eserinin giriş bölümünde altı ta'dîl ve altı cerh mertebesi olmak üzere on iki mertebe zikretmiştir.¹⁷² Bu tertibinde, meçhul râvinin mertebesinin iki çeşidini göz önünde bulundurarak değerlendirmiştir. Buna göre İbn Hacer, “mestur/meçhûlü'l-hâl”i yedinci mertebede, dokuzuncu mertebede ise hakkında tevsik olmayıp, tek öğrencisi olan kimselere delalet eden “meçhul” terimini zikretmiştir. Daha açık bir ifadeyle meçhul râvi ile ilgili lafızları iki ayrı mertebede incelemiştir. İbn Hacer'in hiyerarşik tasnifi incelendiğinde, meçhul râvileri cerh mertebelerinin ilki ile üçüncü mertebesinde genel tertibinde ise yedi ile dokuzuncu mertebede konumlandığı görülmektedir. Onun bu ayırımında “meçhulu'l-hâl/mestûr” ile ilgili kanaatinin daha olumlu olduğu açıktır. Hatta nötr bir noktada gibi bir görünüm arz etmektedir. Zira İbn Hacer, sekizinci mertebede ilk defa zayıf râvi ile ilgili lafızları zikretmiştir.

Tüm bu bilgilerin yanında İbn Hacer ile ilgili hatırlanması gereken önemli bir noktadan bahsedilmelidir. İbn Hacer'in hicrî ilk üç asır meçhul râvi pratiğini yalnızca bahsi geçen iki kategoride ele almadığıdır. Bunu hicrî ilk üç asır uygulamasında münekkitlerin meçhul olarak nitelediği râvilerin bir kısmını İbn Hacer'in makbul şeklinde vasfetmesi yine bu râvilerin bazısını da cerh etmesi ihsas ettirir. Makbul terimi ise İbn Hacer'in sınıflandırmasında ta'dîlin son mertebesine karşılık gelir. Bu tablo, İbn Hacer'in hicrî ilk üç asırda bir münekkit tarafından meçhullükle nitelenen râvilerin hepsini bir cerh olarak kabul ettiği meçhûlü'l-ayn ve meçhûlü'l-hâl şeklindeki iki kategoriden başka bir râvi grubuna dâhil ettiğini göstermektedir. Zira, daha önce de temas edildiği üzere İbn Hacer erken dönemde meçhul addedilen azımsanamayacak miktardaki râvilerin varlığı bunu teyit

¹⁷⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhisü'l-habîr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 3/10-11.

¹⁷¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 289-291.

¹⁷² İbn Hacer, *Takribü't-tehzîb*, 14-15.

etmektedir. Bu konuda istatistiki veriler üzerinden daha güçlü bir çıkarım için ilk dönem meçhul râvi tespitlerine İbn Hacer'in ihtilaf-ittifak bağlamında nasıl yaklaştığının tetkikine ihtiyaç vardır. Böyle bir mukayeseli tetkik çalışmanın sınırlarını zorlayacak düzeyde olması nedeniyle konuya işaret etmekle yetinilecektir.

Sehâvî, İbn Hacer'in taksimini benimsemiş, hafiften şiddetliye doğru cerh lafızlarını altı mertebeye ele almıştır. Sehâvî'nin tertibinde her bir mertebeye dâhil olan cerh lafızlarına ilâveler yaparak ayrıntılı yer vermesi dikkat çekicidir. Dolayısıyla meçhul râvi ile ilgili lafızlar da Sehâvî'nin tertibinde birkaç formu ile görülebilmektedir. Sehâvî, genel tertip içerisinde altıncı, cerh mertebeleri arasında birinci mertebeye cehâlet lafızlarını zikretmiştir. لا أدري ما هو , فيه جهالة, مجهول gibi cehâlet lafızlarını bahsi geçen mertebeye dâhil etmiştir. Onun bu tertibinden cehâlet lafızlarının hüküm bakımından aynı seviyede olduğunu anlamak mümkündür. O bu tercihi ile cehâleti iki ayrı mertebeye değerlendiren İbn Hacer'den ayrılmıştır. Yine Sehâvî, cerhin birinci mertebesindeki lafızların hükmünü, kullanılan sigaların itibara elverişli olması sebebiyle itibar amaçlı kullanılabileceğini öne sürmüştür.

Sonuç olarak, en erken hicrî 4. yüzyılda İbn Ebî Hâtim ile görülen cerh-ta'dîl lafızlarının mertebeleri arasında meçhul râvi yer almamaktadır. Hicrî 7. yüzyılda İbnü's-Salâh, her ne kadar râvi ile ilgili kusurları zikrederken cehâletin tanım ve taksimine yer verse de cerh-ta'dîl tasnifinden herhangi birine eklediği görülmemektedir. Bunun aksine ilgili kavramları, en erken hicrî 9. yüzyılda Irâkî cerhin üçüncü mertebesine dâhil ederken, İbn Hacer ve Sehâvî de bunları cerh mertebelerine eklediği bilinmektedir.

İbn Ebî Hâtim ile belirlenen cerh-ta'dîl mertebelerinin zaman içerisinde gerek sınıflandırma açısından gerekse örnek bakımından daha detaylı ve kapsamlı bir seyir izlediği görülmektedir. Nitekim İbn Ebî Hâtim, sekiz merteye için on üç örnek lafız zikrederken İbn Hacer ve Sehâvî'nin on iki cerh-ta'dîl mertebesine yüzü aşkın örnek lafız zikretmesi, tarihsel seyri içerisinde bu genişlemeyi net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu seyir dikkate alındığında, cehâlet lafızlarının ilk dönemde belirlenen sınıflandırmada yer almayıp, sonraki dönemde kendisine bir kategori bulması, anlaşılır hale gelmektedir.

İbn Hacer ve Sehâvî gibi âlimlerin tertibinde dikkat edilmesi gereken husus, cehâlet lafızlarının dâhil edildiği mertebenin niteliğidir. İbn Hacer, cerhin en hafif mertebesine cehâletü'l-hâl/mesturu ekleyip meçhulü'l-aynı sonraki mertebelere ilâve etmiştir. Buna mukabil Sehâvî, hiçbir ayırım yapmadan meçhul râvi ile ilgili lafızlarını cerhin en hafif mertebesi olan altıncı mertebede değerlendirmiştir. Zira onlara göre meçhul râvi metruk değil, rivayeti i'tibar için yazılan kimseler kategorisindedir.

Bu noktada, âlimlerin cehâletle ilgili lafızları neden cerh sınıfına dâhil ettiği sorusu akla gelmektedir. Zira hicrî 7. yüzyıla kadar bu lafızların râvi ile ilgili cerh anlamı taşıdığı açık bir şekilde ifade edilmediği bilinmektedir. Meçhul râvi meselesi, Hafûb el-Bağdâdî tarafından adâletle ilgili başlıklar arasında incelenen bir konu olmasına mukabil, meçhullüğün bir kusur vasfı olduğuna ilişkin herhangi bir işarete rastlanılmamaktadır. Meçhul râvi kavramı, İbnü's-Salâh ile gündeme gelmiş ve bu kavram râvi hakkındaki kusurlar arasında yer almıştır. Daha sonraki dönemde ise cerh mertebeleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra cehâletin râvide bir cerh sebebi olarak görülmesi, hicrî ilk üç asırdaki ricâl âlimlerinin uygulamaları ışığında yorumlanabilir. Konu, usûl âlimlerinin tertibine esas teşkil edip etmediği ilk dönem âlimlerinin meçhul râvi kullanımlarının irdelendiği esnada değerlendirilecektir.

1.2.1.2. İlk Üç Asır Münekkitlerinin Kullanımlarına Göre

Hicrî ilk üç asır, âlimler tarafından râvilerin cerh-ta'dîl bakımından durumlarının netleşmesi için üstün çabanın gösterildiği bir zaman dilimidir. Bu çabanın neticesinde, rivayetlerde yer alan râvilerin çoğunun adâlet ve zabt bakımından durumları tespit edilmiştir. Sonraki dönemlerde, hicrî ilk üç asır ricâl münekkitlerinin değerlendirme ve izahları etrafında oluşan bu tabloya bakılmak suretiyle bir takım usûl ve esaslar geliştirilmiştir. Nitekim hadis ilminde tanınmamayı ifade eden râvinin meçhullüğü ile ilgili lafızlar, ilk dönem rical âlimlerinin kullanımları arasında yer almaktadır.¹⁷³ İbnü's-Salâh ile cerh lafızları arasında zikredilen ve Irâkî tarafından cerh-ta'dîl mertebelerine eklenen cehâlet

¹⁷³ İlk üç asır ricâl pratiği ile ilgili detaylı bilgi için çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümüne bakılabilir.

lafızları hakkındaki ilk dönem âlimlerinin yargısı merak konusudur. Normal şartlarda bir râvinin tanınmaması, onunla ilgili bir kusuru akla getirmez. Zira râvi hakkındaki olumsuz durumun olup olmadığını anlamak için hicrî ilk üç asırda yapılan ilgili çalışmalara bakarak karar vermek gerekmektedir.

Münekkitlerin meçhul râviyi hangi râvi grubuna dâhil ettikleri, rivayetleri hakkında verilen hükümler üzerinden takip edilebilir. Nitekim söz konusu meçhullükle ilgili lafızların geçtiği hadislerle dayanılarak ihticac edilen, zayıf, metruk râvilerle ilgili bir ıstılah olup olmadığı, meçhul râvinin yer aldığı sened, kaynak ve bu kaynaklardaki rivayetler hakkında âlimlerin kanaatlerinin tespiti ile güçlü bir çıkarım yapılabilir. Ancak bu yöntem, müstakil başka bir çalışmanın konusu olabilecek özelliğe sahiptir. Burada ilk üç asır hadis âlimlerinin meçhul râvi ile ilgili kullanımları ve bunların bağlamı yine mezkûr hadis bilginlerinin ilâve açıklamalarından hareketle bir sonuca varılması düşünülmektedir.

Meçhul râvi ile ilgili formlar, İmam Şâfiî ile belirgin bir şekilde görünmektedir. Yine Şâfiî'nin meçhul râviden gelen haberleri kabul etmediğine ilişkin uygulama ve izahlar, râvide meçhullüğün bir kusur olarak addedilmesine zemin teşkil ettiği söylenebilir. Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî, Ahmed b. Hanbel gibi ricâl otoritelerinin meçhul râvi terimine rivayet veya öğrenci azlığı nedeniyle adâlet ve zabtı ile ilgili net bir şey söylenemeyen kimseler anlamı yüklediği söylenebilir. Nitekim cehâlet kullanımları ve bağlamı incelendiğinde bu sonuca varmak mümkündür. Burada İbn Maîn ve İbnü'l-Medînî'nin râvinin meçhullüğünü beyan ettiği bazı kullanımların yanında yer alan az da olsa râvinin zayıflığına ilişkin değerlendirmelerine temas etmek gerekir. Yine, bir sonraki nesil münekkitleri arasında Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in meçhul râvi ile ilgili kullanımlarında konuya ışık tutacak açıklamalar bulunmaktadır. Özellikle Ebû Hâtim'in meçhul râvi ile ilgili lafızların yanında kullandığı gerek başka terimler gerekse rivayetler hakkında sıhhat değerlendirmeleri öne çıkmaktadır. Bu değerlendirmeler incelendiğinde râvinin meçhullüğü ile ilgili terimlerin rivayeti sahih, i'tibar için yazılan ve terkedilen kimselere delalet etmek üzere kullanıldığı görülmektedir.

Ebû Hâtim'in meçhul râvi ile ilgili kullanımları yanında zikrettiği terim ve râvinin rivayeti ile ilgili birtakım açıklamalar, meçhul râvilerin çoğunlukla zayıf ve metruk, bazen de güvenilir râviler grubuna dâhil olabileceğini göstermektedir. Bu

hükümler râviden bizzat tespit edilebilen kusur vasıtasıyla değil, sened ve rivayetlerinden hareketle ulaşılan bir yargıdır. Netice itibari ile meçhul râvi rivayetleri, tıpkı zayıf râvilerden gelen nakiller gibi i'tibar için yazılmıştır. Bu benzerliğin, meçhul râvinin cerh mertebelerine dâhil edilmesine esas teşkil ettiği söylenebilir. Söz konusu kullanımlardan hareketle tespit edilebilecek en isabetli mertebenin hadisleri araştırılmak üzere yazılan zayıf râviler grubu olduğu belirtilebilir. Ne var ki burada hatırlanması gereken husus, hicrî 3. yüzyılda kullanılan bu lafızların meçhul râvi tespitlerinin arasında yüzde birlik bir dilime tekabül ettiğidir. Yukarıda da temas edildiği gibi, daha güçlü bir çıkarım yapılabilmesi için geri kalan meçhul râvilerin çok yönlü bir araştırmaya tabi tutulması gerekmektedir.

1.2.1.3. Meçhul Olmanın Adâlet ve Zabtlı İlişkisi

Hadislerin sıhhatini tesbitte öncelikli olarak takip edilmesi gereken yöntem, hadisleri nakleden râvilerin güvenilirlik ve ehliyetlerini araştırmaktır. İmam Şâfiî'nin (ö. 204/819) "Hadislerin -az bir kısmı hariç- çoğunun doğruluğu rivayet edenin doğruluğu ile bilinir" ifadesi, hadisin sıhhatini tayinde râvinin rolünü ortaya koymaktadır.¹⁷⁴ Münekkitler, râvinin kimliğini kesin olarak tayin ettikten sonra râvinin adâlet ve zabt gibi iki temel alanda yetkinliğini tetkik etmişlerdir. Âlimler, bir râvinin rivayetlerinin kabul edilebilmesi için o râvinin adâlet ve zabtlı ilgili aranan şartları sağlaması gerektiğinde hemfikirdirler. Bu iki kavramla ilgili şartlar, ilk iki asırdan itibaren ricâl âlimlerinin üzerinde durduğu önemli bir meseledir.¹⁷⁵

Tâbiîn döneminde râvinin adâleti ile ilgili esaslar derli toplu belirtilmemiştir. Ancak söz konusu kriterler, o döneme ait rivayetler ışığında;

- Yalancı olmamak,
- Ehl-i bidatten uzak durmak,
- Dini emir ve yasaklara dikkat etmek,

¹⁷⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, 399; Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen*, 1/139-140.

¹⁷⁵ Ricâl alimlerinin hicrî ilk iki asırda adâlet ve zabt ile ilgili değerlendirmeleri için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 35-449.

Naklettiği metni ezberlemek ve onun manasını bilmek ¹⁷⁶ şeklinde özetlenebilir. Etbâü't-tâbiîn döneminde ise Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahman b. Mehdî gibi münekkitlerin, râvilerin adâlet ve zabtıyla ilgili değerlendirmeleri daha açık ve daha sistemli olduğu aşîkârdır.¹⁷⁷ İmam Şafî, İbn Ebî Hâtim, Hâkim en-Nîsâbü'rî ve Hatîb el-Bağdâdî tarafından bu durum, daha detaylı ve daha sistemli hale getirilmiştir. İbnü's-Salâh ise adâlet ve zabta ilişkin deruhte ettiği vasıfları özetleme sadedinde, hadis ve fıkıh âlimlerinin çoğunluğunun, rivayetiyle ihticac edilecek kimselerin adâlet ve zabt sahibi olmaları gerektiği konusunda hem fikir olduklarını belirterek şöyle demiştir: “Bunun tafsilâtı; Müslüman, akıl bâliğ olmak, fasıklıktan sâlim olmak, kişiliği yok eden davranışlardan uzak olmak, gafil olmamak, müteyakkız olmak, hâfızadan rivayet ediyorsa hâfız olmak, kitaptan naklediyorsa kitabını korumaktır.”¹⁷⁸

Râvinin dînî ve ahlâkî yönünü temsil eden bir hadis terimi olarak adâlet vasfı, rivayetlerinin kabul edilebilmesi için râvide bulunması gereken Müslüman ve âkıl bâliğ olma gibi şartları gerekli kılmakta ve bu vasıf, kişiyi küçük düşüren bütün davranışlardan uzak durmasını sağlamaktadır.¹⁷⁹ Aynı şekilde hadis usûlü eserlerinde âdil bir râvinin sahip olması gereken bahse konu şartlar ise Müslüman, akıl, bâliğ olmak, fâsık olmamak ve mürûet sahibi olmak şeklinde özetlenebilir. Bunun yanında râvinin adâleti, genel olarak şöhret ve tezkiye yoluyla tespit edilir.¹⁸⁰ Bu iki yoldan biri ile adâleti tespit edilemeyen kimse âlimler nezdinde “meçhul” olarak vassfedilir. İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi hadis usûlü âlimleri meçhullüğü, râvinin adâleti ile ilgili bulmuş ve buna göre kategorize etmişlerdir. Bu sebeple burada, hicrî ilk üç asır cehâlet kullanımları tetkik sadedinde münekkitlerin, râvinin adâletine ilişkin hüküm ifade eden kullanımlarına temas etmekte yarar vardır. Zira âlimler, meçhul ile râvinin yalancı oluşunu birlikte

¹⁷⁶ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 66-67.

¹⁷⁷ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 152,159, 264, 267, 296, 298, 321, 325, 359, 363, 429, 431.

¹⁷⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 104.

¹⁷⁹ Emin Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997), 84; Abdullah Aydın, “Adâlet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/344.

¹⁸⁰ Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 91.

kullanmışlardır. Bu durumda münekkitlerin kullandığı verilerin rivayet malzemesi olduğu, yaptıkları değerlendirmelerinden anlaşılmaktadır. Bu sebeple münekkit, kendisine sunulan metin ve senedin niteliğinden râvinin yalancı olduğu kanaatine vardığı söylenebilir.

Diğer taraftan, râvi hıfzından rivayet ediyorsa hafız olması, kitabından rivayet ediyorsa kitabını her türlü değişikliklerden koruması, manen rivayet ediyorsa lafızların manaya delaletini iyi bilmesi ve dikkatli olması anlamına gelen zabt, hadis âlimleri tarafından “zabtü’s-sadr” ve “zabtü’l-kitâb” olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Zabtı ilgilendiren hususlar arasında teyakkuz, hıfz, kitabın korunması ve manen rivayette lafızların delaletlerini bilmek yer almaktadır.¹⁸¹

Münekkit, râvinin zabtını belirleyebilmek için mukayese ve imtihan yöntemlerini kullanmaktadır. Rivayet malzemesinin farklı metod ve usûllerle mukayese edilmesi, analize dayalı bir yöntemdir. Bundan dolayı münekkit, bu yöntemle elindeki rivayet malzemesini bir araya getirip külli bir yargıya varmayı hedefler. Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin ifadeleri bu yargıyı desteklemektedir. İlk bakışta meçhul râvi grubu, âlimlerin zabt hususunda herhangi bir yargıya varmakta zorlandığı kimselerdir. Münekkit âlimler, râvinin rivayetlerini analiz sürecinde külli bir yargıya varabilmek için çok rivayete ihtiyaç duyarlar. Meçhul râvi grubu ise hadis ilmiyle düzenli ilgilenmeyen, hakkında fazla bir malumat ve rivayet malzemesinin olmadığı kimselerden oluşmaktadır. Râvinin rivayetlerini diğer râvilerinkilerle mukayese edip münekkidin bir kanaati hâsıl olsa da râviden gelen nakillerin iki elin parmaklarını geçmeyecek miktarda olması, râvi ile ilgili külli bir yargıda bulunmanın önünde engel teşkil eder. Söz konusu râvilerin bazen tek bazen de hiçbir rivayetinin tespit edilememesi, bu durumu zorlaştıran etkenler arasında yer alır. Pratik sahadan hareketle hatırd tutulması gereken bir husus, münekkitlerin râvinin rivayetiyle ilgili hüküm verirken zabtına ilişkin bir kanaat ortaya koymadığıdır.

İmkân bakımından adâlet özelliği ile mukayese edildiğinde, zabt ile ilgili münekkitlerin bir kanaate varması daha kolaydır. Râvinin rivayetinin münekkidin elinde olması ve zabtın sübûtu ile ilgili mukayese/muâraza gibi yöntemlerin söz

¹⁸¹ Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 98-102.

konusu rivayetlere uygulanabilmesi, İbn Hacer gibi âlimlerin meseleyi adâlet başlığı altında ele almasına sevk etmiş olabilir. Nitekim o, râvi ile ilgili cehâleti beşi adâlet, beşi zabt özelliklerinden oluşan on kusur arasında adâlet başlığına dâhil etmiştir. Celâlüddîn Suyûtî ve diğer bazı âlimler, cehâletin adâleti bozan bir kusur olduğunu ifade ederek İbn Hacer’i takip etmişlerdir. Tüm bu veriler ışığında bir münekkîd, râviyi cehâletle tavsif ettiğinde ister “cehâletü’l-hâl”, ister “cehâletü’l-ayn” olsun râvinin adâletinin bilinmediğini akla getirir.

Münekkîtlerin râvi ile ilgili değerlendirmeleri, adâlet veya zabt gibi iki temel özellik üzerine bina edilir. Râvi hakkındaki güvenilir kanaatleri, genellikle adâlet ve zabt yönünden yetkin bir kimse olduğuna delalet eder. Fakat adâleti sabit olup zabtı ile ilgili kusurlar olursa “sadûk” vb. daha alt tadîl ifadeleri ile bu kusurlara temas edilir.

Râviye ait meçhul olma durumuna yönelik ilk akla gelen husus ise onun adâlet ve zabtının bilinmediğidir. Fakat bazı durumlar bu durumun farklı şekillerde gerçekleşebileceğini göstermektedir. Münekkîd, râvinin adâletini bilmese de zabtı ile ilgili hükme varabilir. Nitekim zabt tesbit yöntemlerinde kullanılan malzeme, râviden gelen nakillerdir. Bu durumda râvinin zabt ve yalancılık, uydurmacılık özelinde adâleti ile ilgili hükme varabilmektedir.

Bütün bu açıklamalardan sonra cehâlet, râvinin adâlet veya zabtı ile ilgili mutlak bir kusur olduğuna dair kesin bir yargıya varmak çok isabetli gözükmemektedir. Zira cehâlet, adâlet veya zabtla ilgili bir kusur olmaktan daha çok bu iki unsurun bilinmemesidir. Bu durumun râvi için bir eleştiri olması bir yana, burada adâlet veya zabtın altına girebilecek bir özellikte olup olmadığı iredelenmeye ihtiyaç duymaktadır. Râviler, kimliği ve rivayet ehliyetleri bilinip bilinmeme yönünden ikiye ayrılır: Maruf olan râviler, ya âdil veya mecruhtur. Kimliği ve vasıfları bilinmeyen râviler ise meçhuldür.¹⁸²

Bahse konu ayırım esas alındığında cehâletin, adâlet veya zabt ile ilgili bir kusur olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Nitekim râvi, tanınırlık ve rivayet sayısı bakımından maruf olmalı ki, adâlet veya zabtı ile ilgili bir kanaate varılabilir. Öncelikle burada, âlimlerin cerh ve ta’dîlin sabit olması için öne

¹⁸² Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 125.

sürdükleri şartlar hatırdâ tutulmalıdır. Özellikle cerhin müfesser olması, zanna dayanmaması, âlimlerin önemsedikleri hususlar arasında bulunmaktadır. Nitekim İmam Şâfiî'nin Mısır'da râviyi cerheden bir şahsın emin olmadan tahmin ile hareket ettiği bir durum üzerine yapmış olduğu şu değerlendirme, önem arz etmektedir:

“Bu ve benzeri cerhler yoruma/zanna ve cehâlete dayalı yapılmıştır. Hakikî âlim, bir kimseyi böyle cerhetmez. Bundan dolayı yapılan tenkitlerde cerh sebebi mutlaka açıklanmalıdır.”¹⁸³

Münekkidin cerh-ta‘dîlinin gerekçesini zikretmesine ilişkin teorik tartışma bağlamında zikredilen İmam Şâfiî'nin sözleri, öte taraftan râvinin adâlet veya zabtı ile ilgili bir yargıya varmak için râvi hakkında bilgisizliğin cerh olamayacağını zımnen ifade etmektedir.

Günümüz araştırmacılarından bazısı, bu duruma farklı şemalarla dikkat çekmiştir. Örneğin, cehâlet meselesi üzerine müstakil çalışması olan Abdulcevâd râvileri, isimleri bilinen ve bilinmeyenler şeklinde ikiye ayırır. İsimleri bilinmeyen râviler, mübhem râvilerdir. İsimleri bilinen râvileri ise iki alt başlıkta inceler. Bunlar, marûf râviler ve gayr-ı marûf râvilerdir. Meçhûl râviler, gayr-ı marûf başlığı altında incelenmiştir. Yazar'ın tasnifinde merkezde olan kavram, tanınırlık olduğu görülmektedir.¹⁸⁴ Keza Abdülaziz b. Muhammed, cerh-ta‘dîl meselelerine tahsis ettiği *Davâbitü'l-cerh ve't-ta‘dîl* isimli eserinde râvideki eleştirilen noktaları dört ana başlıkta incelemektedir. O, râvideki kusurları “râvinin tanınmaması ile ilgili olanlar, adâlet veya zabtla ilgili olanlar, genellikle adâlet veya zabtla ilgili olmayan müstakil kusurlar” şeklinde ele almaktadır.¹⁸⁵

Râviler, farklı unsurlar merkeze alınarak çeşitli kategorilere tâbi tutulabileceği açıktır. Ne var ki, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer'e göre cehâletin adâletle ilgili kusurlar arasında kabul edilmesi, net bir tasnif gibi durmamaktadır. Sözünü ettiğimiz iki günümüz araştırmacısının ortaya koyduğu tasnif, cehâletin adâlet veya zabtla ilgili doğrudan bir kusur olmadığını, bu iki nitelik dışında üçüncü bir durum olarak zikredilebileceğini tebellür ettirmektedir.

¹⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*, 1435, 1/135.

¹⁸⁴ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 25.

¹⁸⁵ Râvi ile ilgili kusurları ele alan şemanın detayları için bk. Abdüllatif, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta‘dîl*, 103.

Temelde adâlet veya zabtın bilinememe durumunu ifade eden meçhul râvinin bazı kullanımlarda adâlet ve bazılarında zabtı ile ilgili tespitlerin yer alması, onun bu iki unsurdan birine dâhil edebilecek yeterlilikte değildir. Çünkü meçhul râvinin, bazen rivayetleri münekkide net bir şekilde bir kanaat hâsıl edebilmektedir. Münekkidlerin değerlendirmelerinde hem cehâlet terimleri hem de adâlet veya zabta yönelik tenkitlerin birlikte zikredilmesi, özellikle hicrî 3. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaştığı görülmektedir.

Bazen râvi, hadis dışında kadılık, imamlık, müezzinlik gibi meslekler ve cesaret ve cömertlik gibi özelliklerle tanınabilmektedir. Bu vasıfları münekkidin hangi amaçla zikrettiği net olarak bilinmesi zordur. Her ne kadar münekkidin bu vasıfları zikretmesindeki amacın, râvinin kimliğini tasrih etmek olduğu düşünülse de sözü geçen vasıfların, râviye bir değer atfetmek amacıyla zikredilmiş olabileceği ihtimal dâhilindedir. İbn Abdilber, Bikâf gibi âlimlerin, bu vasıfların bir kıymet ifade ettiğine dair kanaatleri olsa da meseleye dair olumlu yönde bir kanaat tespit edilememiştir. İlk üç asır ricâl pratiğinde adı geçen niteliklerin bilinmesine rağmen münekkidin meçhul hükmünü zikretmesi, rivayet ehliyetini ortaya koymak için yetersizliğini akla getirmektedir. Ayrıca bu nitelikler, münekkidin, râvinin hadis ilmine yetkinliğini ortaya koymak için ihtiyaç duyduğu gerekli verilerdir. Söz konusu özellikler, her ne kadar râvinin adâlet-i diniyyesi tazammun eder mahiyette olsa da bu yeterli değildir. Münekkit, bahsedilen özelliklerle râvinin zabtını ve hadis ilmindeki yetkinliğini tespit edememektedir.

1.2.2. İsnad, Tabaka, Belde ve Münekkit Açısından Meçhul Râviler

Bu başlıkta, hicrî ilk üç asırda en az bir münekkit tarafından meçhul kabul edilen râviler, isnad, dönem, bölge ve râvi-münekkit ilişkisi açısından ele alınmıştır. Bununla, münekkitlerin bu tür râvilerin meçhullüğünü belirlerken uyguladıkları yöntemin tespit edilmesi ve meçhul râvilerin yoğunlaştığı zaman dilimi ve bölgelerin ricâl tenkidi açısından yorumlanması hedeflenmektedir. Hicrî ilk üç asır ricâl değerlendirmelerini esas alarak yapılacak bu çalışmanın ricâl tenkit tarihi okumalarına katkı sunacağı ve hadis tarihine ilişkin birtakım çıkarımlara imkân vereceği düşünülmektedir. Bu inceleme, hicrî 4. asırda telif edilip günümüze ulaşan en kapsamlı ricâl kitabı olma özelliğine sahip İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*

isimli eserinde yer alan meçhul râvilerle sınırlandırılmıştır. Tespit edilen râvi grubu, bölgeleri ve yaşadıkları zaman diliminin yanı sıra kendilerini meçhul addeden münekkitlerin sayısı ve bu münekkitlerle çağdaş olmaları bakımından incelenmiştir. Buradan hareketle ricâl tenkit ilminin gelişim tarihinin de göz önünde tutulduğu bazı çıkarımlar yapılmıştır. Bu bağlamda hicrî ilk üç asırda meçhul râvilerin hangi bölgelerde yoğunlaştığı ve bunların muhtemel sebepleri, meçhul râvilerin yaşadıkları dönemde mi yoksa vefatlarından sonra mı değerlendirmeye tâbi tutuldukları tespit edilmiştir. Nihayetinde bu araştırma, hicrî ilk üç asırdaki meçhul râvileri çeşitli açılardan incelerken müteahhir dönem âlimleri tarafından ortaya konulan betimleyici anlatılar yerine bu disiplinin temel noktası olan hicrî ilk üç asırdaki râvilerle ilgili ricâl tenkit pratiği kapsamında meseleyi ele almıştır.

1.2.2.1. Meçhul Râvilerin Yer Aldığı İsnadların Genel Karakteristiği

Bu başlık altında, meçhul râvilerin yer aldığı isnadların ittisal-inkitâ, meçhullük veya mübhemlik açısından incelenmesi ve aile isnadları bakımından durumuna dikkat çekilmesi amaçlanmıştır. Böylece meçhul râvilerin yer aldığı isnadlar üzerinden hadis ve ricâl tarihi okuması yapılabilecektir. Söz konusu inceleme, meçhul râvilerin yer aldıkları isnadların tek tek analiz edilmesiyle değil, ricâl âlimlerinin bu râviler hakkındaki değerlendirmeleri esnasında karşılaşılan bilgiler ışığında yapılacaktır. Bunun yanı sıra konunun tüm yönlerine ve örneklerine temas edilmeyecek, özellikle öne çıkan hususlara dikkat çekilecektir.

Ricâl kaynaklarında meçhul râvilere tahsis edilen biyografilerde oldukça az bilgi verilmektedir. Bununla birlikte ricâl âlimlerinin meçhul râvilerin yer aldıkları isnadların ittisal ve inkitâ hakkında bilgi verdikleri görülür. Bir âlim tarafından meçhul olduğu ifade edilen râvilerle ilgili söz konusu tespitlere, genellikle Buhârî'nin *et-Târîhul'l-kebîr*'inde, İbn Hibbân'ın *es-Sikât* isimli eserinde ve az da olsa İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inde işaret edilir. Mezkûr kaynaklarda görülen ittisal-inkitâ vurgusu, İmam Şâfiî ile öne çıkan, hadisi muttasıl senedle nakletme prensibi ile de uyumlu görünmektedir. Nitekim bu kullanımlar hicrî 3. asır hadis ilminde isnadın ittisalının öne çıktığını teyit eder mahiyettedir.

Meçhul râvilerin yer aldıkları isnadlar hakkındaki ittisal-inkitâ değerlendirmeleri, dönemin ilim anlayışıyla uyumlu görülse de bahsi geçen

eserlerde kullanılan “inkıtâ”, “irsâl” ve “maktû” gibi terimlerin meçhul râvi özelinde ne anlama geldiğine dair bir açıklama bulunmaz. Örneğin *et-Târîhu'l-kebîr*'de yapılan taramada isnadın kopukluğu için en fazla “munkatı” ve “mürsel” terimlerinin kullanıldığı görülür. Buhârî'nin inkıtâ olduğunu belirttiği isnadlardaki meçhul râviler arasında Muhammed b. Ebî Bekr, Ebû Abdullah Muhammed, İshâk b. Muhammed el-Cu'fî, Eyyûb b. Necîh en-Necrânî, Sâbit b. Ömer, Dâvud b. Süleyman, Şerîk b. Süheyl, Abdullah b. es-Sa'îd el-Basrî, Abdullah b. Abdurrahman b. Zeyd, Abdullah b. Nasr, Ubeydullah b. Beşîr b. Cerîr el-Becelî, Abdulazîz b. Ziyâd, Abdula'lâ/ mevlâ el-Cu'fî, Ömer b. Ebî Kebşe ve Ömer b. Hürmüz el-Mervezî gibi isimler yer almaktadır.¹⁸⁶ Benzer şekilde *es-Sikât*'taki durum da bundan farklı değildir. Buhârî'nin “mürsel” şeklindeki nitelemeleri “munkatı” terimine nispetle sayıca fazladır.¹⁸⁷ İbn Hibbân ise “يروي”¹⁸⁸ (mürsel [hadisler]rivayet etti) veya “المقاطع”¹⁸⁹ (maktu[hadisler]rivayet etti) demekle yetinir. Dolayısıyla erken dönemde kullanılan bu ifadeleri inkıtâ bağlamında değerlendirmek mümkündür.

Meçhul râviler ve rivayetleri hakkındaki bu tespitler, münekkidin ilgili ifadeleri zikretme amacı göz önünde bulundurularak yorumlanmalıdır. Öncelikle Buhârî ve İbn Hibbân'ın söz konusu terimleri kullandıkları râvileri cehâletle nitelemediğinin altı çizilmelidir. Her ne kadar bu iki âlimin, mezkûr lafızları kullanmasının meçhul râvi açısından nasıl bir sorun teşkil ettiği açık değilse de İbn Hibbân'ın, mesturun sika olabilmesi için öne sürdüğü beş şart arasında “munkatı ve mürsel rivayetlerinin olmaması” kriterini zikretmemesi bazı hususları akla getirmektedir. İbn Hibbân'ın ifadeleri bağlamında bu râvileri sarîh bir şekilde meçhul olarak nitelemese de onun söz konusu râvilerin vurgulanan iki şartı

¹⁸⁶ Sırasıyla bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr* (Haydarâbâd: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362), 1/48, 145, 401, 425, 2/167, 3/233, 4/240, 5/105, 134, 215, 374, 6/28, 72, 189, 205.

¹⁸⁷ Konuyla ilgili bazı örnekler için bk. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 1/25, 41, 60, 68, 69, 87, 156, 181, 193, 201, 202, 245, 247, 253, 401, 421, 2/38, 163, 3/19, 135, 365, 372, 4/77, 257, 348, 364, 5/114, 410, 6/108, 424, 476, 7/5, 123, 135, 182, 403, 8/177, 208, 263, 301, 338.

¹⁸⁸ Örnek olmak üzere bk. İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 4/16, 6/23, 39, 52, 189, 263, 295, 318, 329, 487, 7/126, 253, 268, 293, 390, 410, 420, 435, 473, 481, 489, 576, 624, 8/59, 427.

¹⁸⁹ Örnek olmak üzere bk. İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 7/114, 143, 146, 240, 253, 274, 410, 420, 423, 425, 624, 639, 650, 8/105, 112, 138, 204, 209, 329, 417, 427.

taşınamamasını dikkate aldığı söylenebilir. Tüm bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla erken dönemde meçhul râvilerin yer aldığı isnadlar ittisal-inkıtâ bakımından değerlendirilmiş, “munkatı/mürsel, mürseller/maktular nakletti” gibi kullanımlarla buna işaret edilmiştir. Netice itibarıyla, meçhul râvilerin yer aldığı bazı isnadlarda ittisal şartına dikkat edilmediği anlaşılmaktadır. Bu durum, isnaddaki bilinmeyen unsurların artması anlamına gelmektedir.

Meçhul râvilerin yer aldığı isnadların ittisal ve inkıtâ bakımından incelenmesi, aynı zamanda rivayetlerinin sahlilik ve zayıflık noktasındaki durumları ile ilgili fikir vermektedir.¹⁹⁰ Bunun yanı sıra meçhul râvilerin yer aldığı rivayetlerin yalancı, mübhem, meçhul ve müdellis râviler tarafından nakledilmeleri de meselenin diğler bir boyutudur.¹⁹¹ Meçhul râvilerin yer aldığı isnadlarda müdellis ve mürsil râvilerin varlığına daha önce temas edilmişti. Burada ise söz konusu râvilerin yalancı, müphem ve meçhul olması durumlarına temas edilecektir.

Ebû Hâtim’in değıerlendirmeleri incelendiğinde meçhul râvilerin yer aldığı isnadlarda birden fazla meçhul râvinin bulunduğı görölmektedir. Nitekim o, bu duruma çeşitli ifadelerle sıklıkla işaret etmiştir. Meçhul râvi tercemelerinde elliden fazla yerde görölen bu durum, Ebû Hâtim’in kendisine rivayet ehliyeti sorulan râvilerle ilgili “هما مجهولان”, “هو مجهول وابنه مجهول”, “هو مجهولون/هم مجهولون”, “هؤلاء مجهولون/هم مجهولون”, “هو مجهول وأبوه مجهول” şeklindeki cevaplarında açıkça görölmektedir.¹⁹² Ebû Hâtim’in bu ifadeleri, detaylı olarak incelendiğinde meçhul râvilerin hoca ve öğrencilerinin de meçhul olabildiğı görölmektedir. Bununla birlikte az rastlanmakla birlikte meçhul râvinin hem hocasının hem de talebesinin, bir diğler ifadeyle isnadın üç tabakasının, meçhul olduğı görönmektedir. Diğler taraftan Ebû Hâtim’in “tamamı meçhuldür” dediğı bazı ifadelerde ise kimleri kastettiğı açık değıldir.¹⁹³

¹⁹⁰ Bu iki âlim ve meçhul tespitlerini yapan âlimlerin 3. ve 4. asır âlimleri arasında yer alması, meçhul râvilerin ittisal şartının yerleşmediğı daha önceki asırlarda yaşayan tâbiin ve etbâu’t-tâbiin tabakasında yer alması konu hakkında dikkati gerektirmektedir.

¹⁹¹ Bu noktada ricâl tenkidinde yukarıdaki vasıfları taşıyan kimselerin metruk ve zayıf râviler grubunu oluşturduğu muhtelif çalışmalarda ortaya konulmuştur.

¹⁹² Örnek olmak üzere bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 2/365, 381, 408, 517, 3/12, 46, 55, 59, 487, 4/134, 277, 333, 382, 481, 482, 483, 493, 5/376, 6, 240, 266, 329, 7/23, 39, 42, 46, 235, 283, 288, 294, 326, 8/137, 328, 442, 477, 491, 500, 512, 9/72, 262, 308, 325, 336, 372, 411, 424.

¹⁹³ Örnek olmak üzere bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 4/134, 6/240, 9/325.

İsnadında en az iki meçhulün yer aldığını gösteren bu ifadeler, isnadı daha da sorunlu hale getirmektedir.

Meçhul râvilerin yer aldığı isnadlarla ilgili işaret edilmesi gereken bir başka konu aile isnadlarıdır. Aile isnadları, 20. yüzyılın ortalarından itibaren oryantalistlerin çalışmalarında kullanılan bir kavramdır.¹⁹⁴ Bu çalışmada kavramın “babadan oğula ve toruna; amca, teyze ve haladan yeğenlere geçen rivayetler” manası esas alınmıştır.¹⁹⁵ Zira meçhul râvi biyografilerinde “رَوَى عَنْهُ أَبْنُهُ” ve “رَوَى عَنْ أَبِيهِ” gibi kullanımların yer aldığı görülür.¹⁹⁶ Aile bireylerinin birbirlerinden nakilde bulunması, sistematik rivayet dönemine geçilmeden önce doğal bir durum olarak görülebilir. Nitekim kurumsallaşma ve ilim halkaları yaygınlaşmadan önce sadece meçhul râvi isnadları için değil, diğer râvilerinde isnadlarında görülebilecek bir durumdur.¹⁹⁷

Meçhul râvilerin yer aldığı isnadların sıhhat durumları Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim gibi âlimlerin değerlendirmeleri üzerinden okunduğunda, söz konusu isnadlarda metruk ve yalancı kimseler olduğuna işaret eden açıklamaların yer aldığı tespit edilmiştir. Bu iki âlim, râvinin meçhul olduğunu ifade ettikten sonra naklettikleri rivayetiyle ilgili bazı değerlendirmeler de yapmıştır. Sayıca az olmayan bu değerlendirmeler, meçhul râvilerin yer aldığı isnadlarda muhâlefet, rivayette tek kalma, nekâret içermek, uydurma olmak gibi kusurlara sebebiyet veren râvilerin varlığına işaret etmektedir. Râvinin tanınmaması tespitinin ardından rivayetle ilgili bu kullanımlara ileride münekkittler üzerinden detaylı değinilecektir. Bunun dışında özellikle hicrî 4. asırda meçhul râvilerin du‘afâ türü eserlerde yer alması, isnadlarda birtakım zayıf râvilerin varlığına işaret etmektedir. Ancak

¹⁹⁴ Aile isnadlarının usûl kitaplarında ve oryantalist çalışmalardaki yeri ve kapsamı hakkında detaylı bilgi için bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2007), 22-35.

¹⁹⁵ Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*, 25.

¹⁹⁶ Konuyla ilgili örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/156, 179, 253, 254, 321, 352, 449, 8/213, 328, 9/191.

¹⁹⁷ Kuzudişli, tedvin faaliyetinin en önemli neticesini sistemli hadis rivayetini başlatması olarak görür. Bunun öncesinde gelişen olaylar sonucunda ihtiyaç duyuldukça gelişen hadis rivayetini Kebşe örneği üzerinden izah eden tespitler için bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebü irâdi'l-hadîs* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 31-32.

âlimlerin açıklamalarından söz konusu eserlerde rivayetin zayıf kabul edilmesine sebebiyet veren râvi açık olarak zikredilmemiştir.

Son olarak meçhul râvilerin yer aldığı isnadların ittisal-inkıtâ, râvilerin nitelikleri, sahlilik-zayıflık bakımından durumları hakkında genel bir değerdendirme yapılmalıdır. Râvi tercemelerinden anlaşıldığı kadarıyla meçhul râvilerin yer aldığı isnadlar, muttasıl olmama ve içerisinde zayıf, metruk râvileri barındırma özelliğı taşımaktadır. Yine bu isnadlarda görülen durumlardan birisi de birden fazla meçhul râvinin varlığıdır. Meçhul râvilerin yer aldığı isnadların aile isnadı olduğu görölmektedir. Nadir de olsa isnadlarda mübhem râvilere tesadüf edilmiştir. Bu bilgilerin, İbnü's-Salâh ile başlayan râvinin meçhullüğünün bir kusur olduğu prensibine zemin teşkil ettiğı söylenebilir. İbn Hacer'in, bu verileri öne çıkararak meçhullüğü râvi ile ilgili kusurlar arasında zikretmesi de bu minvaldedir.

Bu noktada konuyla ilgili isnadların munkatı olması, senette yer alan diğerd râvilerin irsâl ve tedlis gibi vasıflar taşınması ve âlimlerin bu râvilerin rivayetleri ile ilgili taz'if ifadeleri, meçhul râvi ve râvinin hoca ile talebesine ilişkin birtakım soru ve sorunları ihsas ettirmektedir. Buna rağmen aynı râvi grubu içerisinde rivayetleri sahlilik kabul edilen, *Kütüb-i Sitte*'de yer alabilecek özellikte isnadların da sayıca az olmadığı ifade edilmelidir. Erken dönem münekkitlerinin buna işaret eden ifadeleri ve meçhul râvilerin *Kütüb-i Sitte*'nin en muteber iki eseri olan *Sahlıhayn*'da yer alması, bunu teyit etmektedir. Çelişki gibi görünen durumun açıklanabilmesi, meçhul râvilerin bizzat isnad ve rivayetlerinin analiz edilmesi ve sonuçların oranlar üzerinden netleştirilebilmesine bağılıdır. Birden fazla çalışmaya zemin teşkil edecek muhtevaya sahlilik olan bu konuya dair zikredilen genel çerçeve mütevazı bir katkıdan ibarettir.

1.2.2.2. Meçhul Râvilerin Tabaka Esasına Göre Dağılımı

1.860 kişiyi kapsayan meçhul râvi grubu, bu başlık altında tabakaları¹⁹⁸ bakımından incelenecektir. İlgili râvi kümesinin tabakalarının belirlenmesi, meçhul

¹⁹⁸ Tabaka tanım ve tasnifleri için bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tadvihî nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (Beyrut: Darü'lbn Kesir, 1434), 286-287; Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fî şerhi Takribi'n-Nevevî*, thk. Târik İvadullah Muhammed (Riyâd: Darü'l-Âsime, 1424), 2/517-522; SeyyidAbdülmacid el-Gavri, *Mu'cemü'l-mustalahâtî'l-hadîsiyye* (Dımaşk: Darü'l-Kesir, 1428), 464-474; Abdullah b. Yûsuf el-Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs* (Beyrut: Müessesetü'r-

râvi kavramının tarihî seyri hakkında bilgi verileceği gibi ricâl tenkit ilminin gelişimine dair bazı çıkarımlara da imkân tanıyacaktır. Râvi tercemelerinde yer alan doğum ve vefat bilgileri, râvilerin dönemsel analizinde kullanılabilecek en etkili verilerdir. Ancak meçhul râvi biyografileri incelendiğinde genellikle râvilerin sadece kimlik bilgilerine ve hoca-talebe ilişkilerine temas edildiği görülür. Ancak bu temel bilgilerin dahi zaman zaman zikredilmediği meçhul râvi grubunun doğum ve vefat tarihi bilgisine nadiren ulaşılmaktadır.

Meçhul râvilerin tabakalarının tespit edilmesi yaşadıkları ve yoğunlaştıkları dönem hakkında da fikir verecektir.¹⁹⁹ Araştırmanın bu kısmında meçhul râvilerin tabaka bilgisi etrafında farklı nitelikler öne çıkarılarak grafikler üzerinden genel bir tasvir yapılacak ve araştırma esnasında karşılaşılan bazı zorluklara işaret edilecektir. Konunun analizi ise tabakalara hasredilmiş alt başlıklarda detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Meçhul râvilerin tabakalara göre dağılımına geçmeden önce tabaka tespitleri esnasında karşılaşılan bazı zorluklar ve tabaka tespitinde takip edilen yöntem hakkında bazı noktalara işaret edilecektir. Bu çalışmada, meçhul râvilerin tabaka bilgisini tespitte aşamalı bir yöntem takip edilmiştir. Râvilerin tabaka bilgisini belirlemek amacıyla öncelikle biyografi ve tabakât türü eserler taranmış, tabakası tespit edilen meçhul râvilerden müteşekkil bir grup oluşturulmuştur. Kaynak bakımından incelendiğinde konuyla ilgili en fazla tabaka tespitinin İbn Hacer'e ait olduğu görülmüştür. 1860 meçhul râviden tabakası tespit edilen 867 kişinin neredeyse yarısına tekabül eden kısmında ise İbn Hibbân'ın *es-Sikât* isimli eserinden istifade edilmiştir. İbn Hibbân'ın, sadece sika râvileri bir araya getirme amacıyla kaleme aldığı *es-Sikât*'ta râvileri tabakalandırma yöntemi ile sıralaması, meçhul râvilerin tabakalarını tespit etmesi sebebiyle eseri, önemli başvuru kaynağı haline getirmiştir.

Risâle, 1424), 97-112; Es'ad Salim Teyyim, *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn: ehemmiyyetuhû ve fevâiduhû* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1994); Âşikkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, 51-114; Nâfiz Hüseyin Hammâd, "İlmüTabakâti'l-Muhaddisîn Musannefât ve Menâhic" 12/2 (Temmuz 2010), 221-270.

¹⁹⁹ Tabakanın meçhul râvinin hadisin sıhhatine etkisi, günümüz araştırmacılarından Abdülcevad tarafından da detaylı bir şekilde incelenmiştir. Burada daha çok meçhul râvinin tabakalara göre dağılımının dönemsel bir veri olması ve bunun ricâl tenkit tarihi açısından ne anlama geldiği incelenecek ve konuya ilişkin bazı sorulara verilebilecek cevaplar üzerinde durulacaktır. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 2/885-986.

Araştırmada esas alınan yöntem ile irtibatlı birkaç hususa ayrıca dikkat çekilmelidir. Hadis âlimlerinin râvileri yaş ve isnaddaki yakınlığı veya sahâbe tabakasında görüldüğü gibi İslam’a girişteki öncelik, fazilet, konum vb. durumları dikkate alarak muhtelif sınıflandırmalar yaptıkları ve eserler telif ettikleri bilinmektedir. Burada hangi müşterek vasıf üzerinden yapılan tabakalandırmanın esas alındığı sorusu akla gelebilir. Araştırmada, râvilerin hoca-talebe ilişkisi ve isnaddaki yakınlığından hareketle düzenlenen sahâbe, tâbiîn, etbâu’t-tâbiîn, tebeu etbâi’t-tâbiîn şeklindeki tabakalandırma tercih edilmiştir.²⁰⁰

Bir diğer konu tabakalandırmanın izafiliği ya da içtihadiliğidir.²⁰¹ Temel başlıklar aynı olmakla birlikte âlimlerin tabakalandırmasında birtakım ayrışmalardan bahsedilebilir. Nitekim İbn Hacer’in tâbiîn ve etbâu’t-tâbiîn tabakalarını kendi içerisinde kategorize etmesi ve bu iki tabloya dâhil etmediği “beşinci tabakadakilerle muâsır olduğu halde hiçbir sahâbî ile karşılaşmayanlar” şeklinde diğer âlimlerde olmayan bir ara kategori oluşturması, farklı yaklaşımların örneklerindendir. Zira tabiîn tabakasındaki râvilerle aynı asırda yaşama şartını sağlayıp sahâbî hocası olma noktasında beşinci tabakadan ayrılan râvileri içermek üzere oluşturulan bu tabaka, İbn Hibbân ve Zehebî’nin (ö. 748/1348) sınıflandırması ile örtüşmemektedir. Uygulama sahasında tabaka bilgisi bakımından çelişkili tespitlerin varlığı araştırma esnasında gözlenmekle beraber bunlardan doğabilecek farklılıkların sonuçları ciddi oranda değiştirip değiştirmeyeceği önemli bir sorudur. Ancak araştırma esnasında âlimlerin râvinin tabakasında ihtilaf ettiği örneklerin nicelik bakımından azlığı, farklılıkların neticeye büyük oranda etkisinin olmayacağını düşündürmektedir. Burada konu hakkında daha net bir çıkarım yapabilmek için detaylı araştırmalara ihtiyaç olduğunun altı çizilmelidir.

²⁰⁰ Genel tabaka bilgisi arasında zikredilmemesine karşın İbn Hacer’in tabakalar arasında müstakil olarak zikrettiği 6. tabakadan burada bahsedilmelidir. Söz konusu tabakadaki râviler, beşinci tabakadaki râvilerle muâsır olduğu halde hiçbir sahâbî ile karşılaşmayan İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi râvilerdir. İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, 15; Teyyim İbn Hacer’in 6. tabaka olarak zikrettiği tabakayı üç alt kategoride ele alır. Ona göre, bu tabaka sahâbeye yetişmiş ancak ondan birşey işitmeyen bazı râviler de ihtiva eder. 6. tabakayı tahlil edip sınırlarını tespit eden bir çalışma için bk. Teyyim, *İlmu tabakâti’l-muhaddisîn*, 206-207.

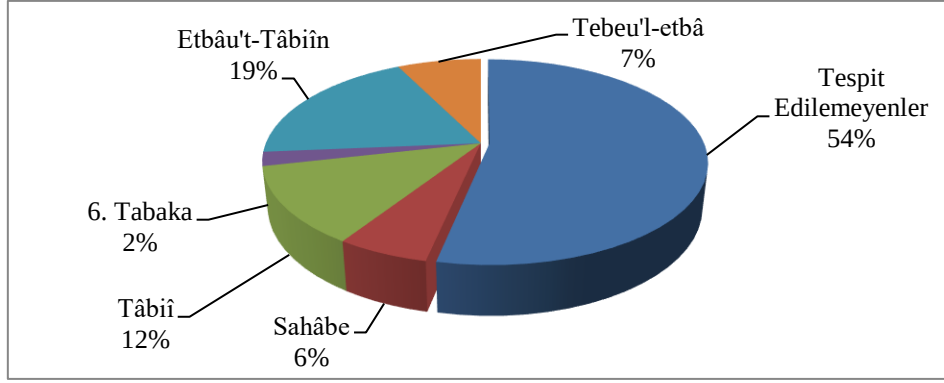
²⁰¹ Teyyim, *İlmu tabakâti’l-muhaddisîn*, 9.

Konuyla ilgili bir diğ er mesele, hoca-  ğrenci ilişkisinden hareketle r avi tabakası hakkında fikir yürütme yönteminin tercih edilmemesidir. Zira me h ul r avi özelinde bu yöntemle yapılacak tespitlerin isabetli sonuçlar vermeyeceği tahmin edilmektedir. Başka bir deyişle araştırmada tabakası belirlenmemiş me h ul r avilerle ilgili, r avinin hoca-talebe ilişkisinden hareketle tabakalarının tespit edilmesi yöntemine müracaat edilse de, bu yöntemin isabetli sonuçları veremeyeceği h  km ne varılmıştır. Nitekim tabaka belirlemede esas olan, hoca-talebe konumundaki kişilerin me h ul olması, bazen   ğrenci bazen de hocasının zikredilmediği pek çok örneğin varlığı, yine me h ullerden nakleden   ğrencilerin tedlis ve irsal gibi kusurlarla vasfedilmesi gibi durumlar b oy e bir çabayı anlamlı kılmamaktadır.²⁰² Bahsi geçen yöntemin tercih edilmemesinde Esad S alim Teyy im'in yapmış olduğu tespitlerin de etkisi olmuştur. Nitekim Esad S alim, araştırmacının bir  alimin tabaka tertibindeki kriterleri esas alarak r avilerin tabakasını kendi içtihadı ile tespit etmesinin oldukça zor ve isabetli sonuçlar elde etmekten uzak bir yöntem olduğunu  rnekleleriyle zikretmiştir.²⁰³ Tüm bu gerekçeler, r avilerin tabaka bilgisini tespit e benzer yöntemlere sahip  alimlerin beyanının esas alınma sebeplerini de aynı zamanda ortaya koyar.

Me h ul r aviler arasında tabakası tespit edilen ve edilemeyen r avilerin oranını net bir şekilde göstermek amacıyla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.

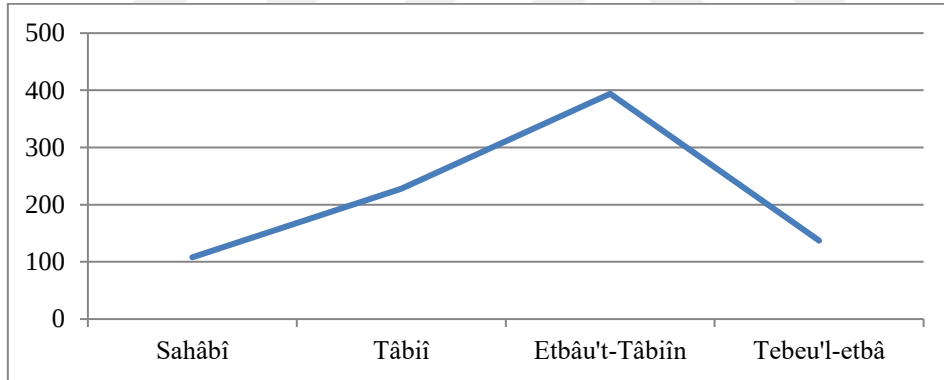
²⁰² Bu tespitler, me h ul r avilerin yer aldığı isnadların genel karakteristiği ve me h ullerden çokça nakleden r avileri incelediğimiz başlıklarda yer almaktadır. Tabakası tespit edilemeyen me h ul r avilerin   ğrencileri, tedlis veya irsal ile tanınan kişilerden olup olmaması yönüyle tarandığında %10'luk bir r avi grubunun varlığı dikkat çeker. Buna ilaveten bahse konu kusurlarla nitelendiği halde bu kusurla tanınmayan kimselerin varlığının bu oranı arttıracadı da hesaba katılmalıdır. Geride kalan me h ul r avilerin hoca-talebe bilgisindeki eksiklikler veya hoca-talebeden birinin me h ul olması ve bu r avileri diğ er kaynaklardan teyit ve tespit in zorluğu da bu yöntemin tercih edilmeme gerekçeleri arasındadır. Rivayet dökümünden hareketle me h ul r avilerin tabakası hakkında bir çıkarım yapma imkanından bahsedilebilse de bu araştırmanın kapsam ve sınırlarını zorlayacağından İbn Hacer ve İbn Hibb n'ın tabaka bilgisini zikrettiği me h ul r aviler üzerinden araştırma yapılmıştır.

²⁰³ R avi tabakasını tespit etmede karşılaşılan zorluklar ve bir kaynağa başvurmaksızın r avinin tabakasını tespit etmenin mümkün olmadığı ile ilgili görüşü için bk. Teyy im, *İlmu tabak ti'l-muhaddis n*, 112-113, 217.



Şekil 2: el-Cerh ve't-ta'dîl'deki Meçhul Râvilerin Tabaka Bilgileri

Bu grafikten takip edileceği üzere tabaka bilgisi tespit edilemeyen râviler, tespit edilen râvi grubunun yarıdan fazlasını oluşturmaktadır. Bu durum, meçhul râvi grubu hakkında ricâl kitaplarında verilen bilgilerin az olması ile yakından ilgilidir. Mezkûr râvi grubu hakkındaki bilginin sınırlı olması, tabaka tespitinde birtakım zorlukları da beraberinde getirmektedir. Zira 1.860 râvinin 993'ünün tabakası tespit edilememiş ve tabakaların tespiti 867 meçhul râvi üzerinden yapılmıştır. 867 râvinin tabakaları ise aşağıda grafikte görüldüğü gibidir.



Şekil 3: Tabaka Bilgisi Tespit Edilen Meçhul Râviler

Grafiğe göre meçhul râvilerin sayısı, sahâbe neslinden sonra düzenli olarak artış göstermiş ve etbâu't-tâbiîn tabakasında bu sayı zirveye ulaşmıştır. Bununla birlikte etbâu't-tâbiîn tabakasından sonra ise meçhul râvilerin sayısında azalma görülmektedir.²⁰⁴ Sahâbe tabakasından itibaren her nesilde râvilerin az veya çok

²⁰⁴ İbn Hacer'in müstakil bir tabaka olarak zikrettiği 6. tabakanın İbn Hibbân'ın tertibinde olmaması nedeniyle söz konusu tabaka grafiğe yansıtılmamıştır. Ancak 6. tabakadaki bu râvilerin herhangi bir sahâbi ile karşılaştıkları bilinmediği için tâbiînden değil, etbâu't-tâbiînden sayılmalarının daha isabetli olduğu görüşüne istinaden bu tabakadaki 41 meçhul râvi etbâu't-tâbiîn tabakasına dâhil edilmiştir. Böyle bir tercihin imkanına ve isabetli oluşuna işaret eden bir çalışma için bk. Aşikkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, 102.

sayıda meçhullikle nitelendirilmesi, her nesilde rivayet işiyle tanınmayan ve âlimler tarafından bilinmeyen kimselerin varlığına işaret etmektedir. Söz konusu râvilerin sahâbe tabakasından itibaren sayıca artması ise hadis rivayet ile yakından ilişkilidir.²⁰⁵ Diğer taraftan sahâbe tabakasından az sayıda meçhul râvinin bulunması, bu dönemde hadis ilmiyle ilgilenen kişi sayısının az olmasıyla izah edilebilir. Bu dönemlerde hadisin ilimle tanınmayan kimselerden alınmamasına dair uyarı ve esaslar da her iki tabakada rivayet işiyle tanınmayan ve âlimler tarafından bilinmeyen kimselerin yani meçhullerin râvilerin varlığıyla ilişkilendirilebilir.

Grafikte yorumlanması gereken bir diğer mesele, meçhul râvilerin en çok etbâu't-tâbiîn tabakasından bulunmasıdır. Meçhul râvilere karşı hem ilke hem de terminoloji bakımından daha fazla teyakkuz gösterdiği belirtilen İmam Şâfiî'nin ifadeleri, bu dönemi anlamaya katkı sunmaktadır.²⁰⁶ Şâfiî'nin “Biz meçhul râvi ve meşhur olmayan râvinin rivayetini delil olarak kullanmazdık”²⁰⁷ şeklindeki ifadeleri, meçhul râvilerin sayı bakımından artışını izah ederken aynı zamanda düşüşün gerekçesini de göstermektedir. Zira bu düşüş, hadis rivayet sisteminde ilke ve değerlendirmelerin meçhul râvileri dışarda bırakmayı sağladığının başka bir açıdan okuması olarak görülebilir.

Meçhul râvilerin tabakalara göre dağılımı, birden fazla meseleyi düşündürmektedir. Tablodaki veriler, cehâletü'r-râvi meselesi bakımından sahâbenin konumunu, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn tabakasındaki meçhul râvi artışlarının etkenlerini akla getirmektedir. Grafikteki veriler ışığında, bu ve benzer konuları daha detaylı inceleyebilmek için “Sahâbe Tabakası”ve “Tâbiîn, Etbâu't-tâbiîn ve Tebeu'l-etbâ Tabakası” başlıkları altında meseleyi ele almak, daha uygun olacaktır. Sahâbe tabakasının diğer tabakalardan ayrı olarak incelenme gerekçesi, cerh-ta'dîl bakımından konumunun farklı olması nedeniyledir.

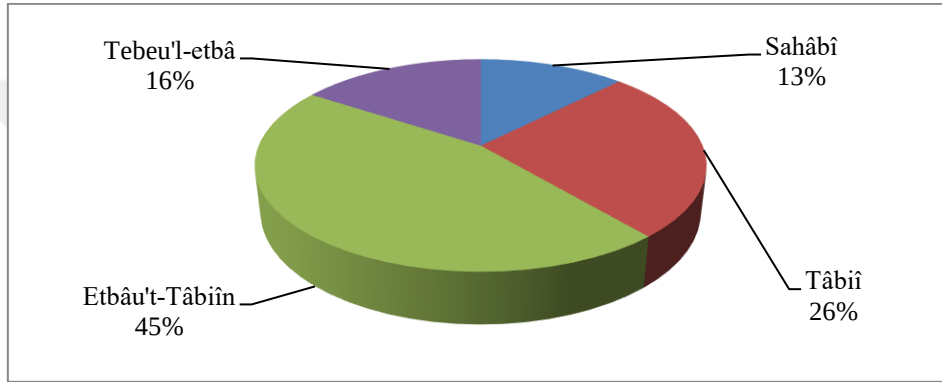
²⁰⁵ Erken dönem hadis rivayet tarihinde tedvin faaliyeti ve sistemli hadis rivayeti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebi İrâdi'l-hadîs*, 31-43.

²⁰⁶ Şâfiî'nin ilke ve kullanımlarına örnek olarak bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âsar*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1412), 12/348; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/25, 11/23.

²⁰⁷ Beyhakî, *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âsar*, 12/348.

1.2.2.2.1. Sahâbe Tabakası

Hadis isnadının ilk tabakasında yer alan sahâbe neslinin, diğer râviler gibi cehâlet bakımından değerlendirilip değerlendirilemeyeceği meselesi ricâl ilmi açısından önemlidir. İbn Ebî Hâtim'in eseri özelinde bakıldığında, bazı münekkitlerin cehâlet vasfını sahâbe nesli için de azımsanamayacak ölçüde kullandığı tespit edilmiştir. Öncelikle meçhul râvilerin ilk dört tabakadaki dağılımını ve meçhullükle nitelenen sahâbi râvilerin diğer tabakalardaki meçhul râvilere nispetle temsil ettiği oranı görmek amacıyla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.²⁰⁸



Şekil 4: Meçhul Râvilerin Tabakalara Göre Dağılımı

Grafiğe göre meçhul râvilerin %13'ü sahâbidir. Sahâbe tabakasında bulunan meçhul râviler, oran bakımından son sırada yer alsa da bu durum, azımsanamayacak bir sayıya karşılık gelmektedir. Dolayısıyla mevcut veriler, sahâbenin cehâlet bakımından değerlendirildiğini göstermek için yeterli düzeydedir. Esasen burada ricâl âlimlerinin sahâbe tabakasındaki bazı kimseleri meçhullükle nitelediğinin altı çizilmelidir. Sahâbenin meçhullüğünden kastedilenin ne olduğu, münekkitler arasında meçhul râvi ile ilgili yaklaşım farklılıkları ve kullanılan terminolojinin bu tabloya etkisi gibi konular bazı sorular eşliğinde aşağıda tahlil edilecektir.

Hicrî ilk üç asırdaki ricâl âlimlerinin kullanımlarının yanı sıra sonraki dönemlerde telif edilen hadis usûlü eserlerindeki ifadeler, meçhullüğün sahâbe nesli için söz konusu olduğunu teyit etmektedir. Söz gelimi Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014) sahâbe neslinde de meçhul râvilerin bulunabileceğine dair ifadeleri bu

²⁰⁸ Grafiğe tabakası tespit edilemeyenler yansıtılmamıştır. Grafikte yer alan söz konusu dağılım tabakası tespit edilen meçhul râviler üzerinden yapılmıştır.

duruma örnek olarak zikredilebilir.²⁰⁹ Nitekim onun sahih hadisin özelliğini açıklarken kullandığı “râvide cehâlet vasfının olmaması” şeklindeki ifadeleri böyle bir değerlendirmenin varlığını teyit etmektedir. Bununla birlikte Hâkim, sahâbenin meçhul olmaması için tâbiîn tabakasından iki âdil râvinin kendisinden hadis nakletmesini de gerekli görür. Her ne kadar Hâkim’in bu görüşleri tartışmaya açık²¹⁰ olsa da sahâbî râvilerin de meçhul kabul edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.²¹¹

Ricâl tenkit ilminde fazileti ve adâleti konusunda büyük oranda icmâ bulunan sahâbe nesli için meçhullüğün ne anlama geldiği üzerine yoğunlaşılmalıdır. Esasen sahâbeyi meçhul addeden münekkitlerin değerlendirmeleri ve kullandıkları terimler, bu meseleye açıklık getirecek mahiyettedir. Bu noktada öncelikle sahâbe tabakasındaki râvilerin meçhullüğüne hamledilebilirken kullanılan terminolojiye temas edilmelidir. Yapılan tespitlerde kullanılan terminoloji, farklı yoğunlukta olmak birlikte “لَا أَعْرِفُهُ” (onu bilmiyorum), “ليس” (Meçhul), “ليس بمشهور العلم” (Hadis ilmiyle tanınmamaktadır), “ليس” (ondan rivayet edilmedi), “لَا يُرْوَى عَنْهُ الْعِلْمُ” (hadis rivayetiyle tanınmamaktadır), “بمعروف” (ondan rivayet edilmedi), “ليس بالمشهور” (hadis talebiyle tanınmamaktadır), “لَا أَعْلَمُ رَوِيَّ” (ondan rivayet edildiğini bilmiyorum), “لَمْ يُرَوْ عَنْهُ” (ondan rivayet edilmedi), “لَا أَعْلَمُ رَوِيَّ عَنْهُ شَيْءٌ” (rivayetini bilmiyorum), “لَا أَعْلَمُ لَهُ رَوَايَةً” (ondan bir şey rivayet edildiğini bilmiyorum), “لَا تُعْرَفُ لَهُ رَوَايَةٌ” (rivayeti bilinmiyor), “ليس لي به خبر” (onunla ilgili herhangi bir haber bana ulaşmadı) gibi lafızlardan oluşmaktadır.²¹² Sahâbe ile ilgili kullanılan söz konusu lafızlar arasında

²⁰⁹ Hâkim’in sahih hadisin özelliğini zikrettiği ifadeleri için bk. Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, 253.

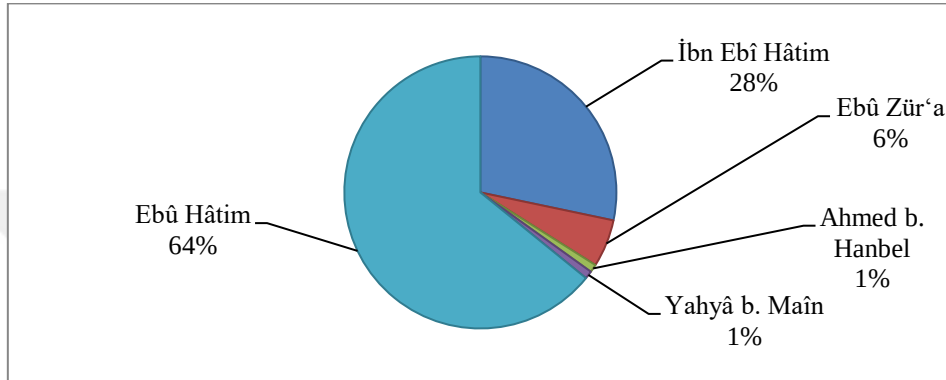
²¹⁰ Mesele etrafındaki görüşleri ele alan bir çalışma için bk. Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 2/929-934.

²¹¹ Konuyla ilgili makalesinde Erul, sahâbenin cehâletü’r-râvi bakımından incelenmediğini ifade etmektedir. Bu çalışmada ortaya konulan veriler, Erul’un tespitinin isabetli olmadığını göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Bünyamin Erul, “‘Cehâletü’r-Râvî’ Açısından Sahâbînin Durumu”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe*, (2013), 167-185.

²¹² Söz konusu kullanımların cehâletle ilgili terminoloji arasında zikredilebileceğine dair esas alınan iki çalışma için bk. Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/493, 547, 554, 611; Yücel, “Cehâletü’r-Râvî ve İlgili Terimler”, 150-152.

teknik bazı formlar yer aldığı gibi hadis rivayetinde behresi olmayan kimselere delalet eden bazı lafızlar da bulunmaktadır. Lafızların yoğunluğuna bakıldığında ise meçhullük ifade eden teknik formlar kadar diğer lafızlarında varlığı dikkat çekmektedir. Burada lafızların delaletine girilmeyecek olsa da münekkit özelinde meselenin izahında yeri geldikçe lafızların anlamına temas edilecektir.

Sahâbe tabakasını cehâletü'r-râvi açısından değerlendirmeye tâbi tutan münekkitler ve tespit oranları şu şekildedir:



Şekil 5: Münekkitlerin Sahâbe Tabakasına Ait Meçhul Râvi Tespitleri ve Oranları

Grafikte görüldüğü üzere, Ebû Hâtim sahâbî râvileri meçhul vasfıyla niteleyen âlimler arasında ilk sırada yer almaktadır. Ardından sırasıyla İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gelir. Bu katkının %98'lik kısmını Ebû Hâtim, oğlu İbn Ebî Hâtim ve Ebû Zür'a oluşturmaktadır. Buna göre sahâbe neslinin cehâletü'r-râvi bakımından ele alınması, hicrî 3. asır münekkitleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak grafiğe göre bu tespitler büyük oranda hicrî 3. asrın ikinci yarısındaki münekkitler etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu durum, bir üst nesil olan İbnü'l-Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitler ile Ebû Zür'a, Ebû Hâtim ve İbn Ebî Hâtim gibi ricâl otoriteleri arasında sahâbenin meçhullükle vasfedilmesine ilişkin bir tavır değişikliği olup olmadığı ihtimalini akla getirmektedir. Ancak 3. asrın ilk yarısındaki münekkitlerin az da olsa sahâbenin meçhullüğü hakkında değerlendirmede bulunması bu ihtimali zayıflatmaktadır. Aynı asırda hoca-talebe konumundaki münekkitler arasında bu orandaki bariz fark, bahsi geçen ihtimali dışlamamakla beraber kanaatimizce hicrî 3. asrın ikinci yarısındaki ricâl münekkitlerinin genel olarak meçhul râvi tespitlerine sundukları katkıdaki niceliksel farkın yansıması şeklinde okunabilir. Zira hicrî 3.

yüzyılın ilk yarısındaki münekkitlerin bu sahada sunduğu katkı ile mezkûr asrın son yarısındakilerin değerlendirmeleri arasında sayı bakımından büyük bir fark vardır.

Sahâbenin meçhullüğünden bahseden münekkitlerin hicrî 3. asrın ikinci yarısında yoğunlaşması, bahsi geçen münekkitlerin cehâlet yaklaşımı ve terminolojisinin incelenmesini gerekli kılmaktadır. Zira münekkitlerin meçhullükle nitelediği sahâbe tabakasındaki râviler hakkında kullandıkları lafızlar, konu ile ilgili açılımlar sağlayabilir. İbn Ebî Hâtim'in terminolojisi incelendiğinde, sahâbenin meçhullüğünü ifade eden lafızların, kendisinden hadis nakledilmeyen sahâbîleri işaret ettiği görülmektedir. Başka bir deyişle İbn Ebî Hâtim, hadis ilmiyle ve rivayetiyle meşhur olmayan sahâbîler için cehâlet lafızlarını kullanmaktadır. Nitekim o cehâlet kavramının iki teknik formu olan “لَا أَعْرِفُهُ” ve “مَجْهُولٌ” kullanımları yerine, söz konusu isimlerden hadis nakledilmediğine işaret eden “لَا أَعْلَمُ” “لَا أَعْلَمُ لَهُ رَوَايَةً”, “لَا يُرْوَى عَنْهُ”, “لَمْ يُرَوْ عَنْهُ”, “لَا أَعْلَمُ رُؤْيَا عَنْهُ”, “يُرْوَى عَنْهُ الْعِلْمُ” gibi ifadeleri tercih etmiştir. Yine Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimlerin kullanımlarında da meçhul olduğu söylenen sahâbîlerin hadis rivayetiyle meşgul olmadıkları veya bununla öne çıkmadıklarını belirten ifadeleri görmek mümkündür.²¹³ Dolayısıyla bu kullanımlar, hadis rivayetiyle uğraşmayan sahâbe ile ilgilidir. Bu da cehâlet kavramının kullanım alanlarından sadece birine işaret etmektedir.

Ebû Hâtim'in sahâbe tabakasına mensup bir râvinin meçhul olduğunu ifade ederken, onun hadis rivayetiyle meşgul olmadığını kastettiği anlaşılmaktadır.²¹⁴ Bununla birlikte o, bir sahâbinin meçhul olduğunu ifade etmek üzere “مَجْهُولٌ” ve “لَا أَعْرِفُهُ” ifadelerini kullanmıştır.²¹⁵ Sayıca az olmayan bu kullanımlar aynı zamanda râvinin meçhullüğünü ifade etmede kullanılan teknik formlardır. Ebû Hâtim'in söz

²¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/254, 492, 4/308, 421, 5/333, 8/445.

²¹⁴ Ebû Hâtim'in sahâbe hakkında kullandığı cehâletle ilgili tabirlerle sahâbenin hadis rivayetiyle tanınmadığını kastetmesine dair benzer bir görüş için bk. Yücel, “Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler”, 151.

²¹⁵ Ebû Hâtim'in meçhul râvî ile ilgili teknik lafızları sahâbe hakkında kullandığı örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/360, 398, 508, 521, 545, 3/84, 94, 96, 105, 243, 254, 3/303, 309, 400, 401, 520, 527, 4/447, 449, 453, 5/27, 116, 7/95, 169, 8/255, 279, 282, 428, 9/22, 240, 435.

konusu tavrının izahını İbn Hacer’de görmek mümkündür. Zira o, Ebû Hâtîm’in cehâletle nitelendirdiği sahâbe tabakasındaki kimselerle râvinin adâletinin bilinmediğini değil, tâbiîn tabakasından hiç kimsenin kendisinden hadis nakletmediği bedevîlerin kastedildiğini ifade etmektedir.²¹⁶ Bununla birlikte İbn Hacer, bu durumu sonraki dönemlerde tayin edilen meçhul kullanımının bir istisnası olarak açıklamaktadır. Diğer taraftan cehâletle nitelenen sahâbî râvilerin yalnızca %20’sinin öğrencisinin zikredilmesi, İbn Hacer’in sahâbenin meçhullüğü hakkındaki bahsi geçen yorumu ile de örtüşmektedir.²¹⁷ Ayrıca mezkûr râvilerden bir kısmının Habeşistan’a hicret eden, Bedir’e iştirak eden, diğer bölgelerden gelen heyetlerde yer alan kimseler ve bedeviler olduğunun açıkça ifade edilmesi de İbn Hacer’in görüşünü teyit eder niteliktedir.²¹⁸ Netice itibarıyla Ebû Hâtîm, sahâbeden bazı kimseleri meçhul olarak nitelemiş ve bununla da râvinin hadis rivayetiyle meşhur olmayışını kastetmiştir. Bu noktada az hadis nakleden sahâbîlerin meçhul şeklinde nitelenmesi gerektiği düşünülebilir. Ancak burada kastedilen rivayet etmeyen ya da az hadisi olan her sahâbenin meçhul olduğu değildir. Anlaşıldığı kadarıyla burada hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte hadis rivayetiyle tanınmayan kişiler kastedilmektedir. Zira söz konusu râvi grubunun biyografisi araştırıldığında bu kimseler hakkındaki bilginin kısıtlı olması bunu teyit etmektedir.

Sonuç olarak, sahâbe tabakasının da cehâletü’r-râvi bakımından incelendiği görülmektedir. Bu durumun nedenleri arasında, onların meşhur sahâbîlerden olmamasının yanında hadis rivayetiyle de tanınmaması zikredilebilir. Burada mesele münekkîtlerin kendi dönemlerindeki cehâlet yaklaşımı ile ele alınarak sahâbe tabakası ile ilgili kullanımlar anlaşılabilir.²¹⁹ Burada meçhullüğün râvi hakkında bir kusur olduğu genellemesinden uzakta meselenin ele alınması önemlidir. Zira hicrî ilk üç asırda hakkında bilgi olmayan ve tek râvisi olan

²¹⁶ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, 8/23.

²¹⁷ Tablonun geneli için ifade edilecek olursa sadece %17,6’sı sahâbe tabakasındaki meçhullerin öğrencileri tasrih edilmiştir.

²¹⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/508, 521, 545, 3/262, 401, 520, 4/234, 447, 458, 488, 497, 502, 7/95, 8/428, 282.

²¹⁹ Berâdeî, Ebû Hâtîm’in sahâbe tabakasındaki râvilerle ilgili meçhul kullanımlarının ıstılahî değil lügavî anlamda olduğu görüşünü İbn Hacer’in konuyla ilgili ifadeleri ile delillendirmiştir. Ancak burada İbn Hacer’in kendi cehâlet yaklaşımı çerçevesinde konuyu ele aldığı dikkatten kaçmış gibi görünmektedir. el-Berâdeî, *el-Cehâle inde’l-muhaddisîn*, 176.

kimseyi²²⁰ meçhul olarak niteleme temayülü bulunmaktadır.²²¹ Nitekim bu tezde, hicrî ilk üç asır pratiğinden hareketle meçhul râvi grubunun cerh-ta'dîl bakımından tek bir nitelikle vasfedilemeyeceği ortaya konulmuştur. Sonuç olarak bir ıstılahın müteahhir dönemde kazandığı anlam ile ilk dönem uygulaması arasında bir takım farklılıkların olduğu yargısının, sahâbe tabakası özelinde meçhul râvi ile ilgili kullanımlar için de söz konusu olduğu söylenmelidir.²²²

1.2.2.2.2. Tâbiîn, Etbâu't-tâbiîn ve Tebeu'l-etbâ Tabakası

Sahâbe neslinden sonraki tabakalardaki meçhul râvilerin dağılımının mahiyeti ele alınması gereken bir diğer konudur. Zira tâbiîn, etbâu't-tâbiîn ve tebeu'l-etbâ nesillerinin yaşadığı dönem, hadis tarihi ve rical tenkidi bakımından önemli gelişmelerin yaşandığı zaman dilimine tekabül eder. Bahsi geçen üç tabakada farklı oranlarda yer alan meçhul râvi grubunun varlığı, birtakım meseleler dikkate alınarak yorumlanabilir. Burada, söz konusu üç tabakanın meçhul râvilere göre dağılımı hakkında bilgi verilecek ve bunlardan hareketle, sistematik ricâl tenkidi ve hadis tarihi ile ilgili bazı sonuçlar elde edilmeye çalışılacaktır.

Râvilerin tabakaları, meçhul râvilerin yaşadığı dönemleri belirli bir periyotta görmeye katkı sunmaktadır. Bununla birlikte bazı noktaları dikkate alarak yapılan tarihlendirmelerin de varlığına işaret etmek gerekir.²²³ Araştırmada, tâbiîn neslinin ağırlıklı olarak yaşadığı dönem, 65-135/684-752 yıllarını kapsarken etbâu't-tâbiîn neslinin çoğunluğunun yaşadığı dönem ise tâbiîn döneminin bir kısmını içine alacak şekilde yaklaşık 135-190/752-806 yıllarını kapsamaktadır. Tebeu'l-etbâ nesli dönemi de 220/816 yılı sonrası kabul edilmektedir. Buna göre

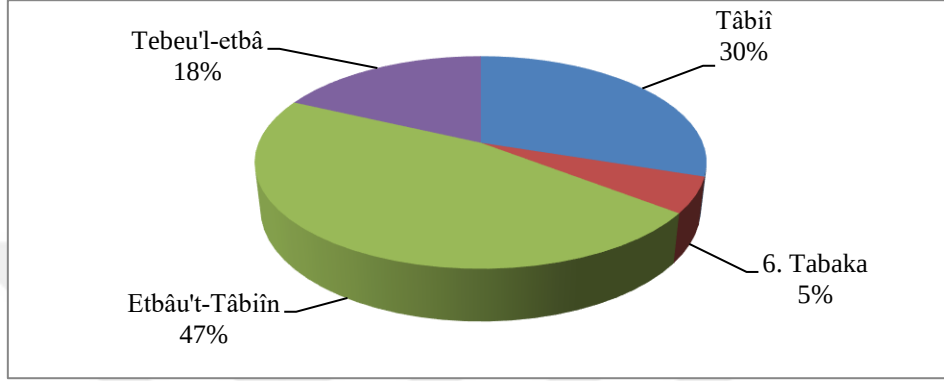
²²⁰ Burada ricâl ilminde “kendisinden sadece bir râvinin naklettiği kimse” şeklinde niteledirilen vuhdân terimi akla gelebilir. Vuhdânın mahiyeti ve meçhullükle ilgisini detaylı bir şekilde ele alan bir çalışma için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/224-248.

²²¹ el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 89-94.

²²² Melîbârî, mütekaddim ve müteahhir dönem âlimleri arasında öze ilişkin ve yöntem açısından farklılıklar olduğunu öne süren modern araştırmacılarıdır. Sahâbe neslinin meçhullüğü özelinde bu yargının isabetli olduğu ifade edilmelidir. Eserin takdim kısmında yer alan Türkiye’de hadis usûlü çalışmalarında esasa inmenin zarureti ile ilgili Köktaş’a ait tespitler, araştırmamızda elde edilen bulgular ile de teyit edilmektedir. Köktaş’ın tespit ve önerileri ile Melîbârî’nin konuya ilişkin görüşleri için sırasıyla bk. Hamza b. Abdullah el-Melîbârî, *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*, çev. Muhittin Düzenli- Ayhan Ak (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 9-18, 27-68.

²²³ Âşıkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, 99, 109, 111, 112.

yapılan değerlendirmelerde söz konusu tarihler esas alınacaktır.²²⁴ Bu bilgilerin yanında râvi tabakalarının başlangıç ve bitiş zamanı ile ilgili kesin bir bilgi söylemenin zorluğu hatırdâ tutulmalı ve yapılacak yorumların takribî bir zaman aralığına dayandığı ifade edilmelidir.²²⁵ Meçhul râvilerin sahâbe tabakası dışındaki dağılımını görmek ve yaşadıkları dönemi ricâl tenkit tarihi açısından yorumlayabilmek amacıyla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.



Şekil 6: Sahâbe Neslinden Sonraki Meçhul Râviler

Grafikte tabaka bilgisi tespit edilen meçhul râvilerin etbâu't-tâbiîn neslinde %47 gibi büyük bir orana sahip olması dikkat çekicidir.²²⁶ Bu durum, hadis öğrenme ve nakletme işinin yaygın olduğu bir dönemin neticesi olarak yorumlanabilir. Söz konusu tabakadaki meçhul râvilerin yaşadığı dönem, aynı zamanda sistematik ricâl faaliyetinin gerçekleştiği bir zaman aralığıdır.²²⁷ Başka bir deyişle meçhul râvi sayısının zirveye ulaştığı dönem, cerh-ta'dîl faaliyetlerinin bilimsel düzeyde icra edildiği döneme tekabül etmektedir.²²⁸

²²⁴ Tarihlendirme için bk. Arif Ulu, “Tâbiîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/328; Arif Ulu, “Tebeu't-tâbiîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/217; Âşıkkutlu, *Ricâl İlmine Giriş*, 112.

²²⁵ Ulu, “Tebeu't-tâbiîn”, 40/217; Tabakaları ile ilgili bir dönem belirlemenin zorlukları hakkında detaylı bilgi için bk. Teyyim, *İlmü tabakâti'l-muhaddisîn*, 124-134.

²²⁶ Demirci, Yemen özelinde meçhul râvilerin benzer şekilde etbâu't-tâbiîn tabakasında yoğunlaştığını tespit etmiştir. O, ilgili verileri Basra ve Kûfe gibi hadis ilmi bakımından merkezî bölgelerden uzak olmasının neticesi olarak görür. Demirci'ye göre, Yemen'de hadis ilminin meşhur birkaç muhaddisin etrafında şekillenmesi ve bu isimlerin meclislerine devamlı surette katılmayanlar ile rivayeti az olanların meçhul râvi grubuna dâhil edilmesi tabiî bir durumdur. O, Yemenli râvi kümesindeki isimlerin neredeyse yarısının birkaç rivayete sahip sıradan râviler olduğu tespiti ile de bu görüşünü teyit eder. Demirci'nin tespitleri, bu araştırmadaki bulgular ile örtüşmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hatice Demirci, *Hicrî 2. Asırda Yemen'de Hadis*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 36.

²²⁷ Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 103-106.

²²⁸ Kuzudişli ve Turhan, meçhul râvilerin tabakalara göre dağılımında araştırmamızdaki sonuçtan farklı olarak Tâbiûn tabakasının en yüksek orana sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Bu iki farklı

Tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn tabakalarından olmakla birlikte rivayet faaliyeti ile tanınmayan dolayısıyla âlimler tarafından bilinmeyen kimselerin varlığının hicrî 2. asırda âlimlerin “hadis ilminde maruf olmayan” râviler karşısında bazı ilkeler geliştirmesine neden olduğu söylenebilir. Zira tâbiînin küçüklerinden olan hadis âlimi Süleyman b. Mûsâ'nın (ö. 119/737) Hicaz'dan Zührî (ö. 124/742) ve Atâ'dan (ö. 114/732) Şam'dan Mekhûl'den (ö. 112/730), Irak'tan Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728), Yemen'den ise Tâvûs b. Keysân'dan (ö. 106/725) gelen hadisleri aldıklarını, onlar vasıtasıyla ulaşmayan rivayetleri ise kabul etmediklerini söylemesi, hicrî 1. asrın sonundan itibaren hadis rivayetiyle meşhur olduğu bilinmeyen râvilerin de olabileceğine işaret etmektedir.²²⁹ Esasen bu durum

neticenin en önemli sebebi meçhul râvilerin tabaka bilgisi için başvurulacak kaynakların farklılığı olmalıdır. Nitekim Kuzudişli, sadece *et-Takrîb* üzerinden meçhul râvileri tespit etmiş ve söz konusu eserde zikredilen tabakalara göre verilerini düzenlemiş görünmektedir. Turhan, İbnü'l-Medîni'nin ricâl eserlerinden tespit ettiği meçhul râvilerin tabaka bilgisini İbn Hacer'in tabakalandırma esasına göre düzenlemiştir. Bu araştırmada ise *el-Cerh ve't-tadîl*'de meçhullükle nitelenen râvilerin tabaka bilgisi İbn Hacer'in *et-Takrîb* ve İbn Hibbân'ın *es-Sikât* isimli eserine sıklıkla müracaat edilmiştir. Öncelikle ifade etmek gerekir ki araştırmada yalnız İbn Hacer'in tertibine göre tabakası tespit edilen meçhul râvilerin dağılımı, Kuzudişli ve Turhan'ın zikrettiği sonuçlarla uyum göstermektedir. Bu oranlar tâbiîn %45, 6. tabaka %15, etbâu't-tâbiîn %32 ve tebeu'l-etbâ %8 şeklindedir. Bu noktada Kuzudişli'nin 6. tabakada kriterlerine göre yer alan 16 meçhul râviyi zikretmediği bu sayının az da olsa oranları etkileyeceği ifade edilmelidir. Ancak bu oranlar tabakaları diğer kaynaktan tespit edilen meçhul râviler ilave edildiğinde değişmektedir. Burada dikkate alınması gereken husus *et-Takrîb*'den tabakaları tespit edilen meçhul râvilerin aynı zamanda *Kütüb-i Sitte* râvileri olmalarıdır. Başka bir deyişle Kuzudişli ve Turhan'ın tespitleri *Kütüb-i Sitte*'deki meçhul râviler üzerinden yapılmış bir değerlendirme gibi durmaktadır. Oysa geride bu eserlere giremeyen ciddi oranda bir meçhul râvi grubu bulunmaktadır. Burada altı çizilmek istenen bir âlimin tabaka sistemine göre yapılan tespitlerde dışarıda kalan meçhul râvi grubunun varlığı ve bunun sonuca etkisinin olma ihtimalidir. Nitekim bu araştırmada dışarıda kalan bazı meçhul râvilerin bir kısmı başka bir kaynak yardımıyla tespit edilebilmiştir. Nitekim bunlardan kalan bir kısmının tabaka bilgisi tespit edildiğinde sonuçları farklı yönde etkilemesi konunun bu yöndeki hassasiyetini göstermektedir. Bu durum meçhul râvilerin birçok parametresi olduğunu akla getirmektedir. Yine, araştırmada tabakasını tespit edilemeyen 993 meçhul râvinin varlığı da mesele ile ilgili bir hüküm ortaya koymanın zorluğunu göstermektedir. Meçhul râvi miktarındaki dağılım farklılığının bir diğer nedeni tabaka bilgisinin izâfiliği olsa da araştırmada sık karşılaşılan bir husus olmamasından hareketle bu güçlü bir ihtimal değildir. Meçhul râvi miktarındaki dağılım farklılığının bir diğer nedeni tabaka bilgisinin izâfiliği olsa da araştırmada sık karşılaşılan bir husus olmamasından hareketle bu güçlü bir ihtimal değildir. Söz konusu çalışmalarla araştırmadaki tabaka oranları arasındaki farklılıkla ilgili olarak zikredilebilecek bir diğer ihtimal, İbn Hacer'in hicrî ilk üç asırda meçhullükle nitelenen râvilerin bir kısmını makbul olarak nitelemesidir. Dolayısıyla İbn Hacer'in meçhul ile makbul ayırımından ortaya çıkabilecek meçhul râvi sayısındaki farklılığın oranları etkileyebileceği ihtimal dâhilindedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bekir Kuzudişli, "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki", (Harald Motzki'nin *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları* içerisinde), (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 30-31; Halil İbrahim Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği* (Rize: STS Yayınları, 2019), 108.

²²⁹ Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-tarih*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401), 2/404-405, 410.

grafikte yer alan tâbiîn tabakasındaki meçhul râvilerin varlığı ile de uyumlu görünmektedir.²³⁰

Burada iki hususun altı çizilmelidir. Bunların birincisi, hicrî ilk iki asırda konuya ilke olarak vurgu yapan âlimlerin herhangi bir meçhul tespitin olmadığı, daha sonra da ifade edileceği üzere bu râvilerin hicrî 3. asır münekkitleri tarafından meçhullükle nitelendirildiğidir. Aynı zamanda bu durum, ricâl tenkidinin râvilerin tümünü cerh-ta'dîl bakımından değerlendirme düzeyine bir anda gelmediğini gösteren bir tablodur.²³¹ Özetle hicrî ilk iki asırda marufiyet prensibine uymayan ve sistemli hadis rivayetine dâhil olmayan kimseler hakkında hicrî 3. asır münekkitlerine herhangi bir bilginin intikal etmemesi ve bu râvilerle ilgili hükme varılabilecek kadar yeterli verinin olmaması, bu asırda meçhul râvi anlayışının teşekkülüne neden olmuştur. Bir diğer husus ise sistemli hadis rivayetine dâhil olmak için gerekli olan hadis meclislerinde yer almak, hadis rivayeti için halka kurmak ve ilmî yolculuklara çıkmak gibi faktörler râvinin ilim ehline tanınır olmasını da temin etmektedir.²³² Bu kriterleri sağlayamayan kişilerin rivayet faaliyetinin dışında kalması ve sonraki dönemlerdeki münekkitler tarafından meçhullükle nitelenmesi tabiî bir durumdur. Bir diğer deyişle etbâu't-tâbiîn neslindeki meçhul kimselerin sistematik hadis rivayetinin kriterlerini sağlayamayan kişiler olduğu söylenebilir. Sistematik hadis rivayeti düşüncesinin tesis edilmesine rağmen meçhul kimselerin varlığının devam etmesi, ilmî ortamlarda etkisinin görülmesinin bir anda olmadığı zaman içerisinde sonuçlarının görüldüğünü gösterdiğini ihsas ettirir. Meçhul râvi sayısındaki düşüşün tebeu'l-etbâ neslinde açık bir şekilde görülmesi de bu durumu teyit etmektedir.

Meçhul râvilerin zirveye ulaştığı etbâu't-tâbiîn tabakası, tâbiîn neslinde izleri görülen “hadis ilminde tanınan kimselerden olma” prensibi ile birlikte değerlendirilmelidir. Etbâu't-tâbiîn neslinin bir kısmının yer aldığı hicrî 2. asrın ilk

²³⁰ Meçhul râvilerle ilgili makalesinde Yücel, Süleyman b. Mûsa'nın da dâhil olduğu tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn nesline mensup âlimlerin benzer ifadelerini ilk dönemden itibaren hadisin bu ilimle uğraştığı bilinenlerden alındığı prensibine örnek olarak zikreder. Ona göre cehâletle ilgili farklı lafızlar, bu özelliğe sahip olan ve olmayan râvileri ifade etmek üzere ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, “Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler”, 146-147.

²³¹ Benzer bir tespit için bk. Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 109.

²³² Sistemli hadis rivayetinin önemli unsurları için bk. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebü irâdi'l-hadîs*, 31-32.

yarısında aynı durumun devam ettiğini, bazı ifadelerden anlamak mümkündür. Abdullah b. Avn'ın (ö. 151/768) “Biz bu ilmi sadece hadis ilmiyle uğraştığı bilinenlerden yazardık” şeklindeki açıklaması, yine Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir'in (ö. 153/770) “Bu ilim hadisçi olarak tanınmayanlardan alınmaz” şeklindeki sözleri, hicrî 2. asrın ilk yarısında azımsanmayacak bir oranda meçhul râvilerin bulunduğunu düşündürür.²³³ Bununla birlikte meçhul râvilerle ilgili bahsi geçen ölçütlerin oluşmasında, çoğunlukla etbâu't-tâbiîn tabakasındaki tanınmayan kişilerin etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Sistematik ricâl ilminin kurucu münekkidi Şu'be b. Haccâc'ın (ö. 160/776) "Hadisi bu ilmin meşhurlarından alın" ifadesi, bu yoğunlaşma neticesinde ortaya çıkmış zorunlu bir ilke gibi okunabilir.²³⁴ Söz konusu ifade, Irak bölgesinde râvi tenkiti ile ilgili özverili çabaları bilinen²³⁵ Şu'be'ye meçhul kimselerin isimleri ve rivayetlerinin sıklıkla geldiğini düşündürmektedir. Nitekim ileride detaylı ele alınacağı üzere, meçhul râvilerin bölgesel dağılımında Irâk bölgesinin ilk sırada yer alması da bu düşünceyi teyit etmektedir. Burada hicrî 3. asırda meçhul olarak nitelenen kimselerin Şu'be'ye göre de meçhul olduğunu iddia etmek zordur. Ancak Şu'be'nin ifadelerinden hicrî 2. asırda hadis rivayetiyle sistemli bir şekilde ilgilenmeyen ve bununla tanınmayan kimselerin var olduğu anlaşılabılır. Bu râvilerin ise hicrî 3. asır münekkitlerince meçhul olarak addedilmesi ihtimal dâhilindedir. Şu halde hicrî 2. asırda diğer zaman dilimlerine nispetle meçhul râvilerin daha çok olması, Şu'be ve diğer âlimleri harekete geçirmiş olmalıdır. Verilen bilgiler, meçhul râvilerin dönem ve bölge bakımından ilmî hareketliliğin yoğun olduğu hicrî 2. asırda meçhul râvilerin münekkitlerin dikkatini çeken ve bir kriter belirlemesine neden olan bir mesele olduğunu göstermektedir.

Sahâbe tabakasından itibaren farklı hassasiyetler nedeniyle az hadis rivayet eden, hadis meclislerine katılsa da hadis öğretimi ile ilgilenmeyen bir zümre olagelmıştır. Dönem bakımından tâbiîn döneminde ciddi bir söylemi ortaya çıkarmayan bu durum, râvilerin sayıca arttığı ve ricâl tenkidinde pek çok kriterin belirlendiği hicrî 2. asrın ilk yarısında âlimlerin üzerine eğildiği bir meseledir. Sözü

²³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/28.

²³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/28.

²³⁵ Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır*, 127.

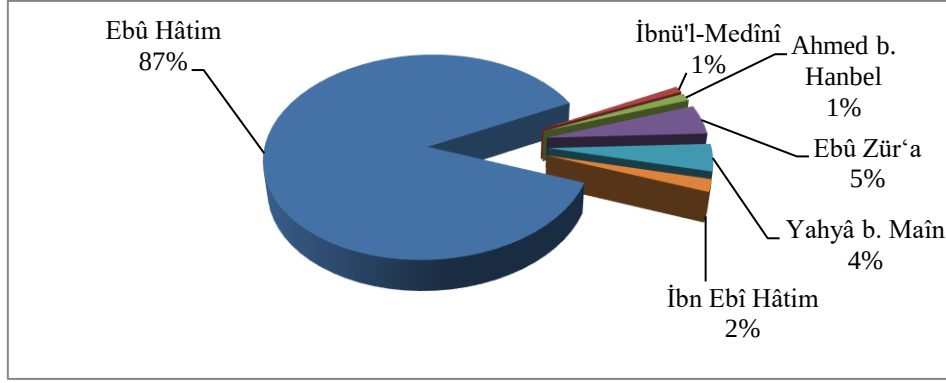
edilen dönemde, hadis ilminde öne çıkan isimlerin varlığı ve bu isimler etrafında ciddi ilim halkaları oluştuğu bilinmektedir.²³⁶ Bu noktada az hadis rivayet etmenin ya da kişinin tek bir öğrencisinin olmasının, hicrî 3. asır münekkitleri tarafından râvinin meçhul kabul edilme sebepleri arasında yer aldığı hatırlanmalıdır. Ayrıca tâbiîn dönemindeki meçhul râvi sayısının etbâu't-tâbiîn tabakasına doğru yükseliş göstermesinin ardından, tebeu'l-etbâ tabakasında belirgin bir şekilde düşmesi, İmam Şâfiî ile hem ilke hem de değerlendirme düzeyinde yapılan meçhul râvi ile ilgili metodik vurgunun neticesi olarak da yorumlanabilir.

1.2.2.3. Münekkitler ve Meçhul Râviler Arasındaki Muâsarât İlişkisi

Bu başlıkta münekkitlerin hicrî ilk üç asırda meçhul olmakla nitelediği râvilerle ilişkisi, çağdaş olmaları bakımından incelenecektir. Münekkit-tenkit edilen râvi arasındaki muâsarât ilişkisini ortaya koyan bu incelemeyle aynı zamanda ricâl tenkit tarihinde kapalı kalan bazı noktaların açığa kavuşturulması hedeflenmektedir.²³⁷ Cerh-ta'dîl bilgisinin aktarımı ve münekkitlerin cerh-ta'dîl sürecini nasıl işlettiği gibi konuların anlaşılmasına katkı sunacak bu tespitlerin alandaki bazı boşlukları kapatması da amaçlanmaktadır. Çalışmanın merkezinde yer alan *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eser üzerinden yapılan araştırma neticesinde, râvileri meçhul olmakla niteleyen münekkitleri ve meçhul râvi değerlendirme oranlarını göstermek amacıyla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır:

²³⁶ Hicrî 2. yüzyılda ricâl tenkidıyla düzenli olarak ilgilenen âlimler için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk İki Asır*, 115-454; Hicrî 2. asrın ilk yarısında Basra örneğinde hadis halkası olan âlimler için bk. Muhammed Enes Topgöl - Ömer Faruk Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 47-50, 60-63.

²³⁷ Benzer bir yöntemle, münekkit-râvi ilişkisini merkeze alarak hadis tarihi ve ricâl tenkit tarihi açısından meseleleri ele alan çalışmalara örnek olarak bk. Muhammed Enes Topgöl, "Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şiîlik İthamları -Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme-", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55 (2018), 52-77; Halil İbrahim Turhan - İsmail Kurt, "En Az Bir Münekkit Tarafından Yalancılıkla Tenkit Edilen Hicrî İlk İki Asırdaki Râvilerin İncelenmesi", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 11/1 (27 Mart 2021), 191-204.



Şekil 7: Râvileri Meçhul Olmakla Niteleyen Münekkitler

Grafikte görüldüğü üzere râvileri meçhul olmakla niteleyen münekkitler hicrî 3. asrın önemli isimleridir. Bununla birlikte hicrî 2. asırda meçhul râvilerin yok denecek kadar az tespit edilmesi dikkat çekicidir. Esasen bu durum söz konusu dönemde meçhul râvilerin bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Meçhul râvilerin çoğunun hicrî 3. asır cerh-ta'dîl bilgileri tarafından tespit edilmesi söz konusu asrın ricâl ilminin kemâl safhası olma özelliği ile uyum arz eder. Hicrî 2. asırda ricâl tenkiti ilmî bir yapıya kavuşmuş olmasına rağmen meçhul râvilerin neredeyse tamamını hicrî 3. asır münekkitleri tespit etmiştir.²³⁸ Bu durum, sistemin tüm râvileri birden ele almadığı, tedricî bir seyir izlemesi ile ilgili olmalıdır. Meçhul râvilerin neden hicrî 3. asırda değerlendirildiğine ilişkin akla gelen bir başka ihtimal ise hicrî 2. asır münekkitlerine sorulan kişiler veya cerh-ta'dîl meclislerinde müzakere edilen isimlerin rivayetlerde yaygın olarak yer alan kimselerden oluşması veya bu kimselerin öncelenmesidir. Bu konudaki çıkarımlar hicrî 2. asırdaki cerh-ta'dîl meclislerinin muhtevasının aydınlatılması ve ricâl tenkit sistemi ile ilgili ayrıntılı çalışmaların varlığı ile teyit edilebilir. Meselenin bu yönüyle yeni araştırmalara ihtiyaç duyduğunun altı çizilmelidir. Burada, İbnü'l-Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi hicrî 3. asrın ilk yarısındaki münekkitlerle Ebû Zür'a, Ebû Hâtim ve İbn Ebî Hâtim gibi 3. asrın son yarısındaki münekkitlerin meçhul râvilerle muâsarât ilişkisi, daha önce ele alınan meçhul râvilerin tabakalara göre dağılımı göz önünde bulundurularak incelenecektir.

²³⁸ Hicrî ilk iki asırda ricâl tenkitini icrâ eden münekkitler için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 487-728.

Grafikteki sonuçlara göre iki farklı nesil münekkit grubunun meçhul râvileri değerlendirdiği görülmektedir. Buna göre İbnü'l-Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi ricâl münekkitleri ilmî hayatının bir kısmını hicrî 2. asrın son yarısında geçirmiş, etbâu't-tâbiîn tabakası ile aynı dönemde yaşamış ve söz konusu tabakaya mensup münekkitlere öğrencilik etmiştir. Üçüncü nesil ricâl münekkitleri olarak kabul edilen bu isimler, sahâbe ve tâbiîn neslini görmemiştir.²³⁹ Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi âlimler ise bahsi geçen münekkitlere öğrencilik etmiş, tebeu'l-etbâ tabakası ile muâsır olan dördüncü nesil ricâl münekkitleridir. Dördüncü nesil münekkitlerin doğum ve vefat tarihleri dikkate alındığında ilk iki nesli görmemiş, etbâu't-tâbiîn neslinin çoğunu görmemekle beraber bir kısmına yetişmiş olması da muhtemeldir. İbn Ebî Hâtim ise hoca-talebe ilişkisi bakımından bir sonraki kuşağa dâhil edilebilecek bir ricâl âlimidir. Bu bilgilere göre üçüncü ve dördüncü nesil ricâl âlimlerinin görme imkânı olmadığı sahâbe ve tâbiîn tabakasına mensup kişileri meçhul olmakla nitelediği söylenmelidir. Meçhul râvilerin yoğunlaştığı etbâu't-tâbiîn tabakasındaki râvi grubu ile üçüncü nesil münekkitlerin muâsır olması kuvvetle muhtemeldir. Buna karşın meçhul râvilerin çoğunu tespit etme özelliğine sahip Ebû Hâtim gibi münekkitlerin de yer aldığı dördüncü nesil münekkitlerin söz konusu tabaka ile muâsır olma ihtimali neredeyse yok gibidir.

Grafikteki veriler göz önünde bulundurulduğunda, hicrî 3. asır ricâl âlimlerinin muhtelif tabakalardan görme ihtimali olmadıkları kişileri meçhul olmakla niteledikleri anlaşılmaktadır. Bu ise râvilerin cerh-ta'dîl durumlarını tespit etme ameliyesinin genellikle o râvilerle çağdaş olan münekkitler tarafından gerçekleştirildiği yargısı ile örtüşmemektedir.²⁴⁰ Bu noktada münekkitlerin râvinin

²³⁹ Turhan, sistematik olarak icrâ edilen ricâl tenkit tarihinde hoca-talebe ilişkisini esas alarak yaptığı genel bir sınıflandırmada ilk kuşakta cerh-ta'dîl ilminin kurucu aktörleri arasında yer alan Şu'be, Süfyân es-Sevrî ve Mâlik b. Enes gibi âlimleri zikreder. İkinci tabaka ise bu neslin tedrisinden geçen ve hicrî ikinci asrın ikinci yarısında ricâl tenkit ilminin gelişimine ilmî mesailerile katkıda bulunan Vekî b. el-Cerrâh, İbn Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve İbn Mehdî gibi münekkitlerden oluşmaktadır. İbnü'l-Medînî, İbn Maîn ve İbn Hanbel'in arasında yer aldığı üçüncü kuşak münekkitleri ise esasında ikinci asrın talebeleri, üçüncü asrın hocaları konumundadır. Turhan'a göre bu açıdan bu isimler, üçüncü asrın ricâl tenkit ilmine rengini verecek ilk münekkitler topluluğudur. Yine söz konusu üçüncü nesil, ricâl tenkit ilminin dördüncü kuşağını teşkil eden Buhârî, Cûzcânî, Ebû Zür'a, Ebû Dâvûd, Ebû Hâtim ve Fesevî gibi münekkitleri yetiştirecektir. Turhan'ın sınıflandırması ile ilgili detaylı bilgi için bk. Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği*, 19-20.

²⁴⁰ Çoğunluğa göre râvinin adâletini tespitini kendisiyle muâsır olan münekkitlere dayandığı ile ilgili görüş hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed Mustafa el-A'zami, *Menhecü'n-nakdinde'l-*

tanınmadığı hükmüne nasıl vardığı sorusu önem kazanmaktadır. Akla gelebilecek ihtimallerden birisi, hoca-talebe ağı sayesinde münekkitlerin râvinin meçhul olduğu bilgisini edindiğidir. Ancak münekkitlerin bu durumla ilgili açık bir kanaat belirtmemesi ve araştırma kapsamındaki meçhul râvi biyografilerinde münekkidin kendisi dışında herhangi bir münekkide atıfta bulunmaması gibi hususlar bu ihtimali zayıf kılmaktadır. Burada münekkitlerin râvinin meçhul olduğu bilgisini bir üst nesilden veya kendisi dışındaki otoritelerden öğrenmiş olacağı görüşünü, hicrî 3. asır münekkitlerinin kim olduğunu beyan etmediği birtakım kimselere farklı lafızlarla az da olsa atıfta bulunması desteklese de güçlü bir çıkarım yapabilmek için daha fazla ve daha açık karinelere ihtiyaç olduğu belirtilmelidir. Diğer bir ihtimal ise münekkidin bu süreci birtakım verilere dayanarak kendi içtihamı ile işletmesidir. Bu durumda münekkit, hakkında cerh-ta'dîl bilgisi bulunmayan râvi hakkında rivayet malzemesine dayanarak meçhul hükmü vermiş olmalıdır. Meçhul râvileri İbnü'l-Medîni özelinde ele alan Turhan'ın benzer duruma ilişkin kanaati, hicrî 3. asrın geneline teşmil edilebilecek güçlü çıkarımlar olması ve bu çalışmadaki bulgular ile örtüşmesi nedeniyle burada zikredilmelidir:

“Cerh-ta'dîl ilminin olgunlaşma dönemi olarak kabul edilebilecek olan III. (IX.) asırdaki münekkitlerin, önceki münekkitler tarafından yapılmayan önemli bir iş yükünü üstlendikleri belirtilmelidir. İbnü'l-Medîni'nin de içerisinde yer aldığı bu grubun, hicrî ikinci asrın münekkitlerince değerlendirilmeyen râvileri cerh-ta'dîl ederken kullanacakları en önemli malzeme rivayetlerdir. Ancak bu râviler, bir-iki öğrencisi ve az rivayeti olması sebebiyle değerlendirilmeye tabi tutulması oldukça zor olan bir kesimdir. Bu kadar az bir veriden hareketle râvi hakkında küllî bir yargıda bulunmanın zorluğu bu kişilerin meçhul olarak değerlendirilmesini gerektirmiştir.”²⁴¹

Turhan'ın ifadesi, İbnü'l-Medîni özelinde varılan yargıları içerse de bu araştırmada tespit edilen diğer münekkitlerin gerek çağ gerekse ele alınan temadaki birliktelik gibi pek çok noktada kendisinin merkeze aldığı veriler ile benzerlik göstermesi, hicrî 3. asır ricâl âlimlerinin meçhul râvi özelinde ricâl tenkit yöntemi ve cerh-ta'dîl bilgisinin intikali gibi meselelerin anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Sonuç olarak münekkit muâsırı olmadığı râvi ile ilgili, hakkında herhangi bir cerh-

muhaddisîn: Neş'etuhu ve târîhuh (Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1410), 42-49; Rivayet-râvi ilişkisi çerçevesinde bu görüşü de ele alarak erken dönem ricâl tenkit metodunu inceleyen bir çalışma için bk. Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-ta'dîl hükümleri nasıl oluştu?*, 35-178.

²⁴¹ İbnü'l-Medîni özelinde benzer bir süreci ortaya koyan çalışma ve Turhan'ın tespiti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 109.

ta'dîl bulunmaması ve kişinin az rivayeti veya az öğrencisi olması nedeniyle meçhul hükmüne varması kuvvetle muhtemeldir.²⁴²

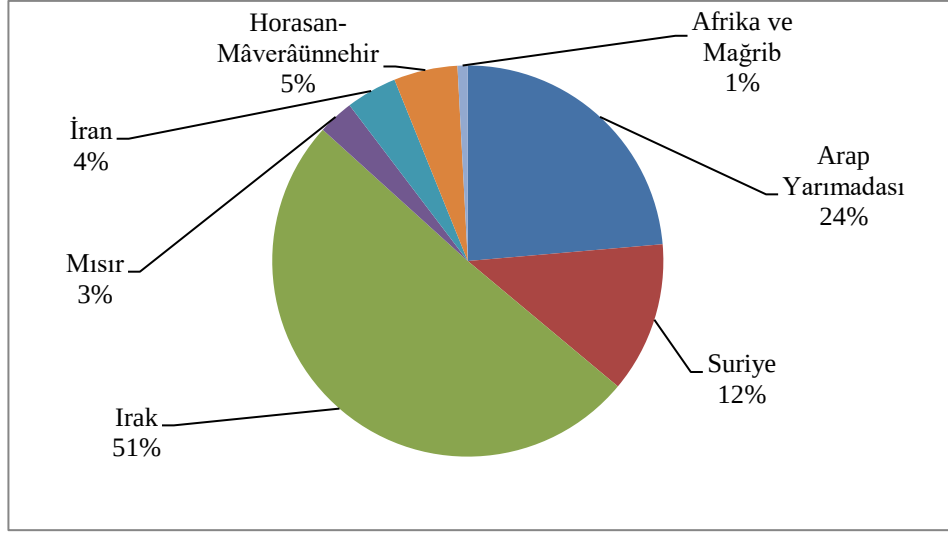
1.2.2.4. Meçhul Râvilerin Bölge Esasına Göre Dağılımı

Meçhul râvi biyografilerinde yer alan her bir bilginin, râvinin kimliğinin netleşmesine yardımcı olduğu bilinmektedir. Bölge ve şehir bağlamındaki bilgiler de meçhul râvi meselesine çeşitli yönlerden katkı sunabilir. Bunun için meçhul râvi biyografilerinde yer alan nisbelerin yanı sıra Buhârî, İbn Hibbân, Zehebî ve İbn Hacer gibi âlimlerin, râvinin bölgesine ilişkin yaptığı açıklamalar da esas alınmıştır. Meçhul râvilerin bölge ve şehirleri, nisbeler ve âlimlerin açıklamaları üzerinden takip edilebilir. Yine meçhul râvilerin yoğunlaştığı bölgeler, hadis tarihiyle birlikte yorumlanıp farklı çözümlemelere kapı aralayabilir.²⁴³ Genel tabloyu görebilmek amacıyla *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserde yer alan 480 meçhul râviden oluşan bir örneklem grubu hazırlanmıştır. Tabaka ayrımı gözetmeksizin yalnızca bölge dağılımı dikkate alınarak rastgele amaçlı örnekleme yöntemi ile seçilen meçhul râvi grubu için hazırlanan grafik aşağıdaki gibidir.²⁴⁴

²⁴² Topgöl, erken dönem münekkitlerinin rivayet sayılarına vurgu yaparak vardıkları hükümlerin varlığını, râvinin cerh-tadîl durumunun rivayet merkezli tespit edildiğini gösteren en önemli verilerden biri olarak kabul eder. Konu ile ilgili örneklere temas ettikten sonra râvinin meçhul olarak nitelenmesinde neredeyse tamamen isnâdlar üzerinden bir süreç işletildiği neticesine varır. Ayrıntılı bilgi için bk. Topgöl, *Rivayetten Râviye*, 135-138.

²⁴³ Biyografik malumat olan nisbelerin erken dönem hadis tarihine ilişkin bazı meseleleri aydınlatacak önemli veriler olduğuna dikkat çeken örnek bir çalışma için bk. Muhammed Enes Topgöl, "Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler", *Dîvân XXII/42* (2017), 1-31.

²⁴⁴ Örneklemede yer alan râviler, *el-Cerh-ve'ta'dîl* isimli eserde nisbesi zikredilen kimselerden oluşmaktadır.



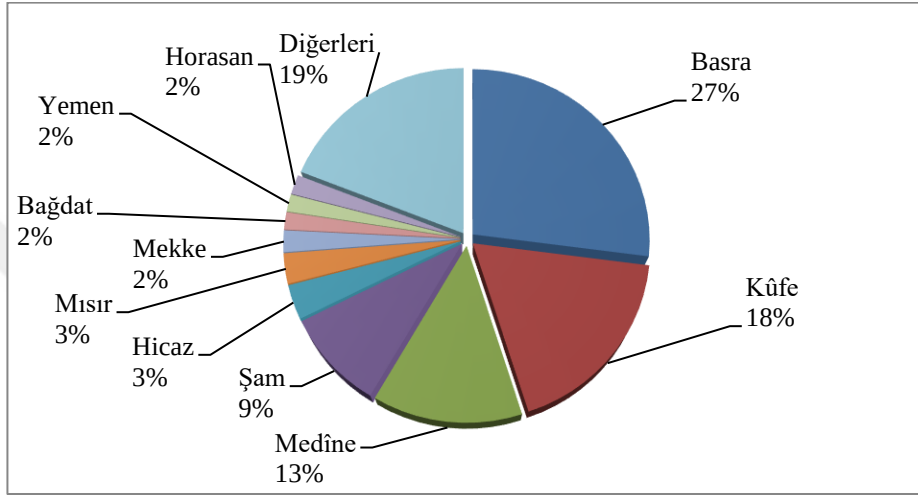
Şekil 8: Meçhul Râvilerin Bölgelere Göre Dağılımı²⁴⁵

Grafikte meçhul râvilerin sırasıyla Irak Bölgesi, Suriye Bölgesi ve Arap Yarımadası'nda yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu veri, erken dönemde söz konusu bölgelerdeki ilmî hareketliliğin bir neticesi olarak düşünülebilir. Zira Mısır, Horasan-Mâverâünnehir ve İran'da daha az oranda meçhul râvinin bulunması da söz konusu bölgelerdeki şehirlerin, ilgili dönemde ilim merkezi olarak öne çıkmamasıyla ilişkilidir. Buna göre râvinin meçhullüğünün dönemin ilim merkezlerinden uzak, kenarda kalmış bölge ve şehirlerden ziyade ilmî hareketliliğin aktif olduğu bölgelerde ortaya çıkan bir durum olduğunu söylemek mümkündür.

Râvilerin bölgelere göre dağılımında farklılık olduğu gibi aynı bölgenin şehirleri arasında da meçhul râvilerin muhtelif oranlarda yer aldığı, bir şehirde yoğunlaşan râvilerin diğer şehirde ise yok denecek kadar az olduğu bazı durumlara dikkat çekilmelidir. Buraya kadar meçhul râvilerin bölgelere göre dağılımı ile ilgili

²⁴⁵ Grafik hazırlanırken *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis* isimli çalışma ve İslam Ansiklopedisindeki Abbâsî Hilâfeti'nin en geniş sınırlarına işaret eden harita esas alınmıştır. Bölge tasnifi ve isimlendirmesinde Sandıkçı'nın çalışmasından istifade edilmiştir. Buna Göre; Basra, Küfe, Bağdat, Vâsıt, Rakka, Musûl Irak şeklinde, Aden, Hadramût, Hicaz, San'a, Mekke, Medîne, Yemen, Yemâme Arap Yarımadası şeklinde, Şam, Dimaşk, Humus, Filistin, Halep, Misis, Remle Suriye şeklinde, Herat, Horasan, Merv, Belh, Nisâbur, Serahs, Semerkant, Sicistan, Harezmi, Horasan-Mâverâünnehir şeklinde, İsfahan, Dinever, Hemedân, Kirman, Hûzistan İran şeklinde, Mağrib ve İfrîkiye-Mağrib-Afrika şeklinde tabloya yansıtılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 576; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/33.

genel bir çerçeve çizilmiştir. Bu noktada coğrafya-hadis rivayeti ilişkisini netleştirmek, aynı bölgenin farklı şehirlerindeki meçhul râvilerin yoğunluğunu görmek ve bu durumun muhtemel sebeplerini yorumlayabilmek amacıyla meçhul râvilerin dağılımında aktif rol oynayan şehirlerin tespiti önem kazanmaktadır. Araştırmanın bu kısmında, cehâletle nitelenen râvilerin, şehir düzeyinde dağılımını göstermek amacıyla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır:



Şekil 9: Meçhul Râvilerin Şehirlere Göre Dağılımı

Grafiğe göre meçhul râvilerin yoğun olduğu şehirler sırasıyla Basra, Kûfe, Medîne ve Şam’dır. Bunun haricindeki şehirlerdeki meçhul râvi oranları ise birtakım çıkarımlara imkân verecek ölçüde değildir. Meçhul olmakla nitelenen 480 râvinin 133’ü klasik kaynaklarda el-Basrî, 89’u el-Kûfî, 66’sı el-Medînî nisbesiyle kaydedilmiştir.²⁴⁶ Söz konusu şehirler erken dönemde hadis rivayetini büyük ölçekte üstlenmekle bilinmektedir.²⁴⁷ Esasen bu bilgiler meçhul râvilerin dönemin ilim merkezlerinde yoğunlaştığını gösterir. Irak bölgesinin iki önemli ilim merkezi olan Basra ve Kûfe ise tüm şehirler arasında öne çıkmaktadır.

²⁴⁶ En az bir münekkî tarafından meçhullikle nitelenen 1860 râvi arasında nisbesi tespit edilemeyenler olmakla birlikte, eserde nisbesi zikredilen meçhuller de bulunmaktadır. Bu grafiğe veri teşkil eden meçhul râviler nisbesi *el-Cerh* ve *t-ta’dîl* isimli eserde zikredilen râvilerdir. Sayıca fazla olmasa da bazı râvilerin birden fazla şehir ve bölgeye nispet edildiği görülmüştür. Bu durumda her iki nisbe de grafiğe yansıtılmıştır.

²⁴⁷ İlk 150 yılı bölge esaslı rivayet dağılımına göre inceleyen Akgün, sahâbe döneminde sırasıyla Medîne, Kûfe, Şam, Basra, Mekke, tâbiîn döneminde ise sırasıyla Medîne, Kûfe, Basra, Mekke ve Şam’ın hadis rivayetine katkı sunduklarını tespit etmiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Hüseyin Akgün, *Hadis Rivayet Coğrafyası (hicri ilk 150 yıl)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 185-186.

Meçhul râvilerle ilgili bazı ilkeleri açıklayan münekkitlerin varlığı, dönemin en etkili ilim merkezlerinde yoğunlaşan meçhul râvilerin bir tezahürü olarak okunabilir. Zira bu şehirler arasında yer alan Basra ve Kûfe gibi şehirler, hadis rivayetinde ve ricâl tenkit ilminde önemli rol oynayan isimlere aynı zamanda ev sahipliği yapmıştır. Kûfe'den sonra Basra'ya yerleşen Şu'be'nin hicrî 2. asrın ilk çeyreğinde meçhul râvilerin yoğun olduğu bu iki şehirde söz konusu râvi profili ile karşılaşması kuvvetle muhtemeldir. Onun "Hadisi bu ilmin meşhurlarından alın" ifadesi, meçhul râvilerin yoğunlaştığı bu şehirlerde bir önlem alma çabasını ihsas ettirmektedir. Burada hadis ilmiyle meşhur olmamakla dönemin ilmî yapısı da dikkate alınarak, az rivayeti bulunan ve hadis rivayeti ile özel bir disiplin olarak ilgilenmeyen kimselerin kastedildiği söylenebilir.

Meçhul râvi biyografilerindeki bilgilere yoğunlaşarak bu çalışmada ortaya konan bazı meçhul râvilerin öğrencilerinin sadece kendi bölgesinden olduğuna dair tespitler, söz konusu râvilerin rivayet ağında yerelliği aşamadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zira el-Basrî nisbeli bir râvi ile ilgili “Ondan Basralılar nakletti” veya el-Kûfî nisbeli bir meçhul râvi hakkında “Ondan Kûfeliler nakletti” gibi ifadeler kullanılması sık rastlanılan bir durumdur.²⁴⁸ Yine Belh, Şam Serahs nisbeleriyle anılan meçhul râvilerden aynı bölgeden öğrencilerin nakletmesi de konunun örnekleri arasında zikredilebilir.²⁴⁹ İbn Receb'in erken dönem meçhul râvilerle ilgili kullanımları “Hadisi şöhret bulmamış” ve “Âlimler arasında yayılmamış” şeklinde yorumlaması, râvinin yerelliğinin bir neticesi olarak meçhullüğün ortaya çıkabileceğini ihsas ettirir.²⁵⁰ Bunun yanında söz konusu kullanımlar, sistemli hadis rivayetinin önemli bir unsuru olan rihlelerin bu râvi grubunun meçhullüğüne etkisini de akla getirmektedir. Zira bu kişiler kendi bölgelerinden çıkmamış intibai vermektedir.

Meçhul râvilerin şehirlere göre dağılımı tâbiîn, etbâu't-tâbiîn ve tebeu'l-etbâ tabakaları özelinde şu şekilde özetlenebilir:

²⁴⁸ *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserde meçhul olmakla nitelenip İbn Hibbân tarafından öğrencilerinin kendi bölgesinden olduğuna dair tespitlere örnek olmak üzere bk. İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 5/158, 6/51, 6/353, 7/244, 8/138, 8/429.

²⁴⁹ Örnek için sırasıyla bk. İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 8/105, 209-210, 9/135, 174.

²⁵⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 84.

Tablo 1: Meçhul Râvilerin Bölge ve Şehir Esaslı Nisbelerinin Tabakalara Göre Dağılımı²⁵¹

	Tâbiîn	Etbâu't-tâbiîn	Tebeu'l-etbâ
Afrika		1	1
Aden			2
Bağdat		1	2
Basra	19	48	16
Belh			3
Dimaşk	1	3	
Filistin	1		1
Hadramût			2
Harezmi	1		
Hemedân	3		
Herat			3
Hicaz	5	6	1
Horasan		1	
Humus	1	3	2
Hûzistan			1
İsfahân		1	
Kirman			1
Kûfe	16	24	10
Medine	8	17	5
Mekke	1	3	1
Merv		1	2
Mısır	3	5	1
Nisâbûr			1
Rakka		1	
Remle		1	
Şam	6	7	3
Vâsit		2	
Yemâme		2	
Yemen	1	3	2

Meçhul râvi biyografilerindeki nisbeler üzerinden erken dönemde ilim merkezleri ve meçhul râvi hareketliliği hakkında değerlendirme yapmak mümkündür. Söz gelimi tâbiîn tabakasında meçhul râvilerin çoğunluğunun el-Basrâ ve el-Kûfî nisbesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu iki şehirdeki meçhul râvi yoğunluğu tabaka ilerledikçe aynı doğrultuda artış göstermektedir. Basra ve Kûfe arasındaki bu oranın sonraki nesil olan etbâu't-tâbiîn tabakasında devam etmesi,

²⁵¹ Veriler arasında Dînever, Mağrib, Misis, Musûl, San'a, Semerkant, Sicistan gibi şehirlere nispet edilen az da olsa meçhul râvi olmasına karşın tabakaları tespit edilemedikleri için tabloya yansıtılmamıştır. Bununla birlikte üç tabaka merkezinde düzenlediğimiz verilere İbn Hacer'in 6. tabakada zikrettiği meçhul râviler Etbâu't-tâbiîn tabakasına dâhil edilmiştir.

bahse konu olan bu iki şehrin meçhul râvi bakımından yorumlanmasına ihtiyaç hissettirmektedir. Bu şehirlerde tebeu'l-etbâ tabakasında meçhul râvilerin miktarında düşüş yaşanması ise genel tablo ile uyumludur.

Hadislerin tedviniyle sistemli hadis rivayetine geçilen hicrî 2. asrın ilk yarısında kişilerin hadisleri sadece ders halkalarında nakletmesi beklenmektedir. Yine hadislerin yayılması için ders meclislerinin kurulması, bu ilimle sistemli olarak ilgilenilmesinin bir diğer şartıdır. Râviyi tanınır kılan en önemli unsurlardan bir diğeri ise hadis için yapılan ilmî yolculuklardır. Başka bir deyişle er-rihle fî talebi'l-hadîs râvinin bilgi ağını beslediği gibi kendisini aynı zamanda tanınırlık bakımından destekleyen ilmî bir faaliyettir.²⁵² Esasen sistemli hadis rivayeti ile ilgili bu şartlar râviyi bu ilimde tanınır kılmaktadır. Sistemli hadis rivayetinde öne çıkan bahse konu olan şartları sağlamayan kişiler isnad zincirlerinde pek fazla yer almamaktadır. Bu kimselerin Basra ve Kûfe'den olması da grafikte uyum arz etmektedir. Dönemin ilmî yapısı dikkate alınarak her tabaka için farklı anlamlar ihtiva eden az hadisi olma durumu, erken dönem münekkitleri için râviyicehâletle niteleme ile sonuçlanmıştır. Tâbiîn tabakası özelinde ifade edilecek olursa, iki şehrin ilmî yapısı ve hareketliliği bakımından mesele izah edilebilir. Nitekim ilk iki asır için ifade etmek gerekirse Basra Kûfe'ye nazaran hadis ilminin dar bir çevrede ve rivayet işinin de az yapıldığı bir şehir görünümündedir.²⁵³

Hicrî ilk asırda Basra'da hadis ilminin geniş bir çevrede icrâ edilmemesi ve hadis rivayeti ile çoğunlukla ilgilenilmemesi nedeniyle isnadlardaki râvilerin hadislerinin az olduğu bilinmektedir. Sonraki tabakalarda devam eden bu durum, râvilerin sistemli hadis rivayetine geçememesi şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu ihtimalin daha güçlü bir hale gelebilmesi için Basra özelinde, daha detaylı çalışmalara ihtiyaç duyduğu açıktır. Bununla birlikte meçhul râvilerin yoğunlaştığı

²⁵² Sistemli hadis rivayetinin temel özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 103-106.

²⁵³ Konuyla ilgili çalışmada Snobar, Basra'nın bu ilmî bakımından geri planda durmasını şehrin askeri yapısı, sahâbilerin ilmî şahsiyetleri, tâbiîn tabakasının hadis rivayetine yaklaşımı gibi nedenlerle izah edip bunun neticesinde az rivayeti olan râvi profilinden bahsetmektedir. Yine sahâbeden hadisleri sonraki nesle aktaracak güçlü bir ilim halkası olmadığını ifade eden yazar, ilmin dar bir çevrede ve aile içerisinde intikal eden boyutuna dikkat çekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmad Snobar, "Medresetü'l-Basrati'l-Hadîsiyye fi'n-Nısfı'l-Evvel min'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî: Dirâsetün fî Esbâbi't-T'ahhür el-'İlmî 'an Medreseti'l-Kûfe", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2020), 433-485.

ikinci şehir ise Kûfe'dir. İlmî hareketliliğin yoğun olmasına rağmen az hadis rivayeti bu bölge râvileri için de söz konusudur. Irâk bölgesinin hadis tarihi bakımından ikinci önemli şehri olan Kûfe'nin, meçhul râvi bakımından bu özelliği dikkate alınmalıdır. Başka bir deyişle, az hadisi olma ile râvinin cehâletle vasfedilmesi arasındaki ilgi, Kûfe'deki meçhul râvi yoğunlaşmasını izah edebilir.

Şehirlerin hadis ilmîne dair faaliyetlere sahne olmaya başladıkları dönem, kuruluşları ve inşa edilme amaçları gibi faktörler, meçhul râvilerin bazı bölge ve şehirlerde ilk tabakalarda yer almamasını açıklayabilir. Örneğin, önemli bir ilim şehri olan Bağdat'ta tâbiîn tabakasında meçhul râvinin görülmemesi, şehrin kuruluş tarihi (145-149/762-766) ile uyum göstermektedir.²⁵⁴ Bu durum, Bağdat'ın meçhul râvi yoğunluğu bakımından oldukça geri planda kalmasının da muhtemel nedenleri arasında zikredilebilir. Yine hicrî 2. asırdan itibaren ilmî faaliyetlerin hareketlilik kazandığı Merv, Herat ve Belh'teki meçhul râvilerin etbâu't-tâbiîn tabakasından başlaması, benzer şekilde izah edilebilir. Bir askerî merkez olarak kurulan Vâsıt şehrinde ilmî hareketliliğin hicrî 2. asırda başlaması, meçhul râvilerin etbâu't-tâbiîn tabakasından itibaren görülmesinin sebepleri arasında zikredilebilir.

1.3. DEĞERLENDİRME

Bu bölümde, meçhul râvi ıstılahı üzerine inşa edilen teorik çerçevenin gelişim seyrini takip etmek amacıyla öncelikle geniş bir usûl literatürü ayrıntılı tetkike tabi tutulmuştur. Hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi değerlendirmelerinin ne ölçüde yansıttığı ve yerleşik kabulün daha çok hangi yönde olduğu gibi soruları cevaplama kapasiteleri bakımından bazı kayıtlarla konu incelenmiştir. Buna göre klasik literatür ilk soru, modern literatür ise ikinci soru etrafında gözden geçirilmiştir.

Klasik literatür derlenip tahlil edildikten sonra meçhul râvi terimine özgün katkılar sunan hadis âlimlerine yoğunlaşmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi hadis usûlünde önemi haiz âlimlerin meçhul râvi terimine özgün bir üslup ve içerikle ele aldığı tespit edilmiştir. Meçhul râvi ile ilgili tanımın hicrî 5.

²⁵⁴ Bağdat'ın kuruluşu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Yiğit, *Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme*, ed. İsmail Safa Üstün (İslam Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Salam) Uluslararası Sempozyumu, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 1/39-54.

asırda Hatîb el-Bağdâdî tarafından yapıldığının altı çizilmelidir. Bunun temel nedeni, dönemin ilim anlayışı ve farklı disiplinlerin hadis usûlü ile etkileşimidir.

Hicrî 5. ile 7. asır arasındaki ikiyüz yıllık tarihî kesit, meçhul râvi tanımının muhteva ve tasnif bakımından önemli gelişmeler kaydettiği bir zaman dilimidir. İbnü'l-Harrât, İbnü'l-Kattân el-Fâsî ve Ebû Abdillâh İbnü'l-Mevvâk meçhul râvinin meçhulü'l-ayn ve meçhulü'l-hâl şeklinde ayrımın netleşmesinde önemli katkılar sunmuştur. Bununla birlikte İbnü's-Salâh'ın üçlü tasnifi hicrî 7. asır ve devamındaki yüzyıllarda şerh edilmiş ve tartışılmıştır. İbn Hacer, sınıflandırma bakımından yeni bir yöntem sunmasa da dakîk müdehaleleri ile tanım ve çeşitlerini ileri bir düzeye ve nihaî noktaya taşımıştır. Günümüz kaynaklarında esas alınan tanımların daha çok Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Hacer'e ait olması, bunun açık göstergesidir.

İbn Hacer'in erken dönem meçhul râvi pratiğini titiz bir şekilde ele alıp tek bir düzlemde değerlendirmedine dair güçlü karineler bulunmaktadır. Râvinin meçhul olmasının bir cerh olduğu kabulü kendisinden önce hadis âlimleri tarafından dile getirilen bir konu olmasına rağmen İbn Hacer, hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi değerlendirmelerine ilişkin bazı ayrıntıları göz önünde bulundurmıştır. Onun söz konusu dikkati makbul terimine dâhil ettiği râviler ve cerh-ta' dîl mertebelerindeki sıralamadaki nüanslar üzerinden okunabilir. Buna göre hicrî ilk üç asır münekkitleri bir râvinin meçhullüğüne hükmetse de bu tespitler râvinin rivayetlerinde sorun olduğuna dair ifadeler içermiyorsa, bu değerlendirmelerin rivayet azlığı nedeniyle hakkında kesin bir kanaat serdilemeyen râviler ile ilgili bir durum tespiti ifadesi gibi özel bir bağlamda anlaşılması daha uygundur. Bir araştırmacının mezkûr bağlamı göz önünde bulundurmadan İbn Hacer'in meçhul râviyi adâletle ilgili bir kusur olarak sınıflandırmasından hareketle hicrî ilk üç asır meçhul râvi tespitlerini ele alması, hem İbn Hacer'in meseleye ilişkin alanda yaptığı katkıyı eksik yorumlaması hem de hicrî ilk üç asır münekkitlerinin kullanımlarını bağlamından uzak anlamasının neticesi olarak okunabilir.

Teorik tartışmalarda râvinin meçhullüğünde rivayet azlığı ve az öğrencisi olmak, etkin bir konumdadır. Bu tespitler de hicrî ilk üç asırdaki uygulama zemini ile uyum arz etmektedir. İsnadlarda meçhullerden çokça nakleden kimselerin bazı

isimler etrafında yoğunlaşması özel bir başlık altında ele alınmıştır. Erken dönemden itibaren meçhullerden çokça nakleden kimselere âlimler tarafından dikkat çekilmiştir. Katâde b. Diâme Ebû İshâk es-Sebî, İbn Cüreyc, Evzâî, Ebû Mihnef, Şu‘be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Hammad b. Seleme, Mu‘temir b. Süleyman, Mervân b. Muâviye, Velîd b. el-Müslim, Bakıyye b. el-Velîd, İbn Ebî Füdeyk, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Mûsa b. İsmâîl et-Tebûzekî gibi isimlerin meçhullerden çokça nakleden isimler arasında yer aldığı tespit edilmiştir. Bu isimlerin hicrî 2. asırda yaşaması aynı asırda meçhullerden ve zayıf kimselerden nakilde bulunmanın çok olduğu bir zaman dilimi olduğuna ilişkin tespitler ile uyum arz eden bir tablodur. Söz konusu grafik, hicrî 2. asırda âlimlerin râvinin meçhullüğüne ricâl değerlendirmesi dışında başka bir yöntem uygulayıp uygulamadıklarını akla getirmektedir. Münekkit âlimlerin meçhullerin rivayetlerine meclislerinde veya eserlerinde yer vermemesi uygulanabilecek yöntemden sadece birkaçıdır. Bu çalışmada dikkat çekilen sorular, hicrî 2. asrın ilmî yapısı ve öğrenci konumundaki râvilerin cerh-ta‘dîl bakımından konumları da dikkate alınarak başka çalışmalar tarafından incelenebilecek mahiyettedir.

Meçhul râvi terimi mestur, mübhem ve vuhdân gibi terimlerle yakından ilgili olsa da hadis usûlü eserlerinde nihai noktada bu konular birbirinin aynı görülmemiştir. Hicrî ilk üç asır münekkitlerinin uygulamasına uygun olarak konu hakkında teorik açıklamaların yapıldığı anlaşılmaktadır. Erken dönemde hakkında cerh-ta‘dîl olmayan kimselerin ricâl tenkit ilmindeki konumu tartışılan bir meseledir. Araştırmacının pek çok izahı olan ve ihtimali barındıran bu râvileri “muhtemelen meçhul” gibi kayıtlarla ele alması kanaatimizce râvileri doğrudan meçhul râvi şeklinde nitelenmesinden yöntem bakımından daha isabetlidir.

Meçhul râvilerin ricâl tenkit ilmindeki konumu âlimlerin cerh-ta‘dîl mertebeleri takip edildiğinde hicrî 7. asırdan sonra cerhe doğru bir eğilim göstermektedir. Zira İbn Ebî Hâtim’in cerh-ta‘dîl mertebelerinde meçhul râvi yer almaz. Râvinin meçhullüğü hicrî 7. asırdan itibaren İbnü’s-Salâh ile bir kusur olarak telakki edilmiştir. Bu kabul Şâfiî’nin ilke ve izahlarının İbnü’s-Salâh üzerindeki etkisinin yansıması olarak okunabilir. Söz konusu algı Irâkî, İbn Hacer ve Sehâvî gibi âlimlerin cerh mertebelerinde de kendisini göstermiştir. Hicrî ilk üç asır pratiğinde her ne kadar bunu teyit eder nitelikte bazı kullanımlar olsa da konuyla

ilgili böyle bir genelleme yapabilmek için daha güçlü ve açık karinelere ihtiyaç vardır. Diğer taraftan hadis âlimleri, meçhul râvilerin yer aldığı isnadlarda inkıtânın bulunduğu, ayrıca irsâl ve tedlis yaptığı bilinen râvilerin zikredildiğine dikkat çeker. Esasen bu durum söz konusu isnadların daha ayrıbtılı bir çalışmada ele alınması durumunda gerek ricâl tenkidi gerekse meçhul râviler hakkında kapalı kalan konuların açıklığa kavuşacağını düşündürmektedir.

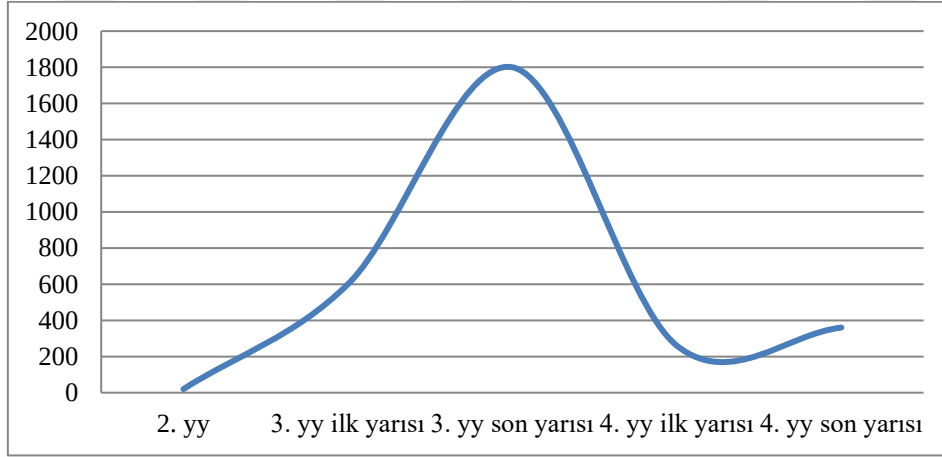
Meçhul râvilerin dönemleri incelendiğinde, bu şahısların sahâbe neslinden itibaren her tabakada yer aldıkları tespit edilmiştir. Bu tabakalar, yer aldığı zaman dilimi ve münekkitlerin ilk dönem pratiğini dikkate alarak yorumlanmalıdır. Zira sonraki dönemde ortaya çıkan konuyla ilgili genellemelerin yanıltıcı olabileceğinin altı çizilmelidir. Meçhul râvi meselesi, dönem olarak hicrî 2. asrın ikinci yarısında, bölge bakımından ise Irak Bölgesi, Suriye Bölgesi ve Arap Yarımadası'nda gibi önemli ilim havzalarında yoğunlaşmaktadır. Şehir bakımından ise Basra, Kûfe, Medine ve Şam gibi yerlerde meçhul râvilerin yoğun bir şekilde görüldüğü tespit edilmiştir. Buna göre meçhul râviler, hadis ilminin sistemli bir şekilde icra edildiği hicrî 2. asrın ilk çeyreğinden sonraki bir zaman aralığında yine hadis ilminin yoğun bir şekilde icra edildiği Basra, Kûfe ve Medîne gibi ilim merkezlerinde yoğunlaşmaktadır. Meçhul râviler her ne kadar ilim merkezlerinde yaşayan kimseler olsa da biraz daha detaylı incelendiğinde bu râvilerin kendilerinden yalnızca kendi beldesinden kimselerin naklettiği dikkat çeker. Bu yönüyle meçhul râviler rivayetleri kendi bölgesi dışında yayılamamış kimselerdir. Bu bilgiler meçhul râvilerin tâbiîn tabakasında yoğunlaştığı yargısı ve meçhullüğün ilmî merkezlerden uzak beldelerdeki râviler için söz konusu olduğu kabulü ile uyum arz etmez.

Meçhul râviler ve tenkit eden münekkitler muâsarât bakımından incelendiğinde, münekkitlerin çağdaşı olmadığı kişileri meçhul olmakla nitelediği görülür. Buradan hareketle meçhul râvilerin hicrî 3. asır münekkitlerinin önünde bir mesele olarak durduğu söylenebilir. Bu tablo, bir yandan münekkidin rivayet sayısından hareketle râvinin meçhul olduğu kanaatine vardığı meselesini gündeme getirmektedir. Yine bu durum, diğer taraftan cerh-ta'dîlde içtihadî sürecin etkinliğini ortaya koymaktadır. Meçhul râviler özelinde yapılan bu çıkarımlar aynı zamanda erken dönem ricâl tenkit mantığını anlamaya da katkı sunmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

MEÇHUL RÂVİ ANLAYIŞININ DOĞUŞU VE TEŞEKKÜL DÖNEMİ

Ricâl ilmindeki diğer kavramlar gibi meçhul râvî ıstılahının sistematik bir görünüm kazanıp, kavramsal çerçevesinin teşekkül etmesi ve istikrar bulması hicrî ilk dört asra tekabül etmektedir.²⁵⁵ Meçhul râvî ile ilgili kavramların bu geniş zaman diliminde incelenmesi, tek bir çalışmanın konusu olamayacağı gibi tek bir bölümde bir bütün halinde ele alınması da yöntem açısından doğru değildir. Çünkü hicrî ilk dört asır incelediğinde geniş bir cehâlet terminolojisi ve 3000 civarında meçhul râvinin olduğu görülmüştür. Bunun yanında meçhul râvîlerin hicrî 2. asrın ikinci yarısından itibaren hicrî 3. asrın ilk yarısında ciddi oranda artış göstermesi, hicrî 3. asrın ikinci yarısında zirveye ulaşması, hicrî 4. asırda ise râvî sayısının azalması, konunun aynı ilmî yapıyla izah edilemeyecek geniş bir zaman dilimine yayıldığını göstermek için yeterlidir. Bu durum şu grafikte daha açık görülebilir:



Şekil 10: Meçhul Râvî Tespitlerinin İlk Dört Asırda Dağılım Miktarları

Araştırmanın merkezinde hicrî ilk üç asır yer almasına karşın hicrî ilk dört asırla arasındaki farkı görebilmek için hicrî 4. asra ait meçhul râvî tespitleri tabloya yansıtılmıştır. Ayrıca hicrî 4. asırdaki cehâletle ilgili verilerin bir kısmının önceki münekkithlerin haklarında meçhul tespiti yaptığı kimselerden oluştuğu ifade

²⁵⁵ Özafşar, “Hadis İlminde Alan Evrilmesi”, 107.

edilmelidir. Bu durum, mezkûr iki asrın farklı düzlemde ele alınması gerektiğini ve hicrî 3. asrın meçhul kavramının gelişiminde sahip olduğu etkin rolü göstermesi bakımından dikkate değer bir bilgidir. Bununla birlikte araştırmanın bu bölümünde meçhul râvi ıstılahının gelişim seyri bakımından farklı safhalara tekabül eden, aynı zamanda grafikte görülen zaman dilimlerinde, kavramın doğuş ve teşekkülü gibi dönemleri temsil eden hicrî 2. ve 3. yüzyılın ilk yarısındaki kullanımlar, münekkitler özelinde ele alınacaktır.

Bu başlıkta meçhul râvi ıstılahının hicrî ilk üç asrın ilk yarısına kadar devam eden gelişim sürecinin takibi ve hadis tarihi ile ricâl tenkidi açısından yorumlanması hedeflenmektedir. Bununla birlikte bu çalışmada, meçhul râvi konusunun sonraki dönem âlimlerinin sistematize ettiği bilgilerden ziyade erken dönem âlimlerinin pratik sahadaki uygulamalarından hareketle anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bilindiği üzere hicrî ilk üç asır, genel anlamda hadis ıstılahlarının ortaya çıktığı ve gelişme gösterdiği bir zaman dilimidir. Söz konusu periyotta meçhul râvi ıstılahının doğuşunun hangi zeminde ve kimler tarafından kullanıldığı gibi soruların izi sürülecektir.

Hadis ıstılahları, münekkidin konuyla ilgili yaklaşımından bağımsız düşünülemez. Meçhul ıstılahının doğuş ve gelişim sürecinin takibini yapmak, farklı parametreler üzerinden mümkünse de burada, meçhul ıstılahının icrasında etkin rollerine istinaden erken dönem münekkitlerinin açıklama ve kullanımları esas alınmıştır. Kavram-münekkit ilişkisini merkeze alarak yapılan takip, meselenin muhtelif yönlerinin anlaşılmasına kapı aralayacaktır. Münekkit merkezli meçhul râvi ile ilgili gelişim sürecinin takibi, ricâl tenkiti açısından râvi-münekkit ilişkisinin analizine imkân vermesi ve münekkitlerin râviyi cehâletle nitelendirirken nasıl bir süreç işlettiklerini anlamaya katkı sunması bakımından isabetlidir. Bu bölümde cehâlet terminolojisi, cehâlet yaklaşımı ve cehâlet tespit metodu, münekkitlerin konuya ilişkin açıklamaları ve cerh-ta'dîl kullanımları özelinde belirlenecektir.

Hicrî ilk asırlarda râvi hakkında meçhullük tespitinin hangi münekkitlerce gerçekleştirildiğini tespit etmenin imkânı, bir problem olarak ortadadır. Zira ricâl konusunda elimize doğrudan ulaşan kaynaklar ve bu eserlerin istifade ettiği sözlü

ve yazılı bilgi kaynaklarının imkânları, ilgili çalışmalarda ortaya konulmuştur.²⁵⁶ Böyle bir durumda, ilk döneme dair fikir verecek en kapsamlı ve en erken çalışmanın izi sürülmüştür. Bu dönemde ricâl ilminde önemi haiz münekkitlerce kaleme alınmış söz konusu eserlerden sonra hicrî ilk asırlarda râvi ile ilgili cehâlet tespitinin kimler tarafından gerçekleştirildiği, erken dönemde kaleme alınmış olması ve ricâl ilminde otorite münekkitlerin görüşlerini bir araya getirmesi yönüyle İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eseri merkeze alınarak tetkik edilmiştir.

İbn Ebî Hâtim'in eseri, özellikle hicrî ilk iki asırda meçhul râvi tespitlerine katkıda bulunan münekkitlerin kimler olduğu sorusuna çoğunlukla cevap vermez. Onun bu eseri, meçhul râvi tespitlerinde etkin rol oynayan münekkitlerin hicrî 3. asırda yoğunlaştığını göstermektedir. Bu tespitlere göre Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medîni, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi münekkitler tarafından meçhul râvi değerlendirmeleri oğun bir şekilde gerçekleşmiştir. Nitekim İbn Ebî Hâtim'in münekkitlerden aktardığı meçhul râvi tespitleri ricâl tenkit ilminde kullanılan cehâletle ilgili lafızları ve münekkitlerin katkı oranlarını görme imkânı verse de bazı noktalarda eksiklik barındırmaktadır. Bu eksikliklerin ilki, meçhul râvi ile ilgili kullanımları daha erken tarihe götürmeye imkân vermemesidir. Nitekim bazı veriler, meçhul râvi ilgili kullanımların tarihî bakımdan biraz daha erken bir döneme taşınabileceğini göstermektedir.

Konuyla ilgili dikkate alınması gereken bir diğer mesele, Ebû Hâtim'in değerlendirmeleri dışarıda bırakılırsa münekkitlerin *el-Cerh ve't-ta'dîl* dışındaki kaynaklarda, meçhul râvi tespitlerinin azımsanamayacak ölçüdeki varlığıdır. Bu tespitlerin varlığının *el-Cerh ve't-ta'dîl* üzerinden münekkit-terminoloji

²⁵⁶ Hicrî ilk asırlarda ricâl tenkidi alanında kaleme alınan ve. hicrî 9. yüzyıla kadar geldiği anlaşılan İbnü'l-Mübârek'in *et-Târih*'i ve 18 meçhul râvi değerlendirmesi olan İbnü'l-Medîni'nin Yahyâ el-Kattân'a ricâl ile ilgili sorduğu soru ve cevaplardan müteşekkil eseri günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Yine Hatîb el-Bağdâdî ve Hâkim en-Nisâbü'rî'nin İbnü'l-Medîni'nin eserlerine dair vermiş olduğu listede Yahyâ el-Kattân ile İbn Mehdî'nin ricâl hakkında görüşlerini bir araya getirdiği beş cüzlük eser bilgine rastlamaktayız. Ne var ki söz konusu eserler günümüze ulaşmama bakımından İbnü'l-Mübârek'in *et-Târih*'i ile aynı kaderi paylaşmaktadır. Kaynaklarda hicrî ilk asırlarda yazıldığı belirtilen eserlerin henüz gün yüzüne çıkmaması bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Konu ile ilgili tespitler ve detaylı bilgi için bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 257.

bağlamında yapılacak birtakım çıkarımları ne derece etkilediğinin hesaba katılması gerekmektedir. Burada, eksiklikler ve çalışmanın amacı göz önünde bulundurularak *el-Cerh ve't-ta'dîl* dışındaki ricâl kaynaklarına da müracaat edilmiştir. Nitekim çalışmanın hedeflerinden birisi, kavramın doğuşu ile ilgili önemli verilerin olabileceği düşüncesi ile konuyu, hicrî ilk iki asırdaki münekkit-meçhul râvi ilişkisi bağlamında ele almaktır. Ayrıca meçhul râvi anlayışının doğuşu ile ilgili tarihlendirme yapabilmek için diğer kaynaklara da müracaat edilmiştir.

“Meçhul Râvi Terminolojisi” başlığı altında meçhul râvi ile ilgili kullanımların tespiti, *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eser dışındaki ricâl kaynaklarına başvurulmasının bir diğer sebebini teşkil eder. Zira çalışmada, terminoloji ile ilgili muhtelif soruların cevaplanması, ancak bu şekilde mümkün olabilir. Ricâl kaynaklarından hareketle erken dönemde meçhul râviler etrafında yoğun bir terminoloji oluşmuştur. Münekkitlerin ortaya koyduğu terminolojinin tespiti ve katkı oranlarını yalnızca tek bir kaynak üzerinden okumak yanıltıcı olabilir. Bu nedenle münekkitlerin meçhul râvi ile ilgili terminolojisinin gelişim seyri takip edilirken diğer eserlere de müracaat edilmiştir. Ancak bu çalışma, tüm münekkitlerin tespitlerindeki farklılıklara detaylı şekilde temas etme amacı taşımamaktadır. Zira bu konu, her bir münekkit özelinde müstakil olarak çalışılabilecek bir kapsama sahiptir. Nitekim son yıllarda da bu minvalde yapılan çalışmalar söz konusu duruma işaret etmektedir.

Meçhul râvi ile ilgili kullanımların analizi başlığında, ricâl ilmine ilişkin çeşitli soruların cevapları aranacaktır. Bu sorulardan ilki, erken dönemde cerh-ta'dîl uygulamalarının çelişkili hükümler oluşturmaktan ne kadar uzak olduğu sorusudur. Bu sorunun, aralarında akrân ilişkisi olan farklı münekkit gruplarının meçhul râvi tespitlerinin mukayesesi ile cevaplandırılması hedeflenmektedir. Zira münekkitler arasındaki meçhul râvi ile ilgili ittifak-ihtilaf ilişkisi, bunu ortaya koyabilecek niteliktedir. Ayrıca aynı münekkidin kendi içerisindeki çelişkili kullanımları ve bunun sebepleri anlaşılmaya çalışılacaktır.

Meçhul râvi meselesinin münekkitler özelinde ele alınması, râvi-münekkit arasındaki çağdaş olma ilişkisinin çözümlenmesine kapı aralayacaktır. Bu, bir münekkidin muâsırı olmadığı bir râvi ile ilgili meçhul hükmünü verirken hangi

verilerden hareket ettiğini görebilmek açısından önemlidir. Bunun yanında söz konusu inceleme, ricâl tenkidi açısından hicrî ilk üç asır tenkit mantığı ve cerh-ta'dîl bilgisinin intikali gibi meselelerin anlaşılmasına katkı sunacaktır. Burada, daha önce dönemsel analizi yapılan meçhul râviler hicrî 3. asır münekkitlerle muâsarat ilişkisi bakımından ele alınacaktır. Bu nedenle hicrî 3. asrın ilk yarısına kadar münekkitlerin görüşleri yukarıda zikredilen çerçevede ele alınacaktır.

2.1. MÜNEKKİTLERİN MEÇHUL RÂVİ ANLAYIŞI

Hicrî 2. asrın ilk yarısından itibaren meçhul râvilerle ilgili kriterlerin belirginleştiği görünmektedir. Bu durumun, meçhul râvilerin sayısındaki artış ile uyumlu bir süreç olduğuna temas edilmişti. Daha önce de ifade edildiği üzere Süleyman b. Musa'nın bölgenin önde gelenlerinden hadisleri aldıklarını ve bunun dışında kalan râvilerin nakillerini kabul etmediklerini ifade eden sözleri²⁵⁷ ile Abdullah b. Avn ve Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir'in hadisi bu ilimle özel olarak ilgilenen bir zümreden aldıklarına dair ifadeleri²⁵⁸, meçhul râvilere karşı alınan bir uygulama olarak okunabilir. Benzer şekilde sistematik ricâl ilminin kurucu münekkidi Şu'be b. Haccâc'ın "Hadisi bu ilmin meşhurlarından alın" ifadesi²⁵⁹ ve İmam Mâlik'in "Hadis öğrenciliği ve ilim ehlinin meclislerine katıldığı bilinmeyen kişiden hadis alınmaz"²⁶⁰ şeklindeki ifadeleri de aynı minvaldedir.

Hicrî 2. asırda münekkitlerin meçhul râvî ile ilgili ilkesel birtakım ifadelerine rastlanmasına karşın söz konusu asırda aynı râvî grubuna ilişkin değerlendirmeleri içeren bir terminoloji münekkitler tarafından güçlü bir şekilde ortaya konulmaz. Yani hicrî 2. asırda hadis ilmiyle tanınan kişilerin rivayet etme işinde tercih edilmesine dair ilkeler güçlü bir şekilde vurgulanırken, bu özelliği taşımayan kimselerin meçhul gibi terimlerle değerlendirilmesi benzer bir şekilde gelişim göstermez. Bunun yanı sıra aynı asrın ilk yarısında, ilgili terminolojinin izlerini az da olsa bulmak mümkündür. Nitekim Süfyân b. Uyeyne, Zührî'nin

²⁵⁷ Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-tarih*, 2/404-405, 410.

²⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/28.

²⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/28.

²⁶⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımaşk*, (Dımaşk 1951), 13/82; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/12; Bk. Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 223.

“Ebu’l-Ahves → Ebû Zer→ Hz. Peygamber” tarikiyle “Sizden biri namaza kalktığında...” rivayetini naklettiğinde Sa’d b. İbrahim’in Zührî’ye “Ebu’l-Ahves kimdir? diye sorduğunu, Zührî’nin mezkûr kişiyi tanımadığını ve Sa’d’ın, Zührî’nin tanımadığı birinden rivayet etmesine kızgın bir tavır sergilediğini haber verir.²⁶¹ Esasen bu kayıttan, Sa’d b. İbrahim’in Ebu’l-Ahves’i gerek kimliği gerekse rivayet ehliyeti bakımından tanımadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle de Zührî’ye tepki göstermektedir. Diğer taraftan bu olay, hicrî 2. asrın başlarında âlimlerin hadis rivayeti söz konusu olduğunda, tanınan râvilerden rivayet etme beklentilerini gösterdiği gibi bu âlimlerin kullandığı ibareleri de erken dönem cehâlet terminolojisinin ilk örnekleri kabul etmek mümkündür. Zira Süfyân b. Uyeyne’nin kullandığı lafızlar meçhul râvi terminolojisinin temel formlarıdır. Bu ifadeler ışığında meçhul râvi ile ilgili kullanımlar, daha erken bir döneme tarihlendirilebilir.

Ebû Hanife’ye isnad edilen tek meçhul kullanımına dair bilginin sahih kabul edilmesi halinde Ebû Hanife’nin lafız olarak hangi ıstılahı kullandığını net olarak ifade etmek zordur.²⁶² Nitekim sadece İbn Hacer’in ifadeleri esas alınarak böyle bir çıkarım yapılması isabetli olmayabilir. Zira muahhar dönem âlimlerinin farklı gayelerle nakil esnasında tasarrufa gidebildikleri bilinmektedir.²⁶³ Öte yandan Ebû Hanife’nin muhaddislere göre meçhul râviyi kastedip etmediği de kapalıdır. Nitekim bir tespitle göre meçhul lafzı ile Hanefilerin kastettiği kişiler, sahabe neslidir. Onlar, daha çok mesturu kullanır.²⁶⁴ Bu mülâhazalar dikkate alındığında Ebû Hânife’ye atfedilen bu tespitle bir tarihlendirme yapmak, isabetli değildir.

Süfyân b. Uyeyne’nin dolaylı kullanımı dışarıda bıkılırsa İmam Mâlik’in 2 ve İmam Şâfiî’nin takriben 15 meçhul râvi tespiti, hicrî ilk iki asırdaki toplam meçhul râvi değerlendirmeleridir. Bu tespitler, kavramın takip süreci ile ilgili önemli katkılar sunsa da hicrî 3. asra göre gerek meçhul râvi gerekse münekkit sayısı bakımından oldukça azdır. Genel olarak hicrî 2. asırdaki ricâl

²⁶¹ Fesevî, *Kitâbü’l-Ma’rife ve’t-tarih*, 1/415.

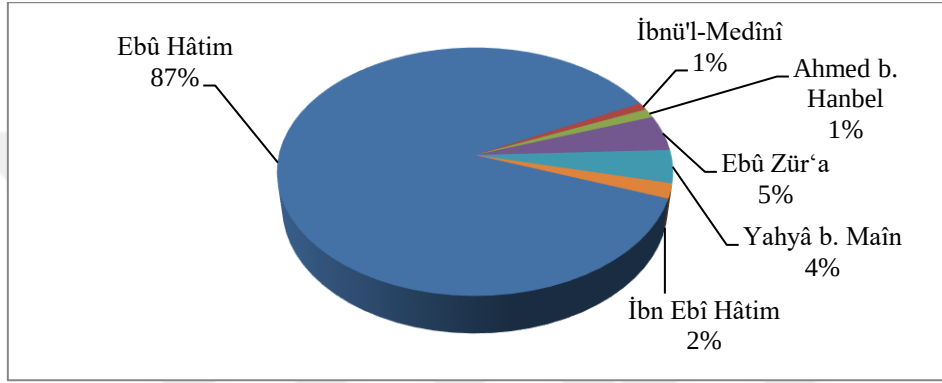
²⁶² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 3/424.

²⁶³ Konuya dikkat çeken bir çalışma için bk. Topgöl, *Rivayetten Râviye*, 41.

²⁶⁴ Tespitler için bk. Zübeyde Özben Dokak, *Maverâünnehir Hanefî Usûlünde Sünnet*, 233-238.

değerlendirmelerinin hicrî 3. asra nispetle daha az olduğu bilinmektedir. Ancak Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc ve İbnü'l-Mübarek gibi âlimlerin meçhul râvi tespitlerinin diğer cerh-ta'dîl tespitlerine oranla sayıca yok denecek kadar az olması, dikkat çekicidir. Bu durum, meçhul râvi ile ilgili ıstılahların diğer cerh-ta'dîl ıstılahları ile aynı düzey ve oranda gelişmediğini göstermektedir.

Aşağıdaki tablo, hicrî 3. asırdaki meçhul râvi tespitlerinin münekkitlere göre dağılımını göstermek amacıyla hazırlanmıştır.



Şekil 11: Meçhul Râvi Değerlendirme Yoğunluğuna Göre Münekkitlerin Dağılımı²⁶⁵

Grafikte meçhul râvilerin tespitlerine katkıda bulunan münekkitler sırasıyla Ebû Hâtim, Ebû Zür'a, Yahyâ b. Maîn, İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Hanbel ve İbnü'l-Medîni'dir. Ebû Hâtim'in meçhul râvi tespitlerinin diğer münekkitlerle mukayese edilmeyecek ölçüde fazla olduğu görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere diğer münekkitlerin, meçhul râvi tespitleri bununla sınırlı değildir. Bu noktada Ebû Hâtim dışındaki münekkitlerin meçhul râvi tespitlerinin tamamını görmek daha isabetli bir yargıya ulaşmaya imkân verebilir. Ancak bu veriler, muhtelif kaynaklardan taransa bile Ebû Hâtim'in katkısına yetiyecek düzeyde olmadığı ifade edilmelidir. Nitekim tespit edilen *el-Cerh ve't-ta'dîl*'deki İbnü'l-Medîni'ye ait 18 meçhul râvi kullanımı, diğer kaynaklar tetkik edildiğinde 108 gibi bir sayıya ulaştığı daha net görülür. Diğer taraftan Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn özelinde bu çalışmada yapılan incelemeler de meçhul râvi tespitlerinin, İbnü'l-Medîni'ye yakın sayıda olduğunu göstermektedir. Bu veriler, üçüncü nesil

²⁶⁵ İmam Mâlik gibi münekkitlerin değerlendirmeleri bir değer saptanacak düzeyde olmaması nedeniyle grafiğe yansıtılmamıştır.

münekkitlerinin meçhul râvi tespitlerine katkısını sayıca analiz edenler için göz ardı edilemeyecek olmasına rağmen Ebû Hâtim’le mukayese edildiğinde sonuç itibarıyla ciddi bir farka sebep olmayacak düzeydedir.

Grafikteki veriler, meçhul râvi değerlendirmesi yapan münekkitlerin bölge ve ilmi yetkinlik gibi vasıflarda müşterek olduğuna işaret eder. İbnü’l-Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel’in Irak Bölgesin’de yetişmesi ve hicrî 3. asırda ricâl tenkit ilminde belirleyici olmak yönüyle ortak niteliklere sahiptir. Yine Ebû Zür’a ve Ebû Hâtim gibi âlimlerin Rey Bölgesin’de yetişmesi ve 3. asrın ikinci yarısında ricâl tenkit alanında öne çıkan âlimler olması da yukarıdaki yargı ile aynı doğrultudadır. Bunun yanı sıra cehâlet kavramının gelişim sürecinin takibinin bir asır gibi geniş bir zaman dilimini esas alarak takip etmek hem zor hem de isabetli değildir. Çünkü söz konusu zaman dilimi ricâl tenkit ilmi açısından üçüncü ve dördüncü nesil denilen iki farklı nesil münekkit grubunu ihtiva eder. Bu münekkitlerin meçhul râvi anlayışına katkılarının aynı düzey ve nitelikte olmasını beklemek ilmin gelişim seyri açısından doğru bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Bu nedenle hicrî 3. asırda cehâlet kullanımlarına katkı sağlayan münekkitler, alt sınıflandırmaya tâbi tutulmalıdır. Zira bu tasnif, ileride ele alınacak münekkitlerin meçhul râvilerle aralarındaki çağdaş olma ilişkisinde önem arz eden bir kategorilendirme değildir. Meçhul râvilerin tespitinde belirleyici olan ilk iş yükünü üstlenen Yahyâ b. Maîn, İbnü’l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel, üçüncü nesil münekkitlerdir. Sistemin cehâlet kullanımını belirli bir çerçeveye ele aldığı dönem sonrası sahneye çıkan ve üçüncü neslin öğrenciliğini yapmış münekkitlerden Ebû Zür’a ve Ebû Hâtim, aynı asrın ikinci yarısında meçhul râvilerin tespitinde önemli rol oynamışlardır.

Bu başlıkta, bir asırda hoca-talebe ilişkisi yönüyle üçüncü ve dördüncü nesil münekkitlerin cehâlet kavramı üzerinden yöntem, yaklaşım ve terminolojileri incelenecektir. Böylece meçhul râvi anlayışının gelişim seyrini takip ederken münekkitlerin rolü, ortak bir ilmî dil ve yöntemin oluşturulup oluşturulmadığı, yöntemlerinin objektifliği, ilmî ortam ve hareketlilik hakkında malumat edinilebilecektir.

Hicrî 3. asrın ilk yarısının önemli şahsiyetlerinden Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel, aynı zaman diliminde yaşamış olmalarının yanı sıra bölge olarak da Irak ilim havzasında yetişmeleri yönüyle ortak niteliğe sahiptirler. Aynı zamanda iki dost olan Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in beraber yaptıkları birçok ilmi yolculuk, Bağdat'ta düzenlenen pek çok ilim meclisine birlikte katılmaları gibi müşterek hususlar, meslekî yetkinlik olarak birbirine yakınlığı akla getirmektedir. Hicrî 3. asrın ikinci yarısına gelindiğinde ise ricâl tenkit alanında hocalarından tevarüs ettikleri muazzam birikimle râvilerin değerlendirilmesine katkıda bulunan önemli iki isim, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'dir. Horasan bölgesinde yetişen bu iki akran münekkit, aynı zamanda akrabadır. Meçhul râvilerin tespitine katkıda bulunan bu iki münekkit, meslekî yetkinlik bakımından birbirine yakındırlar. Bir kavramın seyri takip edilirken süreklilik fikrinin en açık göstergeleri hoca-talebe ilişkisi yönüyle ortaya konulabilir. Bu durum, bir önceki neslin öğrencileri konumunda olan Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi güçlü münekkitlerin değerlendirmeleri üzerinden takibi zorunlu kılmaktadır.

Ortak vasfa sahip münekkitlerin arasında râvinin meçhullüğünü tespitte yöntem, yaklaşım ve terminoloji bakımından yakınlık olması, beklenen bir durumdur. Bunun belirlenmesi için her bir münekkidin meçhul râvi değerlendirmeleri tek tek incelenmiştir. Çıkan sonuçlar, münekkitlerin ortak vasıfları ve ayrıldıkları yönler itibarıyla değerlendirilecektir. Söz gelimi farklı bölgelerin münekkitleri olan aynı asırda yaşamış, ancak hoca-talebe ilişkisi ile biraraya gelen münekkitlerin, meçhul râvi değerlendirmelerinde gerek nicelik gerekse nitelik ve yöntem bakımından gelişimin nasıl seyrettiği takip edilecektir.

Bu bölümde grafiğe yansımayan İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'nin değerlendirmeleri, tek tek yukarıda çizilen çerçeve göz önünde bulundurularak incelenecek, ardından Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'e yer verilecektir. Ancak burada yer verilmeyecek İbn Nümejr (ö. 234/849), İbn Sa'd (ö. 230/845), Buhârî (ö. 256/870) ve Ebû İshak İbrahim b. Yakub el-Cüzcânî (ö. 259/873) gibi âlimlere ait meçhul râvi değerlendirmeleri cehâlet terminolojisi ve cehâletle ilgili analizlerde muhtelif oranlarda kullanılmıştır.

2.1.1. İmam Mâlik: Lügavî Kullanım

Meçhul râvi terimini tesis eden düşüncenin temelinde, râvinin durumunu tespit etme gayretinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, isnadın yaygın bir şekilde kullanımının sonucu olarak artan cerh-ta'dîl faaliyetinin zorunlu neticesidir. Bu nedenle âlimler, senedlerdeki tanımadığı kimseleri birbirine sorarak bir kanaate varmaya çalışıyordu. Şu'be b. Haccâc'ın, Amr b. Murre'ye Uveys el-Karanî'yi "Sizden birisi tanıyor mu?" diye sorması üzerine İbn Murre, "Hayır" diyerek karşılık vermiştir.²⁶⁶ Aynı şekilde rivayetlerin tanınan kimselerden alınmasına yönelik teşvik de bu gayretin bir göstergesidir. Râvinin tanınmasında kimliğinden çok rivayet işinde nasıl olduğu sorusu merkezdedir. Bu durum, hadis ilminin sistemleştiği hicrî 2. asırda ilim meclislerine iştirak ile değerlendirilen bir meseledir. Nitekim mezkûr dönemin ileri gelen âlimlerinden İmam Mâlik'in hadis râvilerini değerlendirme kriterleri arasında buna işaret eden bazı bilgiler vardır. İmam Mâlik'in konuyla ilgili ifadeleri şöyledir:

"...Hadis öğrenciliği ve ilim ehlinin meclislerine iştirak ile tanınmayan kişiden ilim alınmaz."²⁶⁷

"...Hadis talebiyle meşgul olan ve muhaddislerin ilim meclislerine iştirak eden, naklettiklerini anlayan ve onlarla amel eden takva sahibi kişilerden alınır."²⁶⁸

İmam Mâlik'in hadis alınacak kimsenin özelliklerinden biri olarak "marufiyet"e vurgu yapması, İbn Abdülber (ö. 463/1071) tarafından sıkı bir şekilde takip edilmiştir. O, bir kimsenin hadis ilmiyle ilgilenmesini ve bu ilimde tanınmasını, âdil kabul edilmesi için önemli bir gerekçe olarak kabul etmiştir. İmam Mâlik'in meçhul râvi yaklaşımını gösteren söz konusu ifadeler, meçhul tanımında "hadisle meşgul olmayan, hadis öğrenim ve öğretimiyle tanınmayan" şeklinde yer almıştır.²⁶⁹ Hicrî 2. asırda râvinin hadis meclislerine katılmasının, tanınmasına

²⁶⁶ Ebû Abdillâh Ahmed İbn Hanbel, *el-İlâle ve ma'rifetü'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dârü'l-Hânî, 1422), 1/225.

²⁶⁷ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garamel-Amrî (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1415), 13/82; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/12; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 223.

²⁶⁸ Tâhir b. Muhammed el-Cezâirî, *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: el-Matbaâtü'l-İslâmiyye, 1430), 93.

²⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli'l-rivâye*, 1435, 1/244.

önemli bir katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Esasen râvinin tanınırlık kazanmasının ilim merkezlerinin kendi geleneği, hoca-talebe ilişkisi, akranların değerlendirmesi ile ilişkili olması tabîî bir durumdur. Ancak sonraki dönemlerde marufiyeti belirleyen kriterin nasıl anlaşıldığı, değişken unsurların neler olduğu, bir mesele olarak dikkat çekmektedir.

Erken dönemde râvinin tanınıp tanınmadığının ilk defa hangi münekkitler tarafından tespit edildiğinin belirlenmesi, meçhul kavramıyla ilgili üzerinde durulması gereken konulardandır. Bu noktada İmam Mâlik'in iki râvinin meçhul olduğunu haber veren değerlendirmeleri oldukça önemlidir. Zira onun bu değerlendirmeleri, meçhul râviler hakkında yorum yapan ilk münekkitin İmam Mâlik olduğuna işaret etmektedir. Esasen onun değerlendirmeleri, özellikle yaşadığı dönem ve tabakası dikkate alındığında, hicrî 2. asırdaki bir münekkidin râvinin meçhullüğünü ifade eden lafızlar kullanması sebebiyle önemlidir. Öte yandan İmam Mâlik'in meçhul râvilerle ilgili kullanımları, bu çalışmada tespit edilen verilere göre Medîne'nin meçhul râvilerin yoğun olduğu bir bölge olması nedeniyle de dikkate değerdir.

Hicrî 2. asırda ricâl tenkit sahasında otorite kabul edilen İmam Mâlik'in ilmi faaliyetlerinin Medine'de gerçekleştiği bilinmektedir. Bu noktada Medine dışında kalan ilim merkezlerindeki münekkitlerce tanınan bir râvinin, İmam Mâlik'e göre meçhul olması mümkündür. Nitekim Ebû Hâtim'in, İmam Mâlik'e atıfla zikrettiği Ebû Yezîd el-Medîni örneği, bunu teyit etmektedir. Ebû Yezîd ile ilgili değerlendirmelerden bazıları şu şekildedir: Ebû Hâtim, Ebû Yezîd'in İbn Ömer'den işittiğini, Kurre b. Hâlid'in de ondan rivayette bulunduğunu ifade etmiştir. İbn Ebî Hâtim, Ebû Yezîd'in hocalarına İbn Abbas'ı, öğrencilerine ise Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Ebû Arûbe, Cerîr b. Hazim ve Selâm b. Miskîn'i ilave etmiştir. Diğer taraftan Ebû Zûr'a, Ebû Yezîd'in ismini bilmediğini, Yahyâ b. Maîn ise onun "sika" olduğunu ifade etmiştir. Bu ricâl değerlendirmelerinin yanı sıra Ebû Hâtim, İmam Mâlik'in "لا أعرفه" (onu tanımıyorum) değerlendirmesini aktarmıştır.²⁷⁰ Ebû

²⁷⁰ Râvi ile ilgili değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/458-459.

Dâvud'un Ahmed b. Hanbel'e Ebû Yezîd hakkında sorulduğunu haber veren kayıtlar söz konusudur. Ahmed b. Hanbel "Eyyûb'un rivayette bulunduğu birini mi soruyorsun?" der.²⁷¹ Yahyâ b. Maîn ile çağdaşı Ahmed b. Hanbel'in Eyyûb nedeniyle Ebû Yezîd'i ta'dîl etmesi ve sikaların râviden rivayetinin tanınması için etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu tablo, münekkitlerin Ebû Yezîd ile ilgili farklı değerlendirmelerinin olduğunu göstermektedir.

Yukarıda yer verilen örneklerin dışında İmam Mâlik'i teyit eden başka bir değerlendirme tespit edilememiştir. Bununla birlikte Yahyâ b. Maîn'in mezkûr râvi hakkında verdiği bilgiler, İmam Mâlik'in söz konusu râviyi tanımama nedenini izah etmektedir. Söz gelimi İbn Maîn "Ebû Yezîd Medîne'de tanınmıyordu, ondan Basralılar rivayet ederlerdi"²⁷² diyerek bu râvinin Basra'da meşhur olduğunu veya başka bir bölgede tanınmadığını ifade etmiştir. Esasen bu bilgiler Ebû Yezîd'in meçhul kabul edilmesinde, râvinin az hadis nakletmesinin ve sadece kendi bölgesindekilerin ondan nakilde bulunması gibi özelliklerin rol oynadığını göstermektedir. Buna göre tanınmanın, rivayet vasıtasıyla ve râvinin rivayetlerinde yerelliği aşamaması ile gerçekleşen bir olgu olduğu söylenebilir. Burada işaret edilmesi gereken bir diğer konu, İmam Mâlik'in Medine dışına çıkmaması ve değerlendirdiği râvilerin %78'inin Medineli olmasıdır.²⁷³ Bu da münekkidi çevreleyen şartların râvinin meçhullüğünü tayin etme noktasındaki etkisine işaret etmektedir.

Sonuç olarak, İmam Mâlik'in Ebû Yezîd hakkında başka bir açıklaması tespit edilememesine rağmen, diğer münekkitlerin değerlendirme ve açıklamalarındaki ayrıntılar meselenin aydınlatılmasında belirleyici olmuştur. Mezkûr örnekte Yahyâ b. Maîn, Ebû Yezîd'in bölgesinde meşhur bir âlim olduğuna dikkat çekerek onu ta'dîl ederken, Ahmed b. Hanbel râvinin öğrencisi olan Eyyûb es-Sahtiyânî'nin şöhreti nedeniyle hakkında olumlu görüş beyan etmiştir. İmam

²⁷¹ Ebû'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400), 34/409.

²⁷² Dûrî, *Târîh*, no. 4414.

²⁷³ İmam Mâlik'in değerlendirmede bulunduğu öğrencilerin coğrafi dağılımı için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 206.

Mâlik’le diğer münekkitlerin arasındaki tenakuz, Yahyâ b. Maîn’in açıklayıcı ifadesi ile giderilmiştir.

İmam Mâlik’in râvinin meçhullüğü ile ilgili bir diğer değerlendirmesi Umeyr b. İshâk hakkında olmuştur.²⁷⁴ İmam Mâlik, kendisinden yalnız bir kişinin rivayette bulunması nedeniyle Umeyr b. İshâk’ı tanıyamamaktadır. Zira Ahmed b. Hanbel, Malik’in Umeyr b. İshâk için “لا أعرفه” dediğini kaydetmiştir.²⁷⁵ Sâcî de Mâlik’in “Ondan bir kişi rivayette bulundu, hakkında bir şey diyemiyorum” ifadelerini aktarmıştır.²⁷⁶ Benzer şekilde Ebû Hâtim de Umeyr b. İshâk’tan sadece İbn Avn’ın (ö. 151/768) hadis naklettiğini söylemiş, İbn Ebî Hâtim ise Yahyâ b. Maîn’e râvinin hadisi sorulduğunda “sika” dediğini haber vermiştir.²⁷⁷ Ancak aynı râvi için İbn Maîn “لا يساوي شيئا” (bir değeri yok) diyerek hadisin yazılacağını zikretmiştir.²⁷⁸ İmam Mâlik’in, hakkında bir kanaat serdetmediği Umeyr ile ilgili Yahyâ b. Maîn’in “ثقة” (güvenilir) değerlendirmesiyle, “لا يساوي شيئا” sözü arasında çelişki bulunmaktadır.²⁷⁹ Buhârî ve Nesâî’nin rivayetlerine yer verdiği Umeyr b. İshâk ile ilgili Yahyâ b. Maîn’in ifadelerinin uzlaştırılması gerekmektedir.²⁸⁰ “لا يساوي شيئا” şeklinde bir anlam yüklenmesi halinde iki değerlendirmenin telif edilmesi oldukça zor gözükmektedir.

Bu veriler ışığında Yahyâ b. Maîn bir yerde sika kabul ettiği Umeyr b. İshâk hakkında başka bir yerde hadisin azlığına işaret eden lafzı kullanması, yine İmam Mâlik’in, durumunu açıklar mahiyette olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, İmam

²⁷⁴ Bu değerlendirme ilk olarak Turhan’ın çalışmasının sonunda verdiği ek II tablosu vesilesiyle tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 557.

²⁷⁵ İbn Hanbel, *el-İlâle ve ma’rifetü’r-ricâl*, 3/109.

²⁷⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 8/143.

²⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/375.

²⁷⁸ Dûrî, *Târîh*, no. 4209.

²⁷⁹ Yücel, bu terimin çoğunlukla metruk râviler hakkında şiddetli cerh anlamı taşıdığını ifade eder. Ardından İbn Maîn’in bu terimi “râvinin meçhul olması” ve “az hadisi olmak” gibi farklı anlamlara delalet etmek üzere kullandığına temas eder. Yücel, bazı karinelere hareketle bu iki tespiti isabetli bulmaz. Kanaatimizce Umeyr örneği üzerinden bu terimin hadisi az kimseler için kullanılabileceğini söylemek hatalı bir değerlendirme olmasa gerektir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 92-99.

²⁸⁰ Umeyr b. İshâk ile ilgili değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, 22/369-371.

Mâlik, Umeyr'den bir kişinin rivayette bulunduğuna, böyle kimseler hakkında hükme varmanın zorluğuna dikkat çekmektedir. Bunlara ilave olarak İbn Hacer'in Umeyr ile ilgili kanaatini "makbul" terimi ile beyan etmesi, râvinin az hadisi olması nedeniyle meçhul kabul edildiğini ihsas ettirmektedir.²⁸¹ Nihayetinde bu durum cehâletin rivayet edenin az olması sebebiyle ortaya çıkabileceğine örnek teşkil etmektedir.

Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zür'a'nın Mâlik'e nispet ettiği râvi değerlendirmelerinin "لا أعرفه" formunda olması, ıstılah manasıyla olmasa da en azından sözlük manasıyla cehâletin, hicrî 2.asırda kullanılmış olduğuna açıkça işaret etmektedir. Râvinin meçhullüğüne dair olan bu ifadenin İmam Şâfiî ve daha sonraki münekkitler tarafından daha sık ve yaygın kullanılması ise İmam Mâlik'in bu kullanımlarının söz konusu meçhul ıstılah formunun kaynağı olma özelliğini taşıdığı söylenebilir.

İmam Mâlik özelinde dikkate değer bir başka husus, tanımadığı ifade edilen her iki râvinin rivayetlerine meşhur eseri *Muvatta*'da yer vermemesidir. Bu durum, eserine sika ve maruf râvileri alma prensibi ile uyum içerisindedir. İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in, İmam Malik'in ricâl tenkidine dair görüşlerini araştırmaya gerek duymaksızın kabul etmesine rağmen münekkitler, onun yorumda bulunmadığı râviler hakkında bazen rivayetleri, bazen kendilerine gelen ziyade bir bilgiyi değerlendirip râvinin durumuna netlik kazandırmışlardır.

Özetle İmam Mâlik, cehâlet yaklaşımında hadis meclislerinde bulunmanın, bu ilimle özel olarak ilgilenmenin belirleyiciliğine muhtelif ifadeleri ile işaret etmiştir. Onun, râvinin meçhul olduğunu tespit için başvurduğu yöntemin, öğrenci sayısı ve rivayet azlığı ile yakından ilişkili olduğu görünmektedir. Kullandığı lafızların ise daha sonraki münekkitler tarafından terim haline getirildiği ve ifadelerini anlamada önemli katkılar sunan Yahyâ b. Maîn tarafından özellikle aynı yöntemin benimsendiği takip edilebilir.

²⁸¹ İbn Hacer'in makbul terimini rivayeti az olan râviler için kullanması ile ilgili tespit, değerlendirme ve tenkitler için bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 144-152.

2.1.2. İmam Şâfiî: Teknik Formların Kullanımı

İmam Şâfiî 150/767 yılında Gazze’de doğmuş ve hayatının ilk dönemlerini Mekke’de geçirmiş, ardından Medîne, Bağdat, Yemen ve Mısır’da yaşamıştır. Yaptığı ilmî yolculuklarda İmam Mâlik ve Süfyân b. Uyeyne gibi âlimlerle görüşmüş ve kendilerinde hadis almıştır. Bununla birlikte Şâfiî’nin Mekke’deki derslerine Ahmed b. Hanbel, Humeydî (ö. 219/834) ve İshak b. Râhûye (ö. 238/853) gibi isimlerin katıldığı bilinmektedir. Ali b. el-Medînî, Şâfiî ile Süfyân b. Uyeyne’nin meclisinde tanışmış ve onun bütün eserlerini istinsah etmiştir.²⁸²

İmam Şâfiî, Hanefilik ve Malikilik gibi güçlü iki geleneğin ardından hicrî 2. asrın ikinci yarısında yeni bir teklifle gelmiştir. Hocası İmam Mâlik’ten ve İmam Muhammed’den bu iki ekolün yöntem ve sistemini öğrenmiş, meselelere farklı yaklaşmış ve bir yöntem geliştirmiştir. Usûl-i fıkıh ve fıkha dair birtakım prensiplerden müteşekkil bu yaklaşım, ehl-i hadisi de etkisi altına alan zengin bir muhtevaya sahiptir. İmam Şâfiî, kendi haber anlayışı ve bu doğrultuda geliştirdiği görüşlerini eserlerinde ortaya koymuştur. Söz konusu eserler, hadis ıstılahları ve ricâl tenkidi yönüyle incelendiğinde cehâlet hakkında önemli kullanımlara yer verdiği görülmüştür. Onun hadis ıstılahları ve ricâl tenkitleri dikkate alındığında kendisine münekkît denilebilecek düzeyde kullanımlarına tesadüf edilmiştir.²⁸³ Şâfiî’nin ricâl tenkidi sahasında uzman sayılan Süfyân b. Uyeyne ve İmam Mâlik

²⁸² Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Âdâbü’ş-Şâfiî ve menâkıbuhu* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424), 17-42; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu medîneti’s-selâm ve ahbâru muhaddisîhâ ve zikru kuttâniha’l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridihâ*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma’ruf (Tunus: Darü’l-Garbi’l-İslâmî, 1422), 2/392-414; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ* (Kahire: Dâru’l-hadîs, 1427), 8/236-280; Bilal Aybakan, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 21-51; Bilal Aybakan, “Şâfiî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/223-233.

²⁸³ “İmam Şâfiî cerh-ta’dîl alimi midir?” sorusuna, bazı alimlerin bu konuya dair açıklamaları esas teşkil edebilir. Nitekim Şâfiî cerh-ta’dîl münekkîdi olarak Zehebî ve Sehâvî gibi ricâl münekkîdleri listelerinde yer almaktadır. Ayrıca İbn Hacer’in râviler hakkındaki değerlendirme yaparken İmam Şâfiî’ye ait ricâl değerlendirmelerini referans olarak kullanması, Şâfiî’nin görüşlerine itibar edilen bir münekkît olarak kabul gördüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Bu bilgiler ışığında İmam Şâfiî’nin münekkît olarak kabul edilmesi mümkündür. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Zikru men yu’temedü kavlihû fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: el-Matbaâtü’l-İslâmiyye, 1410), 171; Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sehâvî, *el-Mütekellimûn fi’r-ricâl* (Haleb: el-Matbaâtü’l-İslâmiyye, 1410), 100; Etbâu’t-tâbiîn dönemindeki cerh-ta’dîl âlimlerinin tespiti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 115-126.

gibi iki önemli otoriteden uzun yıllar ders almış olması, başka bir deyişle onun hoca-talebe münasebeti gerek teorik gerekse pratik alana dair ricâl tenkidi birikimi tevarüsünü mümkün kılmıştır.

Münekkitlerin kullandığı cehâlet lafızları takip edildiğinde, İmam Şâfiî öncesinde lafzî kullanımının az olduğu söylenebilir. Tesbit edilen birkaç örnek ise mahiyeti itibarıyla münekkidin tanımamasına işaret eden lügavî kullanımlardan ibarettir. Onun gerek eserleri gerekse sonraki dönemlerde takipçilerinin kendisine nispet ettiği görüşleri dikkate alındığında hadis usûlü alanında zengin muhtevaya sahip olduğuna, daha önce de dikkat çekilmişti. Ancak bu muhteva çoğu zaman dağınık ve ıstılahların en ham halleri ile karşımıza çıkmaktadır. Haber teorisini inşa eden Şâfiî, râvide aranan şartlar ile ilgili pek çok meseleye hem ilke hem de uygulama cihetiyle temas etmiştir. O, bu konulardan biri olan meçhul râvi hakkında ilke ve uygulama bazında görüş beyan etmiştir.²⁸⁴

Şâfiî'nin râvinin cehâletiyle ilgili kriterlerine örnek olarak “Biz cehâletle nitelediğimiz kimselerin haberini kabul etmeyiz. Aynı şekilde doğruluğunu ve doğru işlerini bilmediğimiz kimselerin haberini de kabul etmeyiz” şeklindeki ifadeleri gösterilebilir. Yine onun meçhul kavramıyla ilgili değerlendirmelerini “Biz meçhul râvi ve meşhur olmayan râvinin rivayetini delil olarak kullanmazdık” cümlesinde de görmek mümkün.²⁸⁵ Esasen söz konusu kayıtlar, İmam Şâfiî'nin hadisin doğru veya yalan olmasında ilke olarak râviyi esas aldığı, dolayısıyla râvinin hadis ehliyetine sahip olup olmadığını bilmeye imkân tanımayan meçhul bir kimsenin haberini kabul etmediğini göstermektedir. Aynı zamanda İmam Şâfiî'nin kendisinden önceki âlimlerin meçhul râvilerle ilgili benimsediği kriterleri devam ettirdiği de görülmektedir. Zira İmam Şâfiî selefleri olan âlimlerin, hadisi tanınan râvilerden almayı şart koşarak teorik zemini hazırladığı meçhul râvi kavramını hem cerh-ta'dîl düzleminde hem de teorik çerçevede bir adım daha ileri taşımıştır.

İmam Şâfiî'nin meçhul râvi anlayışı ilke bakımından incelemenin ardından onun cehâlet kullanımları ve bu yerlerdeki açıklamalarının görülmesi

²⁸⁴ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Hâbil Nazlıgöl, “İmam Şâfiî'nin Hadis İlmine Katkıları”, *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*, ed. Mehmet Bilen (İstanbul, 2012).

²⁸⁵ Beyhakî, *Ma'rîfetü's-sünen ve'l-âsar*, 12/348.

gerekmektedir. Buna göre Şâfiî'nin meçhul râvi değerlendirmeleri tetkik edildiğinde, bazı ifadelerin râvinin tanınmaması şeklinde genel ıstılah ve terminolojiyi yansıttığı, bazılarının ise senetteki kusura delalet eden serbest kullanımlar olduğu görülmektedir. Esasen onun kullandığı lafızların bu iki grubun hangisine dâhil olduğunu, doğrudan ıstılahın delaletiyle anlamak zordur. Bunu tebarüz ettirmek amacıyla İmam Şâfiî'nin, aynı râvi hakkında ziyade açıklamasının olup olmadığı da incelenmiştir. Bunun yanında meçhul râvi ile ilgili lafzın delalet ettiği mananın tespitinde diğer münekkitlerin görüşleri hesaba katılmış ve bu da Şâfiî'nin meçhullüğe yüklediği başka anlam ihtimallerini gündeme getirmiştir. Söz konusu yöntemlere ilaveten İmam Şâfiî'nin meçhullükle nitelediği râvinin yer aldığı isnatlar, ittisal ve inkıtâ yönüyle tetkik edilip bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Ancak burada onun cehâlet kavramını serbest kullanımı ve mezkûr kavramı kullanan ilk âlimlerden olması, onun hangi kriterleri dikkate alarak râvileri meçhul kabul ettiğini belirlemeyi zorlaştıran bir husus olduğuna da işaret edilmelidir.

İmam Şâfiî'nin cehâlet kullanımları, senetteki bir kusur veya irsâl bakımından gözden geçirildiğinde, yukarıda zikredilen kanaati destekleyecek hususlara tesadüf edilir. Örneğin bu amaçla Şâfiî'nin râvideki meçhullüğe işaret ettiği kullanımları incelendiğinde mürsel rivayetlerde düşürülen râvinin kimliği ve halinin bilinmemesine işaret etmek üzere “meçhul” lafzını zikrettiği görülür.²⁸⁶ Yine , *er-Risâle*’de İmam Şâfiî'nin hadislerin Kur’ân’a arzı ile ilgili bir rivayet hakkında “رواية منقطعة عن رجل مجهول” şeklindeki değerlendirmesine tesadüf edilir.²⁸⁷ Beyhakî (ö. 458/1066), İmam Şâfiî'nin değerlendirdiği bu hadisin, “Ebû Yûsuf→ Hâlid b. Ebî Kerîme→ Ebû Ca’fer” tarikiyle nakledildiğini ifade

²⁸⁶ İsnadında, sahâbî olan râvisi veya diğer râvilerinden biri zikredilmeyen hadisin kastedildiği mürsel ile ilgili tanımlar için bk. Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemiyyetü ecnâsihi*, 174; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 174; el-Gavrî, *Mu'cemü'l-mustalâhâtî'l-hadîsiyye*, 694; Salahattin Polat, “Mürsel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/52-53.

²⁸⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şakir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1358), 222.

etmiştir.²⁸⁸ Beyhakî'nin açıklaması ve Şâfiî'nin kullanımı dikkate alınacak olursa, İmam Şâfiî, Hâlid b. Ebî Kerîme tarikinde meçhul kimselerin bulunması nedeniyle kopukluk olduğundan bahsetmektedir. Şâfiî'nin رَجُلٌ مَجْهُولٌ lafzını yalın olarak kullanmayıp, رَوَايَةٌ مُنْقَطِعَةٌ ifadesiyle zikretmesi, buna ilave olarak senetteki râvilerin çoğunluk tarafından cerh-ta'dîl yönüyle ma'ruf olması, senette kusur kabul edilen inkıtâ (irsâl) nedeniyle cehâletin ortaya çıkma ihtimalini güçlendirmektedir.²⁸⁹ Ancak onun, bu kusura kimi sebep olarak gördüğü ise açık değildir.

İmam Şâfiî'nin mürsel rivayet nedeniyle irsâl yapanın likasını bilmemesine işaret ettiği bir diğer örnek râvi Temîm b. Tarafe'dir (ö. 95/713). Beyhakî, Şâfiî'nin Temîm b. Tarafe hakkında "Temîm meçhul birisidir" şeklindeki ifadelerini nakletmiştir.²⁹⁰ Temîm'in rivayeti mürseldir ve İmam Şâfiî onun rivayetini Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) vasıtasıyla gelen nakil yanında delil olarak kabul etmez. Saîd'in irsâlini kabul eden Şâfiî'nin, Temîm'in irsâlleri hakkında bir fikri yok gibidir. Burada iki ihtimalden bahsedilebilir: İlki meçhullük Temîm'in hadis aldığı kimseler ile likasını bilmemesi nedeniyle olabilir. Nitekim Şâfiî için haberin kabul şartlarından en çok vurgu yaptığı husus ittisaldır. O, Temîm'in irsâl yaptığını ve Hz. Peygamber'i görmediğini ifade etmiştir.²⁹¹ Konunun devamında mürsel rivayette düşürülen kimsenin bilinemeyeceğini zikretmesi bu çıkarımı güçlendirmektedir. İkinci ihtimal ise Şâfiî'nin, Temîm'in irsâllerinde sika veya zayıf râvilerden nakletme noktasındaki kriterini bilmemesidir. Saîd b. Müseyyeb'in mürsel rivayetini Temîm'in rivayetine tercih etmesi bu ihtimali mümkün kılmaktadır. Zira ona göre Saîd b. Müseyyeb sikalarından hadis nakletmesiyle meşhurdur dolayısıyla onun irsâl yaptığı kimselerin sika olduğu bilinmektedir.

²⁸⁸ Beyhakî'nin bu çıkarımında İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*'de söz konusu rivayeti Ebû Ca'fer tarikiyle zikretmesi etkili olduğu düşünülebilir. Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, 1/117.

²⁸⁹ Halid b. Ebî Kerime'nin hadisinde kullandığı inkıtâdan mürseli kastetmektedir. Zira genellikle Şâfiî mürseli kastederek inkıtâ lafızını kullanmaktadır. Erken dönemde bu iki kullanım aynı anlamın kastedilmesine ilişkin bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 51-53.

²⁹⁰ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, 14/357.

²⁹¹ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, 13/284.

Şâfiî'nin Temîm hakkındaki meçhul değerlendirmesinden hareketle cehâletin ıstılah manasını kastettiği iddiasına ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir.²⁹² Bu yargıyı İbn Hibbân, Zehebî ve İbn Hacer gibi münekkitlerin Temîm'i sika kabul etmeleri desteklemektedir.²⁹³ Öte yandan İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*'de Temîm'in bulunduğu muttasıl rivayeti delil olarak kullanması, irsâl nedeniyle senette ortaya çıkan râvilerin hocasından bir aracı olmadan doğrudan hadis aldığıının bilinmemesini kastetmiş olma ihtimalini daha mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla Şâfiî'nin Temîm'in düşürdüğü râvinin kimliğini veya likasının kimlerle olduğunu bilmediğini kastettiği söylenebilir.²⁹⁴

İmam Şâfiî'nin meçhul kullanımlarından bazıları, senetteki bir kusura işaret etmek üzere kullanmış olabileceğini akla getirmektedir. Buna örnek olarak Abdullah b. Nücey' zikredilebilir. Zira İmam Şâfiî, İbn Nücey' hakkında "Hz. Ali'den meçhul birisi rivayet etmiştir. O da Abdullah b. Nücey' dir" değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁹⁵ Ancak söz konusu rivayet araştırıldığında Ebû Hâtim, Yahyâ b. Maîn'e Abdullah b. Nücey'in Ali'den işittiği sorulduğunda İbn Maîn'in Hz. Ali ve Nücey' arasında babasının olduğu cevabını verdiğini nakletmiştir.²⁹⁶ Esasen Ebû Hâtim'in bu ifadeleri, İmam Şâfiî'nin değerlendirmesine açıklık getirecek bir niteliktedir. İlk bakışta İmam Şâfiî'nin irsâl kusuruna alışılagelen bir usûlle işaret etmemesi dikkat çekicidir. O, isnatta Hz. Ali ile İbn Nücey' arasında düşürülen râviye meçhul biri olarak işaret etmektedir. Muhtelif ricâl eserlerinde İbn Nücey' ve babası maruf birisi olarak kaydedilmiştir. Bu bilgiler ve İmam Şâfiî'nin diğer cehâlet kullanımları birlikte değerlendirildiğinde, burada "meçhul" ifadesiyle klasik usûl eserlerinde ve hicrî 3.

²⁹² Şâfiî'nin Temim ile ilgili meçhul kanaatinden daha sonra vazgeçtiği görüşü için bk. Nâfiz Hüseyin Hammâd, "el-Mechûl inde'l-İmâm eş-Şâfiî", *Mecelletü'l-bahsü'l-ilmî* 21 (Aralık 2011), 159.

²⁹³ Değerlendirmeler için bk. İbn Hibbân râviyi Temim b. Taraka şeklinde zikretmiştir. İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 4/85; Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-Kütübi's-sitte*, 1/279; İbn Hacer el-Askalânî, *Takribü't-Tehzib*, 69.

²⁹⁴ İbn Hacer'in irsâl ameliyesinin hazfedilen kişinin hangi nesle mensup olduğu ve cerh-ta'dîl bakımından konumunun ne olduğu gibi önemli bilgilere ulaşmaya engel teşkil ettiği ile ilgili tespitleri bu durumu teyit eder. Konu hakkında bilgi için bk. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 174.

²⁹⁵ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, 14/261.

²⁹⁶ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*, nşr. Şükrullah b. Nimetullah el-Kücânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397), 110.

asır münekkitleri tarafından kullanılan anlamın kastedildiğini söylemek pek isabetli durmamaktadır. İmam Şâfiî'nin haberin kabulü ile ilgili yaklaşımını “meçhul” kullanımı ile devam ettirdiği düşünülebilir. İbn Nücey“in senedinde zikretmediği kimse, râvinin “doğruluk veya yalanını bilme” tavrı ile uyum göstermediği için Şâfiî'nin böyle bir kullanımı sevk etmiş olması muhtemeldir.

Şâfiî'nin senetteki inkâtâ bağlamında meçhul kullanımı, mütekaddim dönemde diğer bazı ıstılahlardaki esnek, oturmamış kullanımlar gibi değerlendirilebilir niteliğe sahiptir.²⁹⁷ Nitekim bahsi geçen örneklerde irsâl yapan râvinin doğrudan kiminle görüştüğü İmam Şâfiî'ye kapalı gözükmektedir. Buradaki cehâlet kullanımlarının lügavî anlamda ve irsâl yapılan kimseleri kastetmek üzere kullanıldığı kabulünün yanında düşünülmesi gereken bir diğer husus da İmam Şâfiî'nin irsâl yapan bu râvilerin düşürdüğü kimseleri bilmemesine ilaveten kendilerinin hadis rivayetinde tanınan kimseler olmamasıdır.

Hicrî 2. asırda münekkitler tarafından sıklıkla vurgulanan hadis rivayetiyle tanınma ile ilgili ilkeler İmam Şâfiî'nin râvi ile ilgili yorumlarında terimsel ifadelerle dönüşmüştür. Daha önce veya kendi dönemindeki münekkitlerin râvi değerlendirilmelerinde tesadüf edilmeyen bu durum, Şâfiî'nin râvilerle ilgili ifadelerinde kendisini gösterir. Onun, tâbîînin orta yaşlılarından Abdullah b. Mevheb'i “ليس بالمعروف” (hadis rivayetiyle tanınmamaktadır.) ifadesiyle değerlendirmesi konunun örneklerindendir. Şâfiî'nin buradaki lafız ile ne kastettiği, kendi müfesser ifadeleri ile netlik kazanabilir. İmam Şâfiî, İbn Mevheb'i tanımaması ve İbn Mevheb'in Temîm b. Evs ed-Dârî ile doğrudan görüştüğünü bilmemesi gerekçesiyle hadisnin sahih kabul edilemeyeceği zikretmiştir.²⁹⁸ Diğer âlimlerin İbn Mevheb ile ilgili kanaatleri Şâfiî'nin ifadelerinin anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Yahyâ b. Maîn'e Abdullah b. Mevheb, sorulduğunda, “لا أعرفه” (onu bilmiyorum) cevabını vermiştir.²⁹⁹ Yahyâ'nın değerlendirmesi İmam Şâfiî'yi teyit etmektedir. İbnü'l-Kattân el-Fâsî İbn Mevheb'in, Filistin kadısı olsa da rivayet

²⁹⁷ Çelik, “Hicri III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri”, 121.

²⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410), 4/82.

²⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/173.

ehliyeti bilinmediği için cehâletle tavsif edildiğini ileri sürmüştür.³⁰⁰ Zehebî ondan tâbiînin büyüklüğü ve Zührî'nin rivayette bulunduğunu, hadisindeki illetinse Kabîsa'yı düşürerek yaptığı irsâlden kaynaklandığı kanaatindedir.³⁰¹ Muhtemelen Zehebî burada İbn Mevheb'in tabakası ve kendisinden rivayette bulunanları öne çıkararak konuyla ilgili bir hususun altını çizmek istemektedir. Zira ona göre söz konusu özellikler râvi ile ilgili hüsnü zannı gerektirmektedir. İbnü'l-Kattân el-Fâsî ise, Şâfiî ve Yahyâ b. Maîn'in İbn Mevheb hakkındaki değerlendirmelerini cehâletü'l-hâl şeklinde yorumlamada tek kalmış gibidir. Kanaatimizce Zehebî ile İbnü'l-Kattân'ın görüşleri birlikte yorumlanabilir. Abdullah b. Mevheb'in hadisçiler arasında tanınmaması ve irsâl yapması rivayetinin sahih olmama sebebi kabul edilebilir. İmam Şâfiî'nin İbn Mevheb'i değerlendirdikten sonra “iki yönüyle de sahih değildir” ifadesi bu tevili mümkün kılmaktadır.³⁰²

İmam Şâfiî'nin râvinin rivayet ehliyetini bilmediğini ifade ettiği bir diğer örnek şöyledir: O, Cumhân el-Eslemî ve rivayette bulunduğu Ümmü Bekre'nin nakillerinin kabulünü veya reddini gerektirecek herhangi bir bilgiye sahip olmadığını ifade etmiştir.³⁰³ Cumhân hakkında diğer âlimlerin kanaati araştırıldığında İbn Hibbân'ın *es-Sikât* isimli eserinde andığı ve İbn Hacer “makbûl” terimi ile nitelediği görülür.³⁰⁴ Cumhân ile ilgili başka bir ta'dîl ifadesine rastlanmaması,³⁰⁵ İbn Hibbân'ın meçhul râvi meselesindeki mütesâhil tutumu ve İbn Hacer'in bahse konu terimi rivayeti az olmak veya meçhul râvilerle ilgili kullanabildiğine dair yargılar birlikte değerlendirildiğinde Şâfiî'nin bu kullanım ile Cumhân'ın rivayet ehliyetini bilmediğini kastettiği hükmü güçlenmektedir.

³⁰⁰ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vakiayn fî Kitâbi'l-Ahkâm*, 3/542 Bu bilgilere dayanarak râvinin başka bir vasfı ile maruf olmasının cehâletini kaldırmayacağı söylenebilir. Ayrıca buradaki kadılık vasfının adâleti zımnında barındıran bir özellik olması Şâfiî'nin nezdinde râvinin rivayet ehliyetini tespit için geçerli bir karine olmadığını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

³⁰¹ Zehebî'nin değerlendirmeleri için bk. Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-Kütübi's-sitte*, 1/601; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 3/82.

³⁰² Şâfiî, *el-Ümm*, 6/203.

³⁰³ Şâfiî, *el-Ümm*, 5/123.

³⁰⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 4/118; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 81.

³⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/546; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 5/121-122; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/110.

İmam Şâfiî'nin râvinin halinin bilinmediğine işaret ettiği bir diğer örnek Murakki' b. Sayfî'dir. O, orta yaşlı tâbiî neslinden Murakki' hakkında “لست أعرف” (Murakki'i bilmiyorum) ifadelerini kullanmıştır.³⁰⁶ Esasen İmam Şâfiî'nin Murakki'in “İbn Sayfî” olduğunu, ona “İbn Riyah” da denildiğini haber veren açıklamaları, râvinin kimliğinin değil, rivayet ehliyetinin bilinmediğini düşündürmektedir. Zira İbnü'l-Kattân el-Fâsî de bu râvinin halinin bilinmediğini söyleyerek İmam Şâfiî'yi teyit etmiştir.³⁰⁷ Öte yandan erken dönem münekkitlerinin mezkûr râvinin cerhini ya da ta'dîlini ifade eden açıklaması bulunmamaktadır.³⁰⁸ İbn Hibbân *es-Sikât*'ta Murakki'i zikreder.³⁰⁹ Zehebî “sika”, İbn Hacer “sadûk” olarak niteler.³¹⁰ İbn Hibbân dışarda tutulduğunda hicrî 8. asra kadar râvi ile ilgili güçlü bir cerh-ta'dîl ifadesine tesadüf edilmemesi dikkat çeker. Bu durumda sonraki dönem âlimlerinin neye binaen ta'dîl hükmüne vardıkları akla gelmektedir. İbn Hacer, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Murakki' hakkındaki “meçhul” hükmüne³¹¹ itiraz etse de bunun nedenine dair herhangi bir açıklamada bulunmaz.³¹² Bu tablo, Zehebî ve İbn Hacer'in râvinin öğrencilerini ve *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin eserlerinde Murakki' den nakletmesini esas alarak bir değerlendirme yoluna gitme ihtimalini akla getirmektedir.³¹³ Müteahhir dönem âlimlerinin râvileri içtihadî bir yöntemle değerlendirmesi ile yakından ilgili olan meselenin bu kadarına değinmekle yetinilecektir. Yukarıdaki tespitler ışığında, İmam Şâfiî'nin Murakki', Abdullah b. Mevheb ve Cumhân el-Eslemî hakkındaki değerlendirmeleri, “râvinin rivayet ehliyetinin bilinmemesi, hadis ilminde tanınmaması” anlamındaki kullanımlara ışık tutacak nitelikte olduğu söylenebilir.

³⁰⁶ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, 13/251.

³⁰⁷ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vakiayn fî Kitâbi'l-Ahkâm*, 5/80.

³⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/418.

³⁰⁹ İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 5/460.

³¹⁰ Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-Kütübi's-sitte*, 2/252; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 458.

³¹¹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsar* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 5/349.

³¹² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 10/88.

³¹³ Öğrencileri arasında Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'nin de yer aldığı Murakki' den 5 kişi rivayet etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 27/378-379.

İmam Şâfiî'nin hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığı bir râviyi cehâletle nitelediğini gösteren örneklerin yanı sıra meçhul dediği bir râvi hakkında daha sonraları kendisine ulaşan bir bilgi nedeniyle bu kanaatini değiştirdiğini haber veren kayıtlar bulunmaktadır. Tâbiînin büyüklerinden Becâle b. Abede el-Basrî hakkındaki “ليس بالمشهور رجل مجهول” (Becâle, meçhuldür ve hadis talebiyle tanınmamaktadır) değerlendirmesi bu durumun örneklerindendir.³¹⁴ Şâfiî'nin “meçhul leyse bi'l-meşhûr” lafızlarını birlikte zikretmesi râvinin tanınmama, bilinmeme ihtimalini güçlendirmekte ve “rivayet ehliyetinin bilinmemesi” manasında kullanıldığı izlenimi vermektedir. Burada sorulması gereken İmam Şâfiî'nin bahsi geçen lafızlarla kastının ne olduğu sorusudur. İmam Şâfiî'nin râvi ile ilgili ilave açıklamaları soruya cevap teşkil edebilir. Örneğin, Becâle'nin Cez' b. Muaviye'nin kâtibi olduğu bilgisi Şâfiî'ye nakledilince, o Hz. Ömer'in memurları arasında olan Cez' b. Muâviye'yi tanımadığını ifade etmiştir. Burada Şâfiî'nin meçhul değerlendirmesindeki temel faktörün senetteki ittisale engel olan Cez' b. Muâviye ile Becâle arasındaki ilginin bilinmemesi olduğu söylenebilir. Kanaatimizce İmam Şâfiî, Becâle'nin İbn Muâviye'nin kâtibi olduğunu teyit eden bilgiye sahip değildir. Bu nedenle rivayetini kabul etmemektedir.

İmam Şâfiî eserinin Cihad ve Cizye bölümünde, Becâle'nin rivayeti için “Becâle hadisi mevsuldur. Çünkü Becâle Ömer b. el-Hattab'a yetişmiştir ve onun bazı valilerine kâtiplik etmiştir” ifadelerini kullanır.³¹⁵ Şâfiî, Becâle'nin rivayetini meçhul demek suretiyle delil olarak kullanmazken başka bir bölümde hadisini sahih olarak değerlendirmiştir. Esasen bu çelişik bilgilerin uzlaştırılması gerekmektedir. Beyhakî'ye göre Şâfiî hadler bölümünü yazdığında Becâle kendisine meçhul bir râviyken, cihad ve cizye bölümünü yazarken vakıf olduğu ziyade bilgiler nedeniyle maruf hale gelmiştir.³¹⁶ Eldeki bölüm sıralaması dikkate alındığında bu ihtimal zayıf gözüktüğü de *el-Ümm*'ün dönemin telif geleneği gereği tertibinin Şâfiî'nin öğrencileri tarafından sonradan oluşturulması Beyhâkî'nin yorumunda isabetli olduğunu düşündürmektedir. Ebû Zür'a'nın “sika” değerlendirmesi, İbn Hibbân'ın

³¹⁴ Şâfiî, *el-Ümm*, 6/151.

³¹⁵ Şâfiî, *el-Ümm*, 4/183.

³¹⁶ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, 12/348.

es-Sikât isimli eserinde zikretmesi, iki önemli sika râvinin Becâle'den nakilde bulunması ve İmam Şâfiî'nin daha sonra rivayetini delil olarak kullanması dikkate alındığında buradaki meçhullüğün münekkite ulaşmayan bilgi nedeniyle ortaya çıktığı söylenebilir.³¹⁷

İmam Şâfiî'nin meçhul râvi değerlendirmesinde bulunurken diğer münekkitlerin görüşlerine müracaat ettiğini gösteren ve hicrî 2. asrın sonlarında münekkitlerin "meçhul" kullanımlarına işaret eden nakiller tespit edilmiştir. Bu nakillerin İmam Şâfiî'nin tâbiînün büyükleri ve orta yaşlı râvileri gibi görüşme ihtimali bulunmayan kimselere dair meçhul değerlendirmesinde belirleyici faktörün diğer âlimlerin görüşleri olduğu söylenebilir. Konu Süleym b. Abd es-Selûlî ve Hânî b. Hânî örnekleri üzerinden izah edilebilir. Şâfiî, hadis âlimlerinin Süleym b. Abd es-Selûlî hakkında meçhul değerlendirmesinde bulunduklarını aktarır.³¹⁸ İmam Şâfiî'nin hocaları ya da ricâl tenkidi alanında öne çıkan kimselerin meçhul râvi kullanımına delalet eden ifadeleri, hicrî 2. asrın ikinci yarısında cehâletin tenkit kriteri ve lafzı olarak kullanıldığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.³¹⁹

İmam Şâfiî'nin dönemin münekkitlerinin görüşlerine müracaat ettiğini gösteren bir diğer değerlendirmesi Hânî b. Hânî hakkındadır. İmam Şâfiî, tâbiînün büyüklerinden Hânî b. Hânî el-Hemedânî hakkında "kim olduğu bilinmiyor, hadis alimleri Hânî'yi tanımadıkları için hadisini sahih bulmamışlardır" ifadelerini kullanmıştır.³²⁰ Maruf olmayan kimselerden rivayet ile meşhur Ebû İshâk es-Sebî

³¹⁷ Becâle ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/437; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 4/83; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 4/8-9; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/417-418.

³¹⁸ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*, 5/24.

³¹⁹ Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in hakkında değerlendirmede bulunmadığı Süleym, İclî ve İbn Hibbân tarafından tevsik edilmiştir. İbn Hazm, Süleym hakkında meçhul demiştir. İclî ve İbn Hibbân'ın tevsik noktasında mütesahil tutumları ve diğer münekkitlerin de Süleym hakkında ta'dilde bulunmaması Şâfiî'nin Süleym hakkındaki kanaatini teyit etmektedir. Süleym'in ayrıntılı biyografisi için bk. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 4/126; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/424; *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/212; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 4/330; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 4/184.

³²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 1/207; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübra*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 7/370; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/22-23.

kendisinden hadis alan tek kişidir. İbnü'l-Medîni hakkında meçhul demiştir.³²¹ İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349), Nesâî'nin "leyse bihi be's" ifadesini, İbn Hibbân'ın *Sahih*'ine almasını, Hâkim ve Tirmizî'nin hadisini eserine almasını öne sürerek Hânî'nin maruf olduğunu iddia etmiştir.³²² İbn Ebî Hâtim Hânî'nin hoca-talebe ilişkisine değinirken râvi hakkında herhangi bir yorum yapmamıştır.³²³ Tüm veriler dikkate alındığında Hânî b. Hânî'nin rivayet ehliyetini haiz olduğuna dair güçlü bir kanaat oluşmamaktadır. İbn Hacer'in mestur kanaati de bunu teyit eder mahiyettedir.³²⁴ Hânî ve Süleym b. Abd örneğinde "hadis hocaları" gibi ifadelerle kimin kastedildiği net olarak tespit edilemese de İmam Şâfiî'nin râvinin meçhul olmasına alimlerin nezdinde tanınmayı ölçüt kabul ettiği söylenebilir.

İmam Şâfiî'nin râvideki cehâleti tespit kriterleri gerek teorik açıklamaları gerekse ricâl değerlendirmeleri çerçevesinde ele alındığında meçhul râvi ve rivayetine dair birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür. Anlaşıldığı kadarıyla İmam Şâfiî kendisinden önceki münekkitlerin marufiyet vurgusunun ilke olarak devam ettirmektedir. Zira onun konuyla ilgili ifadelerinde "hadis talebi" ve "ilim meclislerine katılma" gibi önemli iki kriter merkezde durmaktadır. Bununla birlikte İmam Şâfiî'nin bu iki ölçütü ne kastettiğine dair herhangi bir açıklamasına rastlanmaz. Diğer taraftan meçhul râvilerin tabakaları incelendiğinde İmam Şâfiî'nin yaşadığı dönemde bu râvilerin sayısında artış yaşandığı bilinmektedir. Esasen Şâfiî'nin râviyi meçhul şeklinde nitelerken "ilim talebi" ve "mücâlese" gibi kriterleri öne çıkarması, sistemli hadis rivayetine dâhil olmanın şartlarını ve sonuçlarını vurgulamasıyla ilgili olmaktadır. Zira onun açıklamaları bu şartları sağlamayan râvilerin nakil faaliyeti dışında kalarak meçhullükle nitelendiğine ve hadislerinin kabul edilmediğine işaret etmektedir.

İmam Şâfiî'nin meçhul râvilere delalet etmek üzere çeşitli lafızlar kullandığı tespit edilmiştir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu lafızlar hem nitelik hem de nicelik

³²¹ Râvinin biyografisi için ayrıca bk. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 8/229; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 5/509; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 30/145; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 4/291.

³²² Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm İbnü't-Türkmânî, *el-Cevherü'n-nakî ale's-Süneni'l-Beyhakî* (Dârü'l-Fikr, ts.), 7/227.

³²³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/101.

³²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, 501.

itibariyle hicrî 2. asırda İmam Şâfiî ile öne çıkmaktadır. Sayıca fazla olmayan bu tespitlerin sonraki döneme etkisinin anlaşılabilmesi için hepsinin görülmesi isabetli olacaktır. Aşağıdaki tablo İmam Şâfiî'ye ait meçhullükle ilgili değerlendirmelerindeki ifade zenginliğini gösterme amacıyla hazırlanmıştır.

Tablo 2: Şâfiî'nin Meçhul Râvi Değerlendirmeleri³²⁵

Râvi Adı	Şâfiî'nin Değerlendirmeleri	Râvi Adı	Şâfiî'nin Değerlendirmeleri
Abdullah b. Mevheb	ليس بالمعروف	el-Hâris el-A'ver	مجهول
Abdullah b. Nücey'	مجهول	Hânî b. Hânî el-Hemedânî	لا يعرف
Abdullah b. Ubeydullah	لا نعرفه	Mücemmi' b. Yakub	شيخ لا يعرف
Âliye bint Eyfâ'	مجهول	Murakkı' b. Sayfî	لست أعرف مرقعا
Becâle b. Abde	مجهول ليس بالمشهور	Süleyym b. Abd	مجهول
Cumhân el-Eslemî	لا أعرف	Temîm b. Tarafe	مجهول
	إسناد مجهول	Ümmü Bekre	لا أعرف

Bu tablo, hicrî 2. asrın ikinci yarısında İmam Şâfiî'nin meçhullük ifade formlarının neredeyse tamamını kullandığını göstermektedir. Zira mevcut kaynaklar, kendisinden önce ricâl tenkit geleneğinde söz konusu formların bu kadar çeşitli ve yaygın olmadığını teyit etmektedir. Öte yandan “رجل مجهول”, “ليس بالمشهور” (hadis talebiyle tanınmamaktadır), “لا يعرف” (şahsı tanınmamaktadır), “لا نعرفه” (onu bilmiyorum), “إسناد مجهول” (isnad meçhuldür) lafızlarını kullanması, Şâfiî'nin cehâletin ıstılahlaşma sürecine ivme kazandırdığını göstermektedir. Nitekim bu lafızlar hicrî 3. asır münekkitlerinin meçhul râviyi değerlendirirken sıklıkla başvurdukları ifadelerdir.

³²⁵ İmam Şâfiî'nin cehâlet tenkidi ile alakalı değerlendirmelerinde kullandığı lafızların çeşitliliğini ortaya koymak için bu tablo hazırlanmıştır. Bu nedenle, lafız itibari ile olmasa da anlam itibari ile tanınmama manasına gelebilecek bazı râviler hakkındaki kullanımlar tabloya dâhil edilmemiştir.

İmam Şâfiî öncesi kullanımlarda tesadüf edilmeyen meçhullüğü ifade eden teknik formlar, râvinin rivayet ehliyetinin bilinmemesi bağlamında kullanılmıştır. Şâfiî'nin söz konusu kullanımlara sonraki dönemlerde hadis usûlünde kazandığı anlamı yüklediği akla gelse de bu lafızların mana itibarıyla bu kadar sistematik olmadığı söylenebilir. Onun, meçhul kullanımında neyi kastettiği sorusuna râviler hakkında meçhul kullanımının tetkik edilmesi yöntemiyle cevap aranmıştır. İmam Şâfiî'nin râviler hakkındaki cehâlet kullanımları ile çoğunlukla mechûlu'l-ayn'ı kastetmediği söylenebilir. Sonraki dönemde râvinin meçhullüğünü tespitte önemli bir kriter olan tek öğrencisi olması nedeniyle râviye meçhul hükmünün verilmesi Şâfiî'nin uygulamadığı bir ölçüt gibi durmaktadır. Nitekim çalışmamıza esas teşkil eden râvilerin öğrenci sayısının genellikle üç ve daha fazla olması bu kanaati güçlendirmektedir.

İmam Şâfiî'nin daha çok irsâl ve inkıtâ kaynaklı bilinmeme durumlarına işaret ettiği esnek kullanımlar, kendisinden sonraki münekkitlerin devam ettirdiği bir kullanım olarak gözükmemektedir. Ona göre rivayetin sıhhat şartı olan ittisali meçhul râvi bozmaktadır. Ancak buradaki meçhul râviden kastın irsâl ile düşürülmüş kimse olduğunun altı çizilmelidir. Buradaki kullanımın ise meçhul râvinin teknik anlamından uzak olduğu açıktır. Bu kullanımlar ile daha çok râvinin doğruluk veya yalancılık bakımından değerlendirilememesi kastedilmiştir. Araştırmanın sonucunda Şâfiî'nin söz konusu anlama gelecek şekilde meçhul lafzının kullanılabileceği gibi mürsel rivayette irsâl edilen kişinin bilinmemesini kastettiği de söylenebilir.

İmam Şâfiî'ye göre bir râvinin meçhullüğünün hangi durumda ortadan kalkacağı çalışmamızın önemli konularından birisidir. Örneğin “onu bilmiyorum” değerlendirmesini yaptığı râvi hakkında “bize göre haberini kabul veya reddedecek bilgi bulunmamaktadır.” demek suretiyle cehâlet tespitinin gerekçesini açıklamıştır. İmam Şâfiî'nin râvinin hakkında cerh-ta'dîl olmaması nedeni ile meçhul hükmünü verdiği örnekler dikkate alındığında, ona göre meçhullüğün tespitinde münekkitlerin değerlendirmesinin olmaması belirleyici bir faktördür.

İmam Şâfiî'nin râvinin meçhul olmasına gösterdiği bir başka gerekçe ise râvinin hadis ilminde ma'ruf veya meşhur olmamasıdır. Bunu ifade etmek üzere

“ليس بالمعروف, ليس بالمشهور” formlarını kullanmıştır. Ancak bu lafızlarla kastedilen mana muğlak kalmıştır. Bu noktada İmam Şâfiî’nin ma’ruf olarak değerlendirdiği râvîlere bakılmalıdır. Ne var ki bununla ilgili kullanıma hadisi vasfetmesi dışında rastlanılmaz.³²⁶ Anlaşıldığı kadarıyla söz konusu lafızların kullanıldığı bu iki örnek, tek başına Filistin kadısı olan Abdullah b. Mevheb ve Becâle’nin hadis meclislerinde tanınmadığından dolayı hoca-öğrenci ilişkilerinin net ortaya konmasına imkân vermeyebilir. Zira bu iki örnekte de Şâfiî gerekçe olarak hocaları konumundaki kimseler ile likayı tayin edemeyişini zikretmektedir.

Son olarak, İmam Şâfiî’nin cehâlet yaklaşımı için bazı örneklerde munkatı ile meçhulün kesiştiği yerlerden bahsedilebilir. Kesin bir ayrışımından söz etmek bu veriler ışığında zor görünmektedir. Bu konuda yapılacak değerlendirmelerin bir yorum olduğu ve eleştiriden hâli olamayacağını burada ifade etmek gerekir. İmam Şâfiî, râvinin rivayet ehliyetinin bilinmemesi nedeniyle meçhul olduğunu belirtmek adına lafızlar geliştirmiştir. Bu cihetle cehâlet lafızlarının daha sistemli kullanıldığı hicrî 3. asır münekkitlerine terminolojik açıdan önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

2.1.3. Yahyâ b. Maîn: Lügavî Kullanımdan İstılaha

158/775 senesinde dünyaya gelen Yahyâ b. Maîn, doğum yeri olan Bağdat ve yakın çevresinde ilk tahsilini aldı. Yahyâ b. Maîn’in dönemin ilmi geleneğine uygun olarak kendi bölgesindeki hoca ve alimlerden istifade ettikten sonra diğer ilim merkezlerine yolculuklar gerçekleştirmişti.³²⁷ Bu ilmi yolculuklar ve orada karşılaştığı önemli simalar, aynı zamanda hicrî 3. asır ve söz konusu bölgede ilmî hareketliliği ricâle dair bilgilerin intikalini de görme imkânı verir. İlk ilmî seyahatini 176/792 senesinde on sekiz yaşındayken Kûfe’ye gerçekleştirdi. İbn Maîn’in tercihi, Kûfe’nin Bağdat’a yakınlığı ve ilmî açıdan elde ettiği konumun

³²⁶ Şâfiî, *el-Üm*, 7/344.

³²⁷ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bağdadî, *Târîhu Bağdat*, 16/263-279; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 9/123-137; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 11/280-288; Cemal Ağırman, *Yahyâ b. Maîn ve Ebu Abdillâh Ahmed b. el-Hasan es-Sûfî’nin Yahyâ’dan Rivayet Ettiği Hadis Cüz’ü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988); Mustafa Işık, *Yahyâ b. Maîn ve Hadis İlmindeki Yeri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991); Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/256-257.

etkisini akla getirmektedir.³²⁸ Daha sonra İbn Maîn, ilmî seyahatlerini Basra ve Vasıt'a gerçekleştirmiştir. İlmî seyahatler yaptığı diğer şehirler arasında Rusâfe (Bağdat), Mekke, Medine, Horasan, Rey, Nehrevan, Harran, Remle, Misis (Masîsa), Mısır, Şam, Humus ve San'a bulunmaktadır.³²⁹ İbn Maîn'in muhtelif beldelere ilmî yolculuklar yapmak suretiyle çeşitli âlimlerden hadis alma ve aktarma fırsatının yanında oldukça geniş bir râvi kitlesi hakkında da bilgi elde etme imkanı bulduğu söylenebilir. Zira ilk neslin önde gelen isimlerinden olan İbn Maîn, pratik sahada sadece belirli bir bölgenin râvileri hakkında değil bütün râviler hakkında görüş beyan etmesi bu tespiti doğrular niteliktedir.³³⁰

Yahyâ b. Maîn'in hocaları arasında Vekî' b. Cerrâh, Mu'temir b. Süleyman, Hişam b. Yusuf, Yezîd b. Harun, Ebû Nuaym, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî, Duhaym ve Saîd b. Ebû Meryem gibi isimler yer alır. Öğrencileri arasında Buhârî, Müslim b. Haccâc, Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zûr'a er-Râzî, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, akranlarından Ahmed b. Hanbel, İbn Sa'd, Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi isimler yer almaktadır.³³¹ Yahyâ b. Maîn'in hadislerin sahih ve mevzu olanı ile illetlerini tespit etme noktasında hadis ilminde elde ettiği uzmanlığa delalet eden pek çok nitelendirme bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en açık olanı "İmâmu'l-cerh ve't-ta'dîl" (cerh ve ta'dîl ilminin önderi) ifadesidir.³³²

Yahyâ b. Maîn'in görüşleri öğrencileri tarafından günümüze intikal etmiştir. Zira kendisi, hadis alanındaki bilgilerini kitap şeklinde telif etmeyi hoş karşılamamıştır.³³³ Görüşlerini derleyen eserler arasında talebesi Abbas b.

³²⁸ Kûfe'nin bu dönemdeki ilmî hayatıyla ilgili bk. Şeref Mahmûd Muhammed Selmân el-Kudât, *Medresetü'l-hadis fi'l-Kûfe* (el-Câmi'âtü'l-Ürdüniyye, Doktora Tezi, 1400/1980); Hüseyin Kahraman, *Kufe'de Hadis -İlk Üç Asır-* (Bursa: Emin Yayınları, 2006).

³²⁹ Yahyâ b. Maîn'in ayrıntılı biyografisi ve rihleleri hakkında detaylı bir çalışma için bk. Muhammed Sadık Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 55-68.

³³⁰ Söz konusu tespiti İbn Maîn'e ait olmakla birlikte cem ve terkibi talebesi Dûrî'ye (ö. 271/884) ait olan et-Tarih isimli kitabın ravileri yaşadıkları bölgelere göre tasnif edilmiş olması teyit eder mahiyettedir. Dûrî rivayetinin şehirlere göre tasnifi için bk. Mustafa Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016), 112-113.

³³¹ Hoca ve öğrencileri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'îr-ricâl*, 31/543-547.

³³² İbn Maîn'in hadis ilmindeki konumu ile ilgili bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/126-129.

³³³ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/220.

Muhammed ed-Dûrî tarafından derlenen *et-Târîh (et-Târîh ve'l-'ilel)*, İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî'nin aktardığı *Suâlâtü İbni'l-Cüneyd*, Ahmed b. Muhammed b. Muhriz'in derlediği *Ma'rifetü'r-ricâl* yer almaktadır. Bunun yanında *Târîhu 'Osmân b. Sa'id ed-Dârimî 'an Ebî Zekerıyyâ Yahyâ b. Ma'in fi tecrîhi'r-ruvât ve ta'dîlihî* ve *Min kelâmi Ebî Zekerıyyâ Yahyâ b. Ma'in fi'r-ricâl* isimli eserler ilave edilebilir.³³⁴

2.1.3.1. Meçhul Râvi Tespit Yöntemi

Yahyâ b. Maîn hicrî 3. asrın ricâl tenkidini zirveye taşıyan isimlerden biridir. İbn Maîn, râvinin adâlet ve zabtını tespit edip rivayet ehliyetini ortaya koymak üzere birtakım yöntemler takip etmiştir. Ancak söz konusu yöntemler hakkında müstakil açıklamaları bulunmadığı için onun meçhul kabul ettiği râvilerin biyografilerinden hareketle birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Esasen erken dönem ricâl münekkittlerinin özellikle hicrî 3. asırdaki tenkit üslubunu yansıtan kısa ve gayr-ı müfesser ifadeleri, Yahyâ b. Maîn'in râvi biyografilerinde de kendisini göstermektedir. Bununla birlikte İbn Maîn'in tanımadığı râviler hakkında öğrencilerinin sorularına verdiği kısa cevaplar, meçhul râvileri tespit yöntemini anlamak için yeterli değildir.

İbn Maîn'in râvinin cehâletiyle ilgili değerlendirmeleri genellikle soru-cevap şeklindedir. Bazı râviler için her ne kadar kendisine sorulan sorulara “لا أعرفه” demekle yetinse de talebeleri ile gerçekleşen bu diyalog sürecindeki bazı noktalar dikkate değerdir. Bu başlıkta İbn Maîn'in genellikle öğrencilerinin kendisine sorduğu sorulara verdiği cevaplar dikkate alınarak onun râvideki meçhullüğü tespit ederken kullandığı üslup ele alınacaktır. Zira söz konusu açıklamalar, İbn Maîn'in râvinin meçhullüğünü tespitten önce riayet edilen birtakım sistemli bilgileri görme imkânı sağlaması bakımından önemlidir. Böylece onun râvideki meçhullüğü tespit yöntemi ile ilgili bazı çıkarımlar yapılabilecektir.

³³⁴ Eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilâflı ve Garib Lafızlar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 213-225.

Bir râvi hakkında değerlendirme yapabilmek için öncelikle onun tabakası, hoca-öğrenci ağı, yaşadığı bölge gibi bazı bilgilerin tespit edilmesi gerekmektedir. Zira râvinin tanınmasında bu verilerin önemi tartışılmazdır. Nitekim münekkitler, hüküm verip insanlara deklare edeceği râviler için kapsamlı bir veriye sahip olmayı önemsemektedirler.

Bir râvinin isim ve rivayetlerindeki kapalılığı kaldırıp bazı noktaları açıklığa kavuşturanlar, bazen münekkidin talebeleri olmaktadır. Nitekim farklı âlimler ve ders halkalarından beslenen bu talebelerin münekkit hocadan daha fazla bilgi edinmeleri mümkündür. Meçhul râvi kullanımları tetkik edildiğinde öğrencilerin İbn Maîn'e "Falandan rivayet edip, filanın da kendisinden rivayette bulunduğu kişi kimdir?" veya "Fılanın arkadaşı falan kimdir?" şeklinde sorular yönelttiği görülmektedir.³³⁵

İbn Maîn, sadece isim bilgisi ile ona yöneltilen bazı râvilerin hoca-talebe ilişkisini öğrencisinden bizzat kendisi talep etmiştir. Örneğin; İbnü'l-Cüneyd, Yahyâ b. Maîn'e Musâ b. Rebî'a hakkındaki kanaatini sorar. İbn Maîn, kanaatini serdetmeden önce "Ondan kim rivayet etti?" der. Bunun üzerine İbnü'l-Cüneyd, "Yahyâ b. Saîd" deyince, İbn Maîn "Onu tanımıyorum" cevabını verir.³³⁶

İbn Maîn'in diyaloglarından râvinin öğrenci ağının münekkidin kanaatini ne denli etkilediği açıkça görülür. Bu bağlamda zikredilebilecek örnekler arasında Ebû Nüheyk yer almaktadır. Nitekim talebesi Dûrî, kendisinden Katâde'nin rivayette bulunduğu Ebû Nüheyk'in durumunu sorunca İbn Maîn, "هو عندي الذي" (O, bence kendisinden Hüseyin b. Vâkîd'in naklettiği şahıstır. Şayet böyle değilse ben onu tanımıyorum) şeklinde mukabelede bulunur.³³⁷ Burada İbn Maîn'in, Ebû Nüheyk'in talebeleri arasında Katâde'nin olduğu ile ilgili veriye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Böylece cerh-ta'dîlde sistematik bir üsluba sahip İbn Maîn, râviyi tanınmayan kimseler arasında zikretmiştir.

³³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/261, 9/384.

³³⁶ İbnü'l-Cüneyd, *Suâlat*, no. 581

³³⁷ Dûrî, *Târîh*, no. 4256.

İbn Maîn'in öğrencilerinin, hadis çevresinde maruf olmayan râvileri tanımak için oldukça çaba sarf ettikleri bilinmektedir. Zira Dârimî ile hocası İbn Maîn arasında geçen şu diyalog, bu çabayı ortaya koyan örneklerden biridir: Dârimî, Yahyâ b. Maîn'e "Süfyân b. Hişâm el-Merrûzî'yi tanıyor musun?" diye sorar. O "Hayır" cevabını vermesi üzerine Dârimî şöyle der: "Bize İbn Büreyde tarikiyle gelen hadisi el-Heyssem b. Hârice'den tahdis etti ve ona Ebû Mücâhid denilir." Bunun üzerine Yahyâ b. Maîn, yine onu tanımadığını ifade eder.³³⁸ Dârimî, hocasının râviyi tanımama sebebinin veri eksikliğinden olup olmadığından emin olmak için râvinin yer aldığı senedi, öğrencisi ve künyesi gibi bilgileri hocasına tasrih eder.

İbn Maîn'in gerçekleştirdiği ilmî seyahatler vasıtası ile bölge râvilerini ve rivayetlerini elde etmede ileri düzeyde bir münekkit olduğu bilinmektedir. İbn Muhriz, hazır bulunduğu bir mecliste İbn Maîn'e Hüşeym'in nakilde bulunduğu Ebu'l-Cehm'in sorulduğunu nakleder. Bunun üzerine İbn Maîn "ما أدري مَنْ هو لا" (Kim olduğunu bilmiyorum; Vâsıt halkından onu tanımıyoruz.) şeklinde cevap verir.³³⁹ İbn Maîn'in Hüşeym'i Vâsıt ehli arasında tanımadığını ifade etmesi, öğrencisi olarak zikredilen bu kişinin memleketinin Vâsıt olması ile ilgili olabilir.

Münekkitlerin temel hedefi, hadisin sıhhatini tespittir. Bunun yapılabilmesi içinde merkezde bulunan unsurlardan birisi, rivayetin senedidir. Râvinin adâlet ve zabtını tespit etmek isteyen münekkit, hoca-talebe ağını net bir şekilde ortaya koymak durumundadır. İbn Maîn'in meçhul râvi tespitlerinde istifade edilen İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve 't-ta'dîl* isimli eserinde, râvinin hoca-öğrenci, bazen yalnız hoca bazen de sadece öğrenci kısmında boşluk bırakılması dikkat çekicidir. Nitekim Husayn el-Cu'fî'nin hoca ve öğrencisi ile Abdulcebbâr b. Vehb el-Kûfî'nin öğrencisi, buna örnek olarak gösterilebilir.³⁴⁰

³³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 4/229.

³³⁹ İbn Muhriz, *Ma'rife*, 1/77

³⁴⁰ Örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 2/221, 3/200, 3/590, 6/33, 8/15.

Yahyâ b. Maîn'in râvilerin kimlik ve tabakası noktasında geniş bir donanıma sahip olduğunu, günümüze ulaşan bazı eserlerdeki bilgiler göstermektedir. Söz konusu kaynaklarda, Büreyde'nin künye ve kabilesini,³⁴¹ Temîm ed-Dârî'nin künyesinin Ebû Rukayye olduğunu³⁴² ve Abdurrahman b. Safvân'ın sahâbî olmadığını,³⁴³ açıklaması bu minvaldeki örneklerdendir. Ayrıca Ebu'l-Heysem'in isminin Süleyman b. Amr,³⁴⁴ Hüseyim'in künyesinin Ebû Sâsân,³⁴⁵ Ömer b. el-Hakem'in lakabının Sevbân olduğu³⁴⁶ yine bunlardan öğrenilmektedir. Netice itibarıyla râvilerin hoca-talebe ağına açıklık getiren izahlar, söz konusu donanıma işaret eden veriler arasında zikredilebilir. Yahyâ b. Maîn'in râvi kimlikleri hakkında ne kadar müdakkik bir âlim olduğunun anlaşılması için şu anekdotu aktarmanın yeterlidir: *Suâlâtü İbnü'l-Cüneyd* isimli eserde, kendileri sika olmakla birlikte başka eserlerde pek bilgi bulunmadığından dolayı "meçhul" olarak nitelendirilen râviler hakkında bilgi vermesi, İbn Maîn'in ricâl tenkidindeki râvi kimlik tespitini ve dolayısıyla rivayet ehliyetini ortaya koymadaki katkısını sarih bir şekilde göstermektedir.³⁴⁷

Yahyâ b. Maîn ile öğrencileri arasında gelişen diyaloglar, meçhul râvilerin tespitinde takip edilen sistematik bir süreci ortaya koymaktadır. Râviler, kimlik bilgileri, seneddeki konumu, rivayetleri ve bölgesi gibi verilerin netleştirilmesinden sonra meçhul şeklinde nitelendirilmektedir. Bu durum, râvi hakkında geliştirilen detaylı bir sürece işaret etmektedir. Burada, söz konusu süreçten sonra İbn Maîn'in, râvi hakkında meçhul tespitine nasıl vardığı sorusunun cevabı aranmalıdır. Öncelikle râviyi görme imkânı olduğu bir zaman diliminde yaşayıp yaşamadığının tespiti, konu hakkında bazı çıkarımlara fırsat verecektir.

Aşağıdaki tablo, İbn Maîn'in meçhul râvilerle muâsarât ilişkisini ortaya koymak maksadıyla hazırlanmıştır:

³⁴¹ İbnü'l-Cüneyd, *Suâlât*, no. 23.

³⁴² İbnü'l-Cüneyd, *Suâlât*, no. 50.

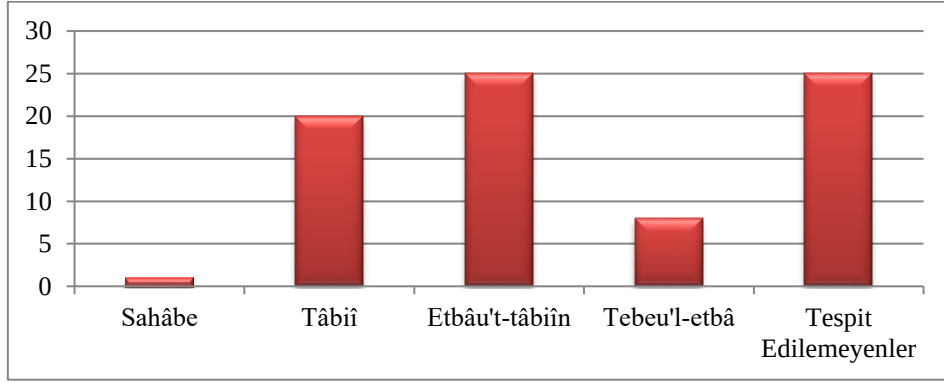
³⁴³ İbnü'l-Cüneyd, *Suâlât*, no. 21.

³⁴⁴ İbnü'l-Cüneyd, *Suâlât*, no. 633.

³⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 5/28.

³⁴⁶ İbnü'l-Cüneyd, *Suâlât*, no. 648.

³⁴⁷ Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar", 219.



Şekil 12: Yahyâ b. Maîn'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı

Grafikteki bilgileri yorumlamaya geçmeden önce Yahyâ b. Maîn'in tabakası ve muâsarât imkânı olan tabakaya değinmek isabetli olacaktır. Zira grafiğin hazırlanma amacı olan münekkit ile meçhul râvi arasındaki çağdaşlık ilişkisi, bu zeminde anlaşılabilir. Yahyâ b. Maîn, vefat tarihi itibariyle hicrî 3. asır âlimi olsa da 158/775 tarihinde doğduğu dikkate alındığında, ilmî hayatının önemli bir kısmının hicrî 2. asrın son çeyreğinde geçtiği anlaşılmaktadır. Esasen bu dönem, aralarında hocalarının da yer aldığı etbâu't-tâbiîn ve tebeu'l-etbâ neslinin bir arada yaşadığı bir zaman dilimidir. Bu bilgiler ışığında grafikteki veriler yorumlandığında, Yahyâ b. Maîn etbâu't-tâbiîn ve tebeu'l-etbâ tabakasında yer meçhul râvilerle muâsır olduğu görülecektir.

Grafikte İbn Maîn'in, tâbiîn tabakasındaki kişileri meçhul olarak değerlendirdiği görülmektedir. Etbâu't-tâbiîn tabakasındaki bazı meçhuller de bu sayıya ilave edildiğinde İbn Maîn'in, sayıca az olmayan bir râvi grubu ile ilgili meçhul değerlendirmesinde bulunmuş olduğu söylenebilir. İbn Maîn'in söz konusu râvilerle muâsır olmaması, cehâlet tespitinde hangi verileri esas aldığı sorusunu akla getirmektedir. Tespitlerinde hocalarının etkili olduğu dile getirilebilir. Başka bir deyişle İbn Maîn'in göremediği, râvilerin meçhul olduğu bilgisini hocalarından alması ihtimalinden bahsedilebilir.

Yahyâ b. Maîn'in, cerh-ta'dîl yönteminde hocalarından istifade ettiğine dair açıklamalara rağmen onun meçhul râvi tespitlerinde bunu teyit eden bir kayda tesadüf edilmemiştir. Onun, İmam Mâlik'in cehâlet tespitini izah eden yaklaşımı dışında konuyla ilgili bir örnek vermek oldukça zordur. Çünkü meçhul râvi

tespitlerinde hicrî 2. asır münekkitleri veya hocalarına herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Bu tablo, daha önce de ifade edildiği üzere hicrî 2. asır münekkitlerinin değerlendirmedeği râvi grubunu cerh-ta'dîl etme iş yükünü üstlendiklerini gösteren bir tablo olarak yorumlanabilir. Nitekim İbn Maîn'in, râvinin tanınmadığı ile ilgili görüşlerini bir atıf yapmaksızın zikretmekle yetinmesi, daha önceki dönem âlimlerince haklarında bir şey söylenmemiş râvileri, sıfırdan kendi içtihadı ile değerlendirdiği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu durumun, ricâl tenkit ilminin gelişim süreci ile uyumlu olduğu ifade edilebilir

Ricâl tenkit pratiği her ne kadar kendi ilkeleri çerçevesinde meçhul râviyi tespit ettiğini gösterse de İbn Maîn, meçhul râvi tespitlerinde kullanmış olduğu bazı formlar, bu yargıya kendi dönemindeki münekkitlerin veya hocalarının da sahip olduğunu akla getirmektedir. “لا نعرفه، لا يعرفونه، لا يُعرف” gibi mübhem bırakılmış ifadeler, bu görüşü teyit etmektedir. Zira İshak b. Mansûr'un Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'e, el-Hirmâs b. Habîb isimli râviyi sorunca “لا نعرفه” demesi konuya bir açılım sağlamaktadır.³⁴⁸ Nitekim burada kastedilen kişinin, Yahyâ'nın akranı Ahmed b. Hanbel olduğu açıktır. Yine İbn Ebî Hayseme, babası Ebû Hayseme ve Yahyâ b. Maîn'e Eş'as b. Osman ile ilgili kanaatlerinin sorulduğunu nakleder. Verdikleri cevabı ise “لا نعرفه” şeklinde olduğunu aktarır.³⁴⁹ Bu nakle göre Yahyâ b. Maîn'in, râvinin tanınmamasında akranlarının görüşünü yansıttığı söylenebilir. Ne var ki diğer kullanımlarda, bahse konu olan iki örnekteki gibi Yahyâ b. Maîn'le birlikte râvinin tanınmadığını kimlerin ifade ettiği sarih değildir. Benzer şekilde İbn Muhrîz, Ebû İbrahim el-Eşhelî'nin tercemesinde İbn Maîn'den naklen, “Onu tanımıyorlar” ifadesine yer vermesi, konuya örnek olarak zikredilebilir.³⁵⁰ Yine İbn Maîn'in, Eş'as b. Osman et-Temîmî ve Abdullah b. Abdullah el-Esved ile ilgili “لا نعرفه”³⁵¹ İsâ b. Yezdâd hakkında ise “لا يُعرف”³⁵²

³⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/118.

³⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/276.

³⁵⁰ Beşşar Avvad Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadis ve ilelihi* (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslami, 1430), 5/201.

³⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/276, 5/92.

³⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/291.

lafzını kullanması, aynı minvaldedir. Bu örneklerde kimi kastettiği sarîh olmamakla birlikte İbn Maîn'in, kendi dönemindeki otoritelerin râvi hakkındaki kanaatini yansıttığı ve kendi yargısını daha güçlü bir hale getirdiği söylenebilir.

Grafik'teki dağılım, Yahyâ b. Maîn'in görme ihtimali olmadığı kimselerle ilgili cehâlet konusunda hükme varırken, rivayet malzemesinden hareketle bir kanaat ortaya koyduğunu akla getirmektedir. Bir münekkidin râvinin hadis ehliyeti ile ilgili kanaat serdedebilmesi için rivayet malzemesi ve râvinin öğrenci sayısı, dönemsel açıdan zorunluluktur. Nitekim Yahyâ b. Maîn'in kendisinden önceki münekkitlerin değerlendirmedeği râvilerin bir kısmı, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn tabakasında yer almaktadır. İbn Maîn'in bu râvilerin çoğunu görme ihtimali yoktur. Böyle bir durumda râvinin, adâlet ve zabtını ortaya koymak için başka verilerden istifade etmek zorunda olduğu açıktır. Bahse konu verilerden birisi, râviden gelen nakiller, diğeri ise öğrenci sayısıdır. Özellikle râviden gelen nakillerin yeterli oranda olması, râvinin adâleti ve zabtı hakkında genel bir kanaat ortaya koymada önem arz etmektedir. Bununla ilgili detaylı bilgi, ileriki başlıklar altında verilecektir. Burada, İbn Maîn'in rivayet malzemesinden hareketle râvi hakkında yargıda bulunması ile herhangi bir teorik izahının olmaması, meçhul râvi biyografilerinde tek bir ifade ile yetinip ilave lafızlar ile söz konusu yöntemi kullandığının tespit edilemediğini söylemekle yetinilecektir.

Münekkitlerin, râvinin rivayet ehliyetini tespit için öğrencilerinin “Falanca hadisi nakleden şu râvi” kalıbıyla soru yönelttiği görülmektedir. Nitekim İbn Maîn'in tanımadığı râviler örneğinde bu kullanımlara tesadüf edilmiştir. İbn Maîn, bazı yerlerde râvileri tanımadığı gibi rivayetlerini ve yer aldıkları isnadları bilmediğini ifade etmiştir. Bu kullanımlar, İbn Maîn'in tanımadığı râvilerin az ve bilinmeyen nakiller serdeden kimseler olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin; Nasr b. Ali el-Cehmî'nin “el-Haccâc → Dâvud → Abbâd b. Râşid” isnadıyla Ebû Hüreyre'nin annesinin cenazesi ile ilgili rivayetini naklettiği Yusuf b. Yakub, İbn Maîn'e sorulur. Bunun üzerine Yahyâ b. Maîn, Yusuf b. Yakub için “Yusuf b. Yakub'u tanımıyorum ve bu isnadı bilmiyorum; hadisin bir değeri

yoktur” demiştir.³⁵³ Yine İbn Maîn’in tanımadığı bazı râvilerin hadisleri için de aynı ifadeyi kullandığı ve râviler arasında Büceyr b. Ebî Büceyr,³⁵⁴ Sümâme/Kudâme b. Külsûm’ün³⁵⁵ yer aldığı bilinmektedir.

İbn Maîn’in, isnad bilgisindeki öğrenci sayısından az da olsa meçhul değerlendirmesinde bulunmuştur. Meçhul değerlendirmelerinin analizi yapıldığında, sınırlı sayıda bulunan ilave açıklamalı formları arasında “Ondan falandan başkası rivayet etmedi; onu tanımıyorum ve ona ait sadece bu hadis rivayet edildi.” ifadeleri yer almaktadır.³⁵⁶ İki elin parmaklarını geçmeyecek sayıda kullandığı bu ifadeler, onun öğrenci sayısını birinci düzeyde etkili kabul etmediğini göstermektedir. Konunun, cehâlet yaklaşımı başlığı altında daha detaylı ele alınması, aynı zamanda tespit yöntemindeki bazı noktaların daha net anlaşılmasına katkı sunacaktır.

2.1.3.2. Meçhul Râvi ile İlgili Yaklaşımı

Ricâl âlimleri, meçhullüğü "لا أعرفه، لا يُعرف" gibi lafızlarla ifade etmişlerdir. Münekkitlerin, meçhul râvileri değerlendirirken kullandıkları tabirlerin tespit edilmesi, sonraki dönemde yapılan tanımlara ne kadar yansıdığını takip imkânı sağlamaktadır. Hicrî 3. asırda ricâl ilminde etkin konuma sahip Yahyâ b. Maîn’in meçhul râvi yaklaşımı, bu tabirler üzerinden izah edildiğinde diğer münekkitlerin, cehâlet yaklaşımı ile benzediği ve ayrıştığı yönler de netleşecektir. Ortaya konan yöntemlerden tartışmalı olan “râvinin öğrenci sayısının fazlalığı, râviden sika kimselerin rivayet etmesi” gibi hususlardan hangi görüşü ne ölçüde benimsediği, ricâl ilminde yetkin bir münekkidin meçhul râvinin muhtevasını belirleme etkisi açısından önemlidir.

Malum olduğu üzere râvilerin hadis ehliyeti, adâlet ve zabt gibi iki önemli sahadaki araştırmalar neticesinde netleşmektedir. Aynı zamanda râvinin adâletinin nasıl tespit edildiği, böylece râviden cehâletin ne zaman kalkacağı meselesinde ele

³⁵³ İbnü’l-Cüneyd, *Suâlât*, no. 64.

³⁵⁴ İbn Tahmân, *Suâlât*, no. 56

³⁵⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî du‘afâ’i’r-ricâl*, 2/322.

³⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/286.

alınacak ilk konu râvinin şöhretidir. Bununla râvinin tanınması, bazen hadis ilmi ile ilgilenmesi bazen de hadiste muksirundan olması kastedilebilir.³⁵⁷ Ne var ki Yahyâ b. Maîn'in bu kriterle ilgili kapsamlı bir açıklaması tespit edilememiştir. Ancak onun ricâl pratiği incelendiğinde tanımadığı râvilerin az rivayetinin bulunması, râvinin bazen bir veya ikiye düşecek kadar az sayıda öğrencisinin olması ve hocaları veya bir üst nesildeki münekkitlerin râvi hakkında herhangi bir cerhta'dilde bulunmaması İbn Maîn'in cehâletle nitelediği kimselerin hadis ilminde tanınmayan kimseler olduğunu düşündürmektedir.

Râvinin tanınır olması için sonraki dönem âlimlerinden İbn Abdülber ve Bikâî gibi âlimlerin, hadis ilmi dışında başka alanlardaki tanınırlığın, râviden cehâleti kaldıracağına dair ifadelerine daha önce temas edilmişti.³⁵⁸ Yahyâ b. Maîn'e göre ise râvinin başka alanlarda tanınır olması, ricâl ilminde râvinin meçhullüğünü kaldıran bir vasıftır. İbn Maîn'in "tanımıyorum" dediği bazı kimseler, "kadı, kurra" gibi hadis ilmi dışında başka alanlarda maruf râvilerden oluşmaktadır. Nitekim İbn Maîn, Seyyidü'l-Kurrâ diye nitelenen Muhammed b. Abdulaziz et-Temîmî, yine ilk kurrâlardan kabul edilen Evs b. Dam'ac el-Kûfî el-Hadramî ve Filistin kadısı olan Abdullah b. Mevheb el-Filistînî hakkında "onu tanıımıyorum" ifadesini kullanmıştır.³⁵⁹ Râvi ile ilgili bu vasıfları bildiği halde İbn Maîn'in söz konusu değerlendirmeyi yapması, tanınmamakla kastının buradaki kişilerin rivayet ehliyetlerini bilmediğini başka bir deyişle cehâletü'l-hâl ile ilgili hükmü kastettiğini düşündürmektedir.

Yahyâ b. Maîn de çağdaşı olan diğer münekkitler gibi dönemsel açıdan zorunluluk kabul edilebilecek bir durumu, meçhul râviler üzerinden yaşadığı görünmektedir. Zira tanımadığı râviler, kendisinden önce haklarında herhangi bir hükmün verilmediği kimselerden oluşmaktadır. Bu durumda bazı kriterlerin kendileri tarafından vazedilmesi sorumluluğunu üstlendikleri söylenebilir. Yahyâ b. Maîn'in meçhul râvi yaklaşımını ortaya koyarken dikkate alınacak hususlardan birisi de râvi hakkında bir tezkiye veya cerhin yapılmamış olmasıdır. Nitekim bir

³⁵⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için tezin "Şöhret" başlığına bakılabilir.

³⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için çalışmanın birinci bölümünde "şöhret" alt başlığına bakılabilir.

³⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/304, 5/174, 8/6.

râvi hakkında herhangi bir cerh veya ta'dîlin yapılmış olması, ona meçhul denilmesini engellediği gibi rivayet ehliyetinin bilinmesini de sağlar.

Konuyla ilgili tespitler incelendiğinde İbn Maîn'in, meçhul olarak nitelediği kimseler hakkında seleflerinin değerlendirilmesine tesadüf edilmemiştir. Bu durum, hicrî 3. asır ricâl tenkidindeki münekkitlerin iş yükü bakımından geçerli olan pozisyonun, meçhul denilen râvi grubu için de söz konusu olduğunu göstermektedir.

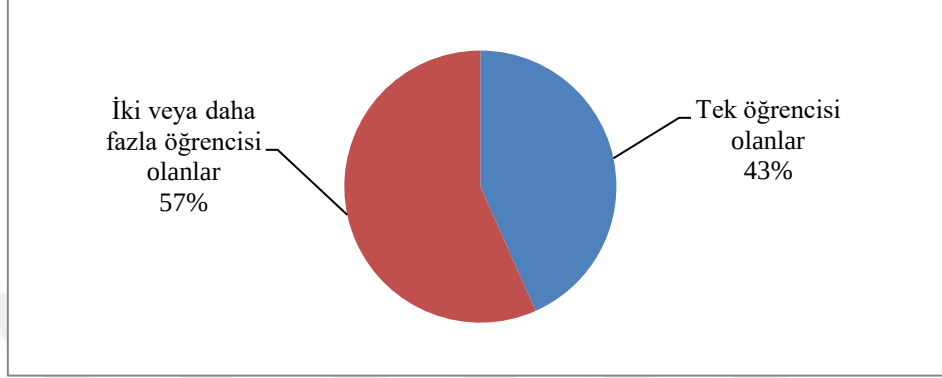
Bir râvinin tanınır olması veya meçhullüğünün ortadan kalkması için gerekli olan şartlardan birisi de râviden nakilde bulunan öğrenci sayısıdır. Âlimler arasında tartışmalı olan bu yaklaşımın İbn Maîn tarafından benimsendiğine dair herhangi bir açıklaması tespit edilememiştir. Meçhul râvi biyografilerindeki pratiğine bakıldığında İbnü'l-Medînî gibi tek öğrencisi olduğunu ifade edip meçhul hükmü verdiğinin örneklerine rastlanılmamıştır. Ancak râvi değerlendirmelerinde, gayr-ı müfesser bir terminoloji kullanan İbn Maîn'in, nadir de olsa meçhul hükmünü vermeyip sadece tek öğrencisi olduğunu ifade ettiği râviler bulunur. "Filandan başkası ondan rivayette bulunmadı" şeklindeki ifadelerin, meçhul râvinin tanınmama gerekçesi olarak kabul edilip edilmeyeceği, ileri düzey tetkiki gerektirmektedir.³⁶⁰ Bu kullanımın, meçhul râviye delalet edip etmediği "cehâlet terminolojisi" başlığı altında incelenecektir. Burada İbn Maîn'in "Filandan başkası ondan rivayette bulunmadı" formuyla nitelediği sınırlı sayıdaki kimselerin,³⁶¹ tek râvisi olan kimselerle az hadisi olanları bir araya getiren vuhdan türü eserlerde yer aldığı söylenmekle yetinilecektir. Söz konusu tablo, ilk bakışta Yahyâ b. Maîn'in yalın bir şekilde kullandığı "Filandan başkası ondan rivayette bulunmadı" ifadesiyle cehâlete hükmetmesi, kabul edilebilecek bir durum olmadığını ortaya koymaktadır.

İbn Maîn'in çağdaşları olan İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'in râvinin, kendisinden nakilde bulunan öğrenci sayısının belirleyici kabul edildiğine dair açıklama ve kullanımları bilinmektedir. Ne var ki İbn Maîn'in, bu konudaki öğrenci sayısını çoğu zaman belirleyici bir ilke olarak benimsemediğinin altı çizilmelidir.

³⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/272, 4/395, 6/61.

³⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/272.

Bu durumu daha net görebilmek amacıyla rastgele seçilmiş otuz râvi tercemesi, öğrencileri bakımından tetkik edilmiştir. Konuyla ilgili diğer ricâl kaynakları taranarak genel bir çerçeve oluşturulmuş, bu vesile ile İbn Maîn'in öğrenci sayısını dikkate alma düzeyini görebilmek için aşağıdaki grafik hazırlanmıştır:



Şekil 13: Yahyâ b. Maîn'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Öğrenci Sayısına Göre Dağılımı

Grafiğe göre İbn Maîn'in cehâlet tespitlerinin yarıdan fazlası, iki veya daha fazla öğrencisi olan meçhul râvilerden oluşmaktadır. Buradan hareketle cehâlet yaklaşımında, râvinin öğrenci sayısını birincil düzeyde bir kriter olarak görmediğini ortaya koymaktadır. Sonraki dönemde oluşmuş cehâlet ayırımına göre ifade edilecek olursa İbn Maîn'in cehâletü'l-ayn kavramından çok cehâletü'l-hâl'e işaret ettiği söylenebilir.

Hicrî 3. asrın ilk yarısında ilmi faaliyetlerini sürdüren Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitlerin görme ihtimali olmadığı tâbiîn tabakasındaki râvileri değerlendirdikleri bilinen bir husustur.³⁶² Böylesi bir durumda hakkında daha önce cerh-ta'dîl yapılmamış kimseler için münekkidin kullanacağı en önemli verilerden birisi de rivayet malzemesidir. Bu rivayet malzemesi üzerine çeşitli yöntemler ile çalışan münekkitler, râvi hakkında görüşlerini beyan ediyorlardı. Ancak burada sürecin kompleks ve çok yönlü tetkik gerektiren uzun soluklu bir çabanın ürünü olduğunun altı çizilmelidir. Münekkit, üstlendiği ilmi sorumluluk gereği râvinin birkaç rivayetinden hareket etmek suretiyle yargıda bulunmayı tercih etmemiş belli bir oranı esas almıştır.

³⁶² Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği*, 108; Topgül, *Rivayetten Râviye*, 145.

Yahyâ b. Maîn, yeterli verinin olmadığı râvileri isnad üzerinden değerlendirdiğine dair bazı veriler bulunmaktadır. Söz gelimi Abdurrahman b. Adem’in rivayet ehliyetini soran Dârimî’ye “Onu tanımıyorum” dediğini ifade etmiştir.³⁶³ Ancak başka bir yerde hadisini nakleden İbn Maîn, “Bu hadisten başka Abdurrahman b. Adem’den bir şey işitmedik” demiştir.³⁶⁴ İbn Maîn’in bu iki ifadesi birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu râvinin rivayet azlığı nedeniyle bir hükme varamadığını söylemek mümkündür.

Yahyâ b. Maîn’in râviyi tanımama nedeninin rivayet azlığı olduğuna bazı münekkitlerin tespitlerinde rastlamak mümkündür. Bunlar arasında görüşlerinin günümüze ulaşmasında önemli payı olan öğrencisi Dârimî’nin izahı zikredilebilir. İbn Maîn, Abdullah b. Selm el-Bâhilî hakkında “لا أعرفه” (onu tanımıyorum) demiştir. Ancak öğrencisi Dârimî, Kavârîrî’den Zührî ve İbn Avn’ın arkadaşı olan İbn Selm’in hadisnin az olduğunu nakletmiştir.³⁶⁵ Bu bilgi, hocası İbn Maîn’in râvinin hadis azlığı nedeniyle hakkında bir kanaat hâsıl olmadığına işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bu alanda açıklamalarda bulunan diğer bir münekkit de İbn Adî’dir. *el-Kâmil* isimli eserinde İbn Maîn’in cehâletle ilgili tespitlerine sıkça atıfta bulunan İbn Adî, onun râviyi tanımamasıyla ilgili bazı çıkarımlarda bulunmuştur. Bunlar arasında öne çıkan husus, İbn Maîn’in, rivayetlerinin azlığı sebebiyle söz konusu râvi grubunu tanımamasıdır. İbn Adî’nin açıklamalarına yönelik ilk örnek, Âsım b. Süveyd’in tercemesinde yer almaktadır. Nitekim İbn Adî, Yahyâ b. Maîn’in râvi hakkındaki “لا أعرفه” değerlendirmesine atıfta bulunduktan sonra, bu durumu “Hadisi az olduğu için Yahyâ b. Maîn onu tanımıyor; zira rivayetlerinin toplamı beşi bulmaz” ifadeleri ile açıklamıştır.³⁶⁶ Yine İbn Adî’nin, İbn Maîn’in toplam hadis sayısı onu bulmayan Sabâh b. Sehl ile ilgili yapmış olduğu tespit de aynı minvaldedir.³⁶⁷ Buradan anlaşıldığına göre İbn Maîn’in bazı meçhul tespitleri rivayet sayısı söz konusu kişiler hakkındadır.

³⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/209-210.

³⁶⁴ Dûrî, *Târîh*, no. 4442.

³⁶⁵ Dârimî, *Târîh*, no. 649, 650.

³⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 6/417.

³⁶⁷ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 5/132.

İbn Adî'nin açıklamaları ile İbn Maîn'in cehâletle ilgili tespitlerinde rivayet azlığının etkili olduğunu ortaya koyan diğer örneklerden bazıları şu şekildedir:

İbn Adî, Esbağ b. Süfyân ile ilgili “Yahyâ b. Maîn'in dediği gibi meçhuldür ve şahsı tanınmayan biridir. Az hadisi vardır. Yemenliler kendisinden rivayette bulunmuştur. Onun rivayeti azdır” değerlendirmesini yapmıştır.³⁶⁸ İbn Adî'nin, Yahyâ b. Maîn'in “لا أعرفه” lafzıyla nitelediği Muhammed b. Abdulaziz'le ilgili “Yahyâ b. Maîn, onu az hadisi olduğu için tanımadı” demesi, Bekr b. Süleym, Ömer b. Osman, Osman b. Mudarris ve Yûnus b. Müslim gibi râvilerle ilgili az hadisi olduklarının altını çizmesi de aynı amaca matuftur.³⁶⁹ İbn Adî'nin izahları merkeze alınarak, Yahyâ b. Maîn'in râvide rivayet azlığını meçhullük durumu için bir kriter olarak kabul ettiği söylenebilir.

Buhârî, Dârimî ve İbn Adî bazı örneklerden hareketle Yahyâ b. Maîn'in hadis azlığı nedeniyle râvi hakkında meçhul hükmüne vardığının altını çizmiştir. Bu kullanım ve tespitler, cehâlet ve rivayet azlığı arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca söz konusu durum, hicrî ilk iki asırda değerlendirilmeyen râvilerin hicrî 3. ve 4. asırda rivayetlerin sayısal bakımdan oranı esas alınarak cehâlet hükmüne vardığına örnek kabul edilebilir.

Bir râviden cehâleti kaldıran ilkelerin neler olduğu sorusunun cevabı aynı zamanda cehâletin tanımını ortaya koyan bir konudur. Sikanın rivayetinin ta'dîl bakımından değeri ile düşünülmesi zorunlu olan “meçhûl râvilerden hadis aktardığı bilinmeyen muhaddislerin nakilde bulunmasıyla bir râvinin cehâletinin kalkacağı” görüşü, cehâletle ilgili kriterler arasında zikredilmiştir.³⁷⁰ Erken dönemde bu kriterin temsilcisi Yahyâ b. Maîn'dir. Hicrî 3. asrın ilk yarısında İbn Maîn'in, meselenin teorik yönüne dikkat çekmesi önemlidir. Zira bu soru ve izahtan, erken dönemde âlimlerin zihninde meçhul râvinin kimin olduğuna yönelik münekkitle bir meçhul râvi profiline sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu durum, İbn Maîn'in kime meçhul râvi dediği ile ilgili ilkesini daha detaylı görme imkânı

³⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 2/103.

³⁶⁹ Sırasıyla bk. İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 7/429, 2/198, 6/132, 6/304, 8/526.

³⁷⁰ Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 146-153.

sunmaktadır. O, cehâletin kalkması meselesini sayı bağlamında tartışmaktan sika bir râvinin başka birinden rivayet etmesi zeminine taşımıştır.

İbn Maîn, râviden cehâletin kalkmasına, İbn Sîrîn ve Şa‘bî gibi hadis ilminde otorite kimselerin rivayet etmesini yeterli görmüştür.³⁷¹ Onun tespitleri incelendiğinde, bu ve buna benzer düzeydeki kişilerin nakilde bulunduğu râviler hakkında meçhul tespitine tesadüf edilememiştir. Yine Yahyâ b. Maîn, bir kişinin “meçhul râvilerden hadis almakla tanınmamış olması” kaydı ile alanla ilgili ilkenin mutlaklaştırılamayacağını da göstermektedir. Kendileri güvenilir olduğu halde meçhullerden rivayette bulunma alışkanlığı olan Bakıyye İbnü’l-Velîd, Ebû İshak es-Sebîî ve Mervan b. Muâviye gibi râvilerin rivayette bulunduğu kimseleri meçhul olarak kabul etmesi, ilkesi ile pratik sahadaki uygulamasının uyumunu göstermektedir.³⁷²

İbn Maîn’in, râvi hakkında meçhul hükmüne vardıktan sonra, râvinin rivayetlerinin ilmî konumu ile ilgili muhtemel bir kanaat teşkil edecek bazı değerlendirmelerine rastlanılır. Bu yaklaşım, meçhul râvilerin rivayetlerini küllî bir yargı ile olmasa da dikkate alındığını göstermektedir. Bu tarzın örneklerine meçhul râvi özelinde sık rastlanmasa da sonrakileri etkilemiş olması nedeniyle bazı isimler üzerinden konu incelenecektir.

Abdulhalik b. Mansur, Yahyâ b. Maîn’e Hâcib’i sorunca İbn Maîn, “Onu tanımıyorum, hadisleri ise sahihtir” cevabını verir. Bunun üzerine İbn Mansûr, hadislerinin yazılıp yazılmaması ile ilgili sorusu üzerine, “Onu bilmiyorum, o sahîhu’l-hadistir, sen daha iyi bilirsin” diye cevap verir.³⁷³ Yahyâ b. Maîn’in râvileri tanımadığını belirttiği halde hadisleri hakkında yargıya varabildiğine dair örneklerden bir diğeri de şudur: Yahyâ b. Maîn’e, güneşin Ömer’den daha hayırlı bir kimsenin üzerine doğmamasına ilişkin hadisi senediyle birlikte arz edilir. İbn Maîn, senedde yer alan Abdurrahman’ı tanımadığını ifade eder. Öğrencisi İbnü’l-Cüneyd şunları ilave etmiştir: “Hadisini münker buldu ve onu tanımadı.”

³⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/323.

³⁷² Örnek olmak üzere bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/304, 6/36, 8/286.

³⁷³ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdat*, 9/190.

Yahyâ b. Maîn, çok fazla örneği olmayan bu iki örnekte, öncelikle kendisine sorulan râviyi tanımadığını ifade etmiş, ardından rivayetleri için biri sahih, diğeri münker olmak üzere iki ayrı hükme varmıştır. Bu durum, İbn Maîn'in râvi ile ilgili yeterli veriye sahip olmasa bile rivayetleri üzerinden bazı hükümlere varabildiğini düşündürmektedir. Bu veriler ışığında İbn Maîn, tanımadığı râvi ile ilgili adâlet ve zabtı hakkında genel bir yargıya varacak kadar yeterli verisi olmadığı söylenebilir. Ancak tanımadığı râvilerden gelen nakilleri ise kendi rivayet malzemesi ile mukayese edip söz konusu rivayet özelinde bir hükme varmaktadır.

2.1.3.3. Meçhul Râvi Terminolojisi

Yahyâ b. Maîn'in, meçhul râvi ile ilgili lafızların gelişimine katkısı, kullandığı formların kendi dönemi ve önceki dönemle mukayese edilmesi ve sonraki döneme etkisinin incelenmesi ile ortaya koyulabilir. Hicrî 3. asır, ricâl tenkit ilminin kemâl dönemi ile bu ilmin alt başlıklarından cehâlet terminolojisinin aynı doğrultuda gelişme gösterdiği bir zaman dilimidir. Hicrî 2. asırda gerek prensip gerekse kullanımlar itibari ile râvinin tanınmamasını ifade eden lafızların vazedildiği görülmektedir. Hicrî 3. asır ise bu lafızların teşekkülü merhalesine tekabül etmektedir. Bu asrın önemli şahsiyetlerinden Yahyâ b. Maîn'in önceki asır ile mukayese edilerek cehâlet terminolojisinin ortaya koyulması, bu ıstılahı nereden nereye taşıdığını takip edebilmek açısından önem arz etmektedir. Keza kullandığı lafızlar ile hangi râvi grubunu kastettiği ve lafızların anlam dairesinin tespiti, cehâlet terminolojisi üzerinden takip edilecektir.

Yahyâ b. Maîn'in öğrencileri vasıtasıyla nakledilen değerlendirmeleri, cehâletle ilgili lafızları görme imkânı verir. Konu hakkında örneklerin İmam Mâlik ve İmam Şâfiî gibi münekkitlerce daha erken tarihli kullanımlarına rastlamak mümkünse de yoğunluk bakımından İbn Maîn'in meseleyi farklı noktaya taşıdığı açıktır. Zira sayıca az olan bu değerlendirmeler, onun tespitleri yanında mütevazı bir orandadır. Yahyâ b. Maîn'in, öğrencilerinin râviler hakkında kendisine yönelttiği soruları cevaplarken râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere kullandığı lafızlar şunlardır:

لا أعرفه/ما أعرفه³⁷⁴ (onu tanımıyorum)

مجهول³⁷⁵ (meçhul)

لا أدري/ما أدري³⁷⁶ (onu bilmiyorum)

شيخ مجهول³⁷⁷ (meçhul zat)

لا يعرف³⁷⁸ (tanınmamaktadır)

ليس لي به علم³⁷⁹ (hakkında bilgim yok)

لا أعلم به³⁸⁰ (onu tanımıyorum)

لا أعلمه، وما يروى عنه إلا هذا الحديث³⁸¹

(Onu tanımıyorum; ondan sadece bu hadis nakledilmiştir.)

ما أدري، ليس لي به علم³⁸² (onu bilmiyorum; hakkında bilgim yoktur.)

ما أدري، لم يكن صاحب حديث³⁸³ (onu bilmiyorum; hadis sahibi değildir.)

ليس لي به علم لا أعرفه لم أكتب عنه³⁸⁴

(onun hakkında bilgim yok, onu tanımıyorum; ondan bir şey yazmadım.)

لا أعرفه ولم أكتب عنه شيئاً³⁸⁵ (onu bilmiyorum; ondan bir şey yazmadım.)

لا أعرفه شيخ³⁸⁶ (onu tanımıyorum, bir zat o.)

ضعيف ولا يعرف³⁸⁷ (zayıftır ve tanınmıyor.)

³⁷⁴ Örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 2/261, 3/410, 4/229, 5/188, 6/36, 7/129, 8/240, 9/402.

³⁷⁵ Dûrî, *Târîh*, no. 4173, 4607.

³⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 4/76, 5/374.

³⁷⁷ Dârimî, *Târîh*, no. 463.

³⁷⁸ İbnü'l-Cüneyd, *Suâlât*, no. 396.

³⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 8/17.

³⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 8/311.

³⁸¹ Dârimî, *Târîh*, no. 767.

³⁸² İbnü'l-Cüneyd, *Suâlât*, no. 576.

³⁸³ İbnü'l-Cüneyd, *Suâlât*, no. 865.

³⁸⁴ Dârimî, *Târîh*, no. 965.

³⁸⁵ Dârimî, *Târîh*, no. 570.

³⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 6/147.

³⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 9/335.

ليس بشيء لا أعرفه روى حديثا منكرا³⁸⁸

(Bir şey değil, onu tanımıyorum; münker bir hadis nakletmiştir.)

إن لم يكن ذاك فلا أدري من هو³⁸⁹ (O değilse kim olduğunu bilmiyorum.)

Yahyâ b. Maîn'in, râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere kullandığı belli başlı formlar ve bu formlarla birlikte kullandığı başka lafızlar yukarıdaki gibidir. *Mevsua* üzerinden yapılan tetkikte İbn Maîn'in 200'den fazla râvi hakkında cehâletle ilgili değerlendirme yaptığı görülmektedir.³⁹⁰ Bu değerlendirmeler genellikle Yahyâ b. Maîn ve öğrencileri arasında soru-cevap (isticvâb) yöntemiyle ortaya çıkmıştır.

İbn Maîn'in lügavi manasıyla “لا أعرفه”, “لا أدري” lafızlarını istimal etmesi nedeniyle kısa cevapları, soru-cevabın özel bağlamı göz önünde bulundurularak verilerin bizzat eserin tamamı detaylı bir okuma ile tespit edildiği belirtilmelidir. Bunu zorunlu kılan birkaç hususun altının çizilmesi isabetlidir. İbn Maîn'in, yöneltilen sorulara “râvinin tanınmadığını” ifade etmek üzere cehâletle ilgili ıstılahları kullandığı gibi, râvinin rivayet ehliyeti dışında başka konularla ilgili sorulara da aynı lafızlarla cevap vermektedir. Mesela; bahsi geçen soru formları Basralıların râviden nerede yazdığı,³⁹¹ râvinin ismindeki müphemliği kaldırmak üzere kullanılan ifadeler, künyesi ile ma'ruf olan birinin isminin ne olduğu,³⁹² hoca-öğrencinin likası,³⁹³ râvinin nereli olduğu³⁹⁴ gibi çeşitli konularda olabilmektedir. Burada verilen cevaplar her ne kadar cehâletle ilişkili lafızlar olsa da soru bağlamının dikkatten uzak tutulmaması bakımından oldukça önemlidir. Bunun yanında, örneklerine fazla rastlanılmayan bir öğrencinin “Falanı tanıyor musun?” sorusuna İbn Maîn'in “Hayır” diyerek karşılık verdiği durumlara da işaret edilmelidir. Bunlar terminolojiye yansıtılamayan, ancak cehâlete delâlet eden

³⁸⁸ Dakkâk, *Min Kelâmî...*, no.30 .

³⁸⁹ Dûrî, *Târîh*, no. 4256.

³⁹⁰ Bu rakam *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eser özelinde seksen bir râvidir.

³⁹¹ Dûrî, *Târîh*, no. 5303.

³⁹² İbn Muhriz, *Ma'rife*, 2/192.

³⁹³ Dârimî, *Târîh*, no. 567.

³⁹⁴ Abdullah, *el-İlel*, no. 3967.

kullanımlardır. Bir diğer dikkat çeken husus ise onun râvi ile ilgili soru yönetildikten sonra öğrencisinin, hocasının bahse konu olan râviyi tanımadığını “لا” edatı ile cevapladığını nakletmesidir. Burada da terminolojiye dâhil olabilecek bir kullanım olmasa da râvinin meçhullüğüne delalet eden bir kullanım olduğu açıktır. Buradan hareketle terim olarak ifade edilemeyen bazı tespitlerin varlığı, Yahyâ b. Maîn’in meçhul râvi tespitlerine katkısını arttırdığı, diğer taraftan genellikle cehâlet terminolojisine dâhil edilen “لا أعرفه” formunun her zaman bu şekilde yorumlanamayacağı söylenebilir.

Cehâletle ilgili çalışmalarda adı geçen formun, gelişim süreci dikkate alınmadan zikredilmiştir. İlgili eserlerde, söz konusu lafız sadece meçhul râvi ile ilgili terminolojiye dâhil edilmiş ve manasına değinmekle yetinilmiştir.³⁹⁵ Ricâl tenkidinde pek çok kavramın, dönem ve âlimler merkezinde değerlendirilmesi gerekliliğinin yanı sıra kavramların tarihî gelişimi içerisinde anlam daralması, genişlemesi veya anlam kaymasına uğradıkları bilinmektedir.³⁹⁶ Zaman zaman bazı kavramların erken dönemde kullanılmalarına rağmen daha sonra terimleşmediği, başka bir deyişle ıstılahî bir kullanıma dönüşmediği bilinmektedir. Söz konusu formun, cehâletle ilgili kullanımlar arasında ilk olarak en yoğun istimaline İbn Maîn ile rastlanması, kavramın ıstılahlaşmasına etkisini akla getirmektedir. Erken tarihli bir kullanım olması ve özgün bir uslûba işaret etmesi bakımından bu kullanımın müstakil halinde, diğer kullanımlarının ise ayrı bir başlık altında incelenmesi isabetlidir.

2.1.3.3.1. “ما أعرفه/لا أعرفه” (onu bilmiyorum)

Yahyâ b. Maîn’in meçhul râvi ile ilgili aktarımları incelendiğinde, “لا أعرفه” formu ön plana çıkmaktadır. Değerlendirmelerin yüzde doksandan fazlasını oluşturan bu formu, Yahyâ b. Maîn, öğrencilerinin râviler hakkında sorduğu

³⁹⁵ Terminoloji arasında zikreden bir araştırma örneği olarak bk. Yücel, “Cehâletü’r-Râvî ve İlgili Terimler”, 151; Mana bakımından inceleyen bir çalışmaya örnek olmak üzere bk. Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/547-554; Yahyâ b. Maîn’in sık kullandığı bir lafız olduğu tespitini zikreden bir çalışma için bk. Kağıt, *Mechûl Râvî ve Rivayetin Hükümü*, 16.

³⁹⁶ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 25-26.

sorulara cevap verirken kullandığı görülmektedir. Genellikle cerh-ta‘dîl ilminde muhaddisin râviyi tanımadığı için kullandığı bu lafzı Yahyâ b. Maîn’in yoğun bir şekilde kullanması, dikkat çekicidir. Onun kullandığı “لا أعرفه” lafzının anlam dairesinin sınırları belirlenmelidir. Burada, söz konusu lafzın münekkit tarafından sözlük anlamının yanı sıra bir ricâl tenkit kavramı faaliyetine dâhil edilip edilemeyeceğinin tayin edilmesi imkânı araştırmalıdır. Fakat İbn Maîn’in bu lafzıyla ilgili herhangi bir açıklaması tespit edilememiştir. Bunun için izlenecek yollardan birisi, münekkitlerin İbn Maîn’i nasıl anladığıdır.

Önceden de belirtildiği gibi pek çok bölgeye ilmî seyahatler gerçekleştirip oradaki bölge âlimlerinden ricâl hakkında malumat edinen uzman bir münekkidin bir râviyi tanımaması, sıradan kabul edilecek bir yorumdan daha fazlasıdır. Öncelikle öğrencileri ve diğer münekkitler Yahyâ b. Maîn’in tanımadığı râvileri kaydedip aktarması, onun cehâlet noktasındaki otoritesini ortaya koymaktadır. Kendisinden sonraki asırda yetişen ricâl tenkid bilgini İbn Adî’nin “Yahyâ bir râvinin rivayeti ve kendisi ile ilgili bilgiye sahip olmadığından “لا أعرفه” sözü de İbn Maîn’in değerlendirmesini daha anlaşılır hale getirmektedir.³⁹⁷ Yine aynı münekkidin Yahyâ b. Maîn bir soruya aynı şekilde cevap verdiğinde, kişinin meçhul olduğu anlamına gelen ifadeleri de aynı minvaldedir.

Âlimler “لا أعرفه” formuyla İbn Maîn’in neyi kastetmiş olabileceğini tartışmış, hatta İbn Ebî Hâtim ve İbn Adî gibi münekkitler, zaman zaman onun kullanmış olduğu bu lafızları açıklamaya gayret etmişlerdir.³⁹⁸ Örneğin; Yahyâ b. Maîn, Sadaka b. Ebî İmrân ve Ubeydullah b. Humeyd hakkında aynı lafzı kullanmıştır.³⁹⁹ Bunun üzerine İbn Ebî Hâtim, “لا أعرف تحقيق أمره” diyerek İbn Maîn’in râvinin durumunu tam olarak bilmediğini ifade etmiştir. İbn Ebî Hâtim, İbn Maîn’in bazen de mutlak manada meçhulü kastettiğine işaret etmiştir. Konunun

³⁹⁷ İbn Maîn’in “لا أعرفه” lafzıyla değerlendirdiği râvilerle meçhulü kastettiği ve belirleyici olduğuna dair ifadeleri için bk. İbn Adî, *el-Kâmil fî du‘afâ’i r-ricâl*, 2/408, 5/485, 8/160; Bunun genel bir yargı olmayacağına dair bir görüş bk. İbn Hacer, *Tehzibü’t-Tehzîb*, 2/527.

³⁹⁸ Tartışmalar ile ilgili detaylı bilgi için bk. Mustafa b. İsmail Ebu’l-Hasan, *Şifâü’l-alîl bi elfâzi ve kavaid’l-cerhi ve’t-tadîl* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1411), 295.

³⁹⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 4/433, 5/311.

örnekleri arasında yer alan Ömer b. Osman b. Ömer, Anbese el-Haddad,⁴⁰⁰ Kudâme b. Kulsûm, Kurre b. Ebî es-Sahbâ' ve Mâlik b. Ubeyde b. Musafih⁴⁰¹ gibi râviler hakkında “لا أعرفه” ifadesini kullanması da yer almaktadır.⁴⁰²

İbn Maîn'in, bahse konu olan kullanımı ile ilgili açıklamalarına tesadüf edilen münekkitlerden bir diğeri, İbn Adî'dir. Keza onun, Yahyâ b. Maîn'in “لا أعرفه” diyerek değerlendirdiği Abdullah b. Osman el-Kureşî hakkında İbn Maîn'i referans göstererek meçhul demesi, örnekler arasında zikredilebilir.⁴⁰³ İbn Adî'nin Süfyân b. Ukbe el-Kûfî'nin biyografisinde yaptığı açıklamalar, meseleyi daha anlaşılır kılmaktadır. İbn Adî, Süfyân b. Ukbe ile ilgili yazımına Yahyâ b. Maîn'in “لا أعرفه” kanaatini zikretmekle başlar. Telif üslubu gereği İbn Ukbe'nin rivayetlerine yer verdikten sonra şöyle demektedir: “Süfyân b. Ukbe'nin hadisleri fazla değildir. O Kabîsa b. Ukbe'nin kardeşidir. Vefatı Kabîsa'dan daha öncedir.” Yahyâ b. Maîn, onu tanımıyorum sözü ile Süfyân b. Ukbe'yi görmediğini, ondan bir şey yazmadığını, durumunu iyice bilmediğini ifade etmiştir.⁴⁰⁴

Bu veriler, hicrî 2. asır münekkitlerinden İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'de kullanımına rastlanılan lafzı, İbn Maîn'in cerh-ta'dîl ilmine sistematik kullanımla tamamen dâhil edildiğini göstermektedir. Keza yukarıdaki örnekler, âlimlerin İbn Maîn'in “لا أعرفه” lafzını bir ricâl tenkit terimi olarak anlayıp yorumladıklarını göstermesi bakımından yeterlidir. Netice olarak İbn Maîn, sözü edilen formu lügavî anlamından “râvinin rivayet ehliyetinin bilinmemesi” gibi bir manaya taşımıştır.

Yahyâ b. Maîn'in “لا أعرفه” formunu yakın dönemdeki âlimlerin müfesser ifadeleri ile herhangi bir bilmeme için değil, râvi ile alakalı malumat sıkıntısına işaret eden ricâl tenkit faaliyetinin parçası olarak kullandığını tasrih ettikten sonra

⁴⁰⁰ İbn Ebî Hâtim isminin Anbese b. Mihrân olduğunu zikretmiştir. Bazı alimler ikisini farklı kişiler kabul etmesine rağmen ona göre aynı kişilerdir. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/402.

⁴⁰¹ Söz konusu râvinin ismi Abîde olarak da okunmuştur. Detaylı bilgi için bk. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 7/313.

⁴⁰² Râvi tercemeleri için sırasıyla bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/124, 6/402, 7/129, 7/130, 8/213.

⁴⁰³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/382.

⁴⁰⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 4/474-475.

cevaplanması gereken husus, onun söz konusu kullanımla hangi râvî grubunu kastettiğidir. Râvinin adâlet ve zabtı ile ilgili ehliyet bilgisinin yoksunluğu mu, yoksa zatının bilinmemesini işaret eden bir form mu olduğu, öncelikle kendi müfesser ifadeleri ile anlaşılabilir. Bunun netlik kazanması için açıklayıcı ifadeleri sınırlıdır. Başka bir deyişle İbn Maîn, ister râvinin cerh-ta‘dîl durumuna ilişkin olsun isterse kimliği ile ilgili olsun sorulan sorulara verdiği cevap, “لا أعرفه” şeklinde olmuştur. Buradan hareketle bir yorum yapabilmek, mümkün gözükmemektedir.

Bir münekkide, öğrencilerinin hazır bulunduğu cerh-ta‘dîl halkalarında, falanı tanıyor musun? şeklinde yöneltilen sorudan, meclisin mahiyeti ve münekkidin konumu, soru kalıbı dikkate alınarak neyin cevabının hedeflendiği anlaşılabilir. Hicrî 3. asır ricâl tenkidi üslûbu İbn Maîn özelinde incelendiğinde, râvinin tanınması ile kastedilenin, rivayet ehliyeti olduğu görülmektedir. Yani bir münekkide bir kişi ile ilgili tanıyıp tanımama özelinde bir soru yöneltildiğinde ondan, o kişinin adâlet ve zabtı hakkında bilgi vermesi beklenmektedir. İbn Maîn “Tanıyor musun?” formuyla öğrencilerinden Dârimî’nin İbrahim b. Muhacir ile ilgili sorusuna “sâlih, leyse bi sika”⁴⁰⁵, Efram b. Havşeb’i sorduğunda “kezzâb, habîs”⁴⁰⁶, Yusuf b. Esbâd’ı sorduğunda “sika”⁴⁰⁷ diye mukabele etmesi, bunu teyit etmektedir. Bu veriler, öğrencilerinin İbn Maîn’e râvinin tanınmasını sorması ile kastının râvî hakkında adâlet ve zabt ile ilgili kanaatini serdetmesi beklentisini teyit emektedir.

İbn Maîn’in bu kısa ve tek tip değerlendirmelerinden, hangi noktadan hareketle râvinin tanınmadığını ifade ettiğinin anlaşılması, oldukça zor gözükmektedir. Bu nedenle öğrencilerinin kullandıkları soru kalıplarından bir sonuca varmanın imkânı araştırılmıştır. Nitekim soru, zımında cevabı da barındıran bir ifade şekli ve cevabın mahiyeti hakkında fikir veren güçlü bir

⁴⁰⁵ Darimî, *Târîh*, no. 154.

⁴⁰⁶ Darimî, *Târîh*, no. 168.

⁴⁰⁷ Darimî, *Târîh*, no. 874.

bağlamdır.⁴⁰⁸ Günümüze ulaşan görüşlerinin çoğu öğrencileri tarafından kaydedilen İbn Maîn, râvi ile ilgili değerlendirmelerini öğrencilerinin veya başkalarının soru sorması ve kendisinin ziyade açıklama ihtiyacı hissettiği durumlarda izahlarda bulunması, bilinen bir husustur. Cehâletle ilgili veriler incelendiğinde soru sorma faaliyetinin كيف من هو؟، سئل... عن، من هو؟، كيف هو؟، سألت يحيى... من فلان هذا؟، سئل... عن، من هو؟، كيف هو؟ gibi farklı lafızlarla gerçekleştiği görülmüştür.⁴⁰⁹ Eldeki veriler, Yahyâ'nın öğrencilerinin herhangi bir râvinin durumunu sorarken “ما حاله” şeklindeki soru kalıplarını kullandıklarını göstermektedir. Söz konusu soru kalıplarının sözlük anlamı düşünüldüğünde akla ilk gelen “من هو” râvinin kimliği “ما حاله”، “كيف حاله” soruları ile râvinin rivayet ehliyeti kastedildiğidir. Ancak meçhul olmayan râviler hakkında “من هو” formu ile sorulan sorulara Yahyâ b. Maîn'in vermiş olduğu cevaplar, böylesi bir genellemeyi teyit etmemektedir. Zira, İbn Maîn'in cevapları tetkik edildiğinde, “من هو” kalıbıyla ifade edilen sorulara çoğunlukla râvinin kimliği, bazen de râvinin cerh-ta'dîl durumu ile ilgili cevaplar vermektedir. Örneğin; Yahyâ b. Maîn aynı formla yöneltilen sorulara,

”ليس به بأس“⁴¹⁴، ”ضعيف“⁴¹³، ”رجل مشهور“⁴¹²، ”ثقة“⁴¹¹، ”ليس بشيء“⁴¹⁰ şeklinde cevaplandırmaktadır. Keza İbn Maîn, aynı kalıpla sorulan soruları râvinin nereli olduğu, öğrencisi, ismi, künye ve nisbe bilgileri ile yanıtlamaktadır.⁴¹⁵

⁴⁰⁸ Bahse konu olan soru kalıplarının delaletleri ile ilgili malumat içeren kaynaklara atıfta bulunmak suretiyle benzer bir yöntemle meseleyi ele alan bir yaklaşım için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 2/758.

⁴⁰⁹ İbn Maîn ile öğrencileri arasındaki diyalog ile ilgili detaylı bilgi için bk. Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, 81, 87, 99, 110, 127.

⁴¹⁰ Darimî, *Târîh*, no. 319, 380, 386, 739.

⁴¹¹ Darimî, *Târîh*, no. 374, 797, 808, 839.

⁴¹² Darimî, *Târîh*, no. 920.

⁴¹³ Darimî, *Târîh*, no. 690.

⁴¹⁴ Darimî, *Târîh*, no. 353.

⁴¹⁵ Konuyla ilgili örnekler için bk. İbn Muhriz, 1, 102, 109, 134, 138, 139, 142, 143. “men huve” kalıbıyla İbn Maîn'e yöneltilen soruların İbn Muhriz'den gelen nakillerde çoğunlukla râvinin aynı ile cevaplanması, Dârimî'den gelen rivayetlerde ise râvinin rivayet ehliyeti/hali ile ilgili lafızlar ile yanıtlanması calib-i dikkattir. Burada hoca-öğrenci arasında özel bir üslub, öğrencinin

Yahyâ b. Maîn'in öğrencilerinin râviler hakkındaki muhtelif soruları incelendiğinde, İbn Maîn'in râvinin cerh-ta'dîl durumu hakkında bilgi vermesi, o râvinin rivayet ehliyetini kastettiğini teyit etmesi bakımından önemlidir.⁴¹⁶ Cehâletle ilgili İbn Maîn ile öğrencilerinin arasında cereyan eden diyaloglara birkaç örnek verilebilir:

Dârimî, İbn Maîn'e Abdullah b. Abdullah el-Kûfi'nin öğrencisini hatırlatır. Sonrasında Abdullah'ın rivayet ehliyetini kastederek "ما حاله؟" sorusunu yöneltir. İbn Maîn "لا أعرفه" cevabını vermiştir.⁴¹⁷ Yine Osman b. Ömer'in "كيف حاله؟" demek suretiyle nasıl biri olduğunu soran Dârimî, İbn Maîn'in yine aynı tarzda cevap verdiğini nakletmiştir.⁴¹⁸ Konuyla ilgili bir diğer örnek ise Dârimî'nin, Yahyâ b. Maîn'e Şuayb b. Talha hakkında "كيف هو؟" diye sorması İbn Maîn'in de cevap olarak "لا أعرفه" demesidir.⁴¹⁹

Gerek soru kalıbının anlamı gerekse İbn Maîn'in böyle sorulara vermiş olduğu cevaplardan hareketle müesses usûldeki "mechûlû'l-hâl" kavramına Yahyâ ve öğrencilerinin diyalogunun zemin hazırlayıp hazırlamadığı, yukarıdaki veriler üzerinden tetkik edilmiştir. Öğrencilerin yönelttiği soru kalıplarından, böyle bir ayrımın zihinlerde canlanmış olması muhtemeldir. Ancak İbn Maîn'in cevaplarındaki esnek kullanımlar, herhangi bir genelleme yapmaya engel teşkil etmektedir. Keza İbn Maîn'in öğrencilerinin soru sorma formundan, zihinlerde râvinin hali ve kimliği ile ilgili ayrımın şekillendiği söylene bile onun cevapları, bu durumu netleştirmekten uzaktır.

Yahyâ b. Maîn'in yaşadığı yüzyılda cehâlet ıstılahı, sonraki dönemki gibi cehâletü'l-ayn ve cehâletü'l-hâl gibi kategorize edilmemiştir. Pratik sahada İbn Maîn, bu ayrımı gözetmeden râvinin tanınmadığını ifade etmiştir. Diğer

aktarım esnasında lafızları esnek kullanması gibi ihtimaller akla gelse de "men huve kalıbından yola çıkarak cehâletü'l-ayn, cehâletü'l-hâl ayrımının mevcudiyeti ile alakalı genelleme yapılamayacağı açıktır.

⁴¹⁶ Konuyla ilgili örnekler için bk. Darimî, *Târîh*, no.115, 177.

⁴¹⁷ Darimî, *Târîh*, no. 636.

⁴¹⁸ Darimî, *Târîh*, no. 609.

⁴¹⁹ Darimî, *Târîh*, no. 419.

münekkitlerin ifadeleri onun, bahse konu olan terimle tam olarak neyi kastettiğine ışık tutmaktadır. İbn Ebî Hâtim tarafından yapılan açıklamalar, bu durumu teyit eder mahiyettedir. İbn Ebî Hâtim ve İbn Maîn'in Ubeydullah b. Humeyd hakkında kanaatini naklettikten sonra “لا أعرف تحقيق أمره”⁴²⁰ ifadesini kullanmıştır. İbn Ebî Hâtim, bu izahıyla Yahyâ b. Maîn'in adâlet ve zabt durumuna ilişkin rivayet ehliyetine dair kanaatinin yoksunluğuna dikkat çekmiştir. İbn Ebî Hâtim'in konuya katkısı, Sadaka b. Ebî İmrân isimli râvinin tercemesinde görülebilir. Yahyâ b. Maîn, “لا أعرفه” demek suretiyle râviyi tanımadığını beyan etmiştir. Keza İbn Maîn'in Kudâme b. Muhammed, Muhammed b. Zekvân ve Sehl b. Hammâd hakkında “ما يعنى / لا أخبره/ ما أخبره”⁴²¹ değerlendirmesinin akabinde İbn Ebî Hâtim'in “لا أعرفه/ أخبره” ifadelerini kullanması da aynı kabilden olan örnekler arasında zikredilebilir.

Yahyâ b. Maîn'in “لا أعرفه” lafzıyla değerlendirdiği râvileri İbn Ebî Hâtim ve İbn Adî gibi râviler tarafından meçhul râvi grubunun kastedildiğinden daha önce bahsedilmişti. Bu bilgi ışığında İbn Maîn'in “لا أعرفه” lafzıyla “مجهول” lafzının aynı anlam özünü içerdiği söylenebilir. Bu iki kullanım, cehâlet terminolojisinin dönemsel zeminini yansıttığı gibi münekkitlerin cehâlet terminolojisindeki yöntemlerini de göstermektedir.

Yahyâ b. Maîn'in kendinden önceki münekkitlerin cerh-ta'dîl yapmadıkları râviler hakkında bir değerlendirme yapmıştır. Bu ise ancak rivayetler üzerinden mümkün olmuştur. Birkaç rivayet veya tek öğrenci üzerinden râvi hakkında genelleme yapmak yerine senedi ve hadisini değerlendirdiği söylenebilir. Bu durum, râviyi tanımadığını belirttikten sonra sened ve hadis hakkında bazı değerlendirmelerde bulunduğu örneklerde kendisini göstermiştir. İbn Maîn, bazen râviyi ve hadisini tanımadığını ifade eder. Örneğin, Büceyr b. Ebî Büceyr ile ilgili kendisinden İsmâil b. Umeyye dışında hiç kimsenin rivayette bulunmadığını ve

⁴²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 5/311.

⁴²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 4/196, 7/129, 7/252.

onun hadisini tanımadığını ifade etmiştir.⁴²² Keza Dârimi, İbn Maîn'e Sümâme b. Kulsûm'u tanıyıp tanımadığını sorunca hocası, “لا أعرفه” der. Bunun üzerine Dârimî, öğrencisini tanıtır ve hadisini zikreder. Yahyâ b. Maîn ne Sümâme'yi ne de hadisini tanıdığını ifade eder.⁴²³

İbn Maîn, bazı durumlarda râvi hakkında sika değerlendirmesi yapmak yerine hadisini değerlendirmeyi tercih eder. Nitekim Hâcib b. el-Velîd'i (ö. 228/843) tanımadığını, ancak hadislerinin sahih olduğunu belirtir.⁴²⁴ Şam râvilerinden kabul edilen Hâcib'in oldukça fazla öğrencisi vardır. Fakat burada, hadislerini sahih bulan İbn Maîn'in neyi ölçü kabul ettiğini anlamak güçtür. Bazı durumlarda ise tanımadığı râvinin rivayetlerini münker olarak değerlendirir. Örneğin, Abdullah b. Kurz el-Kureşî hakkında “ليس بشيء لا أعرفه روى حديثا منكرا” ifadesini kullanır.⁴²⁵ Tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde Yahyâ b. Maîn'in râvi değerlendirmelerinde isnaddan hareketle bir hükme varmaya çalıştığını, ayrıca râviyi tanımamasını mutlak anlamda cerh kabul etmediğini söylemek mümkündür.

Yahyâ b. Maîn, tanımadığı râvilerin ittisal problemlerine dikkat çekmiştir. Bu yöntem, İmam Şafîî'nin kullanımını akla getirmektedir. Örneğin, Muammer b. Süleyman, İbn Maîn'in sika dediği bir kişidir. Kendisine Ebû Kılâbe→Ebû Mesleme→Muammer b. Süleyman tariki ile sorulduğunda “Onu tanımıyorum; Ebû Mesleme'den Muammer hiçbir şey işitmedi” demek suretiyle likasının olmadığına dikkat çekmiştir.⁴²⁶ Bu hal, cehâletle ilgili lafızların kullanım alanının netleşmediğini göstermektedir.

Genel olarak değerlendirmemiz gerekirse İbn Maîn, rivayetlerine ve şahsına ilişkin bilgilere vâkıf olmadığı râviler hakkında “لا أعرفه” formunu kullanmaktadır. Kavramın erken dönem kullanımlarıyla beraber düşünüldüğünde, Yahyâ b. Maîn'in katkısı görülecektir. Nitekim sözü edilen formun birkaç lügavî halinin İmam

⁴²² Dakkâk, *Min Kelâmî...*, no. 56.

⁴²³ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 2/322 İbn Maîn'in râvi ve senedi tanımadığını ifade ettiği diğer örnekler için bk. Dârimî, *Târîh*, no. 711-712; İbnü'l-Cüneyd, *Suâlât*, 67.

⁴²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 9/190.

⁴²⁵ Dakkâk, *Min Kelâmî...*, no.30 .

⁴²⁶ Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadis ve ilelihi*, 1/189, 3/402, 4/362-363, 5/233.

Mâlik'in kullanımlarında görülmesi, kavramın şekillendiği; akabinde Şâfiî'nin kullanımları arasında aynı formun yer alması, terimleşmenin hızlandığı; daha sonrasında ise İbn Maîn ile kavramın terimleştiği söylenebilir. O, döneminde cehâletle ilgili diğer kullanımların da tedavülde olmasına rağmen ihtiyatlı bir kullanım tercih etmiştir. Söz konusu kullanım, ricâl tenkidi sahasına dâhil olabilecek niteliktedir. Kullanım oranları dikkate alındığında cehâlet değerlendirmelerinde münekkidin sistematik bir şekilde aynı formu kullanması, kavramın gelişim seyrini ortaya koyduğu gibi münekkidin tutum ve tercihini yansıtan önemli bir veridir. Başka bir deyişle Yahyâ b. Maîn “لا أعرفه” lafzının konulduğu aslî/lügavî anlamından başka “ricâl tenkit ilminde râvinin tanınmaması” manasına tashih etmek üzere istimal etmiştir. En azından Yahyâ b. Maîn'in tanımadığı râviler hakkında terminolojisi netleşmiştir, demek mümkündür. Ancak her kullanımının aynı özellikte olduğunu söylemek oldukça güçtür. Bazen İbn Maîn'in râvide ittisal-inkitâ problemine dikkat çekmek üzere cehâlet lafızlarını kullanması, kendisinden önce İmam Şâfiî'nin kullanımını devam ettiricisi konumunda olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bu durum, ıstılahlaşmanın sürekliliğini ve “لا أعرفه” lafzının yaygınlaşmasında önemli rol oynadığını göstermektedir.

2.1.3.3.2. Diğer Kullanımlar

Bu kullanımlar, lafızların çeşitliliği bakımından bir önceki dönem ile benzerlik gösterse de İbn Maîn'in lafızlara farklı formlar ilave ederek terminolojiye katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu itibarla söz konusu lafızlar, genel hatlarıyla yalın ve çoklu kullanımlar olarak kategorize edilebilir.

Tekli kullanımlar arasında şu lafızlar yer almaktadır:

”مجهول“، ”لا أدري/ما أدري“، ”لا يعرف“، ”ليس لي به علم“، ”لا أدري من هو“، ”لا أعلم

به“

İkili kullanımlarına ise aşağıdaki lafızlar örnek kabilinden zikredilebilir:

”شيخ مجهول، ليس لي به علم، لا أعرفه، لأعلمه، وما يروى عنه إلا هذا الحديث، ما أدري، ليس لي به علم، ما أدري، لم يكن صاحب حديث، ليس لي به علم لا أعرفه لم أكتب عنه، لا أعرفه ولم أكتب عنه شيئاً، لا أعرفه شيخ، ضعيف ولا يعرف“.

Râvinin mutlak manada tanınmadığını ifade etmek için kullanılan lafızların başında “مجهول” lafzı gelmektedir. İbn Maîn’in tanımadığı râvilerle ilgili yalın kullanımları arasında az da olsa bu lafız tespit edilmiştir. Muhammed b. Abdurrahman hakkında “مجهول”⁴²⁷, Abdurrahman b. Abdulaziz hakkında “شيخ”⁴²⁸, Muhammed b. Kays hakkında “مجهول”⁴²⁹ lafzını kullanmıştır. Hakkında bu lafzın kullanıldığı toplam yedi râvi, Yahyâ b. Maîn’in cehâletle ilgili diğer kullanımları ile mukayese edildiğinde bu oran %5’e tekabül etmez. Ricâl ilminde daha sistematik kullanım olan “مجهول” formundan kaçınarak “لا أعرفه” lafzını tercih etmesi, bilinçli bir tercih yaptığı ihtimalini akla getirmektedir. Zira Yahyâ b. Maîn, meçhul lafzına göre daha çok nisbî anlam taşıyan “لا أعرفه” formunu kullanmayı tercih etmiştir.

İbn Maîn’in ifadelerinde cerh-ta’dîlin olgunlaşma dönemi olarak kabul edilen hicrî 3. asrın ilk yarısında meçhul kişilerin çoğunun belirlendiğine işaret vardır. Zira o, Bakıyye İbnü’l-Velîd’in meçhul kimselerden rivayet ettiğinde ondan hadis yazılmamasını söylemiştir.⁴³⁰ Bu durum, sistemin tanınmayan meçhul râvileri tespit ettiğini, dolayısıyla bu kişilerden rivayet edenlerin bu nedenle eleştirildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Yahyâ b. Maîn’in cehâlet lafızları arasında dönemin âlimleri veya hocalarının nezdinde tanınmadığı anlamına gelecek “لا يُعرف” lafzını kullanmaktadır. Konuyla ilgili kullanımlar tetkik edildiğinde genellikle râvilerin tek öğrencisi olduğu ve hakkında mütesahil tutumu olan münekkitler hariç

⁴²⁷ Dûrî, *Târîh*, no. 4173.

⁴²⁸ Dârimî, *Târîh*, no. 463.

⁴²⁹ Dûrî, *Târîh*, no. 4607.

⁴³⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/435.

diğerlerinin herhangi bir ta'dîl ifadesi kullandığı tespit edilmemiştir. Örneğin; İbn Maîn, Esmâ b. Hakem, Ebû Ömer künyesiyle meşhur Hamza, Müslim b. Yesâr el-Cühenî, Ebu'l-Cehm el-Iyâdî'yi “لا يعرف” lafzı ile nitelendirmiştir.⁴³¹ Hakkında ta'dîl ifadesi olmayan ve tek öğrencisi olan bu râvilerin, hicrî 3. asra kadar tanınmadığının altını çizmiştir. Ancak sistemin dışında kalan bu râviler hakkında, daha sonraları belirleyici yeni bir hüküm tespit edilememiştir. Bu yönüyle İbn Maîn'in, dönemin görüşlerini yansıttığını ve sonraki dönemde sözü geçen râviler hakkında belirleyici olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

Yahyâ b. Maîn'in râvi hakkındaki cehâlet değerlendirmelerini yeni bazı kullanımlarla ifade etmiştir. Bu lafızlar arasında “ليس لي به علم”، “لا أعلم به” yer almaktadır. Yine meçhulle ilgili lafızlar arasında çok fazla örneği bulunmasa da bazı terkiplerin, İbn Maîn'in terminolojiye katkısı olarak okunması mümkündür. Birden fazla terimin bir araya gelmesiyle oluşturulan bu kullanımların bazısı, râvinin tanınmamasını teyit eder mahiyettedir. Örnek olarak şu kullanımlar zikredilebilir:

ليس لي به علم، لا أعرفه
لا أعلمه، وما يروى عنه إلا هذا الحديث
ما أدري، ليس لي به علم
ليس لي به علم لا أعرفه لم أكتب عنه

Diğerleri ise iki ayrı hüküm ifade eden kullanımlardan ibarettir ki örneklerinden bazıları şunlardır:

ضعيف ولا يعرف
ما أدري، لم يكن صاحب حديث

2.1.4. Ali b. el-Medîni: Teknik Kullanımların Yaygınlaştırıcısı

İbnü'l-Medîni'nin tam adı, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî'dir. 161/777-78'de, bugün Irak sınırları içinde kalan Basra'da ilmi geçmişe

⁴³¹ Değerlendirmeler için sırasıyla bk. Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadis ve ilelihi*, 1/225, 1/524, 4/313, 5/233.

sahip bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlim tahsili amacıyla Kûfe, Vâsıt, Bağdat, Sâmerrâ, Mekke, Medîne, Yemen, Rey, Hemedân, Mısır bölge ve şehirlerine seyahatler yaptı. İbnü'l-Medînî, doğduğu Basra ve ilmî seyahatler gerçekleştirdiği şehirlerde Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Zekeriya b. Ebî Zâide (ö. 182/798), Muhammed b. Hâzim (ö. 194/810), Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), Yezîd b. Harun (ö. 206/822), Yahyâ b. Saîd, Hammâd b. Zeyd ve Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826-27), Hişâm b. Yûsuf (ö. 197/813) ve Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) gibi zamanın âlimlerinden ilim tahsil etti. Emîrül'l-mü'minîn fi'l-hadîs unvanına sahip olan İbnü'l-Medînî, Buhârî, Ebû Hâtim, Ebû Dâvûd, Ebû Müslim el-Keccî, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî ve Ebû'l-Kâsım el-Begavî gibi birçok meşhur muhaddise hocalık etmiştir.⁴³²

Günümüze ulaştığı bilinen eserleri arasında *'İlelül'l-hadîs ve ma'rîfetü'r-ricâl*, *Tesmiyetü evlâdi'l-'aşere ve gayrihim min ashâbi Resûlillah ve Su'âlâtü Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li'l-İmâm 'Alî b. el-Medînî* adlı çalışmalar yer almaktadır.⁴³³ İlel konusunda büyük bir otorite olan İbnü'l-Medînî'nin cerh-ta'dîl ile ilgili kanaatlerini Muhammed b. Osman b. ebî Şeybe, Abdullah b. Ali b. el-Medînî, Muhammed b. Ahmed b. el-Berâ ve Ebû Hâtim er-Râzi gibi isimler aktarmıştır.⁴³⁴

2.1.4.1. Meçhul Râvi Tespit Yöntemi

Bir münekkidin, rivayetlerin sahih olanı ile olmayanını birbirinden ayırt edebilmesi için râvinin adalet ve zabt yönünün belirlenmesi, temel unsurlardan sayılır. Burada kastedilen, râvinin gerek kimlik gerekse rivayet ehliyeti olarak durumunu tasrih etmektir. Bu noktada İbnü'l-Medînî'nin "Hadislerin anlamları üzerine derinlemesine düşünüp, fikhî açıdan değerlendirmeler yapmak ilmin

⁴³² Biyografi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 13/421-442; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, 21/5-35; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/104-116; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/349-357; Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği*, 29-78; Sönmez Mehmet Ali, "Ali b. Medînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/411.

⁴³³ Eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Hâkim en-Nîsâbü'r, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs ve kemîyyetü ecnâsihi*, 274-275; Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği*, 69-79.

⁴³⁴ İbnü'l-Medînî'ye ait ricâl tenkitlerinin aktarımını kapsamlı bir şekilde ele alan bir çalışma için bk. Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği*, 173-236.

yarısıdır. Rivayet zincirindeki kişilerin bilinmesi ise ilmin diğer yarısıdır”⁴³⁵ şeklindeki sözleri oldukça önemlidir.

İsnaddaki râvilerin bilinmesi için yoğun çaba sarf eden İbnü'l-Medîni'nin râvinin tanınmadığına karar verdiği süreci nasıl işlettiği ve hangi verilerin noksanlığı onu bu türden bir kanaate sevk ettiği gibi meseleler burada incelenmelidir. Konuya geçmeden önce ele alınması gereken husus, meçhul râvi ile ilgili biyografilerin aktarım yönüyle irdelenmesidir. Bu, süreçle ilgili bütüncül bir değerlendirme sunması bakımından önemlidir. İbnü'l-Medîni'nin meçhul râvi hakkında tespitlerinin aktarımı, çoğunlukla öğrencisi İbnü'l-Berâ vasıtasıyla olmuştur. Bu durum, erken dönem ricâl kaynaklarında daha net gözlemlenirken,⁴³⁶ sonraki dönem aynı kaynaklarda senetlerin hazfedilmiş olması, bilgilerin intikal süreci ile ilgili fikir vermez.⁴³⁷ Bu farklılık, eserlerin telif yöntemi ile izah edilebilir. Erken dönem ricâl çalışması olan İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eseri, meçhul râvi aktarımlarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu değerlendirmelerin aktarıldığı isnad şöyledir: “Abdurrahman→ Muhammed b. Ahmed b. el-Berâ → İbnü'l-Medîni”⁴³⁸ Ebû Hâtim'in hocası İbnü'l-Medîni'den 52 değerlendirme aktardığı bilirse de⁴³⁹ cehâletle ilgili kanaatlerinin aktarımında İbn Ebî Hâtim'in babası değil, İbnü'l-Berâ'nın rol oynadığı görünmektedir.

İbnü'l-Medîni'ye ait meçhul râvi değerlendirmeleri ister senedi hazfedilmiş olsun ister açıkça zikredilsin, meçhul râvi tespit süreci ile ilgili herhangi bir okumaya imkân verecek bir bilgi ihtiva etmez. Ona nispet edilen cehâletle ilgili değerlendirmeler, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in hoca-talebe arasında gelişen diyalogların sağladığı şekilde satır arası okumalara zemin teşkil etmez. Bu

⁴³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/107.

⁴³⁶ Örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/537, 3/171, 4/254, 5/358, 9/316; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübra*, 1/244, 6/207; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 17/289, 34/289.

⁴³⁷ Senedin hazfedildiği cehâletle ilgili aktarımlara örnek olmak üzere bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 5/116, 34/241; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1/299; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/95, 10/105, 11/196; *Lisânü'l-Mizân*, 2/424, 3/422, 4/544.

⁴³⁸ İbnü'l-Medîni'nin meçhul râvi tespitlerinin İbnü'l-Berâ vasıtasıyla aktarıldığını gösteren örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/93; 3/65; 4/18; 5/128; 9/310.

⁴³⁹ Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 198.

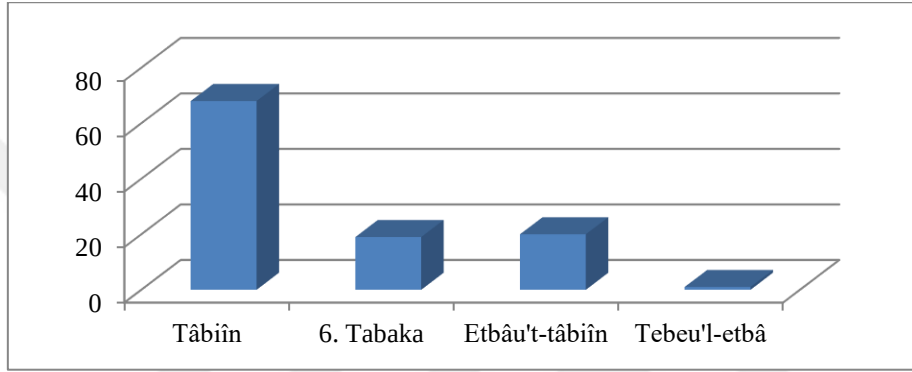
durumda, bahsi geçen süreç üzerinde daha fazla durulmayıp, cehâlet tespit yöntemine birtakım veriler ışığında dikkat çekilecektir.

İbnü'l-Medîni'nin râvinin meçhul olmasında seleflerinin görüşlerini esas alıp almadığı, konu etrafında ele alınması gereken bir yöntemdir. Daha önce de temas edildiği üzere hocaları arasında Vekî b. Cerrâh, İbn Uyeyne, Yahyâ el-Kattân ve İbn Mehdî gibi cerh-ta'dîl alanında otorite isimler yer almaktadır. Hakkında cehâlet lafzı kullanılan yüz kûsûr râvi tetkik edildiğinde İbnü'l-Medîni'nin bu isimlerin hiçbirine atıf yapmadığı sonucu ortaya çıkar. Bu, ilgili alanda İbnü'l-Medîni'nin hocalarının görüşlerini aktarmadığı izlenimini vermektedir. Atıf yapmaksızın böyle bir ameliyeyi gerçekleştirdiği akla gelse de bu hal birkaç noktada zayıf bir ihtimale işaret etmektedir. Zira konuyla ilgili bir araştırma, İbnü'l-Medîni'nin râvilerle ilgili kanaatini sevk ederken genel yönteminin kendi değerlendirmesini öğrencilerine deklare etmek olmasına karşın, sınırlı miktarda da olsa cehâlet dışındaki tenkitlerinde bu münekkitle müracaat ettiğini göstermektedir.⁴⁴⁰ Söz konusu tenkitler arasında meçhul râvi tespitlerinin yer almaması, ilmî bir yöntem olarak tespitlerini gerekli durumlarda atıf yöntemiyle zikrettiğini gösterir. Buradan hareketle yapılabilecek güçlü çıkarımlardan birisi, hicrî 2. asırda haklarında cerh-ta'dîl bilgisi olmayan râvilerin takip eden yüzyılın münekkitle tarafından değerlendirildiğidir. Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi çağdaşlarının yöntemi ile uyum arzeden bu durum, ricâl ilminin gelişim seyri ile de örtüşmektedir.

İbnü'l-Medîni'nin meçhul râvi tespit yöntemi bağlamında ele alınabilecek meselelerden bir diğeri, muâsırı olmadığı kimselerle ilgili bu süreci nasıl işlettiğidir. Zira, onun aynı çağda yaşamadığı râvi grubu hakkında gözleme dayalı bir süreç işletmesi mümkün değildir. Mezkûr sürece zemin oluşturan veriler hakkında net çıkarımlar yapabilmek, İbnü'l-Medîni'nin cehâletle nitelediği râvi grubunun tarihlendirilmesi ile mümkündür. Râvi grubunun hakkında bilginin oldukça az olduğu kimselerden oluşması, konuyla ilgili noktasal tarih saptamasına imkân vermese de tarihî bakımdan birtakım yorumlara kapı aralaması nedeniyle

⁴⁴⁰ Konuyla ilgili detaylı bilgi ve örnekler için bk. Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 144-148.

meselenin tabaka kavramı üzerinden ele alınmasını gerektirmiştir. Çünkü bu râvi grubu ve İbnü'l-Medîni arasındaki muâsarât ilişkisine ışık tutacak tabaka bilgisi dışında verinin miktarı oldukça azdır. Bu durumda konuyla ilgili analizler, İbnü'l-Medîni'nin cehâletle nitelediği 108 râvi üzerinden yapılacaktır. Tabaka esasına göre meçhul râvilerin dağılımını veren aşağıdaki tablo, meselenin İbnü'l-Medîni açısından görünümünü daha rahat tahlil etmeye imkân sağlayacaktır.



Şekil 14: İbnü'l-Medîni'nin Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı

Grafikte 21 râviyi içeren tebeu'l-etbâ ve etbâu't-tâbiîn tabakasından İbnü'l-Medîni'nin yaşadığı zaman diliminde kendisinin tanımadığı kişiler yer almaktadır. Öte yandan çağdaşı olmasına imkân olmayan 6. tabaka ve tâbiîn tabakasını oluşturan 87 meçhul râvinin diğerlerine nispetle sayıca fazlalığı dikkat çeker. Bu veriler, çalışmada aynı açıdan meçhul râvileri inceleyen Turhan'ın sonuçları ile uyum arz etmektedir. Ancak, çalışmamızda daha önce detaylı bir şekilde ele alınan münekkithlerin cehâletle nitelediği râvilerin tabakalarına göre dağılımı ile örtüşmemektedir.⁴⁴¹ Dolayısıyla grafikteki sonuçlar hakkında birtakım çıkarımlar yapmadan önce bu durumun muhtemel nedenlerine değinilmelidir.

Genel anlamda tabaka dağılımını inceleyen grafik *el-Cerh ve 't-ta'dil* isimli eser merkeze alınarak yapılmış, bu başlıkta incelenen İbnü'l-Medîni'nin meçhul râvi tespitleri ise muhtelif rical kaynaklarından hareketle ortaya konmuştur. Daha özlü ifadeyle her iki grafiğin esasında farklı kaynakların yer alması, sonuçlara etki

⁴⁴¹ Konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın “Meçhul Râvilerin Tabaka Esasına Göre Dağılımı” isimli başlığına bakılabilir.

edebilir. Ne var ki İbnü'l-Medîni'nin *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de yer alan 18 meçhul râvinin tabaka dağılımı, bu başlık altında ortaya konulan tabaka dağılımından farklı değildir. Bu sonuç, örneklem grubunun alındığı eser ve râvilerin farklılık göstermesinin, sonucu ciddi oranda etkilemediğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Yani İbnü'l-Medîni'ye ait meçhul râvilerin tabakalara göre dağılımı, her iki grafikte de uyumlu bir seyir takip eder. Genel tabloda sonucun bundan farklı gelişmesi ise, diğer münekkitlerin çoğunluğunun tabaka olarak yoğunlaştığı neslin İbnü'l-Medîni'den farklı olduğunu gösterir.

Grafikteki veriler İbnü'l-Medîni'nin meçhul olarak nitelediği râvilerin çoğunun muâsırı olmadığı kimselerden oluştuğunu gösterir. Bu durumda münekkidin daha önce hakkında cerh-ta'dîl olmayan bu kişileri cehâletle niteleyebilmek için en önemli veri, rivayetleri olmaktadır. Şayet râvinin hadis ilminde tanınmasında rivayet işiyle özel olarak ilgilenmesinden bahsedilecekse kanaatimizce bu, muâsırı olduğu râvi grubu için de geçerli bir yöntem gibi durmaktadır. Nitekim ister muâsırı râviler isterse görme imkânı olmadığı nesilden kimseler için olsun kullandığı ifadelerin benzerliği de bu hâli teyit etmektedir. Ancak burada söz konusu durumun özel ve detaylı bir şekilde ele alınması yöntemsel bir noktada daha kesin çıkarım yapma fırsatı sağlamaktadır. Diğer bir deyişle tâbiîn tabakası ile ilgili rivayetten hareketle yorum yapması, muâsırı olduğu tabakaya nispetle daha güçlü bir çıkarımdır. Buna göre, İbnü'l-Medîni râvileri rivayet bilgisinden hareketle meçhul olarak vasfetmiş olmaktadır. Bu durum, ricâl tenkit ilminin aynı zaman dilimindeki gelişimiyle de uygunluk arz eden bir tablodur. Yine İbnü'l-Medîni, daha önce hocaları tarafından değerlendirilmeyen râvi grubu hakkında zorunlu olarak rivayet malzemesinden hareketle bir kanaate varmıştır.

İbnü'l-Medîni'nin cehâlet tespit yöntemi ile ilgili birtakım çıkarımlar yapabilmek için yoğunlaştırılması gereken verilerden birisi cehâlet kavramına ilişkin terminolojisidir. Zira onun kullanımlarından hareketle bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Bunlardan birisi, İbnü'l-Medîni'nin, kendisi dışındakilerin kanaatini dikkate aldığı ile ilgilidir. Nitekim onun terminolojisinde çağdaşlarının veya önceki âlimlerin kanaatlerini yansıtan bazı kullanımlara tesadüf edilmesi bu ihtimali teyit

etmektedir. Konu hakkında Abdurrahmân b. Behmân, Hâlid b. Saîd ve Abdullah b. Hafs gibi râviler için “لا نعرفه” ibaresini kullanması örnek olarak verilebilir.⁴⁴² Yine onun mesele hakkında fikir veren kullanımlarına Ebu'l-Muhtâr ve Amr b. Kesîr gibi râvilerin biyografilerinde sevk ettiği “لا يعرف” ibaresi örnek olarak zikredilebilir.⁴⁴³ Bunların dışında Ebû Atıyye isimli râvi biyografisinde zikrettiği “لا يعرفونه” lafzı da bu örneklerle aynı minvaldedir.⁴⁴⁴ Her ne kadar bu tabirler, öznesi yönüyle sarîh bir şekilde zikredilmese de kendisi dışında kişilerin kanaatine işaret ettiği söylenebilir. İbnü'l-Medîni bu ifadeleriyle çağdaşı olan âlimlerin kanaatine işaret etmiş olabilir. Çünkü ricâl tenkidinde onun yetkin kimselerle aynı ders halkasında yer aldığı bilinmektedir. Bu isimlere örnek olarak Süleymân b. Dâvud eş-Şâzekûnî, İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Amr b. Ali gibi ricâl tenkidindeki uzman isimler zikredilebilir.⁴⁴⁵ Bu, onun ricâl tenkit yönteminde işlettiği süreçle bir açıdan uyumludur. Yine bu kullanımları ile kastettiği o dönemde belde halkının da olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim o, râvilerle ilgili ciddi bir araştırma sürecini etkin bir şekilde ortaya koyan münekkît olarak bilinmektedir.⁴⁴⁶ İbnü'l-Medîni'nin aynı zamanda araştırmacı kimliğini ortaya koyan konuya ilişkin birkaç örnek zikredilebilir. Medineli Umeyr b. Yezîd'i Medinelilerin tanımadığını,⁴⁴⁷ Basralı Selm b. Ebi'z-Zeyyâl'i İbn 'Uleyye'den başka tanıyanın çıkmadığını⁴⁴⁸ ifade etmesi bu örnekler arasındadır.⁴⁴⁹ Tüm bu bilgiler, İbnü'l-Medîni'nin râvi ile ilgili meçhul kanaatine varmadan önce ister

⁴⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 3/95, 5/189, 6/149.

⁴⁴³ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl fî esmâi 'r-ricâl*, 22/206, 34/267.

⁴⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 12/170.

⁴⁴⁵ Yahyâ el-Kattân'ın ilim meclisinde İbnü'l-Medîni ile derse katılan isimlerin yer aldığı nakil için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1403), 1/185.

⁴⁴⁶ İbnü'l-Medîni'nin ricâl tenkit ilmindeki konumu ve râvileri değerlendirirken talip ettiği metod ve esaslar ile ilgili detaylı bilgi için bk. Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 79-167.

⁴⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü 't-Tehzîb*, 8/151.

⁴⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl fî esmâi 'r-ricâl*, 11/221.

⁴⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl fî esmâi 'r-ricâl*, 11/251.

hocası isterse çağdaşı olsun âlimlerin görüşüne başvurduğu veya râvinin ait olduğu şehir halkının kanaatine başvurduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Râvinin meçhul olduğunu tespitte öğrenci sayısının veya rivayetin azlığı önemli bir veridir. Bu alanda, ilk bakışta söylenebilecek şey, râvinin meçhul olması kanaatine varılmasında öğrenci sayısının etkili olduğudur. “مجهول” terimi ile “Falandan başkası o kişiden rivayet etmedi” şeklindeki kullanımlar, İbnü’l-Medîni’nin tek öğrencisi olmanın râviyi cehâletle nitelemede etkin bir yöntem olarak kullandığını göstermektedir. Zira ifade edilen yalın ibareler, ilk bakışta râvinin öğrenci sayısı hakkında bilgi verme amacına matuf gibi görülebilirse de meçhul ıstılahı ile tekrar eden kullanımlar, İbnü’l-Medîni’nin cehâlet tespit yönteminde “tek öğrencisi olmanın” râvinin cehâletle vasfedilmesinde önemli bir veri olduğunu düşündürmektedir. Sayıca az olmayan bu şekildeki kullanımlarla zikrettiği râviler arasında Ebû Mâcî, Cerâ b. Kuleyb, Ca‘fer b. Yahyâ, Yahyâ b. Harb, Ebu’l-Muğîre, Âmir b. Mâlik, Abdullah b. el-Müsâfir, el-Hâris b. Abdurrahman, Ebû Mûsâ el-Hilâlî ve bunlar dışında birçok isim örnek olarak zikredilebilir.⁴⁵⁰ Bu kullanımlarla örtüşür mahiyette döneme ilişkin çıkarımlar yapmak mümkünse de İbnü’l-Medîni bu durumu en açık, yoğun ve güçlü bir şekilde ortaya koyan münekkît olarak çağdaşları arasında öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak İbnü’l-Medîni, hicrî 3. asrın ilk yarısında yaşadığı dönemin ilmî yöntemine uygun olarak râviyi meçhul şeklinde niteler. Süreçle ilgili birtakım çıkarımlara aktarım üslûbu imkân vermezken hem terminolojisi hem de râvi biyografilerinin analizi rahat bir şekilde cehâlet tespit yönteminde kullandığı veriler hakkında fikir verir. İbnü’l-Medîni’nin öznesini zikretmeden sevk ettiği bazı kullanımlar, dönemindeki veya bir üst nesildeki âlimlerin kanaatini dikkate aldığı bilgiler arasında yer alır. Ancak konuyla ilgili sarih bir atfa rastlanılmaz. Bu süreçte rivayet malzemesi, İbnü’l-Medîni’nin gerek muâsırı gerekse görme imkânı olmadığı ve rical âlimleri tarafından hakkında daha önce cerh-ta‘dîl yapılmamış

⁴⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 2/536; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, 5/116, 34/241, 34/334; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, 4/576; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 2/149, 5/80, 6/27, 11/196.

râvi grubu ile ilgili kanaat sevk edebilmek için etkin bir şekilde kullanılan verilerdir. Bu durum, muâsırı olmadığı nesillerle ilgili hükme varırken daha güçlü bir yöntem olarak görünmektedir.

2.1.4.2. Meçhul Râvi ile İlgili Yaklaşımı

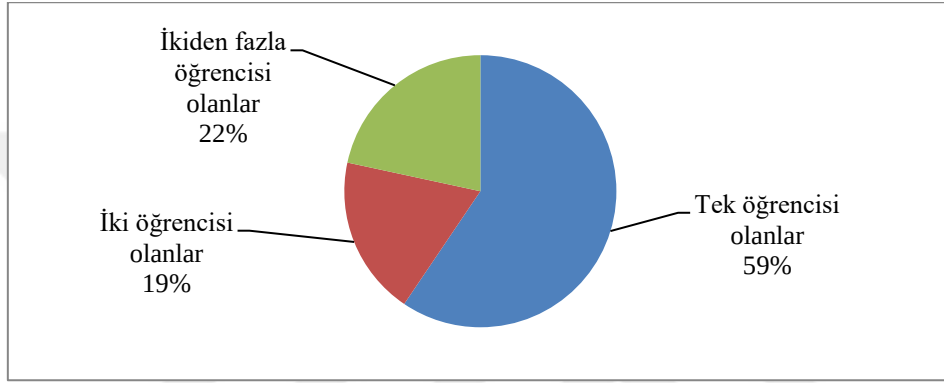
İbnü'l-Medîni'nin meçhul râvi ile ilgili tespit yöntemine temas ettikten sonra, râviden meçhullüğün ne zaman kalkacağı sorusunun cevabı bu başlık altında aranacaktır. Konuyla ilgili çıkarımlar, onun konuyla ilgili açıklamaları ve değerlendirmelerinin analizi ile yapılacaktır. Ne var ki İbnü'l-Medîni'nin bu konuda herhangi bir açıklamasına rastlanmaz. Akranları Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in diyaloglar bağlamında ortaya koyduğu açıklamaları alana ilişkin fikir verirken, İbnü'l-Medîni -muhtemelen ricâl değerlendirmelerinin aktarım sürecindeki farklılıktan dolayı- bu tür bir açıklama yapmaz. O, yalnızca râvi ile ilgili kanaatini kısa bir şekilde ifade etmekle yetinir.

İbnü'l-Medîni'nin yaklaşımını tespit edebilmek için elde kalan veriler, sadece cehâletle ilgili terminolojisidir. Bu durumda râvi biyografilerinde kullanılan lafızlar ve bu râvilerin diğer ricâl kaynaklarında bazı kriterler üzerinden araştırılması yöntemiyle birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür.

İbnü'l-Medîni'nin râvideki meçhullüğü ifade eden kullanımları ile “Falandan başkası o kişiden rivayet etmedi” şeklindeki cümleleri, onun tek öğrencisi olan kişileri meçhul kabul ettiğini göstermektedir. Söz konusu kullanımlar, meçhul kavramının “rivayet ehliyetinin bilinmemesi” anlamı yanında “kendisinden tek kişinin rivayette bulunması” anlamını da belirginleştirdiğini gösterir. Yoğun olarak kullandığı bu ve benzeri formlar, kavramın yerleşik anlamına zemin teşkil edecek mahiyettedir. Bu kullanımlar İbnü'l-Medîni tarafından râvinin sadece tek öğrencisini bildiği şeklinde yorumlanmalıdır. Her ne kadar rivayet birikimi, ricâl alanındaki yetkinliği bilinse de dönemin ilmî yapısı gereği derlenmekte olan rivayet malzemesinden bir kısmının ona ulaşmamış olması muhtemeldir. Ancak, İbnü'l-Medîni'nin ifadeleri zikredilen ihtimalle birlikte

düşünülse de cehâlet kavramında tek öğrencisi olmayı merkeze aldığını göstermek için yeterlidir.⁴⁵¹

İbnü'l-Medîni'nin meçhul şeklinde nitelediği râviler, ricâl kaynaklarına müracaat edilerek öğrenci sayısı bakımından araştırılması, konu hakkında tahlile imkân sağlayacaktır. Rastgele seçilmiş 74 meçhul râvinin biyografilerine öğrenci sayıları bakımından müracaat edilmiştir. Bu veriler doğrultusunda oluşturulmaya çalışılan grafik şu şekilde gösterilebilir:



Şekil 15: İbnü'l-Medîni'nin Meçhul Râvi Tespitlerinin Öğrenci Sayısı Bakımından Dağılımı

Terminolojiden hareketle yapılan meçhul râvilerin öğrenci sayısına ilişkin çıkarımların ardından, örnekleme yöntemi ile oluşturulan grafik özelinde konuyu detaylandırmak mümkündür. İbnü'l-Medîni'nin meçhul olarak nitelediği râvilerin çoğunluğunun tek öğrencisi olan kimselerden olması, kullanımları ile tek öğrencisi olduğuna işaret ettiği kimselerin grafikteki dağılımda nerede yer aldığı ve öğrenci sayısı ikiden fazla olan râvi grubunun nasıl yorumlanacağı bu noktada temas edilecek konular arasındadır.

Grafikte İbnü'l-Medîni'nin, meçhul diye nitelediği râvilerin büyük oranda tek öğrencisi olan kişilerden oluştuğu açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Onun, meçhul tespitlerinin yanında zikrettiği kullanımlar ile işaret ettiği bu durum, râvi tercemelerinin başka bir yöntemle incelenmesi ile aynı doğrultudadır. Gerek kullanım gerekse râvilerin öğrenci sayıları bakımından incelenmesi ile ortaya çıkan

⁴⁵¹ İbnü'l-Medîni'nin bu formu yaygın olarak kullandığı ve meçhul anlayışında tek öğrencisi olmanın belirleyici olduğu ile ilgili bk. Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 123.

tablo, râvinin tek öğrencisi olmasının meçhul şeklinde nitelenmesinde merkezde olduğunu gösterir. Döneminde bu yaklaşımı güçlü bir şekilde uygulayan İbnü'l-Medîni, meseleye iki yönüyle de vurgu yapan münekkit olarak çağdaşlarından ayrı bir yerde durmaktadır.

Grafikte iki öğrencisi olan kişiler, özellikle ayrı bir dilimde temsil edilmiştir. İbnü'l-Medîni'nin tek öğrencisi olduğunu zikredip, râvinin ise iki öğrencisi olanlar grubunda yer alması dikkat çekicidir. Bu tablo, iki ihtimali akla getirmektedir. Bunlardan birisi, İbnü'l-Medîni'nin râvilerin durumlarına vakıf olmamasıdır. Zira bu kişilerin İbnü'l-Medîni'nin tespiti dışında bir öğrencisinin olması bu intibai vermektedir. Rivayet malzemesinin derlenmesi aktif olarak devam ettiği bir süreçte onun bir öğrenciyi kaçırmış olması tabîi bir durumdur. Şu hâlde, grafikte yer alan iki öğrencili kimselerin bir kısmının da tek öğrencisi olan kimselere dâhil edilmesi, gündeme gelebilir. İkinci ihtimal ise, râvinin tek öğrencisi olmasının meçhul yaklaşımında belirleyici bir ilke olmasına rağmen muttarit olmamasıdır. Bu durum, iki öğrencisi olan kişileri izah edebileceği gibi ikiden fazla öğrencisi olup İbnü'l-Medîni'nin meçhul olduğunu belirttiği kimseler için de geçerli bir ihtimaldir. Grafikteki iki veya daha fazla öğrencisi olup cehâletle nitelenen kimseler, hem meçhûlü'l-hâl kavramı hem de münekkide ulaşmayan bilgiler gibi parametreler dikkate alınarak yorumlanabilir.

Grafikte iki veya daha fazla öğrencisi olan kimseler, İbnü'l-Medîni'nin vakıf olmadığı bilgi ihtimali dışarıda bırakıldığında, daha sonra oturmuş olan “râviden iki veya daha fazla kişinin nakletmesi”ne rağmen durumunun bilinmemesine karşılık gelen “meçhûlü'l-hâl” kavramı zemininde izah edilebilir. Yine onun, râvinin rivayet ehliyetini gösteren nadir de olsa kullandığı ifadeler bu ayrımın hicrî 3. asrın ilk yarısında olduğunu gösterir. Konunun tek örneği olarak İbnü'l-Medîni'nin Abbâd b. Râşid el-Basrî hakkındaki “لا تعرف حاله” (Durumu bilinmemektedir) ifadesi zikredilebilir.⁴⁵² Bu durumda grafikteki dağılım, İbnü'l-

⁴⁵² Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, nşr. Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422), 7/166.

Medîni'nin yaklaşımındaki bir istisna gibi değil, bir başka durumu ifade eden veri olarak okunabilir.

Rivayet azlığı, İbnü'l-Medîni'nin râvinin cehâletle nitelenmesinde dikkate aldığı bir diğer ölçüttür. Çoğunlukla öğrenci azlığından bağımsız olmayan bu durum, dönemin ilmî yöntemi ile yakından ilgidir. Zira münekkit kendisine sorulan râvilerle ilgili ya hocalarından gelen bilgileri ya da rivayet malzemesinden hareketle bir kanaate varmak durumundadır. Şu hâlde münekkit, rivayet azlığını râvi ile ilgili baskın bir kanaate engel olarak görebilir. İbnü'l-Medîni "Onun şundan başka hadisini bilmiyorum" ve "Ondan rivayet edilenler azdır" gibi ifadeleri ile yer yer bu duruma işaret etmiştir. Bu durumun örnekleri arasında Ali b. A'bûd'ün biyografisinde zikrettiği "ليس بمعروف ولا أعرف له غير هذا الحديث" (Hadis rivayetiyle tanınmamaktadır ve bu hadisi dışında başka bir şey bilmiyorum) değerlendirmesi yer alır.

İbnü'l-Medîni'nin meçhul olarak nitelediği kimseleri İbn Hacer'in cehâletten çok, rivayet azlığına işaret ettiği "makbul" terimi ile nitelemesi hadis azlığının râvinin cehâletle nitelenmesinde etkin bir kriter olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Bu konuda fikir vermesi için zarar vermeyen/adâlet bakımından kusur olmaktan uzak bir tablo sunan bu durum, aynı zamanda İbnü'l-Medîni'nin meçhullüğü bir kusur olarak nitelemediği hakkında önemli bir veri olarak da değerlendirilebilir.

İbnü'l-Medîni usûl-i hadis ilminde öne çıkan meçhul râvi tanımına zemin teşkil eden yaklaşımın erken dönemde temsilcisidir. Usûl eserlerinde meçhul râvi tanımında yer etmiş, kendisinden tek öğrencinin nakilde bulunması kriterinin pratik sahadaki karşılığını kullanım ve uygulama düzeyinde göstermektedir. Rivayet azlığının da bu konuda yaklaşım olarak benimsediği kriterler arasında yer aldığı ifade edilmelidir. Konunun gerek yaklaşım gerekse tespit yönteminin anlaşılmasına katkı sunan İbnü'l-Medîni'nin terminolojisi bazı sorular çerçevesinde ele alınmalıdır.

2.1.4.3. Meçhul Râvi Terminolojisi

Hicrî 3. asrın ilk yarısında İbnü'l-Medîni'nin meçhul râvilerle ilgili tespitlerde gerek nitelik gerekse nicelik bakımından önemli rol oynayan bir cerh-ta'dîl âlimi olduğuna daha önce temas edilmişti. Yüz civarındaki kullanımları incelendiğinde bir form üzerinde yoğunlaşan ve tekrar eden, kendisinden önceki ve çağdaşlarının terminoloji ile uyum halindeki kullanımları göze çarpmaktadır. Cehâlet kavramının terim anlamıyla kullanıldığına işaret eden ifadeleri şu şekildedir: "إسناد" ⁴⁵⁶ "ليس بالمعروف", ⁴⁵⁵ "لا يعرف", ⁴⁵⁴ "لا أعرفه/لا نعرفه", ⁴⁵³ "مجهول" ⁴⁵⁷ "إسناده مجهول/مجهول". İbnü'l-Medîni, bu temel formları bazı terim ve lafızlarla biraraya getirmek suretiyle yeni terkipler oluşturmuştur. Bunlar arasında "مجهول لا" gibi tabirleri zikredilebilir.

İbnü'l-Medîni, râviyi tanımadığını ifade ederken "مجهول" terimini ağırlıklı kullanmıştır. Râvinin tanınmadığı ile ilgili en teknik ifade formu olan söz konusu lafız, önceki literatürde rastlanılan bir form olsa da bu yoğunlukta bir kullanım ve üslup, ilk defa kendisi ile öne çıkmaktadır. O, konuyla ilgili diğer bazı teknik lafızları kullansa da bunlar sayıca fazla bir miktara karşılık gelmez. Onun bu değerlendirmeleri, kendinden öncekilerin kullanımlarını yansıttığı gibi tekrar eden uygulamaları, kendi döneminde bir üslup tayin etmede önemli rol oynadığını göstermektedir.

İbnü'l-Medîni, râvinin tanınmadığını tasrih ettiği yerlerde bazen tek bir cehâlet formunu kullanmakla yetinmekte, bazen de söz konusu formlara birtakım terimler ekleyerek yeni terkipler oluşturmaktadır. Bunlar da bazen iki farklı manaya delalet eden kullanımlar olabileceği gibi, bazen de râvinin tanınmadığı anlamına

⁴⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/93, 3/171, 4/18, 4/254, 5/358, 9/309.

⁴⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/318, 5/378, 9/358.

⁴⁵⁵ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 95; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 34/ 267.

⁴⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/65, 6/349, 9/316.

⁴⁵⁷ Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, 93; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/330, 12/304.

gelen iki formun bir araya gelmesiyle oluşan terkipler olabilmektedir. “لا أعرفه” ve “شيخ” ifadesiyle kullanması, aynı şekilde “مجهول”, ifadesiyle “لا أعرفه” lafzını birlikte kullanması, aynı anlama gelen iki terimin birlikte kullanımının örneklerindendir. İbnü’l-Medîni, râvi biyografilerinde “مجهول لا أعرفه” lafzıyla Ebu’l-Müsenna el-Cühenî’yi değerlendirirken⁴⁵⁸ “شيخ مجهول” terkiбіyle Gâdara b. Amr’ı vasfetmiştir.⁴⁵⁹

İbnü’l-Medîni’ye atfedilen yüz küsûr râvi hakkında kullanılan lafızların tamamı burada irdelenmeyip, özellikle birlikte kullanımlarından hareketle bazı çıkarımlar yapılması yoluna gidilecektir. Onun meçhullükle ilgili değerlendirmeleri gerek ıstılaha zemin teşkil etmesi gerekse cehâlet tespit yöntemi ve yaklaşımı ile ilgili bilgiler ihtiva etmesi bakımından zengin içeriğe sahiptir. Meçhul terimiyle kullandığı “Falandan başkası ondan nakletmedi” gibi öğrenci sayısına ilişkin ilave bilgiler ve usûl-i hadîste “mechûlü’l-ayn” ve “mechûlü’l-hâl” kavramına işaret eden “لا تعرف حاله” ifadeleri, sonraki dönem usûl eserlerindeki meçhul râvi anlayışına zemin teşkil eden değerlendirmelerdir. Özne bakımından kendi dışındaki âlimlerin kanaatine dikkat çektiğini ihsas ettiren kullanımları yanında hadis hakkında hüküm ihtiva eden formlar ile cehâlet tespit yöntemine ışık tutmaktadır.

Hicrî 3. asırda Ahmed b. Hanbel’in öğrenci sayısının azlığının râvinin tanınmama gerekçesi olabileceğine dair açıklamalarına tesadûf edilmektedir. İbnü’l-Medîni’nin her ne kadar konuyla ilgili müstakil bir açıklaması bulunmasa da râviler hakkında yaptığı değerlendirmelerdeki ziyade açıklamalar, konu hakkında fikir vermektedir. Râvinin tanınmamasına ilişkin öğrenci râvisi ya da rivayet azlığına işaret etmek üzere kullandığı değerlendirme lafızları bulunmaktadır. Örneğin Ca’fer b. Yahyâ hakkında “مجهول” değerlendirmesini yaptıktan sonra “لم يرو عنه غير أبي عاصم” (Ebû Âsım’dan başkası ondan rivayet etmemiştir) demiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ el-Cühenî biyografisi ve İbnü’l-Medîni’nin benzer kullanımları için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 3/388, 6/69, 10/105, 10/307, 12/221.

⁴⁵⁹ “شيخ مجهول” kullanımına örnek için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 6/85, 7/245, 8/203.

⁴⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 5/116.

Bu ifadeleri, isnâd bilgisinin râvi hakkında değerlendirme yapmada ne derecede önemli olduğunu gösteren karineler şeklinde yorumlamak mümkündür.

Meçhul râvi hakkındaki tabirler, İbnü'l-Medîni öncesinde ve kendi döneminde çoğu zaman yalın bir formda istimal edilip, var olan az sayıdaki kullanımlar da güçlü çıkarımlar yapabilecek düzeyde değildir. Bu nedenle cehâlet kavramına dair anlam, yöntem ve esaslar bakımından yorum yaparak meçhul şeklinde tavsif ettiği râvilerin tek râvisi olan kişiler olduğuna temas etmiştir. Söz konusu kullanım şekli, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'de nadir görülür. Bu tablo, İbnü'l-Medîni'nin râvileri tanınmama nedeninin çoğunlukla kişinin tek râvisi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁶¹

İbn Receb'e göre râvinin cehâletine hükmederken dikkate alınan ölçütün ne olduğu sorusunun cevabı, "râvinin ulemâ arasındaki şöhreti" ve "rivayetinin kesreti"dir.⁴⁶² İbn Receb'in söz konusu ifadelerini bir kriter olarak kabul etmemiz mümkündür. Bu kriterlerin pratik yansıması olan İbnü'l-Medîni'nin cehâlet kullanımlarının tetkik edilmesiyle bir sağlama yapmanın ve konu ile ilgili yeni bir ölçütün tespit edilip edilmeyeceğinin imkânı ortaya konulabilir. Bu nedenle İbnü'l-Medîni'nin Yahyâ b. Maîn'e göre oldukça müfesser denilebilecek ifadeleri araştırılmalıdır. Genellikle o, râvi hakkında cehâlet hükmünü ifade ettikten sonra kısa da olsa okuyucuya fikir verecek ibareler kullanmıştır. Örneğin; İbnü'l-Medîni Hafs b. Humeyd hakkında "meçhûl" lafzını kullandıktan sonra "لا أعلم أحدا ، روى عنه إلا يعقوب القمي" (Yakub dışında ondan rivayette bulunan kimseyi bilmiyorum) ifadelerini dile getirmiştir.⁴⁶³ Söz konusu ifadeler, birbirinin açıklayıcısı kabul edildiğinde İbnü'l-Medîni'nin râvinin öğrenci azlığını ve rivayetinin fazla olmayışını cehâlet için esas kabul ettiğini söylemek mümkündür. Ancak burada değinilmesi gereken husus, münekkide cerh-ta'dîl intikal etmediği durumlarda uygulandığıdır.

⁴⁶¹ İbnü'l-Medîni senedinde meçhul râvi olan nakilleri illetli kabul ettiğine dair bir görüş için bk. Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 528

⁴⁶² İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 83.

⁴⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/171.

İbnü'l-Medîni'nin cehâlet terminolojisini ricâl tenkit ilmi bakımından önemli kılan birtakım âmiller söz konusudur. Bunlardan birisi, bahse konu olan terminoloji, İbnü'l-Medîni'nin cehâlet yaklaşımına delil olabilecek veri bakımından önemli ve yoğun bilgiler ihtiva etmesidir. Hicrî 3. asrın ilk yarısında bir münekkidin cehâlet tespitinde neyi ölçüt aldığı ile ilgili fikir vermesi bakımından bu kullanımlar oldukça önemlidir. Onun terminolojisini önemli kılan bir diğer etken ise terminolojide tek tip ve yoğun olarak aynı formu kullanmasıdır. Bu üslup, terminolojinin teşekkülünde önemli bir rol oynamaktadır. Bunun yanı sıra yukarıda zikredilen âmiller birlikte düşünüldüğünde, İbnü'l-Medîni'nin meçhul terimini “rivayet ehliyeti bilinmeyen kişi”den daha teknik bir içerik olan “tek öğrencisi olup rivayet ehliyeti bilinmeyen kişi” anlamına taşıdığı açıktır. Bu yönüyle o, kendisinden sonra Hatîb, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer gibi âlimlerin meçhul râvi ile ilgili usûl pratiğine zemin teşkil etmiştir.

Son olarak, İbnü'l-Medîni kendisinden önce vaz edilen “meçhul” lafzını yaygınlaştırmış olduğunu belirtmek gerekir. Kendisinden önceki âlimlerde sınırlı sayıda olan “meçhûl” kullanımının onda bariz bir farkla arttığı görülmüştür.⁴⁶⁴ Akranlarından İbn Maîn ve İbn Hanbel ile mukayese edildiğinde durum bundan farklı değildir. Nitekim Yahyâ b. Maîn'in, nadir de olsa “meçhûl” ıstılahını kullanmakla birlikte değerlendirmelerinin %93'ünün “لا أعرفه” formunda olduğuna Yahyâ b. Maîn'de cehâlet başlığı altında değinilmişti. Ahmed b. Hanbel'in ise meçhul lafzına nadir müracaat ettiği görülmektedir. Bu veriler ışığında, İbnü'l-Medîni'nin cehâleti ifade eden formların teknik kullanımı olan “meçhûl” teriminin yaygınlaştırıcısı olduğu söylenebilir.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Medîni ile alakalı müstakil olarak hazırlanmış çalışmada “İbnü'l-Medîni'nin cerh-ta'dîl lafızlarına katkısı ise daha önceden vaz edilen teknik ifadelerin kullanımını artırmasıdır. Bunun en güzel örneklerinden birisi ‘مجهول’ terimidir. Bu ıstılah, hicri ikinci asrda sınırlı sayıda kullanırken İbnü'l-Medîni tarafından değişik formlarıyla doksan iki değerlendirmede tercih edilmiştir.” ifadeleriyle müellif iddialarımızı teyit etmektedir. Turhan, *Hicrî III. Asrda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 190.

2.1.5. Ahmed b. Hanbel: Az Hadisi Olma Vurgusu

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, 164/780 yılında Abbâsiler döneminde çok kapsamlı ve ilmî faaliyetlerin gerçekleştiği Bağdat'ta dünyaya gelmiştir.⁴⁶⁵ Yaşadığı şehirde hadis tahsiline başlayan İbn Hanbel, Ebû Yusuf, Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), Abdurrahman b. Mehdî ve Ebû Bekir b. Ayyâş'tan (ö. 193/809), Sehl et-Tufâvî'den, İbrahim b. Sa'd'dan (ö. 183/799) ders almıştır. Dönemin ilmi geleneğine uygun olarak hadis tahsili için ilk seyahatini Kûfe'ye gerçekleştirmiştir. Burada Vekî' b. Cerrâh, Ebû Nuaym ve İsa b. Yunus gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Ahmed b. Hanbel Mihne döneminin başlamasına tekabül eden 218/833 senesine kadar farklı bölgelere ilmi yolculuklar yapmayı sürdürmüştür. Bu bölge ve şehirlere Abadan, Basra, Vâsıt, Haleb, Tarsus, Mekke, Yemen, Mısır, Dımaşk, Irak örnek olarak zikredilebilir.⁴⁶⁶

Ahmed b. Hanbel'in hadis tahsilinde görüştüğü hocaları arasında Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, İbn Mehdî hicrî 2. asrın ricâl tenkidinde belirleyici konumda olan isimler dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra Hüseyim b. Beşîr, İsa b. Yunus, Yezîd b. Hârûn, Şafîî, İbn Uleyye gibi cerh-ta'dîl ilmine birincil düzey münekkitler kadar olmasa da ricâl ilmine katkıda bulunan âlimler de burada zikredilmedir. Eldeki veriler Ahmed b. Hanbel'in hadis tahsili ile ricâl ile ilgili ilmî birikimi hakkında fikir vermesi yönüyle önemlidir.

Tanınmış talebeleri arasında Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915), akranlarından Yahyâ b. Maîn ile Ali b. Medînî, Ebû Zûr'a er-Râzî (ö. 281/894), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), iki oğlu Sâlih ve Abdullah bulunmaktadır.⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Muhammed Ebu Zehra, *Ahmed b. Hanbel: hayatı, görüşleri, fıkhıta yeri*. (Ankara: Hilal Yayınları, 1984); Christopher Melchert, *Ahmad Ibn Hanbal* (Oxford: Oneworld Publications, 2006); Arif Alkan, *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997) (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi); M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989).

⁴⁶⁶ Rihleleri için bk. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Dâru'l-hicr, 1409), 26-40; İlmî faaliyetlerini kronolojik olarak sunan bir çalışma için bk. Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 63-65.

⁴⁶⁷ Hoca ve talebelerinin ayrıntılı listesi için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 437-442.

Ahmed b. Hanbel'in, ailesine en önemli eseri olan *el-Müsne'd* dışında tamamlanmış ve gözden geçirilmiş bir kitap bırakmadığı bilinmektedir. Ahmed b. Hanbel'in meçhul râviler hakkındaki tenkit ve görüşleri talebelerinden Ebû Bekir el-Merrûzî, Ebû Bekir el-Esrem ve oğlu Abdullah tarafından derlenmiştir. Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini başka talebeleri de derlemiş; oğlu Sâlih, talebesi Ebû'l-Hasan Abdülmelik b. Abdülhamîd el-Meymûnî tarafından bir araya getirilen görüşlerini Subhî Bedrî es-Sâmerrâî, *Min kelâmi'l-imâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fî İleli'l-hadîs ve mârifeti'r-ricâl* adıyla yayınlamıştır.⁴⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, Ahmed b. Hanbel'in muhtelif râviler hakkındaki görüşlerini oğlu Abdullah'tan yazılı olarak almış ve *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı kitabında çokça zikretmiştir. Çalışmamızda, *el-Cerh ve't-ta'dîl* dışında istifade edilen kaynak ise Ahmed b. Hanbel'in ricâl ve diğer konularda görüşlerini bir araya getiren *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed* isimli derleme eseridir. Yirmi iki ciltten müteşekkil bu eserin on altıncı ciltten on dokuzuncu cilde kadar toplam dört cildi Ahmed b. Hanbel'in ricâl hakkındaki görüşlerini içermektedir. Derlemede Ahmed b. Hanbel'in değerlendirmede bulunduğu toplam 3.098 râviye yer verilmektedir. Bunlar arasında cehâlete muhtemel lafızlar üzerinden tespit edebildiğimiz râvi sayısı yüz doksan üç civarındadır.

Zehebî, Ahmed b. Hanbel'i cerh-ta'dîl yapan münekkitler arasında mutedil gruba dâhil etmiştir. Hüseyin b. Hibbân ile Abbas ed-Dûrî'nin Yahyâ b. Maîn'e "Âlimleri bu kadar şiddetli tenkit etmesen olmaz mı? Ahmed bu şekilde şiddetli tenkitten kaçınıyor" demeleri üzerine, Yahyâ, "Vallâhi ricâli tenkitte o benden daha şiddetli idi, ancak şimdi kendini tutuyor" karşılığını vermiştir. İbn Maîn'e göre daha mutedil olduğu anlaşılan Ahmed b. Hanbel'in meçhul râvi değerlendirmeleri ışığında tespit yöntemi, yaklaşımı ve terminolojisi gibi konularda ricâl ilmine katkısının ne düzeyde olduğu incelenmelidir.

⁴⁶⁸ Eserleri hakkında bk. İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, 261-263; Abdullah Çelik, "Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'inin İlel İlmindeki Yeri", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/9 (2017), 93.

2.1.5.1. Meçhul Râvi Tespit Yöntemi

Bu başlıkta Ahmed b. Hanbel'in râvinin tanınmaması ile ilgili kanaatini belirtirken hangi aşamaları takip ettiği konusu ele alınacaktır. Ancak kendisinin bahsi geçen sürecin işleyişi hakkında herhangi bir açıklama yaptığı bilinmemektedir. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel, dönemin ilmî üslubuna uygun şekilde râvi hakkındaki düşüncelerini kısa ve açık olmayan ifadelerle dile getirmiştir. Sözelimi çoğu zaman kendisine sorulan sorulara “Onu tanımıyorum, kim olduğunu bilmiyorum” demek, bazen de beden dilinden anlaşılabilecek şekilde imalarda bulunmaktadır.⁴⁶⁹ Dolayısıyla meçhul râvi ile ilgili işletilen sürecin aydınlatılması, satır arası okumalar ve birtakım analizlerle mümkündür.

Ahmed b. Hanbel'in meçhul râviler hakkında öğrencileri ile yaptığı konuşmalar, konuya açıklık getirecek bilgileri ihtiva etmektedir. Ahmed b. Hanbel'e soru yöneltenler, genellikle bahsi geçen râvinin yer aldığı rivayeti veya hoca ve öğrencisini aktarıp râvinin cerh-ta'dîl bakımından durumu hakkında onun kanaatini öğrenmek istemektedir. Burada yeterince tanınmayan râvinin isnad bakımından durumu hoca-talebe ağı üzerinden netleştirilmek istenmektedir.⁴⁷⁰ Genellikle soru-cevap şeklinde gelişen bu diyaloglar, meçhul râvi ile ilgili bilinmeyen noktanın isim, künye, belde ve hoca-talebe gibi hususların değil, rivayet ehliyetinin olduğunu da göstermektedir. Öte yandan Yahyâ b. Maîn'in öğrencileri ile arasındaki iletişime benzer bir tavrı gösteren bu bilgiler, münekkitlerin yaşadığı zaman dilimindeki ortak bir ilmî üsluba işaret etmektedir.

Ahmed b. Hanbel'in soru-cevap şeklinde ortaya çıkan meçhul değerlendirmeleri, kendisinin birtakım hususları dikkate aldığını göstermektedir. Onun bazı ifadeleri, birtakım karinelerin kendisinin de malumu olmasına karşın, söz konusu verilerin râvi ile ilgili kendisinde net bir kanaati teşkil edecek düzeyde olmadığını ihsas ettirmektedir. Bu diyaloglar çerçevesinde Ahmed b. Hanbel'in tanımadığı halde bazı hususlara dikkat çektiği bir örneğe, İbrahim b. 'Îtâb tercemesinde yer verilir. Abdurrahman b. Yahyâ b. Hâkân'ın râvinin durumunu

⁴⁶⁹ Konuyla ilgili bazı örnekler için bk. İbn Hanbel, *el- 'Îlel ve ma 'rifetü 'r-ricâl*, 2/93, 379; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve 't-ta 'dîl*, 2/394, 3/232, 4/134, 6/388, 8/300, 9/112.

⁴⁷⁰ İbn Hanbel, *el- 'Îlel ve ma 'rifetü 'r-ricâl*, 1/89, 227; İbn Adî, *el-Kâmil fî du 'afâ 'i 'r-ricâl*, 1/273.

sorması üzerine Ahmed b. Hanbel şöyle der: “Onu tanımıyorum. Kaldı ki o, Bişr el-Merîsî’nin ashâbındandır.”⁴⁷¹ Bu sözünde, Ahmed b. Hanbel, râviyi tanımadığını ifade ettikten sonra Bişr’in ashâbından olması gerekçesiyle birtakım uyarı ve ikazlarda bulunma ihtiyacı olduğunu hissetmiştir. Bu olumsuz çağrışım taşıyan ifadeleri, râvi ile ilgili genelleme yapacak düzeyde olmasa da verilerden hareketle bazı çıkarımlarda bulunduğunu göstermektedir.

Râvinin meçhullüğünü tespit sürecinde dikkat çeken noktalardan bir diğeri de Ahmed b. Hanbel’in râvinin cerh-ta’dîl durumunu bilmemesine karşın belde âlimlerinin onu daha iyi bileceğini ifade etmesidir. Katan b. Abdullah hakkında gelişen diyalog, bu durumun örneğidir. Ahmed b. Hanbel, bahse konu olan râviyi tanımadığını ve Muğîre’nin kendisinden naklettiğinin dışında başka bir veriye sahip olmadığını zikreder. Bunun üzerine öğrencisi Merrûzî “Cerîr, onu kötü bir şekilde zikretti” şeklinde mukabelede bulunur. Ahmed b. Hanbel buna cevaben “Bilmiyorum, Cerîr onu ve bölgesindekileri daha iyi tanır.” ifadelerine yer verir.⁴⁷²

Münekkidin râvi hakkında malumat edinme ve bir kanaate varma süreci uzun soluklu bir çabayı gerektirmektedir. Başlangıçta tanımadığı bir râvi veya güvenilir olduğunu düşündüğü kimselerle ilgili elde ettiği yeni veriler ışığında râvi hakkındaki kanaatini revize etmektedir. Münekkide yeni verilerin ulaşmasını temin eden yollardan birisi de gerçekleştirdiği ilmi seyahatlerdir. Kendi beldesinden muhtelif bölgelere ve oradaki âlimlere ulaşan münekkit gerek râvi gerekse rivayet yönüyle pek çok bilgiyi elde etme fırsatı bulmaktadır. Ahmed b. Hanbel’in tanımadığı râvinin durumunu tespit için rihleler önemini korumaktadır. Zira onun kaynakları arasında ilmî seyahatler vasıtasıyla gittiği bölgelerdeki âlimler ve şehrin insanlarının görüşleri yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel’in kendisine ulaşan veriler nedeniyle kanaatini yenilediğine dair meçhul râvi ile ilgili örneklerden biri, Abdulaziz b. Ubeydullah’ın tercemesinde bulunmaktadır. İbn Hanbel, Abdulaziz b. Ubeydullah’ı Humus ehline soruncaya kadar meçhul zannettiğini ifade etmektedir.⁴⁷³ Râvinin söz konusu bölgede maruf olduğunu ifade eden İbn Hanbel,

⁴⁷¹ İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbu’l-İmâm Ahmed*, 252.

⁴⁷² Merrûzî, *el-‘İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*, no. 78.

⁴⁷³ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/171.

râvi hakkında birtakım verilere ulaştığını ihsas ettirmektedir. Bu resim, sıklıkla ilmî seyahat gerçekleştiren münekkitlerin râvinin tanınmayışında bölgeselliğin önüne geçebildiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in cehâleti tespitinde kendinden önceki münekkitlere müracaat etmesi ve onlardan bu birikimi tevârûs etmesi kaçınılmazdır. Ricâl ilminde yetkin Vekî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne gibi hadis otoritelerinden rivayette bulunan İbn Hanbel'in, meçhul râviyi tespitinde hocalarına ya da çağdaşı herhangi bir münekkide atfına rastlanılmaz. Münekkidin diğerlerini referans göstermeden cehâlet tespitlerini dile getirmesi, çağdaşları İbn Maîn ve İbnü'l-Medînî'de görülen bir durumdur. Bu yönüyle ortak bir ilim dilinden bahsedilebilir. Ancak bu konudaki yaklaşımına belli bir isme atıf olmaksızın örnek teşkil edecek kullanımlar söz konusudur. Râvinin münekkitler tarafından tanınmadığını ifade eden formlar, onun râvi hakkında diğer münekkitlerin görüşlerine başvurduğu şeklinde yorumlanabilir. Ravh'ın tercemesinde öznesi doğrudan zikredilmeyen kimselere atıfla zikrettiği "كانوا يقولون: إن روحًا لا يعرف" (Onlar Ravh'ın hadis ilminde tanınmadığını söylerlerdi) ifadeleri, bunun örneğidir.⁴⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, Ravh'ın hadis ilminde tanınmadığı tespitini yapanlar hakkında herhangi bir bilgiye yer vermese de onun bu ifadeleri, diğerlerinin kanaatini bu süreçte dikkate aldığı şeklinde yorumlanabilir.

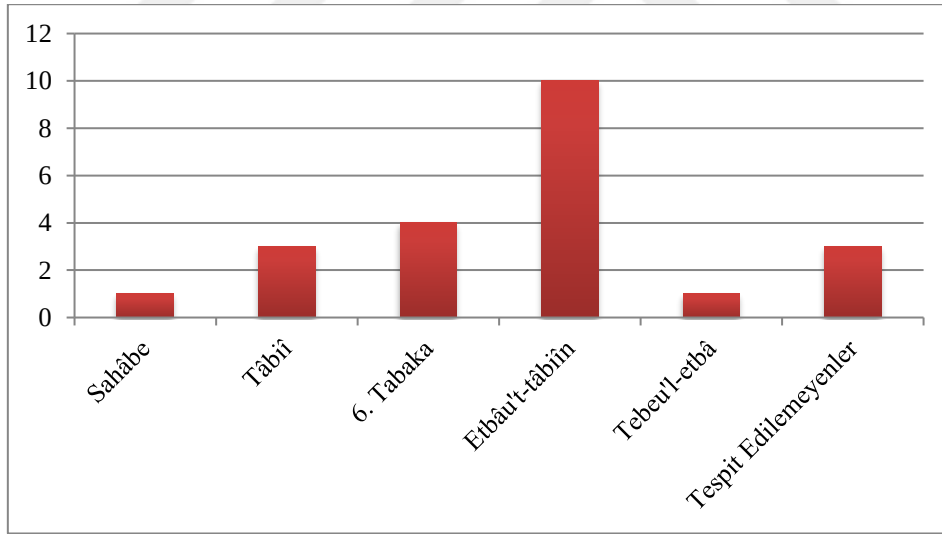
Ahmed b. Hanbel "Onu tanımıyoruz" şeklinde kendisinin dışında kim olduğunu tasrih etmediği kimselere atıfta bulunmaktadır. Onun, söz konusu kullanımıyla hocaları veya zamanının önde gelen âlimleri kastedebileceği gibi kendisi ile uzun ilmi seyahatler gerçekleştirip, müşterek hocalardan birlikte ders aldığı akranı ve dostu Yahyâ b. Maîn'i kastetmesi de mümkündür. Nitekim; İshak b. Mansûr, Hirmas b. Habîb ile ilgili kanaatini Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'e sorduğunu "Onu tanımıyoruz" şeklinde karşılık verdiğini aktarması, bu yargıyı teyit etmektedir.⁴⁷⁵ Ahmed b. Hanbel'in, hakkında "لا نعرفه" lafzını kullandığı İbrahim b. Meymûn ve ez-Zübeyr b. Abdullah b. Ebî Hâlid gibi râvilerle

⁴⁷⁴ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 1/354.

⁴⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/118.

ilgili İbn Maîn'in farklı kanaat serdetmesi, bu kullanımın farklı kimseleri kastettiğini göstermektedir.⁴⁷⁶ Bu gibi verilerden hareketle “لا نعرفه” formuyla râvinin tanınmıyor oluşunda yalnız İbn Maîn'i değil, akranlarından ve dönemin önemli otoritelerinin kanaatlerini yansıttığı söylenebilir.

Ahmed b. Hanbel, cehâlet bakımından değerlendirmeye tâbi tuttuğu râvileri nasıl bir yöntemle tespit ettiğini ortaya koyabilmek için tabaka bilgisinden hareket edilebilir. Ahmed b. Hanbel'in değerlendirdiği meçhul râvilerin bazısı tâbiîn tabakasının orta yaşlılarından veya etbâu't-tâbiîn tabakasının büyüklerinden teşekkül etmiştir. Başka bir deyişle İbn Hanbel'in değerlendirdiği bahsi geçen râvi grubunun tabiînin büyüklerinden etbâu't-tâbiîn küçüklerine kadar tabaka bakımından çeşitlilik göstermektedir. Râvinin tanınmadığını belirlerken izlediği yöntemi râvilerle muâsarât ilişkisi düzleminde ele almak mümkündür. Zira çağdaşı olmadığı kimseleri değerlendirmesi, bazı veriler üzerinden olması gerekir. Bu durumu daha net ortaya koyabilmek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:



Şekil 16: Ahmed b. Hanbel'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı

Ahmed b. Hanbel'in, râvinin meçhul olmasına yönelik değerlendirmede bulunduğu râvilerin tabakalarını görmeye imkân veren bu grafik yorumlanmadan önce onun 10. tabakada yer aldığının ifade edilmesi gerekir. Grafiğe göre,

⁴⁷⁶ Merrûzî, el-‘İlel ve ma‘rifetü'r-ricâl, no. 378, 392.

sahâbeden itibaren başlayıp etbâu't-tâbiînin neslinin bir kısmını da içine alan râviler, İbn Hanbel'in muâsırı değildir. Burada sorulması gereken husus, bahse konu olan râvilerin tanınmadığı kanaatine nasıl vardığıdır. Başka bir deyişle, bu durumda Ahmed b. Hanbel'in cehâletin tespitinde temel referanslarının hangi yöntemler olduğu sorusu akla gelmektedir. Zikredilebilecek yöntemler şu şekildedir: Bunlardan birisi, Ahmed b. Hanbel'in râvinin öğrenci sayısı ve rivayetlerinden hareketle tanınmadığı kanaatine varması, diğeri ise selefleri veya akran münekkitlerden elde ettiği bilgilerden hareketle râvinin meçhul olduğunu tespit etmesidir.

Konu hakkında zikredilen verilerden, râvi ve rivayet sayısının dikkate alınmasıyla ilgili Ahmed b. Hanbel'in bazı ifadelerine tesadüf edilmektedir. Meçhul râvi ile ilgili yaklaşımında detaylı bir şekilde yer verilecek bu ifadelere, burada ayrıca yer verilmeyecektir. Hocalarından, râvilerin meçhul olduğu bilgisini almış olma yöntemine gelince, İbn Hanbel'in meçhul râvi tercemelerinde diğer münekkitlere atıfta bulunmadığı bilinmektedir. Bu nedenle onun meçhullükle ilgili tespitlerinin tümüyle diğer münekkitlere dayandığını söylemek oldukça zordur. Cehâlet dışındaki değerlendirmelerinin bir kısmını Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) gibi hocalarından elde ettiği bilinse de meçhullükle ilgili tespitlerinde bu isimlere herhangi bir atıf yapmaz. Burada akla gelen güçlü ihtimal, münekkitlerin görüşünü tespit edemediği durumlarda, rivayetleri analiz ederek bir yargıya varmasıdır.

Son olarak, Ahmed b. Hanbel'in meçhul râviyi tespit sürecini özetleyen doğrudan açıklamasına değinmek isabetli olacaktır. Söz konusu sürece ışık tutan görüşlerini, oğlu Abdullah'ın Esbâd b. Nasr el-Kûfî ile ilgili kanaatini sorması üzerine belirtmiştir.⁴⁷⁷ Ahmed b. Hanbel'in "Esbâd" tarikiyle kendisine ulaşan hiçbir hadisi yazmadığını ifade etmesinin ardından onu tanıyan herhangi birini bilmediğini zikretmesi, birkaç noktayı akla getirir. Bunlardan biri, Ahmed b. Hanbel'in Esbâd'ın hadisleri hakkında bilgi sahibi olmadığını kastetmesidir. Bir

⁴⁷⁷ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 2/95.

diğeri ise bu râviyle ilgili diğeri münekkitle de bir bilgiye rastlamadığını zikretmesidir. Bu ifadeler, Ahmed b. Hanbel'in meçhul râvi konusunda takip ettiği iki kademeli bir araştırmayı ihsas ettirmektedir. Sözlerine Ebû Nuaym ve Vekî'in Kûfelilerden hadis naklettiği bilinmesine rağmen Esbâd'ın bu kişiler arasında yer almamasının altını çizerek devam eden İbn Hanbel, meselenin bir diğeri boyutuna dikkat çekmek istemektedir. Nitekim zikrettiği bu iki âlim, Kûfeli hocaları arasında yer almaktadır. Burada Ahmed b. Hanbel, bir üst nesil olan hocalarından râvi ile ilgili herhangi bir bilginin kendisine intikal etmediğini vurgulamaktadır. Bunun yanında şehir itibarıyla aynı coğrafi konuma sahip mezkûr iki âlimin Esbâd ile alakalı veriye sahip olmamasını hadis ilminde tanınmayışına gerekçe olarak kabul ettiğini akla getirmektedir. Bu açıklamalar, Ahmed b. Hanbel'in râvinin meçhullüğünde rivayet malzemesi ve diğeri münekkitletlerin kanaati olmak üzere iki esas verinin etkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

2.1.5.2. Meçhul Râvi İlgili Yaklaşımı

Meçhul, marufun zıddı olup hadis usûlünde bilinmeyen veya tam olarak rivayet ehliyetine vakıf olunamayan râvi hakkında kullanılmıştır. Söz konusu kavram ile ilgili birçok tanım geliştirilmiş olup hadis usûlü eserlerinde cehâlet başlığı altında detaylıca incelenmiştir. Tanımın oluşmasına zemin teşkil eden kullanımlardan birisi de hicrî 3. asrın ricâl tenkidi ile öne çıkan simalarından İbn Hanbel'e aittir. Ahmed b. Hanbel'in kime meçhul râvi dediği, aslında kimin meçhul râvi olmadığı ile de ilgilidir. Bir diğeri deyişle râviden meçhullüğün nasıl kalkacağı sorusuna verilen cevap, meçhul râvinin tanımını içerisinde barındırmaktadır. Bu mesele, hicrî 3. asırdan itibaren tartışıl原因 bir mevzudur. Kime meçhul denileceğine yönelik Ahmed b. Hanbel'in müstakil bir tanım veya açıklaması tespit edilememiştir. Bu nedenle cehâletle ilgili yaklaşımı, kendi kullanım ve ifadeleri üzerinden irdelenecektir.

Cehâletin tespitinde erken dönem âlimlerinden Muhammed ez-Zühîlî, Dârekutnî gibi hadis âlimleri, râviden aktarımda bulunan öğrenci sayısını esas

almışlardır.⁴⁷⁸ Bu sayıdan kastedilen husus, iki veya daha fazla öğrencidir. Ahmed b. Hanbel'in konuyla ilgili gerekçesi açıklanmış cehâlet tespitleri üzerinden yaklaşımı hakkında fikir veren şu örnek dikkat çekicidir:

Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel'e Saîd b. Cumhân'ı kastederek "O, meçhul müdür?" diye sorar. İbn Hanbel "Hayır; ondan Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, el-Avâm b. Havşeb, Haşrec b. Nübâte gibi pek çok kimse rivayette bulundu." diyerek cevap verir. Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinden anlaşıldığı üzere, Saîd b. Cumhân kendisinden nakleden râvilerin çokluğundan dolayı meçhul değildir.⁴⁷⁹ Bu durum, İbn Hanbel'e göre râvinin öğrencisinin çokluğu, cehâleti kaldıran unsurlar arasında zikredilebilir.

Ahmed b. Hanbel'in, bir râvinin tanınır olması için mücerret öğrenci sayısını esas almadığı, konuyla ilgili yaklaşım ve kullanımlarının mutlaklaştırılamayacağı ifade edilmelidir. Nitekim, Ahmed b. Hanbel, râviden cehâleti kaldıran hususlar arasında şöhret ve güvenilir hadis hâfızlarının birinden rivayet etmesine itibar ettiğini gösteren bazı veriler bulunmaktadır. Ebû Dâvud, Ahmed b. Hanbel'e "Yahyâ el-Kattân veya İbn Mehdî bir kişiden rivayette bulunsa bu kişinin hadisi delil olarak kullanılır mı? diye sorması üzerine, "Hadisiyle ihticâc edilir" diye cevap vermiştir.⁴⁸⁰ Yine Ebû Zür'a'nın Ahmed b. Hanbel'e nisbet ettiği "Mâlik b. Enes tanınmayan birisinden rivayette bulunursa o hüccettir" ifadeleri, konuyla ilgili olarak zikredilebilir.⁴⁸¹ Râvinin adâletinin sübutu ile ilgili olan bu açıklamalar, meçhul râvi yaklaşımı için de anlam ifade etmektedir. Söz konusu nakillerden, İbn Hanbel güvenilir bir kişinin meçhul râviden rivayet etmesinin cehâleti kaldırmaya vesile kabul ettiğini çıkarmak mümkündür. İbn Receb el-Hanbelî, onun bu tutumunun râvilerin sayısına değil, birinden şöhrete ve güvenilir hadis hâfızlarının rivayet etmiş olmasına itibar ettiğini gösterdiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel hakkında herhangi bir cerh-ta'dîl ifadesi bulunmayan kimseler hakkında, gerek kendi açıklamaları gerekse İbn

⁴⁷⁸ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın "Rivayette Bulunanların Nitel ve Nicel Özelliklerinin Rolü" başlığına bakılabilir.

⁴⁷⁹ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 2/314.

⁴⁸⁰ Ebû Dâvûd, *Suâlât*, no. 137.

⁴⁸¹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/80.

Receb'in yorumu dikkate alındığında sika râvilerden rivayette bulunma prensibini benimsemiş râvilerin hadis almasını ilke olarak kabul ettiği söylenebilir.

Râvinin cehâletle değerlendirilme sebeplerinden en önemlisi, râvinin az hadisinin olmasıdır. Ahmed b. Hanbel'in rivayet azlığının râvinin durumunu ortaya koymak için engel olduğunu ifade etmiştir. Oğlu Abdullah, İbn Hanbel'e Ukbe b. Ubeyd'in güvenilir birisi olup olmadığını sorması üzerine İbn Hanbel "Ondan ne kadar nakledildi ki! İki veya üç hadis." şeklinde mukabelede bulunmuştur.⁴⁸² Yine oğlu Abdullah, Ebû Nasr hakkındaki kanaatini Ahmed b. Hanbel'e sorması üzerine, İbn Hanbel "Süfyân es-Sevrî, İbn Uyeyne ve İbn Fudayl ondan rivayette bulunmuştur. İsmi Abdullah b. Abdurrahman'dır. Erken dönemde yaşamış bir râvidir" cevabını vermiştir. Bunun üzerine oğlu, hadisinin nasıl olduğunu sorar. İbn Hanbel "Hadisi ne kadar ki! Bir kimse hadisinin çokluğu ile tanınır" ifadelerini kullanmıştır.⁴⁸³ Bir diğer râvi tercemesinde Ahmed b. Hanbel, oğlu Abdullah'ın Ata b. Aclân el-Attar ile ilgili sorusuna "Hammâd b. Seleme ve Hişam b. Hassân ondan rivayette bulundu" cevabını verir. Abdullah, hadisinin nasıl olduğunu sorduğunda ise Ahmed b. Hanbel "Kaç rivayette bulundu ki? Az bir şey" cevabını verir.⁴⁸⁴

Erken dönem münekkitlerinin râvinin zabtını tespit için rivayetlerini mukayese/muaraza gibi yöntemlere tabi tuttuğu bilinmektedir. Ancak rivayeti hakkında bir şey söylene bile, râvi hakkında küllî bir yargıya varmak için yeterli olmadığı açıktır. Bu nedenle râviden gelen başka rivayetlerin çok olması ve tetkik edilip bir sonuca varılması beklenmektedir. Örneklerde temas edildiği gibi Ahmed b. Hanbel, oğlu Abdullah'ın hadis ilminde meşhur olmayan kimselerin hadislerinin durumunu sorması ve rivayetlerinin azlığı nedeniyle bir yargıya varamamıştır.

⁴⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/310.

⁴⁸³ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 3/105.

⁴⁸⁴ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 1/394. Konuyla ilgili diğer örnekler için ayrıca bk. İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 1/401, 2/88.

2.1.5.3. Meçhul Râvi Terminolojisi

Cehâlet terimlerinin vazedilişi, en erken hicrî 2. asrın son çeyreğine dayandığı bilinmektedir. Söz konusu kavramın yöntem ve terim açısından gelişimi ise hicrî 3. asra tekabül etmektedir. Başka bir deyişle meçhul râvi ile ilgili lafızların yaygın olarak kullanılması ve daha teknik formlara kavuşması, hicrî 3. asrın ilk yarısında net olarak görülmektedir. Bu dönemin öne çıkan isimlerinden Ahmed b. Hanbel'in cehâletle ilgili lafızlar hakkındaki görüşlerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu durumun ortaya çıkarılması, genelde ricâl tenkit ıstılahlarının, özelde cehâletle ilgili kavramların gelişim tarihi açısından önemlidir.

Ahmed b. Hanbel'in meçhul râvi terminolojisi nicelik, nitelik, istikrar bulma, yaygınlaşma gibi meseleler etrafında ele alınacaktır. Burada nicelik ile kastedilen onun kaç râviyi meçhullükle vafettiğidir. Nitelik meselesi ise kullanılan lafızların ne kadarının terim özelliği taşıdığı, istikrar bulma konusu ile kastedilen kendinden önce ve döneminde var olan kullanımların hangilerine yer verdiği ve son olarak yaygınlaşma ile Ahmed b. Hanbel'in benimsediği terminolojide hangi terimi baskın bir şekilde kullandığı gibi soruların cevapları aranacaktır. Bahsi geçen meseleler hakkında bir kanaatin ortaya konulması, Ahmed b. Hanbel'in kullandığı lafızların tamamının görülmesi, ayrıca onun döneminde ve önceki dönemlerdeki meçhul kullanımlarının mukayese edilmesi ile mümkündür. Onun, râvileri cehâletle nitelediği intibainı veren kullanımları ve miktarları aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 3: Ahmed b. Hanbel'in Cehâlet Anlamına Gelebilecek Kullanımları

Lafız	Kullanım Miktarı	Lafız	Kullanım Miktarı
لا أعرفه	70	مجهول	1
لا يعرف	5	لا أذكر معرفته	8
لا أدري	21	لا أدري من هو	17
قليل الحديث	8	ليس مشهورا بالعلم	2
ليس بالمشهور	1	ليس بمعروف	1
كأنه لم يعرفه	10	كأنه ليس بمشهور	1
ليس أدري كيف هو	1	له شيء يسير	1
مستور	1	لا أدري كيف هو	5
		ليس أخبر أمره، لا أدري	1

Tabloya göre Ahmed b. Hanbel *لا أعرفه، لا يعرف، لا أدري من هو* gibi cehâletle ilgili kullanımlara müracaat etmiştir. Bu kullanımlar büyük oranda meçhul râviler hakkındaki teknik ibarelerdir. Tablodaki yoğunluktan hareketle Ahmed b. Hanbel'in seleflerinden daha fazla sayıdaki açık bir farkla râviyi meçhullükle nitelemesi, râvilerin hicrî 2. asırda cüzi bir miktarda değerlendirilmesi ve geri kalan çoğunluğun cerh-ta'dîl bakımından incelenmesinin hicrî 3. asır münekkitletlerinin uhdesine bırakılması ile ilgisi olabilir. Bunun yanı sıra tabloda yer alan bazı formlara ilişkin altı çizilmesi gereken birkaç konuya temas edilmelidir. Bunların ilki Ahmed b. Hanbel tarafından kullanılmayıp öğrencileri tarafından tercih edilen, “كأنه لم يعرفه” ifadesidir.⁴⁸⁵ Râvinin meçhullüyle ilgili bu ve benzeri kullanımların cehâlet terminolojisine dahil olabilecek özelliği haiz olmadığı açıktır. Tabloda zikredilme nedeni ise Ahmed b. Hanbel'in nitelik olarak katkısını daha net görebilme amacına matuftur. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer konu, tablodaki

⁴⁸⁵ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 2/93, 379.

“قليل الحديث، له شيء يسير” gibi hadis azlığına delalet eden lafızların varlığıdır.⁴⁸⁶ Bu lafızlara, meçhul râvi ile ilgili kullanımlara dâhil edilip edilemeyeceğini tartışmak üzere tabloda yer verilmiştir.

Ahmed b. Hanbel’in kullanımları, yoğunluk bakımından değerlendirildiğinde “ليس مجهول، لا يعرف”⁴⁸⁷ tabirleri öne çıkmaktadır. “ليس بالمشهور، بمعروف” gibi cehâletin teknik ifadeleri ise nadir kullanımlar görünümündedir. Ahmed b. Hanbel, cehâletin en teknik formu olan “مجهول” lafzını ise nadir kullanmıştır. Örneğin onun Ebû Mâcîr hakkındaki “مجهول لا يعرف” değerlendirmesi dışında başka bir örneğine tesadüf edilmemiştir.⁴⁸⁸ Ancak öğrencilerinin söz konusu lafzı kullanarak sorduğu sorular, Ahmed b. Hanbel’in “Meçhullerden rivayette bulunmadı.” veya “Ben onu meçhul biri sanıyordum” gibi kullanımları, “مجهول” lafzının teknik bir ifade olarak tedavülde olduğunu, ancak onun “لا أعرفه” formunu tercih ettiğini göstermektedir. Bu yönüyle kullanımlarının çoğu, söz konusu formu yaygın bir şekilde kullanan akranı Yahyâ b. Maîn ile uyum içerisindedir. İbn Hanbel’in Yahyâ b. Maîn’in sistematik olarak kullandığı “لا أعرفه” lafzını diğerlerine tercih etmesi, bu iki akran münekkidin râvinin tanınmadığını belirtirken ortak bir dil benimsediklerini göstermektedir. Bu bağlamda selefleri ve çağdaşlarına nispetle yoğun kullanımıyla dikkat çeken İbn Hanbel ve Yahyâ b. Maîn’in aynı formu yaygınlaştırmada öne çıktığı açıktır.

Münekkidin râvi hakkında bilgisinin olmadığını ifade ettiği lafızlardan biri de “لا أدري من هو” ifadesidir. Ahmed b. Hanbel kendisine râvi hakkında yöneltilen sorulara “لا أدري” veya onun daha açık formu olan “لا أدري من هو” sözleriyle cevap vermiştir. Söz konusu kullanımlar “لا أعرفه” ibaresinden sonra Ahmed b. Hanbel’in râviyi tanımadığını ifade etmek üzere sıkça müracaat ettiği ibarelerdendir. Yahyâ

⁴⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/96, 8/439.

⁴⁸⁷ Kullanımlara örnek olmak üzere bk. İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 1/323, 332, 507, 2/16, 17, 20, 88, 101, 153; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/394, 542, 3/30, 232, 4/134, 6/388, 8/300, 9/112.

⁴⁸⁸ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 1/397.

b. Maîn'in de benzer şekilde kullanımı dikkate alındığında, İbn Hanbel'in İbn Maîn ile meçhul râviyi tespitinde kullandıkları terminolojide ortak tutumuna başka bir örnek olarak zikredilebilir.

Ahmed b. Hanbel'in 186 cehâletle ilgili kullanımını burada ele almak mümkün değildir. Yukarıda miktarlarıyla sunulan kullanımlardan bazıları öne çıkarılacaktır. Ahmed b. Hanbel'in râviyi tanımak üzere kullandığı formların çoğu, ilk kullanımları hicrî 2. asırda İmam Mâlik ve İmam Şâfiî ile görülen “لا أعرفه” lafzından oluşmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in, bu lafızla hangi râvi grubunu kastettiği net değildir. Akranı olan Yahyâ b. Maîn gibi “rivayet ehliyetini bilmediği, durumuna vakıf olamadığı” kimseler hakkında söz konusu lafız kullanıp kullanmadığı tetkik edilmelidir. Ne var ki Ahmed b. Hanbel'in konuyla ilgili müstakil bir açıklamasına tesadüf edilememiştir. Ancak öğrencisi Harb b. İsmail, İbn Hanbel'in Temmâm b. Necîh ile ilgili “لا أعرفه” dediğini naklettikten sonra “ما أعرف حقيقة أمره” ifadesini kullanmıştır.⁴⁸⁹ Harb b. İsmail, hocası Ahmed b. Hanbel'in kullanımından kastının, râvinin durumuna vakıf olmadığı şeklinde ifade etmiştir. Bu açıklama, İbn Maîn'in kullanımlarındaki benzer bir manaya delalet ettiğini göstermektedir.

Ahmed b. Hanbel “ليس بمعروف” lafzını 3 yerde kullandığı tespit edilmiştir. Bunlardan sadece biri râvi ile ilgilidir. O, Rubeyh b. Abdurrahman hakkında aynı ifadeyi kullanmıştır.⁴⁹⁰ Benzer anlamda ليس بالمشهور ve daha açık hali olan “ليس مشهورا بالعلم” kullanımlara da aynı miktarda başvurmuştur. Cehâleti ifade etmek üzere vazedildiği düşünülen “ليس مشهورا بالعلم” ifadesini ilk kullanan kişiler arasında Ahmed b. Hanbel zikredilebilir.⁴⁹¹ Ahmed b. Hanbel'in İbn Maîn ve İbnü'l-Medînî gibi çağdaşlarının da söz konusu kullanıma yer vermemesi, bu kullanımın İbn Hanbel tarafından üretildiği kabulünü teyit etmektedir. Hicrî 2. asırda cehâletle ilgili formların çeşitlenmesinde öncü kabul edebileceğimiz âlimin

⁴⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/445.

⁴⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/236; İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 4/110.

⁴⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/333.

İmam Şâfiî olduğuna değinilmişti. Şâfiî'nin “ليس بالمشهور” formunu kullanmasının aynı zamanda öğrencisi olan Ahmed b. Hanbel'in ortaya koyduğu bu yeni forma zemin teşkil ettiği söylenebilir. Kendisinden iki asır sonra gelen İbn Abdülber tarafından biraz daha çeşitlendirilerek İbn Hanbel'in bu çizgisinin takip edildiği söylenebilir.

Ahmed b. Hanbel meçhule delalet eden başka bir lafızla veya yalın halde “Ondan, filandan başkası rivayet etmemiştir” ve benzeri sözlerle râviler hakkında tespitlerde bulunmuştur. Bu ifadeleri, râvinin cehâletine delalet eden lafızlar şeklinde yorumlamak mümkün müdür? Bu durumu net olarak görebilmek için Ahmed b. Hanbel'in kullanımlarına müracaat edilmesi ve verilerin tetkiki gerekmektedir. Meçhul lafzını kullandıktan sonra râvinin tek öğrencisi olduğunu ifade ettiği kişilere Yusuf b. Mihrân, örnek olarak zikredilebilir. İbn Hanbel, İbn Mihrân hakkında “لا يُعْرِفُ” lafzının yanında زيّد بن علي (Kendisinden Ali b. Zeyd dışında kimsenin rivayet ettiğini bilmiyorum) tabirlerini birlikte kullanmıştır.⁴⁹² Bu kullanımlardan akla ilk gelen, ikinci ifade ile tanınmama gerekçesinin izah edildiği ihtimalidir. Bir başka zayıf ihtimal ise ikisinin de birbirinden bağımsız manalara delalet ettiği. Nitekim İbn Hanbel, râvi hakkında cerh-ta'dîli araştırmış ve neticede tanınmadığı sonucuna varmıştır. Yusuf b. Mihrân'ın tek râvisi olması, münekkidin rivayetten hareketle râvi hakkında bir hükme varmasını zorlaştırmıştır. Ancak burada bu ihtimalin karineye ihtiyacı olduğu belirtilmelidir.

Ahmed b. Hanbel, Ebu'l-Ebyad el-Ansî hakkında لا أعرف أبا الأبيض هذا، ولا (Ebu'l-Ebyad'ı tanımıyorum ve ondan Rebî' b. Hirâş'ın dışında başka birinin rivayette bulunduğunu bilmiyorum) demiştir. Bunun dışında Ebu'l-Ebyad hakkında başka bir değerlendirmesi bulunmamıştır. Bu durumda râvi hakkında diğer münekkitlerin tutumu araştırılmalıdır. Hadis programları üzerinden yapılan taramalar sonucunda Ebu'l-Ebyad'ın güvenilir olduğuyla ilgili münekkitlerin görüş birliğinde olduğu tespit edilmiştir.⁴⁹³ Bu

⁴⁹² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 32/463.

⁴⁹³ Ebu'l-Ebyad'la ilgili değerlendirmeler ve hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târihi'l-kebîr*, 9/8; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, 2/381; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-*

durum Ahmed b. Hanbel'in tek öğrencisi olan Ebu'l-Ebyad ile ilgili veri eksikliği nedeniyle meçhul hükmüne vardığı düşüncesini akla getirmektedir.

Ahmed b. Hanbel'e râvi hakkındaki kanaatinin sorulmasının akabinde öğrencileri “كَأَنَّهُ لَمْ يَعْرِفْهُ” sözü ile onun râviyi tanımadığını zannî bir ifade ile dile getirmektedir. Talebesi Merrûzî ve oğlu Abdullah'ın sorması veya arz etmesinin sonrasında râvi hakkında İbn Hanbel'in doğrudan ifadesini değil, çıkarımları olan “كَأَنَّهُ لَمْ يَعْرِفْهُ” formunu kullanmışlardır. Fakat Eyyûb b. Sâbit, Eyyûb b. Nücey'h, Eyyûb b. Beşir, İsâ es-Serrâc ve Yunus b. Mismâr gibi râvilerle ilgili İbn Hanbel'in nihaî yargısına tesadüf edilememiştir.⁴⁹⁴ Bu tür kullanımlar, Ahmed b. Hanbel'in beden diliyle ifade ettiği kanaatlerin öğrencileri tarafından yorumlandığını gösterir.⁴⁹⁵ Onun, râviyi tanımadığına kanaat etme süreci ile ilgili detaylı bilgiye rastlayamadığımız bu kullanımda, öğrencinin algısına itibar edilmesi gerekmektedir.

Ahmed b. Hanbel'e nispet edilmekle birlikte doğrudan râvideki cehâleti ifade etmek üzere kullanıldığını ifade etmenin zor olduğu birtakım ibareler bulunmaktadır. Bunların başında “لَا أَذْكَرُ مَعْرِفَتِهِ” formu gelmektedir.⁴⁹⁶ Öncelikle bu ifadenin Ahmed b. Hanbel'den önce kullanımda olmadığı ifade edilmelidir. Râvinin bilgisi hatırlamadığına ilişkin bu ifade, İbn Hanbel'in kaynaklarındaki değişkenlikten kaynaklanan münferit bir kullanım gibi gözükmemektedir.

Ahmed b. Hanbel'in meçhul râvilerle ilgili tercemelerdeki yaklaşımı büyük oranda onları tanımadığını ifade sadedindedir. Ancak sayıca fazla olmasa da bahse konu olan râvilerin bir kısmı ile ilgili cerh veya ta'dîle doğru bir kanaate sahip olduğunu yer yer öğrencileri aktarmaktadır. Bu durumun örneğini Davud b. Mansur'un tercemesinde görmek mümkündür. Ahmed b. Hanbel onu tanımadığını ifade ettikten sonra öğrencisi ondan hoşnut olmadığını ifade etmiştir.⁴⁹⁷ Cerhe

ricâl, 33/8-12; Zehebî, *el-Kâşif fî ma 'rifeti men lehu rivâye fî l-Kütübi's-sitte*, 2/405; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/3.

⁴⁹⁴ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma 'rifetü'r-ricâl* (Abdullah), 2/93, 379; Merrûzî, *el-İlel ve ma 'rifetü'r-ricâl*, no. 301.

⁴⁹⁵ Ahmed b. Hanbel'in haklarında net bir yargı kullanmadığı bazı râvilerle ilgili öğrencilerinin “كَأَنَّهُ” lafzıyla yaptığı çıkarımı benzer bir şekilde yorumlayan bir görüş için bk. Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, 175.

⁴⁹⁶ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma 'rifetü'r-ricâl*, 2/87, 2/88, 2/90, 2/92, 2/101.

⁴⁹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 8/454.

yönelik kanaate sahip olduğu meçhul râvi ile ilgili seçilen bir diğer örnek, el-Vâzi‘ b. Nâfi‘ isimli râvinin tercemesinde yer alır. Bahse konu râviyi كيف هو lafzı ile niteledikten sonra كانه ضَعْفَه⁴⁹⁸ tabirini kullanır. Konuya ilişkin zikredilebilecek son örnek, Ubeydullah b. Abdullah el-Kureşî’dir. Ahmed b. Hanbel, râvi ile ilgili لا يُعَرَفُ هو ولا أبوه der.⁴⁹⁹

Ahmed b. Hanbel’in tanımadığı râvilere ilişkin ta‘dîl manasına gelen kullanımları da burada zikredilmelidir. Bunun örneklerinden birisi, ez-Zübeyr b. Arabî’nin tercemesinde yer alır. Kendisine cerh-ta‘dîl bakımından durumunun nasıl olduğu sorulması üzerine “لا أعرفه، ما أعلم أحداً روى عنه” şeklinde cevap verir ve sonrasında râvi ile ilgili olarak “لا بأس به” lafzını kullanır.⁵⁰⁰ Yine Nasr b. Ali isimli râvi ile ilgili “لا أعرفه، وما به بأس إن شاء الله. ورضيه” sözü, konuyla ilgili örnekler arasında zikredilebilir.⁵⁰¹

Konuyla ilgili örneklerden anlaşılacağı üzere Ahmed b. Hanbel, râvileri tanımadığını belirtmekle birlikte haklarında bazen cerh, bazen de ta‘dîl anlamına gelen lafız ve terimler kullanmıştır. Bu durum, onun rivayet malzemesinden hareketle bazı çıkarımlar yaptığı şeklinde yorumlanabilir. Söz konusu çıkarımların ise hem cerh hem de ta‘dîl yönünde olması meçhul râvinin erken dönem uygulamalarındaki konumuna dair fikir verebilir. Zira meçhullükle ilgili tespitlerin yanındaki söz konusu kullanımlar sonraki dönemde yerleşmiş algıyı teyit etmez. Bu kullanımlar, râvinin meçhullüğünün mutlak anlamda bir kusur kabul edilmediğini ihsas ettirir.

Ahmed b. Hanbel’in terminolojisi başlığı altında son olarak “مستور” ve “قليل الحديث” kavramlarına değinilecektir. Bunlardan biri olan “مستور” lafzı, sayıca kullanımı az olmasına rağmen ilklerden olması ve İbnü’s-Salâh ile meçhul râvi ile ilgili terimler arasında zikredilmesi hasebiyle müstakil ele alınacaktır. Böylece Ahmed b. Hanbel’in kullanımının hadis usûlünde zikredilen anlama zemin teşkil

⁴⁹⁸ Merrûzî, el-‘Îlel ve ma‘rifetü’r-ricâl, no. 65.

⁴⁹⁹ İbn Hanbel, el-‘Îlel ve ma‘rifetü’r-ricâl, 2/489.

⁵⁰⁰ Esrem, Suâlât, no. 70.

⁵⁰¹ İbn Hanbel, el-‘Îlel ve ma‘rifetü’r-ricâl, 3/265.

edip etmediğini test etme imkânı olacaktır. Bir diğer kavram olan “قليل الحديث” lafzı, hicrî 3. asrın ilk yarısında görülen “az rivayeti olmak” şeklinde cehâlet yaklaşımı ile ilişkisinin olup olmaması bakımından ayrı bir başlık altında incelenmesi isabetlidir. Zira bu ve benzeri lafızlar, bahsi geçen yaklaşımı çağrıştırmaları nedeniyle terminolojiye dâhil edilip edilmeyeceğinin netleştirilmesi gerekmektedir.

2.1.5.3.1. Vazettiği Lafız: Mestûr

İstılahların manasının teşekkül ettiği ilk dönem ile sonradan kazandıkları anlam arasında farklılıklar olduğu bilinmektedir. Ahmed b. Hanbel’in vazetmiş olduğu kavramlardan birisi “مستور” dur. Kazandığı tarif çerçevesinde “mestûr”un doğrudan cehâletle ilgisinin olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmada esas alınan yöntem, cehâletle ilgili olduğu düşünülen tüm lafızları hicrî ilk üç asırdaki kullanımları dikkate alınarak anlam sınırlarını belirlemektir. Nitekim hadis usûlünde tanımların çerçevesini belirleyen pratik saha büyük oranda hicrî ilk üç asırdaki kullanımlardır. Bu nedenle hicrî ilk asırlarda mestûrun cehâletle ilgili bir kavram olup olmadığı örnekler üzerinden tespit edilebilir.

Pratik sahada yapılan taramalar sonucu hicrî 3. asrın önemli isimlerinden Ahmed b. Hanbel’in el-Kâsım b. Ma’n hakkında “مستور ثقة” (mestûr, güvenilir) lafzını kullandığı tespit edilmiştir.⁵⁰² Ne var ki usûl âlimlerinin mestur tarifi ile İbn Hanbel’in kullanımı arasında tenakuz görünmektedir.⁵⁰³ Nitekim Ahmed b. Hanbel’e göre râvinin adâleti muteber bir âlimin beyanı ile sabit olur. Bu, râvi hakkında sika diyebilmek için açık bir karinenin olması anlamına gelir. Söz konusu adâlet prensibi dikkate alındığında “mestûr” lafzı ile çelişmektedir. Bu lafzın, Ahmed b. Hanbel’in cehâletle ilgili terminolojiye katkısı mı, yoksa meçhul râvi terminolojisinden farklı bir kullanım mı olduğunun netleştirilmesi gerekmektedir.

İbn Hanbel’in *el-İlel* isimli eserinde yer alan “مستور ثقة” değerlendirmesi, oğlu Abdullah tarafından nakledilmiştir. Ancak İbn Hanbel’in kullanımını buradaki

⁵⁰² İbn Hanbel, *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*, 1/328.

⁵⁰³ Mesturun usûl eserlerindeki tanımını detaylı ele alan bir çalışma için bk. Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/109-162.

dışında başka bir râvi hakkında kullandığına rastlanmaz. Mestûr tabiri için Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen tek veri, el-Kâsım b. Ma'n'dır. Onun İbn Ma'n hakkında "مستور ثقة" sözü dışında başka bir değerlendirmesi de bulunmamaktadır. Bir münekkidin kullanmış olduğu lafzın sınır ve kapsamını tespit edebilmek için kullanılabilecek yöntemlerden bahsedilmişti. Burada müracaat edilebilecek bir diğer yöntem ise İbn Ma'n hakkında diğer münekkitlerin görüşüdür. Anlam sınırlarını tayin için el-Kâsım b. Ma'n'ın hakkında diğer münekkitlerin görüşleri tetkik edilmiştir. Yahyâ b. Maîn "كان رجلا نبيلاً"⁵⁰⁴, Ebû Hâtim "صدوق، ثقة"⁵⁰⁵ değerlendirmelerinde bulunmuştur.⁵⁰⁶ Bu değerlendirmeler, diğer münekkitlere ait kanaatlerin, râvinin güvenilir birisi olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Onlara göre bu lafız, râvi de kapalı kalarak bilinemeyen bir noktaya işaret etmemektedir. Ondan, sadece İbn Mehdî'nin rivayette bulunduğu bilinmektedir. Bu bilgiler, Ahmed b. Hanbel'in "مستور" kullanımının sonraki dönemde cehâletle ilişkilenen kişi anlamına zemin teşkil etmesinden uzak olduğunu göstermektedir.

Eldeki veriler mestur lafzının, hicrî 3. asrın ilk yarısının önemli şahsiyetleri tarafından bahsi geçen örnek dışında kullanılmadığını göstermektedir. Hicrî 3. asrın ikinci yarısından itibaren ise "mestûr" lafzının istimalinin arttığı dikkat çekmektedir. Bu kullanımlar ve geçtiği bağlam, yakın dönem olması itibari ile Ahmed b. Hanbel'in yöntemi hakkında fikir verebilir. Bu husus, söz konusu asır münekkitlerinin kullanımları incelenirken müstakil olarak ele alınacaktır.

2.1.5.3.2. Cehâlet Sebebi Olarak Az Hadisi Olmak

Erken dönem münekkitleri, râvinin tanınmasını birtakım kriterler içerisinde değerlendirmiştir. Hicrî 3. asırdaki râvinin öğrenci sayısının belirleyiciliğine ve bu minvalde münekkitlerin açıklamalarına temas edilmişti. Burada ise râvinin rivayet sayısının, râvinin tanınmasındaki rolü ve konumu üzerine durmakla meçhul râvinin tespitinde bir kriter olup olamayacağının imkânı üzerinde durulacaktır.

⁵⁰⁴ Dûrî, *Târîh*, no. 1444.

⁵⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, 120-121.

⁵⁰⁶ Râvi ile ilgili diğer değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 7/339; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 23/449-451; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/338-339.

Ehlinin malumu olduğu üzere râviden gelen nakiller hakkında hüküm verebilmek için iki temel meselede bir münekkidin kanaatini serdetmesi beklenir. Kısacası, râvinin dînî ve ahlâkî yönünü temsil eden bir kavram olarak dînî ve toplumsal hayatta makbul bir yol izleyen kimseler için kullanılan adâlet vasfı⁵⁰⁷ ile öğrendiği hadisi başkasına nakledinceye kadar olduğu gibi koruyabilen kimseler için kullanılan zabt vasfının⁵⁰⁸ ortaya konulması ile münekkidin rivayetle ilgili hüküm verirken tetkik ettiği asıl sahadır. Râvinin özellikle zabt yönünü tebarüz ettirmek için münekkidin detaylı bir incelemeden geçirdiği malzeme, rivayetler ve isnadda yer alan râvilerdir. Münekkit, râvinin rivayetini diğer rivayetler ile mukayese ederek râvinin zabtı ile ilgili bir hükme varabilmektedir. Burada râvinin zabtı ile hüküm vermede belirleyici olan, diğer râvilerin rivayetlerine muvafakat veya muhalefeti ve bu durumun gerçekleşme oranıdır.⁵⁰⁹ Bu oranın ne olduğu sorusu bir tarafa, râvinin ne kadar rivayeti olması gerektiği mesele ile yakından ilgilidir. Nitekim ilk dönem ricâl otoritelerinin meçhul râvi kanaatleri incelenirken onların râvi hakkında hüküm verememelerini rivayet azlığı ile ilişkilendirmeleri, hicrî 4. asır münekkitlerinin de sık sık hicrî 3. asır âlimlerinin meçhul dedikleri râvileri açıklarken ve kendilerinin bir hükme varamadığı râvileri ifade ederken az rivayeti olması mevzusunu gerekçe göstermesi, bu ilgiyi açıklamak için yeterlidir.

Erken dönem ricâl münekkitlerinin meçhul râvi pratiği ve sonraki dönem âlimlerinin cehâlet sebebi olarak az rivayeti olmasını zikretmesi, meçhul râvi ile rivayet azlığı arasındaki ilgi ve bu ilginin mahiyetini akla getirmektedir. İbn Hacer, râvinin tanınmama sebeplerinden zikrettiği az rivayeti olma ile ne kastetmiştir? Modern araştırmacılarından Hammad'a göre az rivayeti olma ile kastedilen husus, râvinin hadis ilminde meşhur olmamasıdır. Bu mevzunun tartışmalı olan yönü bir tarafa, az hadisten kastedilenin bir-iki rivayeti olma veya rivayetlerinin beşi bulmaması, onun altında olması gibi niteliksel ifadeler olduğu, erken dönem münekkitlerinin kullanımlarından çıkarılabilir.

⁵⁰⁷ Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 84; Abdullah Aydın, "Adâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/344.

⁵⁰⁸ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 335; Bünyamin Erul, "Zabt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/61.

⁵⁰⁹ el-Melîbârî, *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*, 121.

Ahmed b. Hanbel'in Ukbe b. Ubeyd'in hadis sayısını sorduğunda oğlu Abdullah'ın iki veya üç hadis diye cevap vermesi, Bedr isimli râvinin tek hadisini bilmesi, İbnü'l-Medîni'nin râvilerle ilgili meçhul kanaatini serdettikten sonra rivayet azlığına delalet eden ifadeler kullanması, buna delil olarak zikredilebilir. Keza hicrî 4. asır âlimlerinden İbn Adî'nin tanınmaması sebebiyle tespit ettiği râvilerle ilgili kullandığı lafızları-tekrara düşmemek için- zikretmekle yetinilecektir. Tüm bu kullanımlardan anlaşılan, önündeki rivayet malzemesi dışında başka bir veri bulunmayan kişiler hakkında münekkidin bir hükme varamadığıdır. Münekkitlerin bazen meçhul kullanımları ile birlikte cerh veya ta'dîl anlamına gelen ifadeler kullanması ise râvinin rivayeti ile ilgili bir hüküm verebildiği, ancak râvi ile ilgili yeterli düzeyde veri olmaması nedeniyle genel bir yargıya varamadığı için meçhul ifadesini kullandığı söylenebilir.

Meselenin bir diğer boyutu, münekkitlerin bazı râvi biyografilerinde doğrudan "az rivayeti var" şeklinde kullandıkları ifadelerdir. Bu ifadelerin râvinin tanınmaması ile ilgili bir anlam ifade edip etmediğini tasrih etmek gerekmektedir. Öncelikle hatırlanması gereken husus, hadis tarihinde râvilerin hepsinin aynı oranda bu işle ilgilenmediği az ve dar bir çevrenin sürekli olarak hadis rivayeti ile ilgilenip ihtisaslaştığıdır. Bu zatlar, hadis ilminde maruf ve meşhur kimselerdir. Ancak sözü edilen râvi grubunun dışında kalan güvenilir ve az hadisi olan kişilerin mevcudiyeti de münekkidler kullanımlarından anlaşılmaktadır. Örneğin, Zührî Ali b. Hüseyin b. Ali ile ilgili kanaatini,

"ما كان أكثر مجالستي مع علي بن الحسين، وما رأيت أحدا كان أفقه منه، ولكنه كان قليل الحديث" şeklinde izhar etmiştir.⁵¹⁰ İbn Sa'd (ö. 230/845) râvinin az hadisi olduğunu ifade eden "ثقة قليل الحديث، قليل الحديث" gibi formlara sıkça başvurmuştur. Özellikle tâbiîn tabakasında görülen bu formların ilk bakışta râvinin tanınmadığı anlamına gelmediği açıktır. Dolayısıyla rivayet azlığı kriterinin râvinin tanınmaması ile ilgili hüküm verilebilmesi için tek ölçüt olmadığı buradan çıkarılabilir.

Hicrî 3. asır ricâl tenkit otoritelerinden Ahmed b. Hanbel'in az hadisi olmakla ilgili kullanımları tespit edilmiştir. Bu kullanımların cehâletle alakalı mı

⁵¹⁰ Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-tarih*, 1/544; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 41/376; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 20/386.

olduğu, yoksa yalnızca râvinin rivayet durumu ile ilgili bilgi vermeye mi matuf olduğu net değildir. Buna örnek olarak *له شيء يسير* ve *قليل الحديث* formları zikredilebilir.⁵¹¹ Burada akla gelen husus, Ahmed b. Hanbel'in râvinin meçhul kalması ile az rivayeti olması arasındaki ilişkiye atıf yapıp yapmadığıdır. Bu kullanımlarla ilgili neyin kastedildiğine dair İbn Hanbel'in herhangi bir açıklaması bulunamamıştır.

“Az/tek hadisi olmak; kendisinden bir kişinin rivayette bulunması” gibi cehâlete delaleti muhtemel lafızlarla değerlendirilen râviler için İbn Hanbel'in başka bir ifadesi olup olmadığı incelendiğinde durum daha net olarak görülmektedir. İbn Hanbel'in “حديثه قليل” lafzıyla değerlendirdiği Müstelim b. Saîd'i aynı nakilde “ثقة” terimiyle ta'dîl etmesi, konuya örnek teşkil etmektedir.⁵¹² İlgili tercemelerin tamamı dikkate alındığında bu isimlerin hadis rivayetinde güvenilir kimseler olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in “قليل الحديث” kullanımını, râvinin rivayeti durumu ile bilgi verme amacına matuf olduğu söylenebilir. Bu bilgi, Ahmed b. Hanbel'in râvinin az hadisi olduğunu ifade eden lafızlarla râvinin tanınmaması anlamına gelen cehâleti kastetmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ahmed b. Hanbel'in lafızlara kazandırdığı manayı tespit ederken kullanılan diğer bir veri de araştırılan ıstılahın nispet edildiği râvinin diğer münekkitlere göre durumudur. Örneğin; “له شيء يسير” lafzını kullandığı Mücahit b. Verdân hakkında başka bir değerlendirmesi tespit edilmemiştir. Ancak akranlarından İbn Maîn, söz konusu râvi hakkında “لا أعرفه” değerlendirmesinde bulunurken Ebû Hâtim onu “ثقة” vasfıyla nitelemiştir. Ebû Hâtim'in ondan Şu'be'nin kendisinden naklettiğini ifade etmesi, Şu'be'nin İbn Verdân'ın öğrencisinin olmasının râviye olumlu katkısını akla getirmektedir.⁵¹³ Râvi hakkında diğer değerlendirmeler dikkate

⁵¹¹ İbn Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, 1/546, 3/61; Merrûzî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, no. 384.

⁵¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/439.

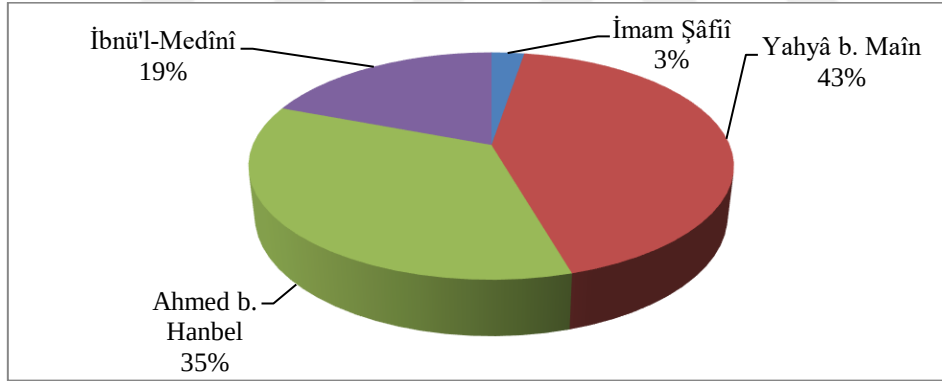
⁵¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/320.

alındığında bu ibarenin “قليل الحديث” formuna göre daha olumsuz bir anlam barındırdığı söylenebilir.⁵¹⁴

Bu veriler ışığında râvinin az hadisi olması ile ilgili kullanımların, râvinin meçhullüğü ile doğrudan ve zorunlu bir ilgisinin olmadığı söylenebilir. Erken dönem izahları, rivayet azlığının cehâletle ilgili bir sorun olduğunu gösterse de Ahmed b. Hanbel’in bu manaya işaret eden kullanımlarının buna hamledilemeyeceği açıktır.

2.2. MEÇHUL RÂVİLERLE İLGİLİ KULLANIMLARIN ANALİZİ

Hicrî 3. asrın ilk yarısında kullanılan cehâlet lafızları bağlamında bir önceki nesil münekkitler tarafından vazedilen kullanımlar ile mukayese edildiğinde sayısal farklar dışında, formların büyük oranda benzediği görülmektedir. Hicrî 3. asırda görünürlük ve yaygınlık kazanan meçhullükle ilgili kullanımların münekkitler özelinde sayısal bakımdan ne oranda değişiklik gösterdiği aşağıdaki grafik sayesinde daha net bir şekilde görülecektir.



Şekil 17: Hicrî 3. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Cehâlet Terminolojisine Katkı Sağlayan Münekkitlerin Değerlendirme Oranlarına göre Dağılımı⁵¹⁵

Grafikte görüldüğü üzere hicrî 2. asrıyla mukayese edildiğinde meçhul râvilerin tespitinde Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi bir sonraki nesil olan münekkitler önemli rol oynamıştır. İmam Şâfiî'nin bu konuyla

⁵¹⁴ Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 7/412; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 7/499; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 27/238-241.

⁵¹⁵ Hicrî 2. Asır münekkitlerinden İmam Mâlik'in 2 değerlendirmesi grafikte bir değer dilimi saptanamadığı için tabloya yansıtılmamıştır. Bu grafikte meçhul râvi tespitine katkı sunan münekkitlerin değerlendirme oranları verilmiştir.

ilgili kullanımları, daha önce de temas edildiği gibi hicrî 2. asırda hadis rivayeti ile ilmî disiplin boyutunda ilgilenme konusunda ortaya konulan ilke ve söylemleri göstermesi ve çeşitlilik bakımından sonrakilere zemin teşkil etmesi bakımından oldukça önemlidir. Nitekim haleflerinin istimal ettiği kullanımlar takip edildiğinde, bahse konu bağlamda kullanılan lafızlar arasında öne çıkan iki kullanımın Şâfiî'nin meçhul râvi terminolojisinde yer alması dikkat çekicidir.

Şâfiî'nin bir alt tabakadaki münekkitlere oranla oldukça az miktarda tespitinin olması, başka bir deyişle cehâletle ilgili kullanımların grafikte yer alan üç münekkit etrafında yoğunlaşması, ricâl tenkit ilminin gelişimi açısından da önem arz etmektedir. Her ne kadar diğer cerh-ta'dîl lafızlarına nispetle daha yavaş bir gelişme kaydetse de genel olarak bu ilmin kemâl dönemi olarak kabul edilen tarihî kesitte söz konusu kullanımların yoğunlaşması tabiidir. Çünkü âlimlerin sisteme dâhil olan râvileri tümüyle değerlendirmesini beklemek, ilmî sürecin doğası ile uyumlu değildir.

Şâfiî'nin cehâletle ilgili kullanımları, çeşitlilik bakımından fikir verse de baskın bir üslubtan söz etme imkânı yoktur. Grafikte yer alan diğer üç münekkit için durum, Şâfiî'den daha farklıdır. Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel'in mezkûr kullanımları incelendiğinde cehâlet terminolojisinde bir üslûbu temsil etmektedirler. Nitekim Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel meçhul râvi tespitlerinde “لا أعرفه” formunu yoğun bir şekilde kullanırken İbnü'l-Medîni “مجهول” formunu öne çıkararak çağdaşı olan bu iki münekkitten ayrı bir üslup benimsemiştir. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in ilmî mesaideki yakınlığı, benzer üslûbu tercih etmelerinde etkili bir durum olduğunu akla getirmektedir. “مجهول” formunun teknik bir ifade biçimi olması, “لا أعرفه” formunun ise daha öznel ve ihtiyat içerikli olması, münekkitlerin cehâletle ilgili üslûbunda etkili olduğu söylenebilir.

İstilah bakımından ifade edilecek olursa, meçhul râvi ile ilgili anlayışın teşekkülü ağırlıklı olarak hicrî 3. asrın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Bu veriler, meçhul râvi terminolojisi bakımından bir ilim dilinin oluştuğunu, bunlar arasında iki temel kavramın öne çıkarıldığını ve her münekkidin bir tavrı esas alarak yaygın bir şekilde o terimi tercih ettiğini göstermektedir. Buradan hareketle söz konusu üç

”أبو إسحاق عنهم⁵²¹ ifadeleri, Yahyâ b. Ubeydullah’ı değerlendirirken babası için لا إسناده فيه رجل مجهول⁵²² lafzı “ لا يعرف وأحاديثه متقاربة من حديث أهل الصدق kullandığı kullanımlarından anlaşılacağı gibi Cüzcanî’nin müstakil ve yoğun olarak meçhul râvi değerlendirmelerine katkıda bulunduğunun söylenmesi zordur.⁵²³ Öte yandan “غير معروف” tabirinin 3. asırda kullanımına nadir rastlandığı bu yönüyle terimleşmediği söylenebilir. Ancak onun bazı dolaylı kullanımlarının kendinden önceki ve muâsırı olduğu münekkitle meçhul râvi terminolojisini yansıttığı söylenebilir. Onun az olan bu kullanımları arasında meçhul râvi ile iki önemli nokta dikkat çeker. Bunlardan biri “râviden nakledilen rivayetin ilim ehli arasında yaygınlaşmaması”, bir diğeri ise meçhullikle nitelenen râvinin rivayetlerini muaraza yöntemi ile değerlendirildiğini ihsas ettiren ifadeleridir. Bu iki nokta dönemin meçhul râvi anlayışını yansıtır niteliktedir. Bu içerikten hareketle Cüzcanî’nin meçhul râvi anlayışının gelişiminde belirleyici bir rolü yoksa da dönemin ilmî anlayışını yansıtmaya yönüyle onun kullanımları dikkate değer olduğu söylenmelidir.

Buhârî, râvinin kimliğinin belirlenmesi, senetteki ittisal ve inkıtân tespiti gibi hadis ricâlî ve isnad üzerinde erken dönemde yoğunlaşan ricâl âlimidir.⁵²⁴ Meçhul râvi ile ilgili ricâl değerlendirilmelerinde şu lafızların öne çıktığı görülmektedir:

مجهول لا يعرف⁵²⁵

إسناده مجهول⁵²⁶

شيخ مجهول⁵²⁷

⁵²¹ Cüzcanî, *Ahvâlü’r-ricâl*, 105.

⁵²² Cüzcanî, *Ahvâlü’r-ricâl*, 233-234.

⁵²³ Cüzcanî, *Ahvâlü’r-ricâl*, 211.

⁵²⁴ Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 48; Taş, *Buhari’nin Cerh-Ta’dil Metodu*, 23-28.

⁵²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî Buhârî, *et-Târîhu’l-evsat*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zayed (Halep: Mektebetü Dâri’t-Türâs, 1397), 1/299.

⁵²⁶ Buhârî, *el-Kitâbü’t-Târîhi’l-kebîr*, 1/82, 345, 2/140,147, 149, 4/ 29, 191, 6/42, 160.

⁵²⁷ Buhârî, *el-Kitâbü’t-Târîhi’l-kebîr*, 2/47.

مجهول ولا يدري⁵²⁸

لا أدري من هو⁵²⁹

لا يُعرف إسناده⁵³⁰

إسناده ليس بذاك المشهور⁵³¹

İbn Nümejr, İbn Sa‘d, Cüzcanî ve Buhârî gibi münekkitlerin meçhul râvilerle ilgili tespitleri Yahyâ b. Maîn, İbnü’l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel’in konu bağlamındaki kullanımları yanında oldukça az miktardadır. Kullanılan lafızların nerdeyse tamamı öncü olan bu münekkitlerin istimali ile örtüşmektedir. Bu durum, âlimlerin düzenli kullanımlarıyla hicrî 3. asrın ilk yarısından itibaren meçhul râvi ile ilgili terminolojiyi belirlediğini ve dönemin ilim dilini büyük oranda yansıttığını göstermektedir.

Yahyâ b. Maîn, İbnü’l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel dışında, yukarıda zikredilen münekkitlerin meçhul tespitleri ile ne kastettiği, yaklaşım ve tespit yöntemi olarak hangi tavrı takip ettikleri ve ayrıştıkları noktaların olup olmadığı, bir başka araştırma konusudur.

2.2.1. Rivayet Malzemesi Değişkenliğinin İhtilafa Etkisi

Ricâl tenkit ilminin kemâl dönemi kabul edilen hicrî 3.asır, aynı zamanda meçhul râvi ile yaklaşım ve terminolojinin teşekkül ettiği dönemdir. Bu anlamda söz konusu dönemdeki münekkitlerin cehâletle ilgili sistematik bir tavır geliştirmeleri doğal bir durumdur. Çağdaş münekkitlerin değerlendirmelerinin mukayese etmek ya da bir münekkidin kendi içerisinde ihtilaflı değerlendirmelerini incelemek ricâl tenkidine ilişkin bazı noktaların aydınlatılmasında etkili bir yöntemdir. Hicrî 3. asrın ilk yarısında çağdaş münekkitlerle kastedilenler, meçhul râvi kavramına katkılarının büyüklüğü ve alandaki etkinlikleri nedeniyle Yahyâ b. Maîn, İbnü’l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel’dir. Burada çağdaş münekkitlerin cehâletle ilgili ihtilafları İbnü’l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel, bir münekkidin

⁵²⁸ Buhârî, *el-Kitâbü’t-Târîhi’l-kebîr*, 4/193.

⁵²⁹ Buhârî, *el-Kitâbü’t-Târîhi’l-kebîr*, 1/88, 1/283, 5/324, 8/332.

⁵³⁰ Buhârî, *el-Kitâbü’t-Târîhi’l-kebîr*, 4/75.

⁵³¹ Buhârî, *el-Kitâbü’t-Târîhi’l-kebîr*, 2/261.

konuyla ilgili kendi içerisindeki ihtilaflı görüşleri de Yahyâ b. Maîn özelinde incelenecektir. Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in genel anlamda değerlendirmelerini ele alan bir çalışmada, meçhul ile ilgili ihtilafların oldukça az görülmesi⁵³² ve İbnü'l-Medîni'nin bu alandaki katkısının daha önce herhangi bir çalışmada mukayese yöntemi ile ortaya konulmamış olması, söz konusu iki ismin öne çıkarılmasında etkili olmuştur. Öte yandan derleme türü çalışmalar tarandığında, münekkitlerin kendi aralarındaki ihtilafların görünmesine de imkân vermektedir. Râvi biyografilerinde ihtilaflı görüşlerine daha sık rastlanması nedeniyle aynı münekkitten kaynaklanan ihtilaflar, yine İbn Maîn özelinde incelenecektir. Her iki başlıkta ihtilafların oranı, muhtemel nedenleri ve bunların ricâl tenkit ilmi bağlamında nasıl değerlendirileceği gibi birtakım meselelere açılım sağlanması hedeflenmektedir.

2.2.1.1. Çağdaş Münekkitlerin İhtilafları: İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel

İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel Irak havzasında aynı dönemde yetişmiş iki önemli ricâl âlimidir. Bu iki ismin öğrencilik hayatları ise ricâl ilminde gelişmelerin yaşandığı ve hadis rivayetinin sistematik hale geldiği bir zaman dilimine tekabül etmiştir. Bununla birlikte onların hocalık dönemleri, temel hadis kaynaklarının yazıldığı, âlimlerin hadis ve isnad anlayışında çeşitli gelişmelerin gözlemlendiği, fikhî ve itikâdî tartışmaların yaşandığı bir zaman dilimidir.⁵³³ İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel'in benzer bölgelere rihle yapmaları nedeniyle aynı isimlerden hadis dinledikleri bilinmektedir. İlmî yolculuklarında ziyaret ettikleri bölgelerin benzerliği, hocaları bakımından aynı isimlerden ders almaları ile neticelenmiştir. Esasen zikri geçen pek çok müşterek noktada bir araya gelen bu iki münekkit, ilmî birikimleri bakımından da yakındırlar.

⁵³² Muhammed Sadık Özbek, *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, 119-120. Özbek'e göre Yahya b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in râvi değerlendirmeleri hususunda %95'lik oranla ittifak halinde iken %4'lük bir oranda teâruzun söz konusudur. Geriye kalan %1'lik dilim ise münekkitlerin nihâî kanaatlerinin tespit edilemediği râvilerden müteşekkildir.

⁵³³ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 135-140.

Burada incelenen konu açısından İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel'in ortak noktalarının başında, ricâl değerlendirmelerine yaptıkları katkılar gelmektedir. Zira onların meçhul râviler hakkındaki değerlendirmelerinin oldukça önemli olduğu görülür. Tespit edilebildiği kadarıyla İbnü'l-Medîni 103, Ahmed b. Hanbel ise 186 râvinin meçhul olduğunu ifade etmiştir. Buna göre Ahmed b. Hanbel'in meçhul râvilerin tespitine daha fazla katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İbnü'l-Medîni'nin katkılarının azımsanmayacak kadar çok olmakla birlikte günümüze ulaşmayan değerlendirmelerinin bu miktar ve oranları değiştirmesi muhtemeldir.

İki münekkidin meçhul râvi ile ilgili kanaatlerinin mukayesesine geçmeden önce İbnü'l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel'in meçhul râvi tespitlerinin merkeze alındığı ifade edilmelidir. Ahmed b. Hanbel'in meçhullükle nitelediği râviler, İbnü'l-Medîni'nin tüm değerlendirmeleri arasında taranmıştır. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini bir araya getiren *el-Câmi* ve *Mevsû'a* isimli iki derleme türü çalışma da müracaat kaynağı olarak kullanılmıştır. Çalışmanın bu başlığında münekkidin tüm değerlendirmelerinin bir arada görülmesi amacıyla bu derleme çalışmaları referans gösterilecektir. Ancak İbnü'l-Medîni'nin görüşleri için benzer bir durum söz konusu değildir. Zira onun cerh-ta'dîl alanındaki ricâle dair değerlendirmeleri, çeşitli kaynaklarda dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Bu nedenle iki âlim mukayese edilirken, Halil İbrahim Turhan'ın konuyla ilgili müstakil çalışmasının sonunda yer alan İbnü'l-Medîni'ye ait cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin verildiği tablodan yararlanılmıştır.⁵³⁴

Ahmed b. Hanbel'in 186 râvinin meçhul olduğunu haber veren tespitlerinden sadece 13'ünün İbnü'l-Medîni'nin değerlendirmeleri arasında yer aldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte İbnü'l-Medîni'nin değerlendirdiği 103 meçhul râviden 28'inin Ahmed b. Hanbel tarafından da cehâletle nitelendiği görülmüştür. Bu veriler, her iki münekkidin tekrar eden isimler hakkında büyük oranda kanaat bildirmediğini göstermektedir. Dönemlerinde üstlendikleri iş yükünü göstermesi bakımından önemli olan bu durumun neticesi olarak az sayıda bir râvi

⁵³⁴ İbnü'l-Medîni'ye ait ricâl tenkitleri için çalışmanın Ek-1 bölümüne müracaat edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 303-351.

grubu incelemeye konu olmuştur. Aşağıda söz konusu verileri bir tablo üzerinden sunulması, meselenin anlaşılmasına katkı sunacaktır:

Tablo 4: Gerek İbnü'l-Medîni gerekse Ahmed b. Hanbel Tarafından Meçhul Kabul Edilen Râviler

	Râvi adı	İbnü'l-Medîni	Ahmed b. Hanbel
1.	Cevn b. Katâde	معروف وجون لم يرو عنه غير الحسن & ذكره في المجهولين الذين روى عنهم الحسن	شيخ لا يُعرف، لم يحدث عنه غير الحسن
2.	Ebû İsâ el-Üsvârî	مجهول لم يرو عنه إلا قتادة	لا أعلم أحداً روى عن أبي عيسى الأسواري غير قتادة
3.	Ebû Hayye	مجهول	شيخ
4.	Ebû Mâcit	لا نعلم روى عنه غير يحيى الجابر	مجهول لا يعرف
5.	Ebû Muhammed el-Hadramî	لا نعرف أبا محمد	لا أدري
6.	Ebu'l-Müsâfir	مجهول	لا أعرفه
7.	Ertât b. el-Münzîr	مجهول	ثقة، ثقة
8.	Habîb b. ez-Zübeyr	مجهول	ما أعلم إلا خيراً
9.	Heneş b. el-Mutemir	لا أعرفه	ما أعلم إلا خيراً، روى عنه أبو إسحاق
10.	el-Hâris b. Abdurrahman	مجهول لم يرو عنه غير ابن أبي ذئب	لا أرى به بأساً
11.	Osman b. Matar	ضعفه	لا أدري
12.	Saîd b. Sinân	لا أعرفه	ضعيف الحديث
13.	Ukbe b. Abdurrahman	مجهول	لا أدري
14.	Umâre b. Hadîd	لا أعلم أحداً روى عنه غير يعلى بن عطاء	لا أعلمه

Tablodaki râvilerin ihtilaf-ittifak bakımından değerlendirmesine geçmeden önce süreçle ilgili birtakım konulara değinmek uygun olacaktır. Öncelikle münekkidin meçhul değerlendirmesinin yanında aynı râvi ile ilgili cerh-ta'dîl içeren görüşleri olması durumunda usûl-i hadis prensipleri göz önünde bulundurularak bu râviler incelemeye dâhil edilmemiştir. Nitekim, râvinin durumu hakkında ziyade bir bilgiye işaret eden cerh-ta'dîl değerlendirmeleri, râvi ile ilgili meçhul olma

durumunu kaldırmıştır. Konuyla ilgili diğer bir nokta, ortak değerlendirilen râvilerle ilgili zikredilen ifadelerin mahiyetidir. Râvi biyografilerinde, bir münekkidin râviyi tanımadığını ifade etmesine karşın, diğerinin onunla ilgili herhangi bir cerh-ta‘dîl ifadesine başvurmayıp başka bilgilere değindiğini görmek mümkündür. Münekkidin tanımadığı râvi hakkında diğerinin dile getirdiği ifadelerin, bazen râvinin ismi bazen kimliği bazen vefat yılı gibi tarihî bilgiler ile ilgili olduğu görülür. Bunun örnekleri arasında İbnü’l-Medîni’nin “مجهول” olarak nitelediği Abdullah b. el-Kâsım’ı, Ahmed b. Hanbel’in ismini zikretmekle yetinmesi zikredilebilir.⁵³⁵ Konuya ilişkin bir diğer örnek, Atâ b. Kurre ile ilgilidir. İbnü’l-Medîni tanımadığını ifade ettiği râvi hakkında Ahmed b. Hanbel, ondan Abdurrahman b. Sâbit’in naklettiğini ifade etmiştir.⁵³⁶ Dağfel b. Hanzala hakkında İbnü’l-Medîni “مجهول” kanaatini belirtirken Ahmed b. Hanbel’in, sahâbe tabakasına mensup olup olmadığını bilmediğini ifade etmesi, konunun bir diğer örneğidir.⁵³⁷ Bu ve benzeri örnekler, ihtilaf-ittifak bakımından değerlendirildiğinde ihtilaftan çok, yakın bir tavra işaret etmektedir. İbnü’l-Medîni, râvi ile ilgili meçhul kanaatini net bir şekilde ortaya koymasına karşın Ahmed b. Hanbel’in yalnızca kimliğini açıklığa kavuşturacak bilgiler vermekle yetinmesi, râvinin tanınmadığı kanaatinde olduğunu ihsas ettirmektedir. İncelemenin merkezinde bir münekkidin meçhul olarak vafettiği râvi hakkında diğerinin cerh-ta‘dîlde bulunma durumunu, bazı sorular etrafında ele alınması olduğu için bazısı tabloya yansıtılmıştır.

Ortak râviler kümesini oluşturan 37 râvi incelendiğinde, bir kısmının ihtilaf-ittifakla ilgili doğrudan fikir vermediğine temas edilmiştir. Tablodaki veriler dikkate alındığında, söz konusu râviler arasında 14 kişinin İbnü’l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel tarafından cerh-ta‘dîl bakımından değerlendirdiği görülmektedir. İki münekkidin, genel cehâlet değerlendirmelerine nispetle rakam oldukça düşüktür. Bu görüşlerin yalnızca 6 tanesi cerh-ta‘dîl ifadeleri barındırırken, geri kalanı birbiri ile benzer anlamı ihtiva eden meçhul değerlendirmelerinden oluşmaktadır. Başka

⁵³⁵ Sırasıyla bk. İbn Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, 4/544; Seyid Ebu’l-Muâ’ti en-nûrî vd., *Mevsûatu akvâli’l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli’l-hadîs ve ilelihi* (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1417), 2/275.

⁵³⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 40/414; *Mevsûatu akvâli’l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli’l-hadîs ve ilelihi*, 3/5.

⁵³⁷ Değerlendirmeler için sırasıyla bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 17/289; *Mevsûatu akvâli’l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli’l-hadîs ve ilelihi*, 1/357.

bir deyişle iki münekkî, ortak 9 râvinin tanınmadığında hemfikirdir. İkisi arasında değerlendirmeler üzerinden gözlemlenen bu tablo, hicrî 3. asrın ilk yarısında ortak bir ilmî yaklaşımı göstermenin yanında, her bir münekkînin münferit katkısının yoğunluğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bir münekkînin meçhullikle nitelediği râviyi, diğer münekkînin bazen cerh bazen de ta'dîl kanaati ile nitelemesi dikkat çekmektedir. Bu durum, tanınmayan bir râvi ile ilgili elde edilen yeni verinin olumlu veya olumsuz olabileceği anlamına gelmektedir. İbnü'l-Medîni'nin cehâletle vafettiği Habîb İbnu'z-Zübeyr, Haneş İbnu'l-Mutemir hakkında Ahmed b. Hanbel'in "ما أعلم إلا خيراً" demesi, konunun ta'dîl bakımından örneklerinden birkaçıdır.⁵³⁸ Benzer şekilde İbnü'l-Medîni'nin Osman b. Matar'ı zayıf kabul etmesine karşın Ahmed b. Hanbel'in onu tanımaması,⁵³⁹ Ahmed b. Hanbel'in "ضعيف الحديث" olarak nitelediği Saîd b. Sinân'ı İbnü'l-Medîni'nin cehâletle nitelemesi, konunun cerh bakımından örnekleri arasında zikredilebilir. Bu husus, cehâletin râvi hakkında bir kusur kabul edildiği ile ilgili yerleşik algıya ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini açıkça göstermektedir.

Tabloda cehâlet kavramına işaret etmek üzere ilgili münekkînin de kullanmış olduğu terminolojiye göz atıldığında, İbnü'l-Medîni'nin büyük oranda "مجهول" Ahmed b. Hanbel'in ise "لا أعرفه, لا أعلمه, لا أدري" gibi lafızlar kullandığı görülür. Bu tablo, İbnü'l-Medîni'nin terminolojisini Ahmed b. Hanbel'den bağımsız olarak sistematik bir şekilde oluşturduğunu göstermektedir. Dolayısıyla her iki münekkînin, meçhul râvi ile ilgili kendi terim ve üslubunu oluşturduğu dile getirilebilir. Aynı zamanda bu durum, daha önce de temas edildiği üzere iki münekkînin meçhul râvilerle ilgili benimsediği üslupla örtüşen bir durumdur.

İbnü'l-Medîni'nin meçhul olarak vafettiği râvilere, Ahmed b. Hanbel'in cerh-ta'dîl'de bulunma sebepleri üzerine birtakım ihtimallerden bahsetmek mümkündür. Bunlardan birisi, münekkînin râviyi tanımaması, bir diğeri ise rivayet malzemesine eşit derecede ulaşamamış olmasıdır. Ne var ki her iki münekkînin, bu

⁵³⁸ İbnü'l-Medîni'nin değerlendirmeleri için sırasıyla bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/183; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 7/432; Ahmed b. Hanbel'in değerlendirmeleri ile karşılaştırmak için sırasıyla bk. *Mevsûatu akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve ilelihi*, 1/224, 1/318.

⁵³⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/154.

ve benzeri ihtimalleri açıklığa kavuşturacak mahiyette açıklamalarına rastlanmaz. Burada, bazı çıkarımlar yapabilmek için râvilerle ilgili diğer münekkitlerin kanaatinin göz önünde bulundurulması, meseleye biraz daha netlik kazandırabilir.

İki münekkidin kanaatlerinin farklı olmasında muhtemel nedenlerden birisi, cehâlet yaklaşımı ile ilgili olabilir. Bu konuda verilebilecek bir örnek, Saîd b. Sinân'ın biyografisidir. Dârimî, bu râvi ile ilgili İbnü'l-Medîni'nin “لا أعرفه” dediğini nakleder.⁵⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, aynı râvi hakkında bir cerh ifadesi olan “ضعيف” formunu kullanır.⁵⁴¹ Her iki münekkidin, herhangi bir açıklamasına rastlanmasa da diğer münekkitlerden gelen anlatılar, söz konusu râvinin mecruh bir kimse olduğu görüşünü destekler. Bunlardan bir kısmı için Buhârî'nin “منكر الحديث”, Yahyâ b. Maîn'in “ليس بثقة” tabiri örnek olarak zikredilebilir.⁵⁴² Verilen bilgiler, Ahmed b. Hanbel'in görüşünü teyit eder mahiyettedir. İbnü'l-Medîni'nin aynı kişiyi tanımamasında iki ihtimalden söz edilebilir. Bunlardan birisi, râvi ile ilgili yeterli düzeyde malumatının olmamasıdır. Söz konusu râvi hakkında genel üslûbunu temsil eden “مجهول” formunu değil, daha öznel bir çağrışım yapan “لا أعرفه” lafzını kullanmayı tercih etmesi, bu ihtimali akla getirmektedir. Ancak râvinin çok fazla öğrencisinin olması, bu çıkarımı güçlü kılmaz. İbnü'l-Medîni'nin râviyi tanımamasında, rivayet azlığına binaen teknik bir yaklaşımla cehâlet değerlendirmesi ihtimali akla getirmektedir. Nitekim Ahmed b. Sâlih el-Mısrî'nin, “Onu iki veya üç hadis dışında rivayetini bilmiyorum” ifadeleri, İbnü'l-Medîni'nin yöntem olarak bir tercih yaptığına delil olarak zikredilebilir.⁵⁴³

İbnü'l-Medîni'nin hadis tekniği bakımından meseleyi ele aldığını gösteren bir başka örnek, el-Hâris b. Abdurrahman isimli râvinin biyografisidir. Ahmed b. Hanbel, bahsi geçen râviyi “لا أرى به بأساً” demek suretiyle ta'dîl etmiş, İbnü'l-Medîni ise مجهول لم يرو عنه غير ابن أبي ذئب ifadeleri ile gerekçesini izah ederek,

⁵⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/47.

⁵⁴¹ *Mevsûatu akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve ilelihi*, 2/36.

⁵⁴² Râvi ile ilgili münekkitlerin değerlendirmelerini bir arada görmek için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 10/495-498.

⁵⁴³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/47.

râvinin tanınmadığını dile getirmiştir.⁵⁴⁴ Konuyla ilgili diğer münekkitlerin kanaatlerine müracaat edildiğinde İbn Sa‘d’ın قليل الحديث, İbn Maîn’in “مشهور”, Nesâî’nin “ليس به بأس” gibi lafızlarla râviyi değerlendirdikleri görülür.⁵⁴⁵ Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbnü’l-Medîni’nin de ifade ettiği gibi, râvinin tek öğrencisi bulunmaktadır. Bu bilgiler, İbnü’l-Medîni’nin öğrenci sayısı/rivayet azlığını meçhul râvi yaklaşımında etkin bir yöntem olarak kullandığını teyit etmektedir. Nitekim İbn Sa‘d’ın, râvinin az hadisi olduğuna ilişkin değerlendirmesi de bu durumu desteklemektedir. Sonuç olarak, iki râvi örneğinde İbnü’l-Medîni’nin Ahmed b. Hanbel’in ta‘dîl ifadelerinden farklı olarak râviyi meçhullükle vasfetmesi, hadis tekniği tutumu ile yorumlanabilir. Ancak iki münekkit arasındaki farklı kanaatlerin her zaman bu yöntemle izah edilemeyeceği açıktır. Zira Heneş el-Mu‘temir’in biyografisinde bu durumu gözlemlemek mümkündür. Yedi öğrencisi olan Heneş ile ilgili kanaati “لا أعرفه” formuyla ifade eden İbnü’l-Medîni’ye ما أعلم görüşü ile muhalefet eden Ahmed b. Hanbel’in ifadeleri bir yaklaşımdan çok, kendisine ulaşmayan malzeme eksikliğine işaret etmektedir.

Özetle, hicrî 3. asrın ilk yarısında çağdaş iki münekkidin meçhul râvi tespitleri incelendiğinde, sayıca oldukça az ölçüde ortak râvi grubu tespit edilmiştir. Bu râviler, dikkatle incelendiğinde ihtilaf görünümündekilerin daha da azaldığı anlaşılmaktadır. Bu tablo, aynı şekilde işletilen bir cerh-ta‘dîl sürecinin neticesidir. Çağdaş iki münekkidin ihtilaflarını ele alırken öncelik ve sonralık bakımından değerlendirmeler için bir tespitte bulunmak hayli zordur. Ancak tablodaki verilere göre münekkitlerin aynı râvi hakkındaki farklı görüşlerinde çoğunlukla ta‘dîl az da olsa cerh yönünde tespitler vardır. Son olarak, İbnü’l-Medîni’nin Ahmed b. Hanbel’e nispetle gerek terminoloji gerekse teknik bakımdan daha sistematik ve teknik bir dil oluşturduğu söylenebilir.

Veri eksikliğinin ihtilaflı bir görünüme sebep olması, bazen de münekkidin kendi ifadeleri arasında görünmektedir. Bu durumun daha yakından ve ne şekilde

⁵⁴⁴ Her iki münekkit âlime ait değerlendirme için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 2/149.

⁵⁴⁵ Râvi ile ilgili değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 5/255-257.

ortaya çıkabileceği ve nasıl yorumlanabileceğini görmek üzere bir münekkidin değerlendirmeleri üzerinden incelenmesi isabetli bir durum olsa gerekir.

2.2.1.2. Münekkidin Çelişkili Görüşleri: Yahyâ b. Maîn Özelinde

Hicrî 3. asrın ilk yarısında yer alan ricâl bilginlerinin değerlendirmeleri incelendiğinde gerek münekkidin kendi değerlendirmeleri içinde gerekse münekkitlerin değerlendirmeleri arasında genel olarak bir uyumun varlığından söz etmek mümkündür. Ne var ki, sayıca fazla olmasa da bazı ihtilafların mevcudiyetine de tesadüf edilmektedir. Daha önce çağdaş münekkitler arasındaki ihtilafa, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel özelinde temas edilmişti. İhtilaf türlerinden bir diğeri de münekkidin aynı râvi ile ilgili farklı değerlendirmesinin olmasıdır. Münekkide nispet edilen muhtelif kanaatler, çoğunlukla talebeleri tarafından zikredilmektedir. Söz konusu farklı görüşler, münekkit adına çelişki ifade etmektedir. Bu, erken dönemde Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn'in râvi değerlendirmelerinde karşılaşılan bir durumdur.

Bu başlıkta, Yahyâ b. Maîn'in kendi değerlendirmeleri arasındaki ihtilaflar ve bu ihtilafların analizi yapılacaktır. İbn Maîn'in farklı görüşleri incelendiğinde, diğer münekkitlere kıyasla ihtilafların kendisinde daha fazla olduğu görülmektedir. Erken dönemde çağdaşları arasında meçhul râvi tespitleri ile sayıca en fazla katkıyı yapan İbn Maîn'in, kendisi için çelişki arz eden bu kavillerin sebeplerinin ortaya konulması elzemdir. Zira uzman bir münekkitten beklenen değerlendirmelerinde tutarlı olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında İbn Maîn'in bir yerde tanımadığını ifade ettiği râviler hakkında başka bir nakilde cerh-ta'dîl beyan etmesi, tenakuz içermektedir. Bu çelişkilerin giderilip giderilemeyeceği veya nasıl yorumlanabileceği gibi hususlar üzerinde durulacaktır.

Yahyâ b. Maîn'e aynı râvi hakkında nispet edilen farklı değerlendirmelerin erken tarihli metinlerden kontrol edildiğinin altı çizilmelidir. Bu, bazı karışıklıkların önüne geçmek adına önemli bir kayıttır.⁵⁴⁶ Yahyâ b. Maîn'in bir râvi ile ilgili değerlendirmelerini derleyip nakleden tüm talebe metinleri bu açıdan

⁵⁴⁶ Söz konusu noktalar dikkat çeken bir çalışma için bk. Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-ta'dîl hükümleri nasıl oluştu?*, 40-41.

gözden geçirilmiştir. Bu amaçla İbn Maîn'in yargılarını derleyen *el-Mevsuâ* isimli çalışma incelenmiş ve çoğu bilgi müelliflerin eserlerinden kontrol edilmiştir.

Konu hakkında birtakım çıkarımlar yapabilmek için ihtilaf gibi görünen bu durumu, dönemin ilim anlayışı ve münekkidler rical tenkit sürecini gözönünde bulundurarak yorumlamak isabetlidir. Bir münekkidin râviler hakkında araştırma ve tetkik sürecinin dinamik bir yapıya sahip olduğu, ilim meclisleri, müzakereler ve rihleler ile bu durumun aktif bir şekilde korunduğu bilinmektedir. Şayet münekkit bu süreci işletmede uzman birisi ise görüşlerinde birtakım değişimin olması, tabîi ve beklenen bir durumdur.⁵⁴⁷ Zira hicrî 3. asırda münekkidin râvilerle ilgili cerh-ta'dîl değerlendirmelerinde farklılıkların görülmesi, münekkidin vakıf olmadığı rivayet malzemesini veya yeni bilgilerin hocaya ulaştığını ihsas ettirmektedir. Bu durumda münekkit, kendisine ulaşan yeni bilgiler ışığında râvi ile ilgili kanaatini yenilemektedir. Münekkidin kendi ifadeleri arasında çelişki gibi duran bu tablonun, cerh-ta'dîlin aktif ve içtihadî bir ilmî disiplin⁵⁴⁸ olması zemininde anlaşılması gerektiğine Zehebî, şu ifadeleri ile temas etmiştir:

Abbas ed-Dûrî, Osman ed-Dârimî, Ebû Hâtim ve bir grup muhaddis, Yahyâ b. Maîn'e râvilerin durumlarını sordular. Yahyâ, onların her birine kendi içtihadî çerçevesinde cevap verdi. Bundan dolayı da bazı râviler hakkındaki görüşleri ve kullandığı ibareler farklılık gösterdi. Bu müctehid fakihlerin içtihatlarına benzer. Nitekim onlar da bir meselede farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.⁵⁴⁹

İbn Maîn'in çelişkili görünen görüşlerine zemin teşkil eden olgulardan birisi de ricâl ilminin sistematik yapısı ile ilgilidir. Aktif cerh-ta'dîl halkaları ve rihleler, hicrî 3. asırda kemâl dönemine ulaşan ricâl tenkit ilminin zorunlu unsurları haline gelmiştir. Rihleler ve en az rivayetler kadar râvi biyografilerine verdiği önemle tanınan İbn Maîn'in, başlangıçta vakıf olmadığı durum nedeniyle râvi hakkında güvenilir kanaatine vardığını, öğrencisi Dârimî şöyle anlatır:

Yahyâ b. Maîn İshak b. Ebî İsrail'in 'sika' olduğunu söyledi. Ben Yahyâ b. Maîn'e, İshak b. Ebî İsrail'i sorduğumda vakıf hakkındaki görüşleri ortaya çıkmamıştı. Kendisi hakkındaki bu bilgiler, sonradan ortaya çıktı. Biz ondan yazdığımızda 'mestûr' idi.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Sened tenkidinin içtihadî olması ve münekkidin aynı râvi ile ilgili farklı hükümler vermesi hakkında detaylı bilgi için bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 21-22.

⁵⁴⁸ Cerh-ta'dîl hükümlerinin içtihadî olması ile ilgili pek çok kanaat serdedilmiştir. Konuyu bu görüşler etrafında ele alan bir çalışma için bk. Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-ta'dîl hükümleri nasıl oluştu?*, 50-57.

⁵⁴⁹ Zehebî, "*Zikru men...*", 185.

⁵⁵⁰ Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadis ve ilelihi*, 1/206-207.

İbn Maîn'in öğrencisi Dârimî'nin ifadesi, cerh-ta'dîlin aktif bir süreç olduğunu, münekkide ait çelişir gibi gözükten ifadelerin dikkate alınarak değerlendirmesi gerektiğini göstermesi calibi dikkattir. Diğer taraftan ilk bakışta tenakuz gibi görünen bu durum, aynı zamanda münekkidin râviler hakkındaki değerlendirmelerini revize ettiğini de göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu tablo, zamanla değişen ilmî müktesabata dayalı bir sürecin neticesidir. Münekkidin bir râvi hakkında görüşlerini yenileyebileceğini en iyi bilenler arasında talebeleri yer almaktadır ki, münekkide ait yeni kanaatlerin, cerh-ta'dîl halkalarında talebelerin râviyi birçok kez sorması ile günyüzüne çıktığı açıktır.⁵⁵¹

Münekkitlerin râviler hakkındaki ihtilaf gibi görünen farklı kanaatleri ele alınırken dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, bu değerlendirmelerin aktarım sürecidir. Bu noktada Yahyâ b. Maîn'in râvi değerlendirmelerini içeren herhangi bir eserinin bulunmadığını hatırlanmalıdır. Dolayısıyla onun râvi hakkındaki kanaatlerinin aktarımında etkili olan öğrencileri ve onların ricâl konusundaki yetkinlikleri dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte İbn Maîn'in bu bilgileri nerede, ne zaman ve hangi yöntemle aldığı gibi sorular da önem kazanmaktadır. Tarihî bir bilgi olma özelliğine sahip İbn Maîn'e ait râvi değerlendirmelerinin tartışılabilmesi için söz konusu bilgilerin, öncelikle sarîh bir şekilde ortaya konulması gerekir. Nitekim aynı münekkidin, râvi ile ilgili değerlendirmelerinde çelişki olması durumunda münekkidin, öncesinde değil de sonrasında verdiği hükümle amel edileceği kaidesi hatırlanmalıdır.⁵⁵²

İbn Maîn'in ihtilaflı görünen râvi değerlendirmelerinin Dûrî, Dârimî, İbn Muhriz, Ebû Zür'a, İbn Şahin, İbnü'l-Cüneyd, İbn Hayseme, İshak b. Mansûr ve Ali b. el-Hasan el-Hisincânî gibi öğrencileri vasıtasıyla nakledildiği görülmektedir.⁵⁵³ Bu nakillerin çoğu, talebeleri tarafından isnadlı bir şekilde aktarılmıştır. Benzer şekilde İbn Maîn'e atfedilen bir râvi hakkında cehâlet değerlendirmeleri ile adâlet veya zabtına ilişkin tespitlerde, öğrencisi Dârimî'nin

⁵⁵¹ Bir râvinin birden fazla talebeleri tarafından sorulduğu ile ilgili örnekler için bk. *Suâlâtü İbni'l-Cüneyd*, 1/281.

⁵⁵² Âşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 144.

⁵⁵³ Örnek olmak üzere bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/301, 321, 502, 3/410, 4/395, 433, 9/118, 326, 365, 459.

isminin öne çıktığı söylenmelidir.⁵⁵⁴ İbn Maîn'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserindeki 81 meçhul râvi tespiti üzerinden ifade edilecek olursa Dârimî'nin aktarımları %68'lik bir dilime tekabül etmektedir. İbn Maîn'in râviyi tanımadığı ile ilgili tespitleri genellikle Dârimî'nin nakletmesine karşın diğer öğrencileri de cerh veya ta'dîlde İbn Maîn'e görüş atfettiklerinin altı çizilmelidir. Bu nedenle Dârimî, yukarıda ortaya konulan sorular çerçevesinde incelenecek, İbn Maîn'in diğer öğrencilerine ise ihtilaflar temasına örnek olabilecek değerlendirmeleri ölçüsünde temas edilecektir.

2.2.1.2.1. Aktarım Tarihlendirilmesi ile Çelişkinin Giderilmesi

Bir münekkidin, kendisine sorulan bir râviyi tanımadığını ifade ettikten sonra onun cerhine veya ta'dîline yönelik bir değerlendirmede bulunması, çelişkili bir görünümün arz etmektedir. İbn Maîn'in ricâl değerlendirmeleri arasında mezkûr çelişkiye örnek teşkil eden atıflar bulunmaktadır. Bir râvi ilgili İbn Maîn'in meçhullüğüne ilişkin değerlendirmesinin yanında aynı râvi hakkında cerh-ta'dîl değerlendirmesine rastlamak mümkündür. Bu durum, öğrencilerin münekkidin değerlendirmesini işittiği zamanın tespiti ile izah edilebilir. Yahyâ b. Maîn'in eser kaleme almaması, günümüze ulaşan görüşlerinin ise öğrencileri tarafından tertip edilip "suâlât" türü eserlerde veya muahhar kaynaklarda yer alması mezkûr yöntemi akla getirmektedir.⁵⁵⁵

Öğrencilerinin İbn Maîn'in değerlendirmesini telif tarihini tespit etmeden önce buradaki çelişkinin biraz daha açılması gerekmektedir. İlk aşamada, ihtilafların aynı öğrenciden mi, yoksa farklı öğrencilerinden nakille mi geldiği tespit edilmelidir. Zira bu, aynı öğrencinin kendi aktarımlarındaki farklılık ile öğrencilerinin birbiri arasında İbn Maîn'e nispet ettikleri görüşlerdeki farklılığın nedenini bulmak için önemli bir noktadır. İkinci adımda ise, mesele daha da özelleştirilerek bu öğrencilerin İbn Maîn'den muhtemel sema ettikleri zaman ve hoca ile talebenin birlikte olma süresinin tayini olmalıdır. Bu durumda beklenen, İbn Maîn'in öncelikle râviyi tanımadığını ifade etmesidir.

⁵⁵⁴ Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, 125-126.

⁵⁵⁵ Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, 85.

Öğrencilerin aktarımları incelendiğinde İbn Maîn'in çoğunlukla "Tanımıyorum" şeklindeki değerlendirmesinin Dârimî tarafından nakledildiği, diğer öğrencilerinin ise aynı râvi ile ilgili cerh veya ta'dîl kanaatini aktardığı görülmektedir. Bu noktada dikkatler, Dârimî üzerinde yoğunlaşmaktadır. Nitekim Osman b. Saîd ed-Dârimî, hadis ilminde uzman münekkit olan hocası Yahyâ b. Maîn'in görüşlerini öğrenip aktarmak suretiyle katkıda bulunmuştur. Pek çok yere ilmî yolculuklar yapan Dârimî'nin, Basra'ya gerçekleştirdiği seyahatinde İbn Maîn'in meclislerine iştirak ettiği ve *et-Târîh*'ini bu süreçte oluşturduğu ifade edilmiştir.⁵⁵⁶

Konunun bazı örneklerinde Dûrî ve İbnü'l-Cüneyd'in ta'dîl ifadesine rağmen Dârimî'nin aynı râvi ile ilgili meçhullük değerlendirmesi aktardığı görülür. Örneğin el-Cerrâh b. Melîh hakkında İbn Maîn'e nispet edilen değerlendirmeler incelenebilir. Söz konusu râvi hakkında İbn Maîn'e Dûrî rivayetine göre "el-Cerrâh b. Melîh, Şamlıdır, ليس به بأس", İbnü'l-Cüneyd rivayetinde "ليس به بأس", Dârimî rivayetinde ise "لا أعرفه" ifadeleri atfedilmiştir.⁵⁵⁷ Dûrî ve İbnü'l-Cüneyd'in Yahyâ b. Maîn'e "ليس به بأس" ıstılahını nispet etmesi ile diğer öğrencisi Dârimî'nin "لا أعرفه" nakli arasında ihtilaf görülmektedir. Bu durumda ta'dîlin Zehebî ve Irâkî'ye göre üçüncü, Sehâvî'ye göre beşinci mertebesinde bulunan râvi hakkında kullanılan "ليس به بأس" ıstılahı⁵⁵⁸ ile râvinin hadis ilmi açısından durumunun bilinmediği manasında istimal edilen "لا أعرفه" lafzı nasıl yorumlanmalıdır?⁵⁵⁹ Söz konusu çelişkinin giderilmesi için tarih bakımından öğrencilerinin İbn Maîn'in görüşlerini

⁵⁵⁶ Erdinç Ahatlı, "Yahyâ b. Maîn'in Eserleri ve Kullandığı İhtilafı ve Garib Lafızlar", 22; İbn Maîn'in Basra'da bulunma periyodu Dârimî'nin doğumundan önceki bir döneme tekabül etmektedir. Bu kısım detaylı tetkik gerektiriyor. Tanımadığı râviler ile ilgili değerlendirmeleri ışığında İbn Maîn ve Dârimî arasında soru-cevap yöntemi ile kısa bilgilerin doğrudan alındığı görülmektedir. Dârimî'in aktardığı bu kısa ve gayr-ı müfesser ifadeler İbn Maîn'in bu yargıya varma süreç ve nedenlerini anlamayı zorlaştırmaktadır.

⁵⁵⁷ Değerlendirmeleri bir arada görmek için bk. Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fi ricâli'l-hadis ve ilelihi*, 1/359.

⁵⁵⁸ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 163.

⁵⁵⁹ Yahyâ b. Maîn'in tartışmalı kullanımları arasında zikredilen "leyse bihi be's" ifadesi için İbn Maîn'in kendi açıklaması şöyledir: İbn Ebî Hayseme'nin "leyse bihi be's" ve "daîf" ıstılahları ile ne kastettiğini sorunca İbn Maîn: "Sana leyse bihi be's dediğim kimse güvenilirdir" cevabını vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. ahatlı s.225

ne zaman derlediğinin tespitine önem kazanmaktadır. Dûrî ve İbnü'l-Cüneyd'in aynı doğrultudaki nakilleri Dârimî ile çelişik gözüküyor olması, Dârimî'nin İbn Maîn'e bu râviyi daha önce sorması ihtimalini akla getirmektedir. Keza İbn Maîn'in Şamlı râviler ve rivayetleri noktasında birikim sahibi bir münekkit olması da Dârimî'nin naklettiği bilginin anlaşılmasını güçleştirmektedir.⁵⁶⁰ Bu durumda izlenecek en iyi yol, Dârimî'nin İbn Maîn'den naklettiği bilginin muhtemel bir zaman aralığı da olsa tarihlendirilmesidir. Bu amaçla yapılan araştırmanın ardından İbn Maîn üzerinde çalışma yapmış Nur Seyf'in tespitlerinin, konuya katkı sunacak mahiyette olduğu görünmektedir. Nitekim Nur Seyf, Dârimî'nin İbn Maîn'den rivayetinin Dûrî, İbn Hayseme ve İbnü'l-Cüneyd gibi talebelerden daha önce olduğu kanaatini örnekler ışığında ortaya koyar. Dolayısıyla Dârimî'nin İbn Maîn'e zaman bakımından el-Cerrâh b. Melih hakkında kanaatini daha önce sorması ile söz konusu tenakuz giderilir. İbn Maîn, o an kendisinde olmayan veri eksikliği nedeniyle cevap verememiş olduğu, sonradan yöneltilen sorulara ise elde ettiği veriler ışığında bu cevabı “ليس به بأس” dediği söylenebilir.⁵⁶¹

İbn Maîn'in, talebelerinden gelen nakillerde râvinin tanınmaması kanaati ile başka ta'dîl ifadeleri kullandığına dair örneklerden bir diğeri Gâlib b. Huttâf'dır. Dûrî, İbn Maîn'in “Gâlib el-Kattân, Gâlib b. Huttâf'dır” diyerek ismini tasrih ettiğini ifade ederken Dârimî, İbn Maîn'in Gâlib b. Huttâf ile ilgili “لا أعرفه” dediğini nakletmiştir. İshâk b. Mansûr ise Yahyâ b. Maîn'in, söz konusu râvi ile ilgili “sika” dediğini rivayet etmiştir.⁵⁶² Dûrî'nin naklinden, râvinin kimliğini iyice tespit ettiği anlaşılan İbn Maîn'in, bir taraftan “Tanımıyorum” dediği râviye diğer taraftan “Güvenilir” dediği şeklindeki ihtilaflı tablo, yine öğrencilerinin tarih açısından öncelik-sonralık ilişkisi ile izah edilebilir. Yani Dârimî'nin İbn Maîn'e ilk olarak râviyi sorduğu, sonraki zamanlarda Dûrî ve İshak b. Mansur'un ziyade bilgilere ulaştığı kabul edilebilir. Bu durumda aktarılan nakillerde râvinin durumunu net ortaya koyan ilave bilgi içeren öğrencisinin, yani İshak b. Mansur'un ifadesi esas alınır.

⁵⁶⁰ Ebû Dâvûd Suâlât (Âcurrî), s. 296.

⁵⁶¹ Zaman farkı ölçütü ile izah edilebilecek benzer ihtilaflı örnekler için ayrıca bk. Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli 'l-hadis ve ilelihi*, 2/23, 4/435.

⁵⁶² Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli 'l-hadis ve ilelihi*, 4/5.

İbn Maîn'in talebelerinden Dârimî'nin "Tanımıyorum" sözü ile diğer öğrencilerin râvi hakkında İbn Maîn'e nispet ettikleri cerh kanaatlerine örnek bir isim de Nâfi' Ebû Hürmüz'dür. Zira Nâfi' hakkında İbn Maîn'in kanaatini, talebelerinden Dûrî "ضعيف، ليس بشيء" İbn Muhriz "ضعيف،" Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe "لا يكتب حديثه" Ebû Ya'la el-Mevsîlî, "ليس بشيء،" Ahmed b. Sa'd b. Ebî Meryem, "كذاب، ليس بشيء" şeklinde nakletmiştir.⁵⁶³ Bu veriler ışığında İbn Maîn tarafından râvinin "kizb" gibi ağır cerh ifadeleri ile tenkid edilen mecruh birisi olarak kabul edildiği, sarihtir. Dârimî'den gelen "لا أعرفه" ifadesi ise diğer örneklerde olduğu gibi, zaman bakımından İbn Maîn'e ilk soranlardan olması hasebiyle râviyi tanımadığı şeklinde yorumlanabilir.

Yahyâ b. Maîn'in çelişkili duran ifadeleri, her zaman Dârimî ve diğer öğrencileri arasında gerçekleşmemiştir. Nadir de olsa İbn Muhriz, İsâ b. el-Muhtâr isimli râvi hakkında "Tanımıyorum" sözünü aktarırken İbn Şahin "salih" ifadesini İbn Maîn'e atfetmiştir.⁵⁶⁴ Keza İbnü'l-Cüneyd Muhammed b. Abbâd isimli râvi hakkında İbn Maîn'in "لا أعرفه" kavlini naklederken Ebû Zür'a "لا بأس به" şeklinde yargısını aktarmıştır.⁵⁶⁵

Son olarak, Yahyâ b. Maîn öğrencilerinin sorduğu râvileri o anki müktesabatı ile değerlendirmiş ve içtihad etmiştir. Zaman içerisinde söz konusu birikimdeki değişim onun değerlendirmelerinde de kendisini gösterir. Bu tablo özelinde ricâl tenkit ilminin gelişmelere açık dinamik bir yapıya sahip olduğu söylenmelidir. İctihadî bir niteliğine sahip olan bu değerlendirmelerin kendi içerisinde farklılık arz ettiğinin altı çizilmelidir. Bu noktada ilk dönem ricâl âlimlerinin aynı râvi hakkında görünüşte tevil edilemez değerlendirmelere işaret eden Juynboll'un iddiasının isabetli gözükmediği söylenebilir. Benzer şekilde münekkidin râviye ilişkin kanaatlerinin pozitif değerlendirmeden negatife doğru bir yer değişim gösterdiğine ilişkin iddianın da her zaman geçerli bir tespit gibi

⁵⁶³ Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadis ve ilelihi*, 4/435.

⁵⁶⁴ Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadis ve ilelihi*, 3/565.

⁵⁶⁵ Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadis ve ilelihi*, 4/206.

durmadığı söylenebilir.⁵⁶⁶ Zira İbn Maîn'in değerlendirmelerinin yönünün çoğunlukla cerhe az da olsa ta'dîle doğru gitmesi bu iddiayı tamamiyle teyit etmez. Mesele bahsi geçen genellemelerden uzak cerh-ta'dîl faaliyetinin icra tarzı ile izah edilebilir. Yahyâ b. Maîn'in gerçekleştirdiği rihleler vasıtası ile söz konusu râviler hakkında ziyade bir bilgi elde ettiği varsayıldığında önce râviyi tanımayıp sonrasında râvinin güvenilir oluşu gibi üst düzeyde bir ta'dîle veya yalancı olması gibi ağır bir cerhi ifade etmesi anlaşılır olmaktadır. Bu bilgilerden sonra İbn Maîn'in çelişkili ifadeleri olduğu iddiası tabi olarak ortadan kalkmaktadır.

2.2.1.2.2. Münekkit Kaynaklı Çelişki

İbn Maîn'in çelişkili görünen değerlendirmelerinin sebeplerinden birisi de münekkidin beşerî özellikleridir. Bu özellikler arasında kendisine sorulan kişinin kim olduğunu tam olarak anlayamaması, o râvi hakkındaki verileri hatırlayamaması veya râviler hakkındaki çalışmalarını yazılı kaynaklarda muhafaza ediyor ise onlara ulaşamaması gibi hususlar zikredilebilir. Burada zikredilen her bir ihtimal için yeterli verinin tespit edilemediği öncelikle belirtilmelidir. Bu aşamada İbn Maîn'in öğrencisi arasındaki bir diyalog, konuyla ilgisi nedeniyle zikredilebilir. Bahsi geçen diyalog şöyledir:

İbn Muhriz hocası Yahyâ b. Maîn'e Ahmed b. Hâtim et-Tavîl el-Hayyât ile ilgili kanaatini sormuştur. Yahyâ b. Maîn "لا أعرفه" cevabını vermiştir. İbn Muhriz, bunun üzerine Yahyâ b. Maîn'i kastederek "Ne dediğimi tam olarak anlayıp anlamadığımı bilmiyorum." dedi. Diğer taraftan Hişam b. el-Muttalib Yahyâ b. Maîn'e Muhammed b. Hâtim es-Semîn'i sorunca İbn Maîn "ليس بشيء، يكذب" diye karşılık verir. Ahmed b. Hâtim et-Tavîl için "ثقة" terimini kullanır. Bunun üzerine İbn Muhriz Yahyâ b. Maîn'in Ahmed b. Hâtim'i Muhammed b. Hâtim es-Semîn ile karıştırdığını bu nedenle kendisine "Onu tanımıyorum" diye cevap verdiğini ilave eder.⁵⁶⁷ Burada İbn Muhriz, sorulan bir râvinin isminde bir karışıklık olmasını, İbn Maîn'in kanaatinin bir yerde "sika" diğer bir yerde "Onu tanımıyorum" olmasının

⁵⁶⁶ Juynboll'un konuya ilişkin iddiaları için bk. Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer (Ankara; Ankara Okulu Yayınları, 2002), 226-229.

⁵⁶⁷ Ma'rûf, *Mevsûatu akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli 'l-hadis ve ilelihi*, 4/160.

gerekçesi olarak göstermiştir. Yani İbn Maîn, öğrencisinin kanaatine göre ortaya çıkan ihtilafın İbn Maîn'in sorulan kişiyi tam olarak anlayamaması olarak zikretmiştir. Yine ona sorulan bir râviyi önce tanımayıp sonra tevsik edince öğrencisi bu duruma işaret etmiştir.

Münekkidin kendi içinde ihtilafı görülen bu tablonun sebebi, beşerî zaafırlar olabilir. İbn Maîn'in sorulduğu anda râviyi hatırlamaması, unutkanlıktan veya verilerini kontrol edecek bir zaman ve şartların oluşmamasından, ya da o anda notlarına ulaşamama gibi nedenlerden kaynaklı olabilir.

Sonuç olarak, İbn Maîn'in, eserini doğrudan telif etmeyip öğrencilerinin görüşlerini bir araya getirmesi suretiyle oluşturması, önemli bir kayıttır. Bu nedenle akla ilk gelen, sorunun öğrenci kaynaklı olma ihtimalidir. Nitekim incelediğimiz örneklerde İbn Maîn'e öğrencilerinin nispet ettiği görüşlerde muhtelif zamanlarda öğrencilerin İbn Maîn'in ilim meclisinde bulunmaları, çelişkili gibi görünen bu tabloyu açıklamaktadır.

İbn Maîn'in râviyi tanımayıp daha sonrasında bir yargıya varmasının sebebi, kendi değerlendirmelerini analizde önemli bir veri elde etmesi olabilir. Başka bir deyişle münekkidin rivayet birikiminin aktif bir şekilde yenilenmesi ve zenginleşmesi bağlamında yeni bir kanaat serdetmesidir. İbn Adî'nin Yahyâ b. Maîn'in rivayet azlığı nedeniyle bir hükme varamadığına dair tespitleri bu durumu teyit etmektedir. Yahyâ b. Maîn ile öğrencisi İbn Muhriz arasında gerçekleşen diyalog münekkidin tanımadığı râvi ile ilgili tenkit sürecini net bir şekilde göstermektedir. İbn Muhriz, Yahyâ b. Maîn'e Dâvud b. Amr el-Medîni (ö. 228/842) hakkında kanaatinin sorulduğunu aktarır. Yahyâ b. Maîn, onu tanımadığını ve râvinin nereli olduğunu söyleyerek mukabele eder. İbn Muhriz, Medine'de ikamet ettiği bilgisiyse meseleye dâhil olur. İbn Maîn'in aynı râvinin beldesi hakkında detay, hocası ve mensup olduğu aile ile ilgili geniş bilgi talep eder. İbn Muhriz'in tüm bu soruları cevaplandırmasına rağmen İbn Maîn onu tanıyamaz ve Dâvud b. Amr el-Medîni'yi tanıyan başka bir kimsenin olup olmadığını sorar. Talebesi İbn Muhriz, Sa'dûye'nin "Henüz bu hayırsız hadis rivayet etmedi" bilgisini aktarmasının akabinde İbn Maîn, râviyi tanıır ve Sa'dûye'nin onu daha iyi tanıyacağını ifade eder. Bunun üzerine talebesi İbn Muhriz'in şu ifadeleri, konumuzla ilgili noktaya açıklık getirir:

Bir süre sonra Yahyâ b. Maîn, ilgili râvi hakkında “لا بأس به” dediği haberi bana ulaştı. Yahut râvinin durumu kendisine sorulunca bunu işittim. Ayrıca Yahyâ b. Maîn’in, bahsedilen râviyi bizzat Sa’düye’ye giderek soruşturduğu ve râvi ile ilgili gerekli bilgiyi elde edince hamd ettiği haberi bana geldi.⁵⁶⁸

Râvinin tanınma, münekkidin râvi ile ilgili tenkit süreci için gösterdiği çaba pek çok konuda fikir veren bu diyalog, münekkidin farklı kanaatlerinin temelinde aktif bir araştırma sürecinin yattığını göstermektedir. Talebesi İbn Muhriz’in verdiği ayrıntılı bilgiler ile kimin sorulduğu zihninde netleşmiş, sonrasında bizzat onu tanıyan Sa’düye’ye gidip soruşturmuştur. Bunun sonuncunda, başlangıçta bir zamandan İbn Maîn’in râvi hakkında yeni veriler elde etmesi, o râvi hakkında bir yargıda bulunmasını mümkün kılmıştır. İbn Maîn’in, çelişkili duran kanaatleri için başka bir izah, çelişkilerin muhtelif zamanlarda kendisine soru soran farklı öğrenci faktörüdür. Bu zaman farkında münekkit, râvi hakkında ekstra bilgiye ulaşma imkânı bulabilir.

2.3. DEĞERLENDİRME

Meçhul râvi anlayışının hicrî 3. asrın ilk yarısına kadarki gelişim seyrini ele alan bu bölüm, mezkûr anlayışın doğuşu ve teşekkülünün gerçekleştiği merhaleyi kapsamaktadır. Münekkit-kavram ilişkisi dikkate alınarak konuya dair tespit metodu, yaklaşım ve terminoloji gibi meseleler hakkında birtakım çıkarımlar yapılmıştır. Bu alanda sayıca az olan birkaç diyalog dışında bahsi geçen konularla ilgili açık bir veri bulunmamaktadır. Aynı zamanda dönemin ricâl tenkit ilminin üslubunu yansıtan meçhul râvilerle ilgili kullanımlar, sayıca fazla olmasına rağmen kısa ve açıklayıcı olmayan bir tarzda aktarılması nedeniyle tespit metodu ve yaklaşımı gibi alanlarda katkı sağlamaktan uzaktır. Ancak buna rağmen muâsarât ilişkisi ve meçhul râvilerin öğrenci sayısı gibi alanlardaki bilgiler tetkik edilip, dönemin öne çıkan münekkitlerinin tespit metodu ve yaklaşımına ilişkin birtakım çıkarımlar yapmaya gayret edilmiştir.

İlk kullanımlarına hicrî 2. asrın son çeyreğinde rastlanılan cehâletle ilgili terimlerin ilke düzeyinde gelişimini daha erken bir tarihe çekmek mümkündür. Farklı oranlarla da olsa bu durum, ricâl tenkit ilminin gelişimi ile uyumludur. İsnadın yaygınlaşmasına tekâbül eden bu ilke ve değerlendirmelerin kimler

⁵⁶⁸ İbn Muhriz, *Ma'rife*, 1/74.

tarafından ve ne şekilde kullanıldığı gibi sorular, ricâl tenkit literatürüne müracaat edilerek cevaplanabilir. Böylece meçhul râviler hakkında ilk kullanımları daha net bir şekilde görmek mümkün olabilir. Bu açıdan hicrî 2. asırda cehâletle ilgili ilkelerin Süleyman b. Mûsâ ve Abdullah b. Yezîd gibi âlimler tarafından dillendirildiği görülmektedir.

Hicrî 2. asrın ileri gelen isimlerinden İmam Mâlik'in meçhul râvilerle ilgili değerlendirmelerinin az sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte İmam Şâfiî'nin meçhul râvi kavramına zemin teşkil eden terimleri kullandığı görülmüştür. Her ne kadar İmam Şâfiî'nin 20 civarında olan bu az sayıdaki kullanımları, yaklaşım ve yöntem bakımından yeterli düzeyde veri sağlamasa da meçhul râvi terminolojisinin neredeyse temel formlarının tümünü içermesi nedeniyle önemlidir. Yine İmam Şâfiî'nin meçhul râvilerle ilgili terminolojisi, onun ricâl tenkit ilminde meçhul râvi açısından gerek ilke gerekse terim bağlamında etkinliğini göstermektedir. Bunların yanı sıra meçhul olduğu söylenen râviler incelendiğinde “râvinin tanınmadığı” veya “hadis ilmiyle marûf” olmadığı gibi genel anlamlar içeren kullanımlar olduğu belirtilebilir. Bu yönüyle kavramların mana itibariyle teknik bir çerçeveye kâmil bir şekilde kavuşmadığı söylenebilir.

Münekkitlerin hicrî 2. asırda râvinin meçhul olmasına ilişkin yoğun bir tespiti rastlanmaz. Ancak az sayıdaki veriler bahsi geçen asırda meçhul râvi anlayışının ortaya çıktığını göstermek için yeterlidir. Şu hâlde hicrî 2. asır münekkitlerinin meçhul râvi yaklaşımına ilişkin bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. İmam Mâlik ve diğer münekkitlerin hadislerle meşgul olmayan bu kimselere tepkisinin rivayetlerini almamak veya eserlerinde meçhul râvilerin nakillerine yer vermemek şeklinde olduğu söylenebilir. İmam Mâlik'in tanımadığını ifade ettiği Ebû Yezîd ve Umeyr b. İshâk isimli râvilerin rivayetlerine eserinde yer vermemesi bunu teyit etmektedir. Benzer şekilde İmam Şâfiî'nin meçhul râvi yaklaşımında beliren eleştirel tavrın ilmî aktarımın tabiatı gereği seleflerindeki âlimlerin meçhul râvilere ilişkin nasıl bir yaklaşım sergilediklerini akla getirmektedir. Hicrî 2. asrın ricâl tenkit mantığı ile yakından ilişkili olan bu konuda bazı noktaların aydınlatılması ile daha güçlü çıkarımlar yapmak mümkündür.

Hicrî 3. asrın ilk yarısında İbnü'l-Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in meçhul râviler hakkındaki açıklama ve tespitleri, sonraki dönemlerde ortaya çıkan tanımlara zemin teşkil etmesi bakımından dikkat çekmektedir. Bir diğer ifadeyle ile hadis usûlündeki meçhul kavramının temelinde yer alan bilgiler, mezkûr münekkitler tarafından belirlenmiştir. Bunun yanı sıra Mezkûr münekkitlerin meçhul râvi kullanımları ya da râvideki cehâleti ifade ettikleri lafızlar, aynı zamanda İmam Şâfiî'nin vazettiği temel formların yaygın bir şekilde devam ettiğini de göstermektedir. Bununla birlikte “مجهول” ve “لا أعرفه” gibi formların öne çıktığı, hatta bu iki kullanımın iki temel üslûbu temsil ettiği anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn, râvinin tanınmadığını ifade ederken “لا أعرفه” formuna, İbnü'l-Medînî ise “مجهول” tabirine yoğun olarak müracaat etmiştir. Bu iki kavrama teknik bir çerçeve kazandıran münekkitler, az da olsa râvinin meçhullüğünü ifade ederken diğer teknik lafızları da kullanmışlardır.

Münekkitler özelinde yapılan terminoloji araştırmasında üç münekkit dışındaki dönemin diğer münekkitlerinin meçhul değerlendirmelerini görebilmek amacıyla eserleri taranmış, genelde bu üç münekkitten farklı bir terim ortaya koymadıkları, kullanılan lafızların kendileri ile aynı doğrultuda olduğu tespit edilmiştir. Bu bilgi, İbnü'l-Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitlerin kendi asırlarında bile cehâlet terminolojisinde belirleyicilik ve üslup tayin etmedeki etkinliğini göstermektedir.

Mezkûr üç âlimin bir râviyi meçhul kabul ederken onun rivayetlerinin az olmasını esas aldıkları tespit edilmiştir. Zira İbn Receb'in konuya ilişkin açıklamasında “rivayetin kesreti”nin belirleyici olduğu vurgusu, İbn Hacer'in râvinin meçhullüğünde hadis azlığını başlıca etken olarak zikretmesi, sonraki dönem tarafından da meselenin bu doğrultuda yorumlandığını göstermektedir. Bunun yanında Hanefilerin öne sürdüğü rivayet azlığı kriteri ile bu yaklaşımın aynı doğrultudadır.

Meçhul râvilerin sayısının hicrî 3. asrın ilk yarısında yoğunluk kazandığı tespiti, münekkitlerin değerlendirmelerinde de açık bir şekilde görülmektedir. İmam Şâfiî'nin 20 civarındaki meçhul râvi tespiti, İbnü'l-Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in 500'e yakın meçhul râvi değerlendirmesinin yanında oldukça azdır. Bu durum, genel anlamda ricâl tenkidinde önemli iş yükünü üstlenen

âlimlerin meçhul râvi tespitlerine katkısı üzerinden de gözlemlenebilir. Her ne kadar İmam Şâfiî, lafızlar bakımından kendisine kaynaklık etse bile İbnü'l-Medîni, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel, meçhul râvi anlayışının teşekkülünde etkin rol üstlenmişlerdir.

Râvinin meçhullüğünü tespit yöntemi, râvi-münekkit ilişkisi merkeze alınarak incelendiğinde tenkit ameliyesini gerçekleştiren âlimler ile râvilerin çoğu arasında muâsarat ilişkisinin olmadığı görülür. Bu durumda münekkitlerin süreci farklı yöntemlerle işlettiği akla gelmektedir. Bunlardan birisi ve en güçlü olanı münekkidin rivayet malzemesinden hareketle râvinin meçhullüğüne karar verdiğidir. Diğerleri ise râvinin meçhul olduğu bilgisini kendinden önceki âlimlerden tevarüs ettiğidir. Bulgular, bu ihtimali dışlamamakla birlikte münekkitlerin 3. asrın ilk yarısında râvinin meçhullüğünde kendi içtihadları ile bir süreç işlettiğini göstermektedir.

Meçhul râvi ile ilgili verilerin rivayet malzemesinin değişkenliği bakımından ne kadar ihtilafa sebebiyet verdiği, akran münekkitlerin tespitlerinin mukayesesi ve bir münekkidin aynı râvi hakkında farklı değerlendirmelerinin incelenmesi ile ortaya konulmuştur. Öncelikle çağdaş münekkitlerin değerlendirdiği ortak râvilerin oldukça az olduğu başka bir deyişle tekrara düşmedikleri görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu râvi grubuna ihtilaf gözüyle bakıldığında ise bu sayının daha da düştüğü ifade edilmelidir. Bu hal, münekkitlerin pek çok râviyi yalnızca kendisinin tespit ettiğini göstermesinin yanında, ortak bir meçhul râvi yaklaşımının varlığını da göstermektedir. Başka bir deyişle bu oranın düşük olması, meçhul râvi ile ilgili aynı tarzda işletilen bir yöntemin benzer sonuçları verdiğini gösterir.

İbn Maîn özelinde ele alınan münekkidin kendi görüşleri arasındaki ihtilaflı görünen değerlendirmeleri bir soruna işaret etmekten daha çok ricâl tenkit ilminin dinamik yapısından kaynaklı bir durum olduğu söylenmelidir. Zira bu ihtilafların bazen İbn Maîn'den râvi hakkındaki değerlendirmelerinin tarihlendirilmesi bazen de beşerî nedenlerle giderilebileceği bu çalışmada ortaya konmuştur. Gerek münekkidin akranları gerekse kendi içerisinde çelişkili görünen değerlendirmeler ise dönemin ilim anlayışı, münekkitlerin ricâl tenkit süreci ve münekkide ulaşmayan bilgiler gibi bazı meseleler göz önünde bulundurularak izah edilebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEÇHUL RÂVÎ ANLAYIŞININ YARI İSTİKRAR DÖNEMİ

Bu başlık altında meçhul kavramının yarı istikrar dönemi ele alınacaktır. Hicrî 3. asrın ikinci yarısını kapsayan bu dönemin meçhul râvî anlayışının yarı istikrar dönemi şeklinde isimlendirilmesinin temelinde aynı asırdaki münekkitlerin meçhul râvîlerle ilgili yaklaşımlarının araştırılması ve terminolojiye katkılarının mukayeseli bir şekilde incelenmesi yer almaktadır. Cerh-ta'dîl sürecinin aktif bir şekilde icra edildiği hicrî 4. asrın benzer yöntemlerle incelenmesi ile meçhul anlayışının istikrar evresine ilişkin daha net bir çıkarım yapılabilir. Alanda yapılacak başka çalışmalara duyulan ihtiyacı ortaya koyan bu durum ve ileride detaylı ele alınacak meçhul râvî ile ilgili terminolojinin gelişim seyri nedeniyle hicrî 3. asrın ikinci yarısının meçhul râvî anlayışının yarı istikrar dönemi olarak nitelendirilmiştir.

4. nesil münekkitlerin yer aldığı bir tarihî kesit olan 250 ile 327 arasındaki gelişmelerle birlikte ele alınacaktır. Hadis alanında başlıca külliyyatın oluştuğu ve devam ettiği, ricâl tenkit alanında bazı ilke ve kuralların tesis edilip uygulandığı bir süreçten sonra gelen bu 50 yıllık dönem hadis alanında önemli işlerin devam ettiği bir periyottur. Bu dönemde, Buhârî ve Müslim yanında Tirmizî, Ebû Dâvud ve Nesâî gibi temel hadis kaynaklarının teşekkülündeki etkin rolleri ile tanınan isimlerin eserlerini verdikleri, aynı zamanda ricâl değerlendirmelerinde bulundukları bilinmektedir.

Önceki bölümlerde bu çalışmada, meçhul râvîlerin tespit edilmesine katkı sunan âlimlerin *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eser özelinde belirlendiğine temas edilmişti. Buna bağlı olarak çalışmanın bu bölümünde Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim öne çıkarılacaktır. Ancak bu durum ele alınan dönemdeki münekkitlerin çağdaşlarına bakılmadığı anlamında değil, bu iki âlim dışında kalanların yöntem, yaklaşım ve terminoloji gibi tüm yönleriyle ele alınmadığı manasındadır. Bu isimler arasında ilmi hayatının büyük bir kısmını aynı zaman diliminde geçiren Ebû Dâvud, İbn

Hayseme, Fesevî, Tirmizî, Dârimî, Nesâî ve İbn Hüzeyme gibi âlimler yer almaktadır. Bu bölümde bahse konu olan âlimlerin cehâlet kavramına katkısını her yönüyle incelemek araştırmanın sınırlarını zorlayacağı için bazı çıkarımlarda bu isimlere müracaat edilecektir. Zira terminoloji bakımından diğer münekkitlerin katkılarına başvurmanın zarureti ortadadır.

Ebû Zür'a ve Ebû Hâtîm hicrî 3. asrın ikinci yarısında ricâl ilmine katkıları ile bilinen önemli isimlerdendir. Söz konusu katkının meçhul râvî terminolojisi özelinde ne olduğu sorusunun cevabı bu bölümde aranacaktır. Her iki münekkidin meçhul râvî tespitleri sayıca fazladır. Mezkûr değerlendirmelerin genel hatları ile ortaya konması, önceki dönemdeki birikim ile farklı açılardan mukayeseye imkân sağlayacaktır. Önceki döneme göre bariz bir şekilde görülen meçhul râvî değerlendirmelerindeki fazlalık Ebû Hâtîm'in tespitlerinde diğerlerine nispetle çok daha ayrı bir yerdedir. Birden fazla çalışmaya zemin teşkil edecek bu malzemeler bazı kayıtlarla öne çıkarılacaktır. Bunların hepsini incelemek bir çalışmanın sınırlarını aşacağı için böyle bir yöntem isabetli görülmüştür.

Burada öne çıkan Ebû Zür'a ve Ebû Hâtîm, aynı asrın ilk dönemindeki yetkin üç önemli münekkitten sonraki tabakada yer alma noktasında müşterektir. Yine her iki münekkit bölge itibarıyla Reyli hadis otoritelerindendir. Dolayısıyla hem tabaka hem de bölge bakımından diğerlerinden ayrılan Ebû Zür'a ve Ebû Hâtîm'in değerlendirmeleri bu hususlar etrafında gözden geçirilecektir. Başka bir deyişle meçhul râvinin erken dönemdeki ricâl tenkit pratiğini takip ederken aynı yüzyılda var olan gelişimin hem nesil hem de bölge faktörü ele alınacaktır. Bu durum bir yandan meçhul râvî anlayışının seyrini daha dar zaman aralığında takibe imkân verirken diğer yandan meçhul râvî özelinde yerleşmiş bir ilmî anlayışın olup olmadığını görme imkânı sunacaktır.

Bu bölümde münekkitlerin ortaya koyduğu terminoloji, önceki münekkitlere atfı yapıp yapmadıkları ve ricâl tenkidinde içtihadîliğin tezahür ettiği alanlardan hoca-talebe arasındaki ihtilafın varlığı tahlil edilecektir. Hicrî 3. asrın ikinci yarısında yer alan münekkitlerin meçhul râvî anlayışına birçok yönden katkısını ortaya koyacak bu incelemeler, cerh-ta'dîl ilminin gelişim seyri göz önünde bulundurularak yorumlanacaktır. Bu minvalde ricâl tenkit sürecinde içtihat mekanizmasının statik mi dinamik mi olduğu ve sürekliliği gibi meseleler meçhul

râvi üzerinden ortaya konulacaktır. Tüm bu etüdler aynı zamanda meçhul râvi anlayışının gelişimini doğuş ve teşekkülü, yarı istikrar evreleri gibi üst başlıklar altında ele alınmasına ışık tutacaktır.

3.1. MÜNEKKİTLERİN MEÇHUL ANLAYIŞI

3.1.1. Ebû Zür'a er-Râzî

Tam adı, Ubeydullâh b. Abdilkerîm b. Yezîd er-Râzî (ö. 264/878) olup Dimaşk'ı ziyaretleri sırasında kendisini tanıyıp hayran kalan hemşehrileri tarafından verilen Ebû Zür'a er-Râzî künyesi ile tanınmaktadır.⁵⁶⁹ İnsanların hadis talebi için rihleler gerçekleştirdiği dönemin ilim merkezlerinden Rey'de genel kabule göre 194/809-10 yılında doğdu.⁵⁷⁰ Ebû Zür'a'nın, dönemin ilmî geleneğine uygun olarak ailesi ve o devrin önemli bir ilim merkezi olan Rey'deki muhaddislerden ve Rey'e gelen âlimlerden istifade etti.⁵⁷¹ Rey'de pek çok kişiden ilim tahsil etmesinin yanında yaptığı ilmî seyahatler vasıtasıyla dönemin önemli simalarından yararlanma fırsatı buldu. Onun hangi bölgelere gittiği, kimlerden ve ne kadar süreyle hangi konularda istifade ettiği gibi suallerin izini sürerek bazı bilgiler ortaya konabilir.⁵⁷² Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi ilk ilmî seyahatini Irak'ın ilim şehirlerinden Kûfe'ye gerçekleştirdi. Ricâl tenkidinin bu önemli kişilerin yaptığı ilmî seyahatlerinin ilk sırasında Kûfe olması, yaşadıkları şehirlere mesafe olarak yakınlığı yanında Kûfe'nin ilmî açıdan elde ettiği konum ve devam eden etkisi hakkında fikir vermektedir. O, kendi ifadesine göre 214/830 yılında bölgenin meşhur âlimi olan el-Fazl b. Dükeyn'den ders aldı.

⁵⁶⁹ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zür'a er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/274.

⁵⁷⁰ Ebû Zür'a'nın doğum tarihi hakkında 190, 194, 200 gibi farklı tarihler zikredilmektedir. İhtilaf edilen tarihler hakkında malumat için bk. Sa'dî Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdühû fî's-sünneti'n-nebeviyye me'a tahkîki Kitâbihi'd-Du'afâ ve ecvibeti alâ es'ileti'l-Berzâi* (Medine: el-Câmi'âtü'l-İslâmiyye, 1402), 1/49-52.

⁵⁷¹ Hayatı, ilmî otorite olarak yetişme süreci ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/328-349; Bağdadî, *Târîhu Bağdat*, 12/33-47; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 19/89-104; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/30-34; Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdühû fî's-sünneti'n-nebeviyye*, 1/45-243; Nihat Hatipoğlu, *Ebu Zür'a er-Razi ve Hadis ilmindeki Yeri* (Ankara: Panel Yayınları, 2000); Kandemir, "Ebû Zür'a er-Râzî".

⁵⁷² Ebû Zür'a'nın hangi bölgelere gittiği, buralarda kimlerden ve ne kadar süreyle istifade ettiği gibi konularda detaylı bilgiler için bk. Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdühû fî's-sünneti'n-nebeviyye*, 1/58-85.

Sözü edilen münekkidin, Kûfe ve memleketi Bağdat'a dönmesinden sonra elde ettiği bilgileri yenilemesi, tashih ve gelişmelere vakıf olmasını mümkün kılmıştır. Defalarca ilmî yolculuk yaptığı Bağdat'ta istifade ettiği en önemli isim, Ahmed b. Hanbel'dir.⁵⁷³ Ebû Zür'a'nın rivayet malzemesini elde etmedeki bu azmi aynı zamanda kendisine hakkında malumat olmayan pek çok râviye ulaşma imkânı sağlamıştır. Bir arada görmek amacıyla rihle yaptığı merkezleri şu şekilde sıralamak mümkündür. Irâk, Kûfe, Basra, Bağdat, Şam, Mısır, Kazvin, Sâve, Nîsâbur, Vâsıt, Mekke, Medine, Askalân ve Beyrut. Bu seyahatlerin bazısında Ebû Hâtim de kendisine eşlik etmiştir.

Burada, ricâl ilminin belirleyici karakterleri olan ve meçhul râvilerin tespitinde önemli bir rol üstlenen münekkitlerle hoca-talebe ilişkisine değinmek yeterli olacaktır. Ebû Zür'a; Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi hicrî 3. asrın temayüz etmiş münekkitlerinden istifade etmiştir, Ahmed b. Hanbel de sağlamlığı konusunda tereddüt ettiği muhtelif hadisleri onunla müzakere ederek görüşlerinden faydalanmıştır.⁵⁷⁴ Râvi değerlendirmelerinin aktarımında öğrencisi İbn Ebî Hâtim'in rolü büyük olmuştur. Bunun yanı sıra Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, İbn Vâre, Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, İbrâhim el-Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ebû Avâne el-İsferâyînî, İbn Ebî Dâvûd gibi tanınmış âlimler ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁵⁷⁵

Ebû Hâtim er-Râzî, onun bir hadis otoritesi olduğunu belirtmiş, hadisin sağlamlıyla sakatını birbirinden ayırma ve rivayetlerdeki ince kusurları (îlel) anlama hususunda Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medînî'den sonra geldiğini, fakat geride kendisi gibi birini bırakmadan vefat ettiğini söylemiştir.⁵⁷⁶

Ebû Zür'a'nın meçhul râvi aktarımlarının intikalinde günümüze ulaşan *ed-Duafâ* isimli eserinden daha çok İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eserinin katkısı olduğunun altı çizilmelidir. Bu doğrultuda tespit edilen verilere göre Ebû Zür'a'nın öğrencisi Berzeî'nin soru-cevap yöntemi ile oluşturduğu *Suâlâtü Berzeî*

⁵⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 12/33.

⁵⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/92.

⁵⁷⁵ Hoca ve öğrencileri için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 19/89-92.

⁵⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/23.

isimli eserde 65 râvi meçhul olarak yer almaktadır. Bu râvilerin yalnızca 6 tanesi, İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve 't-ta'dîl* isimli eserinde yer almaz. Ebû Zür'a'ya nispet edilen meçhul râvilerin büyük bir kısmı, İbn Ebî Hâtim tarafından ya bizzat kendisi soru-cevap yöntemiyle veya sorulan ortamda hazır bulunmak suretiyle elde ettiği bilgiler şeklinde günümüze kadar gelmiştir.

3.1.1.1. Meçhul Râvi Tespit Metodu

Hadis hâfızı ve münekkidi Ebû Zür'a er-Râzî'nin râvilerin hadis ilmindeki statülerini belirlemek için takip ettiği yöntemin ne olduğu sorusu, râvinin tanınmadığı kanaatine nasıl vardığının cevabını da içermektedir. Zira münekkidin bu süreçte takip ettiği yöntem, râvinin adâlet ve zabtını ortaya koymayı da hedeflemektedir. Esasen münekkit, bir râvinin adâlet ve zabtı hakkında fikir sahibi olmadığında o râvinin hadis ilmindeki yetkinliğine dair herhangi bir kanaate varamamaktadır. Bu durum râvi biyografilerinde cehâletle ilgili birtakım terimlerin ortaya konmasıyla neticelenmiştir. Münekkidin râvinin meçhul olduğu sonucuna varıncaya kadar kullandığı veriler, cehâlet tespit yöntemini de ortaya koymaktadır.

Râvinin meçhul olup olmadığını tespit edilebilmek için ismi, nesebi, künyesi, doğum ve vefat tarihi, bölgesi, tabakası, hoca-talebe ağı, kendisinden nakledilen rivayetler başta olmak üzere pek çok husus dikkate alınır. Kendisine atfedilen nakiller, alanda yetkin bir âlim olan Ebû Zür'a'nın birikimini net bir şekilde göstermektedir. Bunlarla ilgili zikredilebilecek örnekler arasında râvilerin bölgelerini tayin,⁵⁷⁷ doğum ve vefat tarihlerindeki uzmanlığı zikredilebilir. Râvinin kimliğine isimlerin ayırt edilmesi yönüyle sunduğu katkının örneği, Câbir b. Yezîd'in Câbir el-Cu'fî olmadığını açıklamasıdır.⁵⁷⁸ Yine onun, râvinin bölge ve şehir bilgisine dair verdiği ilave bilgilere Gâlib b. Fâid'in Kûfeli,⁵⁷⁹ Muhammed b. Fadâle'nin Medîneli,⁵⁸⁰ ve Ma'mer b. Kays'ın (ö. 151-160) Basralı⁵⁸¹ olduğunu açıklaması örnek olarak zikredilebilir. Aynı zamanda meçhul olan bu râviler

⁵⁷⁷ Ebû Zür 'a'nın bölgesini tespit ettiği râvilere örnek olarak bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 2/189, 1/193, 2/215, 2/240, 2/258.

⁵⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 2/498.

⁵⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 7/49.

⁵⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 8/56.

⁵⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 8/257-58.

hakkındaki tespitleri, râvinin tanınması için daha fazla veriye ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Ebû Zür‘a’nın râvinin ricâl ilmindeki konumunu ortaya koyabilmesi için sahip olması gereken verilerden birisi de isim, künye ve nesep bilgisidir. Onun râvilerin kimlikleri ile ilgili bahsi geçen alanlarda uzman olduğunu gösteren ifadelerine İbrahim b. Musâ’nın (ö. 220/835) nesebini İbn Yezîd b. Zâzân,⁵⁸² Abdurrahmân b. Abdulhumeyd’in künyesini Ebû Recâ,⁵⁸³ Ebû Sâlih el-Hanefî’nin ismini Abdurrahmân b. Kays⁵⁸⁴ şeklinde açıklaması, bu konuda zikredilebilecek örneklerden sadece birkaçıdır. Ebû Zür‘a’nın bazı râvileri cehâletle niteleyip isimlerinin bilinmemesine işaret etmesi, râvinin ismindeki müphemliğin tanınmasına engel teşkil ettiğini düşündürmektedir. Nitekim Ebû Zeyd hakkında “هذا مجهول لا يعرف، ولا أعرف اسمه” ibarelerini kullanması, buna örnek olarak zikredilebilir.⁵⁸⁵ İbn Hacer’in, râvinin meçhul kalma sebeplerinden birisi olarak bu bilgilerdeki karışıklıktan bahsetmesi, bu noktada önem arz etmektedir.

Her ne kadar râvinin kimliğine dair isim, künye, nisbe bilgileri münekkîit için önemli veriler olsa da râvinin kim olduğunu netleştirmek için hepsine ulaşması gerekli olmayabilir. Biyografi kitaplarında bazı râvilerin isimleri veya künyeleriyle öne çıktığı, diğer bilgilere ihtiyaç duymaksızın kim olduklarının tayin edilebildiği bilinen bir konudur. Bu bağlamda Ebû Zür‘a’nın bazı râvilerin isimlerini bilinmediğini tasrih etmek üzere “لا أعرف اسمه”, “لا يعرف اسمه” ifadelerini kullandığı ve râvileri tevsik ettiği pek çok örnek vardır.⁵⁸⁶ Bu durum, kişinin kimlik bilgilerinden isim, künye veya nisbesinden herhangi birinin eksik olmasının meçhullüğü zorunlu kılmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bir münekkîidin râvinin ismini, nesebini ve künyesini bilmesi kimliğinin ayırt edilebilmesi ve hakkında bir cerh-ta‘dîl sürecinin başlatılabilmesi için ilk aşamalardan birisi olarak kabul edilir. Bununla birlikte münekkîit, râvinin hoca-talebe ağı, rivayeti, tabakası ile bir bütün olarak rivayet ilmindeki koordinatlarını

⁵⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 2/137.

⁵⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 5/261.

⁵⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 5/277.

⁵⁸⁵ Konuyla ilgili örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 9/373, 9/440.

⁵⁸⁶ Konuyla ilgili örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 9/397, 9/435, 9/445.

tespit etmesi gerekmektedir. Ebû Zür'a bazı râvilerin tabakasını kendisi açıklasa da kendisinin cehâletle tavsif ettiği râvilerin çoğunun tabaka bilgisi tespit edilemeyen kişilerden teşekkül ettiği görülmektedir.

Münekkidin, râviye yeterince vakıf olabilmesi için gerekli olan önemli bilgilerden birisi de rivayetleridir. Münekkidin hafızasında veya yazılı kaynaklarında sorulan râvilerle ilgili herhangi bir rivayetinin olmaması veya az olması, râvi ile ilgili bir hükme varmasını zorlaştırmaktadır. Buna Vehbullah b. Râşid ve el-Haccâc b. Rişdîn hakkındaki açıklamaları örnek olarak verilebilir. Nitekim Ebû Zür'a, bu râvilerden gelen bir nakle sahip olmaması nedeniyle onları tanımadığına ilişkin ifadeler kullanmıştır.⁵⁸⁷

Münekkidin, râviyle ilgili yukarıda zikredilen malumatı elde etmek için faydalandığı kaynaklar arasında râvinin ailesi, mensubu olduğu topluluk, ilmî seyahatler gerçekleştirdiği şehir ve bölgelerin âlimleri yer almaktadır. el-Velîd b. Muhammed es-Sülemî el-Basrî'nin biyografisinde Ebû Zür'a'nın istifade ettiği bahsi geçen kaynaklardan birisine tesadüf edilmektedir. İbn Ebî Hâtim, el-Velîd b. Muhammed hakkında kanaatini sorduğunda Ebû Zür'a, "Onu Basra'da sordum, kendisini tanıyan kimseyi bulamadım" şeklinde karşılık vermiştir.⁵⁸⁸ Bu ifade ile Ebû Zür'a'nın rihle yaptığı şehir ya da bölgelerde râvi hakkında bilgi elde etme çabası net bir şekilde görülmektedir.

Bir münekkidin, ricâl bilgisinden istifade ettiği kaynakların en önemlisi hocalarıdır. Ebû Zür'a'nın hocaları tabakasındaki yetkin münekkitlerin cerh-ta'dîl birikiminden istifade etmesi, ilmî disiplinde beklenen bir durumdur. Bu aktarımın göstergelerinden biri, münekkidin bizzat hocasına yaptığı atıflardır. Ebû Zür'a'nın râvi hakkında kanaatini belirtirken yer yer Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'e atıfta bulunması, bu durumu teyit etmektedir.⁵⁸⁹ Yine, Ebû Zür'a'nın hocaları ve ahabının tanıdığı kişiyi meşhur olarak nitelemesi, râvinin tanınması ile ilgili kanaatlerinin şekillenmesindeki konumunu göstermektedir. Konunun örnekleri

⁵⁸⁷ Ebû Zür'a, el-Haccâc b. Rişdîn hakkında "لا علم لي به لم أكتب عن أحد عنه" formunu, Vehbullah b. Râşid ile ilgili "ليس لي به علم لاني لم أكتب عن أحد عنه" ifadelerini kullanmıştır. Sırasıyla bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/160, 9/27.

⁵⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/15-16.

⁵⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/114, 6/263.

arasında Yahyâ b. Ebî'l-Hasîb ile ilgili يحيى بن أبي الخصيب ثقة كان مشهوراً يعرفه أحمد (Yahyâ b. Ebi'l-Hasîb güvenilirdir. O, İbnü'l-Medînî, Ahmed b. Hanbel ve ashabımızın tanıdığı meşhur biridir) ifadeleri zikredilebilir.⁵⁹⁰ Bazı tespitlerinde hocalarına yaptığı atıflar ve kişinin tanınmasında ashâbı ve hocalarının bilgisini açıkça zikretmesi, Ebû Zür'a'nın râvi ile ilgili veri olması durumunda bilgi kaynaklarına işaret eden bir münekkittir olduğunu gösterir.

Ebû Zür'a râvinin meçhullüğü ile ilgili akranları veya hocaları olan münekkittlerin kanaatine dair herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Onun râvileri cehâletle tavsif ederken genel yöntemi, yalnızca kendi kanaatini paylaşma şeklinde olmuştur. Bu durum, hocalarının söz konusu râviler hakkında kanaat belirtmediği şeklinde yorumlanabilir. Yalnız İbn Ebî Hâtim'in bazı nakillerinde Ebû Zür'a'nın Ebû Hâtim ile aynı kanaatte olduğuna işaret eden ibareler bulunmaktadır. Meçhul râvi tespitleri arasında yer alan Eyyûb b. Süleyman⁵⁹¹ ve Ebû Avn b. Ebî Hâzim'den bahsederken “لا نعرفه” gibi özne bakımından çoğul bir kalıp kullanması, Ebû Hâtim'in de aynı kanaatte olduğunu bildirmektedir. Bunun dışında cehâletin tespitinde diğer münekkittlerden istifade etme yaklaşımını açık bir şekilde gösteren herhangi bir açıklamaya rastlanılmaz. Ebû Zür'a'nın, diğer münekkittlerin râvi hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmamasını esas aldığına işaret eden bazı muğlak kullanımları söz konusudur. İsim zikretmeksizin râvi hakkında “لا يعرف” demesi veya çoğul sigası kullanıp “لا نعرفه” lafzını tercih etmesi, bunu teyit etmektedir. Öznesi açıkça zikredilmeyen bu ifadeleriyle Ebû Zür'a, kendi döneminin hoca veya akran münekkittlerinin kanaatine başvurduğunu ihsas ettirmektedir. Bu durumda râvinin tanınmadığı hükmüne varırken genellikle diğer münekkittlerin kanaatlerinden çok rivayet malzemesi ve râvi hakkındaki bilgileri kullanarak müstakil bir kanaate vardıgı söylenebilir.

Ebû Zür'a'nın meçhullüğün tespitinde büyük bir iş yükünü üstlenen hocaları tabakasındaki Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'in

⁵⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/147.

⁵⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/249, 9/414.

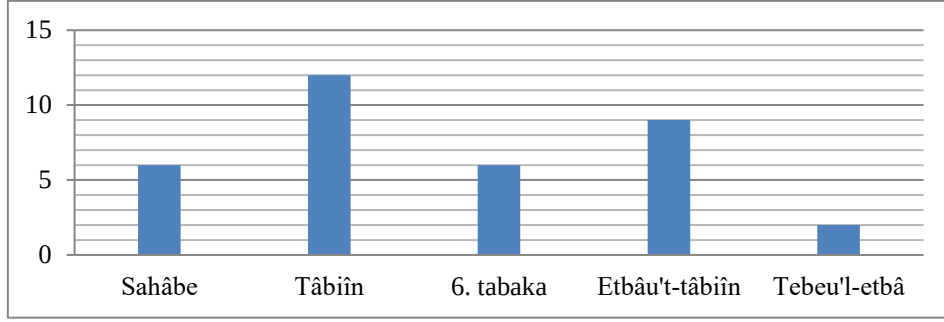
değerlendirmedeği râvileri mi tespit ettiği incelenmesi gereken bir sorudur. Bu durum, râvinin meçhullüğünü tespitte önceki münekkitlerin kaynaklık etmedeki değerine de ışık tutabilecek niteliktedir. Bu konu, Ebû Zür'a ve Ahmed b. Hanbel özelinde tetkik edildiğinde, Ebû Zür'a'nın cehâletle nitelediği râviler hakkında hocası Ahmed b. Hanbel'in cerh veya ta'dîle yönelik değerlendirme yapmadığı görülür.⁵⁹² Bunun yanında meçhul râvileri ile İbn Hanbel'in cehâletle tavsif ettiği râviler büyük oranda farklıdır. Söz konusu mukayese ve inceleme, Ebû Zür'a'nın tespit ettiği meçhul râvi grubunun çoğunun önceki dönemde münekkitler tarafından genellikle haklarında bir hüküm verilmeyen râvilerden teşekkül ettiğini ortaya koymaktadır.⁵⁹³ Bu, Ahmed b. Hanbel'in döneminde belirlenemeyen bir rivayet ve senedin bir sonraki nesil olan Ebû Zür'a tarafından tespit edilip râvi ve rivayet değerinin ortaya konulması ile yakından ilgilidir. Nitekim bu durum, hicrî ilk üç asırda kendi içerisinde sistematik ve aktif bir cerh ve ta'dîl sürecinin neticesidir. Başka bir deyişle, sistemin adâlet veya zabtına dair herhangi bir değerlendirme yapmadığı râvileri Ebû Zür'a kendi kriterleri etrafında cehâletle nitelemiştir. Bu tablo, aynı zamanda meçhul râvi tespitinin hicrî 3. asrın ikinci yarısında da aktif devam ettiğini göstermektedir.

Ebû Zür'a'nın râvi ile ilgili meçhul kanaatine varma süreci muâsarât ilişkisi yönüyle incelenebilir. Meçhul râvi tespitlerinden rastgele seçilen 35 râvi tabaka bakımından gözden geçirildiğinde, sahâbe tabakasından başlayarak muhtelif tabakalarda yer alan râvi grubu görülür. Bu, muâsırı veya görme ihtimali olmadığı kişileri meçhul olarak değerlendirdiğini gösterir. Cehâlet tespit yöntemi ile yakından ilgili bu durumu öncelikle grafik üzerinde daha ayrıntılı görmek isabetli olacaktır.

Aşağıdaki grafik, Ebû Zür'a'nın meçhul râvi tespitlerinin tabakalara göre dağılımını göstermektedir:

⁵⁹² Örnek olmak üzere bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 3/342-343, 367-368, 4/135, 7/49, 76.

⁵⁹³ Örnek olmak üzere bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 2/94, 301, 464-465, 4/117, 9/90.



Şekil 18: Ebû Zür'a'nın Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı

Grafikte görüldüğü üzere Ebû Zür'a'nın meçhullükle tavsif ettiği râviler, tabakaları bakımından çoğunlukla görme imkânı olmadığı sahâbe, tâbiîn, 6. tabaka ve etbâu't-tâbiîn tabakasındaki kişilerden oluşmaktadır. Onun, kendi dönemindeki veya bir üst nesil olan hocaları tabakasındaki râviler hakkında meçhul hükmüne nadiren vardığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla bizzat kendisinin görme ihtimali olmayan çoğunluk hakkında gözleme dayalı bir yargıya varmadığı ortadadır. Burada iki ihtimal söz konusudur: Bunların ilki, râvinin meçhul olduğu bilgisini hocalarından elde etmesidir. Oysa daha önce, hocası Ahmed b. Hanbel özelinde yapılan mukayese, râvileri bizzat kendisinin değerlendirdiği sonucunu göstermiştir. O zaman denilebilir ki meçhul râvi kanaatini çoğunlukla hocalarının bilgisine atıfla değil, kendisine ait içtihadî bir yöntemle ortaya koymaktadır. Şu hâlde, meçhul râvi tespitleri, râvinin yer aldığı rivayet malzemesinin analiz ve çözümlemesine dayanmaktadır. Hocalarının da yer aldığı bir üst nesil münekkitler tarafından kullanılan bu yöntem, kendisine yöneltilen râviler hakkında işlettiği bir süreç olarak devam etmektedir.

Ebû Zür'a'nın meçhul râvi terminolojisi incelendiğinde, grafikteki dağılımı izah eder mahiyette verilere rastlanır. İshak Ebû Yakub el-Medenî hakkındaki değerlendirmesi, konuyla ilgili örneklerdendir. İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a'ya râvi ile ilgili kanaati sorulduğunda “لا أعرفه والحديث الذي رواه منكر” (Onu tanımıyorum, rivayet ettiği hadis münkerdir) demek suretiyle cevap verdiğini nakleder.⁵⁹⁴ Örnekte zikredilen İshak'ın kimliği sarih değildir. İbn Ebî Hâtim hoca-talebe ağıyla kimin kastedildiğine katkı sağlamıştır. Ebû Zür'a, sorulan râviyi tanımadığını ifade

⁵⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/240.

ettikten sonra rivayetini “münker” şeklinde değerlendirmiştir. Bu kanaate sahip olduğu rivayet malzemesi ile karşılaştırmak suretiyle ulaştığını söylemek mümkündür. Ancak burada, râvi hakkındaki kanaatinin bir fikir verip vermeyeceği sorusu akla gelmektedir. Şayet rivayet malzemesi, râvi hakkında bir yargıya varmayı mümkün kılarsa “Onu tanımıyorum” ifadesi, nasıl yorumlanmalıdır? Acaba sistem burada galip zan oluşturacak kadar bir rivayete sahip olmayana mı meçhul demektedir? Şayet rivayet malzemesinden yola çıkarak râvi değerlendirilebiliyorsa hadisine münker dediği birini cerh etmesi beklenirdi.

Bu konuda zikredilebilecek bir başka örnek, Ebû Zür‘a’nın Hârûn b. Ziyâd el-Kuşeyrî hakkındaki ifadeleridir. Nitekim ona Harûn b. Ziyâd sorulduğunda “ لا أعرفه ” cevabını verir. Bunun üzerine Berzeî, A‘meş-İbrahim-Alkame- Abdullah isnadıyla hayız üç, dört...dür hadisini rivayet eden kişi olduğuna açıklık getirir. Hârûn b. Ziyâd’ın yer aldığı bu senedle gelen rivayeti "هذا باطل وزور" (Bu bâtil ve uydurma/yalandır) şeklinde değerlendirir.⁵⁹⁵ Yalnızca isim bilgisi aktarıldığında tanıyamadığı râviyi, öğrencisi Berzeî rivayet ve yer aldığı isnad üzerinden tasrih eder ve akabinde rivayeti hakkında bir değerlendirme yapar. Râvi hakkında akranı Ebû Hâtim, o râviyi tanımadığını ifade ettikten sonra “ متروك الحديث والحديث الذي رواه كذب ” değerlendirmesinde bulunur. Bu durumda, her iki münekkit râviyi tanımamasına karşın rivayeti ile ilgili benzer kanaat ortaya koymaları dikkat çeker. Rivayetteki uydurma ve yalan sözlerine işaret ettikleri halde râvi için cerh-ta‘dîl ifadeleri kullanmak yerine cehâletle ilgili tabirler kullanırlar. Ebû Hâtim ve Ebû Zür‘a gibi âlimlerde sıklıkla görülen bu tarzdaki kullanımlara ileride temas edilecektir.

Bahse konu iki örnek, Ebû Zür‘a’nın tanımadığı râvilerin rivayetlerini değerlendirdiğini, başka bir deyişle meçhul râvilerin rivayet değerini tespitten geri durmadığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu hal, bir üst nesilde yer alan Yahyâ b. Maîn, İbnü’l-Medîni ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitlerin örneğinde sınırlı sayıda da olsa rastlanılan bir yöntemdir. Ne var ki, Ebû Zür‘a’nın cehâletle nitelediği râvilerin sayısı için durum bundan farklı değildir. Veriler, meçhullük

⁵⁹⁵ Ebû Zür‘a, *ed-Duafâ* (Berzeî), 2/545; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 9/90.

yargısına varmak için rivayet malzemesini kullandığını değil, meçhul olduğunu ifade ettiği râvilerin rivayetlerini bazı durumlarda değerlendirdiğini göstermektedir.

Cehâlet tespit yöntemi ile ilgili olarak irdelenmesi gereken önemli konulardan birisi de öğrenci sayısı veya rivayet sayısını esas alıp almadığıdır. Çünkü grafikteki verilerin çizdiği çerçeve, çağdaşı olmayan kişilerle ilgili cerh-ta'dîl kanaati belirtirken işlettiği süreçte kullanabileceği verilerden biridir. İşaret edilen yöntemine sarıh bir şekilde işaret eden ifade ve açıklamaları bulunmamaktadır. Bu bağlamda cehâletle ilgili herhangi bir terim kullanmayıp bir veya iki rivayeti olduğuna temas ettiği ifadelerin nasıl konumlandırılabilmesine temas edilmesine yarar vardır. Bu yalın kullanımların mutlak anlamda râvinin meçhullüğüne işaret eden ibareler olarak yorumlanması isabetli değildir. Nubeyh b. Abdullah⁵⁹⁶ ve Ya'kub b. Abdullah⁵⁹⁷ hakkında “Ondan falanca dışında kimse rivayet etmemiştir” ifadesiyle “ثقة” hükmünü bir arada kullanması, öğrenci sayısına ilişkin bu ifadelerin doğrudan meçhullükle irtibatlandırılmayacağını göstermektedir.

Ebû Zür'a'nın cehâlet tespit yöntemi hakkında genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; 3. asrın son yarısındaki münekkidin, muâsırı olmadığı kişiler hakkında rivayet azlığı/öğrenci sayısının kısıtlı olmasını merkeze alarak râvinin meçhul olduğunu tespit ettiği söylenebilir. Her ne kadar bunu açıkça gösteren ifade ve açıklamalarına rastlanmasa da dönemin ilmî metodu ve verilerin analizi neticesinde bu kanaatin daha isabetli olduğu görülür. Ebû Zür'a'nın bazı kullanımları, râvilerin meçhul olduğu bilgisini hocalarından aktardığı ihtimalini düşündürse de bununla ilgili daha çok karineye ihtiyaç vardır. Bir üst nesildeki münekkitlerin kendi içtihadı ile râvi hakkında meçhul yargısına vardıkları gibi aynı yüzyılın ikinci yarısında bu durumun devam ettiği görülür. Bu durum, aynı zamanda söz konusu zaman diliminde ricâl tenkit ilminin aktif bir şekilde devam ettiğini gösterir. Râvinin meçhul olduğuna karar verirken işlettiği sürecin izahından sonra râvinin hangi durumda meçhul kabul edileceğine dair yaklaşımının ortaya

⁵⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/508.

⁵⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/208.

konulması isabetlidir. Cehâlet tespit yöntemi ile yakından ilgili olan bu konu, ileride ele alınacaktır.

3.1.1.2. Meçhul Râvi ile İlgili Yaklaşımı

Bilmenin zıddı olan “cehâlet” ricâl tenkidinde râvinin münekkitler nezdinde tanınmadığı anlamına gelmektedir. Alanında yetkin bir münekkidin râvi ile ilgili meçhul hükmüne varması hicrî 3. asrın ilk yarısından itibaren belirli kriter ve yöntem ile gerçekleşen bir süreçtir. Bu durum, münekkidlerin nesnel birtakım ölçütlerle bir hükme vardığı anlamına gelmektedir. Ebû Zür‘a’nın bahse konu esaslar hakkındaki görüşleri, açıklama ve kullanımları üzerinden tespit edilecektir.

Bir kimsenin ilim çevresindeki şöhret ve tanınırlığı, marufiyetini ortaya koyan en güçlü ispat yöntemlerinden birisidir. Ebû Zür‘a, bu özelliğe sahip olmayan kişileri *ليس بذاك المشهور/ليس بالمشهور* lafızlarıyla belirtmiştir. Bu vasfı haiz olmayan zatlarla ilgili müstakil herhangi bir açıklamasına tesadüf edilmemiştir. Bu nedenle söz konusu lafızları hangi amaçla kullandığının analiz edilmesi ile bir sonuca ulaşılmaya gayret edilecektir. Konunun örnekleri arasında, “*شيخ ليس بذاك المشهور*” formunu kullandığı el-Esved b. el-Alâ yer alır.⁵⁹⁸ Esved’in tanınır olmadığı ile ilgili ifadesinin merkezinde hangi kriterin olduğu diğer ricâl kaynaklarından râvinin durumunun cerh-ta‘dîl ve öğrencileri bakımından incelenmesini gerektirir. İclî, bahsi geçen râvi hakkında “sika” kanaatini sevk etmiş, İbn Hibbân *es-Sikât* isimli eserinde ona yer vermiş ve Zehebî kendisi için “Sadûk” terimini kullanmıştır.⁵⁹⁹ Müslim, Nesâî, İbn Hibbân ve Hâkim en-Nîsâbûrî eserlerinde el-Esved b. el-Alâ’nın rivayetine yer vermişlerdir. Bahse konu olan râvi, öğrenci bakımından incelendiğinde, dört öğrencisi olduğu görülür.⁶⁰⁰ Bu durumda, Ebû Zür‘a’nın râvinin doğrudan meçhullüğünü kastettiği çıkarımını yapmak zordur.

⁵⁹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve t-ta‘dîl*, 2/293; En erken atıf olarak Berzeî, râvi ile ilgili “*شيخ ليس بالمشهور*” formunu kullanmıştır. Sa’dî Hâşimî, *Ebû Zür‘a er-Râzî ve cühûdühü fî s-sünneti’n-nebeviyye me‘a tahkîki Kitâbihi’d-Du‘afâ ve ecvibeti alâ es’ileti’l-Berzâi* (Medine: el-Câmi‘âtü’l-İslâmiyye, 1402), 3/847; Erken dönem eserlerindeki iki farklı kullanım arasından “*بذاك*” ifadesinin hafzedildiği kullanımı aktaran bir kaynak için bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, 3/229.

⁵⁹⁹ Değerlendirmeler için sırasıyla bk. İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*; İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikât*, 6/66; Zehebî, *el-Kâşif fî ma’rifeti men lehu rivâye fî l-Kütübi’s-sitte*, 1/251.

⁶⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 3/228-229.

Konunun bir diğer örneğine, Behz b. Hakîm'in biyografisinde Ebû Zûr'a'nın "صالح ولكنه ليس بالمشهور" ibaresiyle rastlanır.⁶⁰¹ Behz diğer münekkidlerin kanaatleri incelendiğinde meçhul bir râvi değildir.⁶⁰² Ayrıca Ebû Zûr'a'nın kullandığı "sâlih" terimi de bu yargıyı teyit eder mahiyettedir. "Meşhur" olmak ile râvinin öğrenci sayısı arasında bir ilgi kurmadığı iki isim örneğinde söylenebilir. Zira daha önce temas edildiği gibi, onun meçhul olarak tanımladığı isimlerden el-Esved'in dört, Behz'in otuzun üzerinde kendisinden rivayette bulunan talebesi vardır. Burada sorulması gereken, Ebû Zûr'a'yı üçten fazla talebesi olan Behz ve el-Esved'i "ليس بالمشهور" olarak değerlendirmeye sevk eden âmil nedir? İlk olarak Ebû Zûr'a'nın "meşhur" ifadesiyle değerlendirdiği râvilerin mevcudiyeti araştırılmalıdır.

Hicrî 3. asırda Yahyâ b. Maîn tarafından râvi ile ilgili değerlendirmelerinde sıkça kullanımına rastlanılan "مشهور" tabirinin Ebû Zûr'a tarafından çok nadir tercih edildiği görünür.⁶⁰³ Ukbera⁶⁰⁴ kadısı Yahyâ b. Ebi'l-Hasîb ile ilgili "Sika ve meşhurdu; Ahmed b. Hanbel, Ali b. el-Medîni ve ashabımız onu tanırdı" ifadelerini kullanmıştır.⁶⁰⁵ İbn Ebi'l-Hasîb'i hadis ilminde otorite âlimlerin tanınması, râvinin Ebû Zûr'a tarafından meşhur sıfatıyla zikretmesine zemin teşkil ettiği düşünülebilir. Dolayısıyla bu gibi kişiler için rivayet veya talebe çokluğundan ziyade, ilim ehline tanınır olup olmamasının, başka bir deyişle râvinin âlimler arasındaki şöhretinin kastedildiği söylenebilir.⁶⁰⁶ Ancak bu kadar az veriden hareketle Ebû Zûr'a'nın

⁶⁰¹ Hâşimî, *Ebû Zûr'a er-Râzi ve cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye*, 3/851.

⁶⁰² Behz ile ilgili Yahyâ b. Maîn ve İbnü'l-Medîni "تفة" Ebu Hâtim "يكتب حديثه ولا يحتج به" ifadelerini kullanmıştır. Râvi hakkında bu ve benzeri değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2-430-431; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, 4/259-263; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/498-499.

⁶⁰³ İbn Maîn'in kullanımlarına örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/104, 270, 3/16, 80, 104, 107, 109, 159, 249, 267, 403, 420, 4/12, 50, 266, 5/44, 179, 407, 6/181, 296, 327.

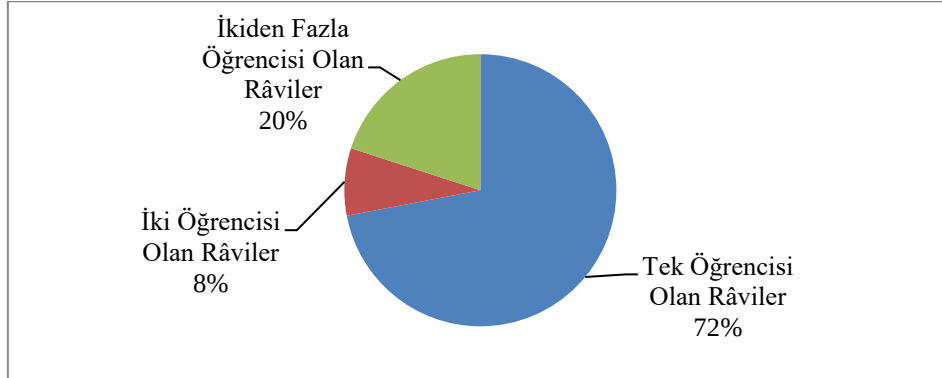
⁶⁰⁴ Bağdat yakınlarında Dicle kıyısında bulunan bir kasaba. Detaylı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan* (Beyrut: Dâru Sadr, 1995), 4:142.

⁶⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/147; Terim formunda olmasa da benzer anlam ifade eden kullanımlara örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/104, 4/320.

⁶⁰⁶ *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eser, "مشهور" kullanımını merkeze alarak elektronik ortamda tarandığında daha önce de işaret edildiği üzere Yahyâ b. Maîn'in yoğun istimaline tesadüf edilir. Bunun yanı sıra diğer münekkitlerden Ebû Hâtim'in söz konusu lafzı yer yer kullanır. Bu lafzın delaleti İbn Maîn özelinde tetkik edilip hicrî 3. asırda anlam dairesinin belirlenmesi başka bir araştırmanın konusu olma özelliğini haiz muhtevaya sahiptir.

“meşhur/meşhur değil” ile ne kastettiğine ilişkin tümel bir yargıda bulunmanın zorluğu açık olup söz konusu çıkarım, imkân dâhilinde bir yorum olarak değerlendirilmelidir.

Ebû Zür’a dışındaki münekkitlerin, râvinin meçhul kalmasında öğrenci sayısı veya rivayet azlığını, çoğunlukla bir ölçüt kabul etmeleri, onun meçhul râvi tespitlerinde bunu ne kadar esas aldığını düşündürmektedir. Nitekim bu esas, 3. yüzyılda tartışılan ve münekkitlerin konu etrafında fikir beyan ettikleri önemli bir kriterdir. Bu bakış açısıyla yapılan inceleme, konuya ilişkin müstakil bir açıklamasının olmadığını göstermektedir. Bu durumda müracaat edilecek veri, meçhul râvi kullanımlarında konuyla ilgili fikir verecek ifadelerdir. Ancak İbnü’l-Medînî ve Ebû Hâtim gibi münekkitlerin kullanımlarında açıkça görülen ifadelere, Ebû Zür’a’nın terminolojisinde rastlanmaz. Râvinin meçhullüğünde dikkate aldığı ölçütler arasında öğrenci sayısının olup olmadığı, râvilerin öğrencilerinin diğer kaynaklardan da araştırılmasıyla netleşebilir. Bunu net görebilmek için cehâlet kullanımlarında öne çıkan “لا يعرفه”, “مجهول”, “لا يعرف” formu ile tavsif ettiği râvilerden rastgele seçilen râviler, örnekleme yöntemi ile tetkik edilecektir.⁶⁰⁷Bu amaçla aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.



Şekil 19: Ebû Zür’a’nın Meçhul Râvi Tespitlerinin Öğrenci Sayısına Göre Dağılımı

Meçhul râvileri öğrenci sayısı bakımından belirlediğine dair bizzat kendisinden gelen bir açıklama yoksa da örneklem olarak incelenen râvi grubunun çoğunluğunun tek öğrencili kişilerden oluşması, Ebû Zür’a’nın bu ilkeyi

⁶⁰⁷ Örnekleme incelenen meçhul râvi sayısı yirmi beştir.

benimsediğini göstermektedir. Bu durumda kendisinden önce ortaya konulan esas devam ettirdiği söylenebilir. Bir üst nesil olan münekkitlerin tespit ettiği meçhul râvi grubunun aynı yöntemle öğrencileri tetkik edildiğinde, bu oranın Ebû Zür'a kadar yüksek olmadığı açıktır. Zira, bahse konu olan ilkenin güçlü savunucusu olan İbnü'l-Medî'nin tespitlerinde bile tek öğrencisi olan meçhul râviler %59'luk bir dilime karşılık gelirken, Ebû Zür'a'nın meçhul hükmünü verdiği râviler %75 gibi daha yüksek bir seviyeye ulaşmaktadır. Bu durum, 3.asrın ikinci yarısında tek öğrencisi olanların, meçhul kabul edildiğine dair ilkenin istikrar bulduğunu gösteren güçlü bir veridir. Ebû Zür'a gibi temsil gücü yüksek bir münekkitin tespitlerinin bu esas çerçevesinde incelenmesi, bunu teyit etmektedir. Bir diğer deyişle bu veriler, hicrî 3. asrın ikinci yarısında meçhul râvi değerlendirmelerinin daha sistematik bir hal aldığını gösterir.

Öğrenci sayıları bakımından incelendiklerinde meçhul râvilerin Ebû Zür'a tarafından tek öğrencisi olan kişilerin cehâletle nitelendirildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında iki veya ikiden fazla öğrencisi olan kişilerin meçhullükle nitelenmesine az da olsa raslanır. Bu hal, Ebû Zür'a'nın Hatîb el-Bağdâdî tarafından hadis usûlüne kazandırılan meçhul râvi tanımına zemin oluşturan bir tablodur. Zira grafikte baskın bir dilimi oluşturan tek öğrencili meçhul râviler, Hâtîb'in tanımda "kendisinde sadece tek kişinin naklettiği kimse" ilkesinde kendisini göstermektedir. Yine grafikteki az da olsa iki veya ikiden fazla öğrencisi olan kişiler, hadis usûlünde "cehâletü'l-hâl" ıstılahı ile karşılanmıştır. Bu ayrıma esas teşkil edecek verilerin erken dönem pratiğinde sağlandığı söylenebilir.

Ebû Zür'a'ya göre, sika bir râvinin maruf olmayan bir râviden nakletmesi, kişiyi güvenilir hale getirmediği gibi meçhullükten de çıkarmaz. Meçhul râvi biyografileri, hoca-talebe ilişkisi bakımından incelendiğinde, böyle kimseleri prensip olarak meçhul vasfıyla nitelendirdiği görülür. Örneğin, güvenilir râvilerin rivayette bulunduğu kimseleri meçhul olarak tespit etmiştir. Bunlar arasında İbnü'l-Mübârek, Hammâd b. Seleme, Humeyd et-Tavîl, Bakıyye İbnü'l-Velîd, en-Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820) gibi isimler yer almaktadır. Söz konusu güvenilir râviler arasında Bakıyye İbnü'l-Velîd, dikkat çekmektedir. Onun bu tavrı, söz konusu durumun meçhul kişilere adâlet veya zabtı bakımından yeni bir vasıf kazandırdığı anlamında değil, bir rivayetin değeri tespit edilirken dikkate alınması gereken bir

unsur olarak ele aldığına işarettir. Ebû Zür‘a’nın açıklamaları, bu yorumu destekler niteliktedir. Nitekim âlimlerin hakkında herhangi bir değerlendirme yapmadığı râvilerden sikaların rivayet etmiş olmasını, hadisi takviye eden bir unsur olarak görmektedir.⁶⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, birinden sikaların rivayetinin o kişinin hadisi için takviye olup olamayacağı sorusunu Ebû Zür‘a’ya yöneltmiş ve örnek olarak es-Sevrî’den rivayet eden Kelbî’yi örnek vermiştir. Ebû Zür‘a, bu durumun âlimlerin hakkında konuştuğu biri için geçerli olmayacağı bilgisi ile sınırlandırmış, Kelbî ile ilgili cerhler olduğunu ilave etmiştir.⁶⁰⁹

Tek hadisi veya az hadisi olmak, râvinin tanınmamasında önemli bir veri yetersizliği olarak görülebilir. İbnü’l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi üçüncü nesil münekkidlerin meçhul râvi değerlendirmelerinde temas ettikleri bu durum, Ebû Zür‘a tarafından da benimsenip dile getirilmiştir. Nitekim Sabit b. Sürc ed-Dımaşkî’nin (ö.141-150/758-768) ifadeleri, bu durumu teyit eder mahiyettedir. Râvi ile ilgili olarak “مجهول لا أعرفه إلا في حديث روى عنه الوليد بن مسلم” ifadelerini kullanmıştır.⁶¹⁰

Özetle Ebû Zür‘a, râvinin meçhullüğünde yaklaşım olarak öğrenci sayısı açısından merkezî bir noktada yer alır. Bu durum, aynı zamanda bir üst nesil münekkitler arasında yer alan hocalarının ve çağdaşı olan Ebû Hâtim’in benimsediği bir yaklaşım olup dönemin ilmî anlayışı ile uyumludur. Önceleri daha esnek uygulandığı görülen bu ilkenin, hicrî 3. asrın son yarısında sistematik hale geldiği görülür. Ebû Zür‘a özelinde incelenen bu yaklaşım, ricâl tenkit ilmî açısından aynı yüzyıl içerisinde bir esasın gelişim seyrini kademeli sistemleşmesini takip imkânı sunar. Keza, bir önceki nesle göre daha güçlü temsil edilen “tek öğrencisi olma” esasının hadîs usûlünde, konuyla ilgili tanımların şekillenmesinde etkili olduğu söylenebilir. Son olarak, Ebû Zür‘a’nın meçhul değerlendirmesi yaptığı râvilerin daha önce değerlendirilmemiş ve hakkında cerh-ta‘dîl olmayan kişilerden oluşması, hesaba katılması gereken bir boyuttur. Bu durum, ricâl ilmî açısından râvilerin cerh-ta‘dîl açısından değerlendirilmelerinin aktif bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Ebû Zür‘a’nın cehâletle ilgili ilkeleri nereye

⁶⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1/36; İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 109.

⁶⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/36.

⁶¹⁰ Hâşimî, *Ebû Zür‘a er-Râzî ve cühûdühû fi’s-sünneti’n-nebeviyye*, 2/344.

taşıdığını izah ettikten sonra, terminolojideki katkılarının ne boyutta olduğu ayrıca ele alınmalıdır.

3.1.1.3. Meçhul Râvi Terminolojisi

Hicrî 2. asrın ikinci yarısında vazedildiği tespit edilen meçhul râvi ile ilgili lafızlar, hicrî 3. asrın ilk yarısında ricâl tenkit otoriteleri tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Aynı havzanın ve aynı zaman diliminin âlimleri olan Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'in cehâlet terminolojileri üzerinden de bu durum takip edilebilir. Yine aynı yüzyılda yaşayıp bahsi geçen ricâl otoritelerine talebelik yapma imkânını elde eden dördüncü nesil münekkitlerin cehâlet tespitlerini aktif bir şekilde sürdürdüğü görülür. Bu da ricâl ilminin sistematik olduğu kadar tabîî sürecine ışık tutan bir durumdur. Nitekim hicrî 2. asırdan başlayarak ricâl âlimlerinin sistemdeki râvilerin, yoğunluk farkları olmakla birlikte tedricen adâlet ve zabtlarının tespit edildiği müsellem bir hakikattir.

Reyli ricâl âlimi ve ilel uzmanı Ebû Zür'a er-Râzî'nin meçhul râviler hakkındaki değerlendirmeleri, öğrencileri İbn Ebî Hâtim ve Berzeî tarafından aktarılmıştır. Söz konusu meçhul değerlendirmelerinin geneli, bu iki öğrencisinin Ebû Zür'a'nın ders meclislerinde kendisine sorulan soruları ve cevaplarını⁶¹¹ ya da bizzat kendilerinin hakkında bilgi edinmek istedikleri⁶¹² râviler hakkında hocalarından edindikleri bilgileri kaydetmeleri neticesinde derlenmiştir. Onun cehâlet terminolojisine geçmeden önce dönemine kadar kullanılan ve yaygınlaştırılmış belli başlı cehâlet lafızları şu şekilde özetlenebilir:

مجهول, لا أعرفه/ما أعرفه, لا نعرفه, لا يعرف, لا أعلمه, لا أدري, لا أدري من هو, لا يدري

من هو, ليس بالمشهور/ليس بمشهور, لا يروى عنه شيء من العلم/لا يروى عنه شيء, ليس بمعروف

Daha önceki başlıklarda işaret edildiği üzere meçhul râvilerle ilgili terimler, Ebû Zür'a'ya kadar temel formlar olarak teşekkül edip yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla bu konu Ebû Zür'a özelinde incelenirken onun mevcut lafızlara herhangi bir

⁶¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/42, 96, 4/135, 439, 5/369, 408, 6/183, 7/49, 8/258, 9/90, 333.

⁶¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/61, 160, 6/276, 7/76, 310, 8/56, 9/27.

katkısının olup olmadığı, bir diğer ifadeyle meçhul kullanımlarının bu münekkitle nereye evrildiği konusu önemlidir.

Ebû Zür'a'nın meçhul râvi değerlendirmelerini mezkûr iki öğrencisinin eserleri üzerinden takip etmek mümkündür. Bu noktada İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eseri ile öğrencisi Berzeî'nin Ebû Zür'a'ya yönelttiği sorulara verdiği cevapları içeren *ed-Duafâ* adlı eserinden istifade edilmiştir. Meçhul râvi tespitlerinin çoğunun Berzeî'nin sorduğu râviler üzerinden olmadığı sonucu dikkat çekicidir. Nitekim Berzeî'nin hocasına nispet ettiği meçhul râviler, İbn Ebî Hâtim'in sorduğu veya sorulan râvileri mecliste kaydettiği meçhul râvilerin yanında oldukça mütevazı orandadır. Bu durum, İbn Ebî Hâtim'in rivayet malzemesi ve aynı zamanda sistemdeki râvilere vukufiyetinin genişliğini ve râvilerle ilgili biyografik bilgileri derlemedeki uzmanlığını akla getirmektedir.

Aşağıdaki tablo, Ebû Zür'a'nın kullanmış olduğu lafızlar ve kullanım miktarlarıyla ilgili olarak hazırlanmıştır:

Tablo 5: Ebû Zür'a'nın Kullandığı Cehâletle ilgili Lafızlar ve Kullanım Miktarları

Lafız	Kullanım Miktarı	Lafız	Kullanım Miktarı
مجهول	11	ليس لي به خبر / ليس لي به علم	2
لا أعرفه	53	لا علم لي به	1
لا يعرف	5	ليس بالمشهور	1
لا أدري من هو	5	ليس بمعروف	1
مستور	2	لا يثبت مسكنه	1
ما أدري	1	ليس بذاك المشهور	1

Ebû Zür'a'nın kullanımları üzerinden hicrî 3. asrın son yarısında meçhul râvi ile ilgili terminoloji hakkında birtakım değerlendirmeler yapılabilir. Öncelikle onun daha önce oluşturulmuş formları, farklı miktarlarda da olsa kullandığı görülmektedir. Bu durum, hicrî 3. asırda meçhul râvi ile ilgili ilmî bir dilin, başka bir deyişle ıstılahların istikrar bulduğunu gösterir. Nitekim râvinin meçhul olduğu

bilgisini verirken büyük oranda “لا أعرفه” formunu kullanır. Bu üslup, bir üst nesil olan Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel gibi münekkitlerin tavrını yansıtmaktadır. Buradan hareketle Ebû Zür‘a’nın bu üslubun devam ettiricisi konumunda olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki tabloda Ebû Zür‘a’nın râvinin tanınmasına ilişkin kullandığı ister yalın ister farklı lafızlar eklemek suretiyle oluşturduğu yeni terkipler olsun, temel cehâlet lafızlarının yer aldığı tüm kullanımlar tespit edilmiştir. Temel cehâlet lafızlarına ilave ile oluşturduğu terkipler ve miktarları ise şu şekildedir:

(1) “شيخ مجهول”, (4) “شيخ ليس بذاك المشهور”, (1) “شيخ لا أعرفه”, (1) “شيخ مستور”, (1) “لا أدري من هو، هو منكر الحديث”, (1) “شيخ مدني ليس لي به خبر”, (1) “صالح ولكنه ليس بالمشهور”, (1) “لا علم لي به لم أكتب عن أحد عنه”, (1) “ليس لي به علم لاني لم أكتب عن أحد عنه”, (1) “لا أعرفه والحديث الذي يرويه باطل وزور”, (1) “لا أدري من هو لا أعرفه”, (1) “مجهول لا يعرف، ولا أعرف اسمه”, (1) “مجهول لا أعرفه إلا في حديث روى عنه فلان”

Bu formlar tetkik edildiğinde Ebû Zür‘a’nın kendisinden önce pek tesadüf edilmeyen meçhul râvi ıstılahları ile râviden gelen nakiller hakkında taz‘îf ifadeleri kullanımları dikkat çekmektedir. Akranı ve arkadaşı Ebû Hâtim’in meçhul râvi ile ilgili terminolojisinde sıkça kullandığı râvinin cehâletini tespit edip rivayet değerini ortaya koyma şeklindeki bu yöntem ve ifadelerin dördüncü nesil münekkitler tarafından benimsendiği ve yaygınlaştığı söylenebilir.

Ebû Zür‘a’nın cehâlet kullanımları sıralamasında “لا أعرفه”, “مجهول”, “لا أدري من هو” ıstılahları, hicrî ilk üç formu oluşturmaktadır. Bu ifadeler, râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere kullandığı lafızlardır. Râviyi tanımadığını ifade ederken teknik bir ifade olan “مجهول” yerine hocası Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn’in öne çıkardığı “لا أعرفه” lafzını tercih etmiştir. Burada Ebû Zür‘a ile uzun bir süre hadis müzakere eden Ahmed b. Hanbel’in cehâletle ilgili kullanımlarındaki tercihinin etkisi gözardı edilmemelidir. Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel’in, lügâvî kullanımdan daha çok meçhullüğün bir ifadesi olarak kullandıkları “لا أعرفه” formu, Ebû Zür‘a tarafından râvilerin tanınmadığı

manasında kullanılmıştır. Bu ifadesinin, râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere “meçhul” formu gibi bir anlam taşıdığını İbn Ebî Hâtim’in Ebû Avn b. Ebî Hâzim’in biyografisindeki açıklaması teyit etmektedir. Nitekim İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür’a’nın söz konusu râviye ilişkin kanaatini “لا نعرفه” şeklinde naklettikten sonra, “إذا لم يعرفه مثله فقد جعله مجهولا” sözünü dile getirmiştir.⁶¹³ Bu açıklama ile münekkidin lügavî anlamını kastederek münferid bir tanımama halinden çok, ricâl tenkit lafızları arasında cehâlet terminolojisinin bir ıstılahı olma özelliği taşıdığı anlaşılmaktadır.

İbn Ebî Hâtim’in naklettiğine göre Ebû Zür’a, râvilerle ilgili ta’dîl üçüncü mertebesindeki “شيخ” lafzını bazen yalın⁶¹⁴ bazen tevsik⁶¹⁵ ve taz’îf⁶¹⁶ ıstılahlarıyla kullanmıştır. Bu kullanımlardan “شيخ” teriminin yalnızca ta’dîle delalet etmediğini anlamak mümkündür. Keza “شيخ” lafzını “مجهول”, “لا أعرفه”, “مستور” gibi terimlerle birlikte kullanmıştır. Çeşitli kullanımları ile “شيخ” terimine yüklediği anlamı tespit etmek oldukça güçtür. Bununla kastının ne olduğu açık değildir. Râvinin tanınmadığı anlamına gelen ıstılahlar ile “شيخ” terimini bir arada zikretmesinin nedenini ortaya koyacak herhangi bir açıklaması bulunmamaktadır.⁶¹⁷ “مجهول”, “لا أعرفه” gibi tabirleri râvinin tanınmadığına delaleti sarıh olan ifadeler ile zikretmesi ne anlama gelmektedir? İbnü’l-Kattân el-Fâsî, Ebû Zür’a’nın kullanımının “hadis ilmiyle meşgul olmayıp rivayeti olan” kişilere delalet ettiğini belirtmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla o, bu kullanımla İbn Ebî Hâtim’in 3. kategoride zikrettiği lafızdan başka anlama delalet etmek üzere kullanıldığını kastediyor gibidir. Ebû Zür’a’nın bazı kullanımları, şeyh ibaresinin rivayeti olan birini kastetmesinden daha çok, cerh veya ta’dîl durumunu ihtiva eder bir anlam taşıdığını göstermektedir. İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür’a’ya İsmet b. Zâhir’in “ما حاله”

⁶¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 9/414.

⁶¹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/145, 3/65, 220, 494, 4/121, 5/101, 267.

⁶¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/100, 3/118, 136, 159, 4/39, 6/217, 7/62.

⁶¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/293, 383, 6/171, 8/22, 9/190.

⁶¹⁷ Şeyh teriminin anlamı, ortaya çıkışı ve farklı kullanımları için bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 136-143.

ifadeleriyle sorulduğunu, kendisinin “شيخ” lafzıyla mukabelede bulunduğunu aktarması da bu kanaati teyit etmektedir.

Ahmed b. Hanbel’in ricâl tenkit lafızları arasında ilk olarak tesadüf edilen “مستور” terimi, Ebû Zür’a’nın kullanımları arasında nadir de olsa yer almaktadır. Ebû Zür’a’nın kullanımlarının İbnü’s-Salâh ve sonraki usûl âlimleri tarafından görünüşte âdil olan, fakat durumu iç yönüyle bilinmeyen şeklinde tarif edilen meçhul râvinin bir alt dalı olarak kategorize edilen “مستور” terimini yansıtır yansıtmadığı incelenmelidir.⁶¹⁸ Zira kendisine kadar yoğun bir kullanımı olmayan bu lafzın, usûl âlimlerince cehâlet terminolojisine dâhil edilmesinin zemini hicrî ilk dört asırda oluşması, beklenen bir durumdur. Bir râvi biyografisinde “مستور” formuyla yalın halde, diğer bir râvi ile ilgili ise “شيخ مستور” şeklinde “شيخ” formuyla terkib edilerek kullanmıştır. Ancak “مستور” ıstılahının manasına ilişkin herhangi bir açıklaması tespit edilememiştir.

Ebû Zür’a’nın “مستور” terimiyle nitelediği râviler arasında Muhammed b. Hârûn yer almaktadır.⁶¹⁹ Tek hadisini yazdığı İbn Hârûn, ricâl kaynaklarında hakkında fazla bilgiye rastlanılmayan bir kimsedir.⁶²⁰ Ukaylî, Muhammed b. Hârûn’un hocası Amr b. Safvân ile ilgili “لا يتابع على حديثه , وليس بمعروف بالنقل” değerlendirmesini yapmış,⁶²¹ Zehebî “لا يعرف” diyerek tanınmayan birisi olduğunu tasrih etmiştir.⁶²² Hocasının da tanınmadığı, hakkında başka bir münekkit tarafından yapılmış herhangi bir cerh veya ta’dîl tespit edilemeyip tek hadisi olan bu kişiyi mestur olarak vasfetmiştir.

Ebû Zür’a, Muhammed b. Eyyûb b. Süveyd (ö. 260-270/873-884 arası) isimli bir zatın babasını mestur lafzıyla nitelemiştir. Remle’de Muhammed b.

⁶¹⁸ Tanımlar için bu tezin “Meçhul Râvi İstılahının Diğer Bazı Terimler ile İlgisi” isimli başlığına bakılabilir.

⁶¹⁹ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/117.

⁶²⁰ Ebû Sa’d Abdülkerim el-Mervezî Sem’ânî, *el-Ensâb* (Haydarâbâd: Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, 1962), 5/352.

⁶²¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd Ukaylî, *ed-Duafâü’l-kebir*, thk. Abdülmü’tî Emin Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1984), 3/276.

⁶²² Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, 3/269.

Eyyûb'un babası Eyyûb b. Süveyd'e kendisine ait olmayan birtakım uydurma rivayetleri nispet ettiğini yazılı malzeme üzerinden anlayıp ortaya çıkarmasının akabinde Ebû Zür'a "Yazıklar olsun sana! Allah'tan korkmuyor musun? Baban, insanlar nezdinde mestur bir kimse idi. Ona yalan nispet ediyorsun! Allah'tan kork!" demiştir.⁶²³ Ebû Zür'a'nın, daha geniş ve detaylı şekilde naklettiği bu anlatıda, Eyyûb'a ait olan nüshadaki hadislerin sahih, farklı hatla yazılan/ilavelerin mevzu rivayetler olduğunu tespit etmesi ve sonunda Eyyûb b. Süveyd hakkında yukarıdaki ibareleri kullanması, mestur lafzının râvinin tanınmadığından daha çok, olumlu bir yargı ifade etmek üzere kullanıldığını göstermektedir.⁶²⁴ İmkânlar nispetinde belirli yöntemler uygulamak suretiyle mestur lafzının manaları, Ebû Zür'a'nın iki kullanımından hareketle tespit edilmeye gayret edilmiştir. Bu iki kullanımı merkeze alarak mestur lafzının tek bir müşterek manaya delalet etmek üzere kullanıldığını söylemek oldukça güçtür. Muhammed b. Harun, az hadisi olan ve hakkında pek fazla bilginin olmadığı bir râvi, Eyyûb ise hakkında münekkitler tarafından değerlendirmelerin yapıldığı sahih hadisler rivayet eden, dindar bir kimsedir. Mestur lafzının ilk dört asırdaki manasının tespiti diğer münekkitlerin uygulama ve açıklamalarının tetkik edilmesi ile mümkündür. Konunun çalışmanın sınırlarını aşacak mahiyette olması, söz konusu lafızla ilgili bu kadarına değinmeyi ve ileri düzeydeki çalışmalara olan ihtiyaca işaret etmekle yetinmeyi gerekli kılmıştır.

İlk kez Ebû Zür'a'da rastlanılan "لا يثبت مسكنه" lafzı, cehâletle ilgili terimler arasında yer almaktadır.⁶²⁵ İlk kullanım olması itibari ile söz konusu lafza yüklediği manayı tespit etmeye gayret edilecektir. "لا يثبت مسكنه" lafzıyla değerlendirdiği İsmail b. Abdullah b. Zekvân ile ilgili "في القلس الوضوء" bilgisi dışında başka bir ifadesine rastlanılmamıştır. Buhârî'de aynı şekilde yer alan bu bilgi, râvinin ne şahsı ne de hali ile ilgilidir.⁶²⁶ Râvinin diğer münekkitlere göre durumunu belirlemenin

⁶²³ Hâşimî, *Ebû Zür'a er-Râzî ve cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye*, 2/391.

⁶²⁴ Yücel'in râvinin tanınmadığını ifade eden formlar arasında "mestur" lafzını zikretmemesi bu lafzın doğrudan cehâletle ilişkilendiremeyeceğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, "Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler", 151-153.

⁶²⁵ İstılahın cehâletle ilgili bir terim olarak değerlendirilmesine dair bir görüş için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/561.

⁶²⁶ Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 1/365.

“لا يثبت مسكنه” lafzının manasını tayin için önemli bir veridir. Ne var ki Ebû Zûr’a’nın söz konusu lafızla değerlendirdiği İsmail b. Abdullah b. Zekvân ile ilgili Buhârî’nin açıklaması dışında diğer münekkitlerin herhangi bir yargısına rastlanılmamıştır. Bu lafzın hangi manaya delalet ettiği ile ilgili kesin bir yargıya varmak, mümkün değildir. Akranı Ebû Hâtim er-Râzî’nin de İsmail b. Abdullah b. Zekvân hakkında aynı formu kullandığı bilinmektedir. Ebû Hâtim’in söz konusu râvi dışında da ortak yargısı olan bu kullanımın farklı formu olan “لا أعرف مسكنه” lafzını başka râviler ile ilgili kullanmıştır.⁶²⁷ Ebû Hâtim’in cehâlet terminolojisi başlığı altında “لا يثبت مسكنه” / “لا أعرف مسكنه” lafızlarını hangi râvi grubuna delalet etmek üzere kullandığı tespit edebilmek için daha detaylı bir incelemeye ihtiyaç vardır.

Ebû Zûr’a tanımadığı râvilerin rivayetleri hakkında yer yer değerlendirmede bulunmuştur. Nitekim tanımadığı râvinin rivayeti hakkındaki ifadesine Abdüsselam b. Sâlih için kullandığı “لا أعرفه حديثه الذي رواه في المسح حديث منكر” (Onu tanımıyorum; mesh hakkında rivayet ettiği hadis batıldır.) ifadeleri, örnek olarak zikredilebilir.⁶²⁸ Bu konuda bir diğer örnek de Ebû’l-Kâsım ed-Darîr hakkındaki “لا أدري من هو، هو منكر الحديث” şeklindeki kullanımıdır.⁶²⁹ Hocaları tabakasındaki Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi münekkitlerin formları ile Ebû Zûr’a’nın kullanımı mukayese edildiğinde tanımadıkları râvilerin rivayetlerini nadir de olsa değerlendirdikleri görünmektedir.

Ebû Zûr’a, râvinin bir veya iki hadisi olduğunu, bunun dışında hadisinin olup olmadığının bilinmediğini ifade etmek üzere bazı lafızlar kullanmıştır. Bunlar arasında “لا أعرفه إلا في هذا”, “ليس عندي إلا حديث واحد”, “لا أعرفه إلا في هذا الحديث” gibi kullanımlar yer almaktadır.⁶³⁰ Bu lafızların mutlak manada cehâletle ilgili ıstılahlar arasına

⁶²⁷ Örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/410, 2/411, 3/219.

⁶²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/48.

⁶²⁹ Bu ve benzer örnekler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/240, 9/90, 427.

⁶³⁰ Örnek kullanımlar için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/365, 3/522, 5/133, 228, 293, 6/102, 9/241.

dâhil edilip edilmeyeceği net değildir. Karine ile anlaşılabilir bu kullanımlar, kanaatimizce ıstılah olarak kabul edilmesi uygun değildir.

Özetle, Ebû Zür'a kendisinden önce teşekkül eden cehâletle ilgili terimlere yer verir. Yeni kullanım ve terkipler vazetmek yerine daha çok kendisinden önce oluşan terminolojiyi kullanması, ıstılahların istikrar merhalesine geçişi şeklinde okunabilir. Yine bahse konu olan kullanımlar, miktar ve yoğunluk bakımından incelendiğinde onun “لا أعرفه” formunu öne çıkardığı görülür. Bu durum, Yahyâ b. Maîn ve hocası Ahmed b. Hanbel gibi bir üst nesil münekkitlerin tercih ettiği bir üsluptur. Söz konusu münekkitlerin, cehâlet terminolojisindeki tarzını benimsemiştir. Mestur ile ilgili ifadeleri fazla olmamasına rağmen önemli bir noktada bulunması hasebiyle ayrıntılı incelenmiştir. Bunun neticesinde terimle ilgili tek bir manaya delalet ettiğini söylemek, oldukça zordur. Lafız, bir yönüyle cehâlet kavramına dâhil olabilecek zeminde yorumlanabilecekken diğer yönüyle dinde salih kimse gibi bir anlama hamledilebilir. Bu yüzden ıstılahtaki kullanımı açısından net bir mukayese yapmak isabetli değildir. Ebû Zür'a, 3. asrın ilk yarısında az ve kendi döneminde yoğun bir şekilde görülen râvinin meçhullüğünü ifade ettikten sonra rivayeti ile ilgili görüşler öne sürer. Bu durum, 3. asrın ilmî üslubunu yansıtmaları bakımından önemlidir.

3.1.2. Ebû Hâtim er-Râzî

Künyesiyle meşhur hadis hafızı ve münekkit Ebû Hâtim'in tam adı, Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî'dir. Abbâsîlerin ardından ciddi istikrarsızlıklara sahne olmuş, farklı hükümdar ve hanedanlar tarafından yönetilen Rey şehrinde 195/810 doğmuştur.⁶³¹ Uzun yıllar siyasi istikrarsızlığın olduğu bu şehirdeki güven ve sükûnet yoksunluğu ilmî hayatı da etkilemiştir. Söz konusu atmosfer ve dönemin ilim geleneği nedeniyle Ebû Hâtim, Kûfe, Basra, Mekke, Medine, Bağdat, Bahreyn, Mısır, Remle, Kudüs, Taberiye, Tarsus, Dımaşk,

⁶³¹ Hayatı ve ilmî yetiştirme süreci ile ayrıntılı bilgi için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/349-368; Bağdadî, *Târîhu Bağdat*, 2/414-422; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 24/381-391; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/31-34; Muhammed Harûbât, *Ebu Hâtim er-Râzî ve cühudühü fî hıdmeti's-sünneti'n-nebeviyye* (Merakeş: el-Matbaa ve'l-Varakatü'l-Vataniyye, 2007); İbrahim Canan, “Ebû Hâtim er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

Humus, Antakya, Askalân ve Rakka'ya çok defa ilmî seyahatler gerçekleştirmiştir.⁶³² Gittiği şehirlerde dönemin âlimlerinden faydalanan Ebû Hâtîm'in eserlerinin hiçbirisi günümüze tam olarak ulaşmamıştır. Ancak meçhul râvi tespitleri, oğlu İbn Ebî Hâtîm tarafından derlenmiş ve *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eseriyle günümüze ulaşmıştır.

Ebû Hâtîm, kullandığı cerh-ta'dîl lafızları ile yaşadığı yüzyılın münekkitleri arasında nicelik ve çeşitlilik bakımından öne çıkmaktadır. Hadis ilmindeki yerine, söz konusu yoğun ve çeşitli kullanımları üzerine dair bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında Dr. Muhammed Harûbât tarafından kaleme alınan *Ebû Hâtîm er-Râzî ve cühûdühû fî hidmeti's-sünneti'n-nebeviyye* isimli kapsamlı çalışma yer almaktadır.⁶³³ Harûbât'ın çalışmasının son cildinde pek çok cerh-ta'dîl ıstılahı ve delaletine yer verilmiş olsa da meçhul lafzının müstakil başlık altında tartışıldığına rastlanılmamıştır. Ayrıca bu eserde, meçhul lafzının cerh-ta'dîl mertebelerinden hangisine delalet ettiği, cehâlet yaklaşımı, meçhul râvi tespit metodu ve Ebû Hâtîm'in kullandığı cehâlet ıstılahları gibi konulara değinilmemiştir. Ebû Hâtîm'in ricâl tenkid metodu ve lafızlarını tasviri bir dil ile ele alan Harûbât'ın değinmediği cehâlet konusu gerek metod gerekse terminoloji yönüyle çalışmamızda müstakil bir başlık altında incelenmiştir. Bu yönüyle çalışmamız, söz konusu eserden ayrılmakta ve tamamlayıcı bir nitelik arz etmektedir.⁶³⁴

Abdullah b. Merhûl tarafından kaleme alınan “*Melâmihi külliye min menheci Hâfız Ebî Hâtîm er-Râzî fî'l-cerh ve't-ta'dîl*” adlı makale Ebû Hâtîm'in ricâl tenkit yöntemini incelemektedir.⁶³⁵ Ebû Hâtîm'in ricâldeki konumu ile alakalı

⁶³² Rihleleri ve bu ilmî seyahatler neticesinde elde ettiği kazanımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Harûbât, *Ebu Hâtîm er-Râzî ve cühûdühû fî hidmeti's-sünneti'n-nebeviyye*, 2/329-482.

⁶³³ Eser, beş ciltten oluşmakta olup birinci ciltte Ebû Hâtîm'in biyografisi tafsilatlı bir şekilde ele alınmıştır. İkinci ciltte hocaları ve yapmış olduğu ilmi seyahatler muhtelif tasnifler ile zikredilmiştir. Üçüncü ciltte Ebû Hâtîm'in ricâl değerlendirmelerini elde etme yolları (sema, arz, sualat, kitabet, mektub, mükâtebe...) kaynakları, münekkit olarak yetiştirme süreci ele alınmıştır. Dördüncü ciltte Ebû Hâtîm'in Yahyâ b. Maîn'den rivayetleri bir araya getirilmiştir. Beşinci ciltte Ebû Hâtîm'in ricâl tenkid yöntemi ve terminolojisi ile ilgili bilgiler verilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Harûbât, *Ebu Hâtîm er-Râzî ve cühûdühû fî hidmeti's-sünneti'n-nebeviyye*.

⁶³⁴ Ebû Gudde, Ebû Hâtîm'in kullandığı her bir lafzın delaletini tespiti duyulan ihtiyacı ifade etmiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavî el Münzirî, *Cevâbü'l-hâfız Ebî Muhammed 'Abdil'azîm el-Münzirî el-Mısırî 'an es'ile fî'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1990), 90.

⁶³⁵ İki kısımdan oluşan makale birinci bölümde Ebû Hâtîm'in hayatı, ilmi konumu ve eserlerine dair genel bilgilerden ibarettir. İkinci bölüm Ebû Hâtîm'in münekkit kimliği ile ilgili meseleler

oldukça önemli meseleleri bir araya getirmesi bakımından istifade edilebilecek bu çalışma genel nitelikli bir özelliğe sahiptir. Ancak söz konusu makalede, yazarın amacı ve çalışmanın niteliğinin de teyit ettiği üzere Ebû Hâtîm'in cehâletle ilgili yöntem, yaklaşım, terminolojine ilişkin sorulara cevap verilmemektedir.⁶³⁶

Ebû Hâtîm'in ricâl değerlendirmelerinin aktarımında ilk sırada yer alan oğlu Abdurrahman b. Ebî Hâtîm, babasının meçhul râvi tespitlerini soru-cevap yöntemi ile elde etmiştir.⁶³⁷ İbn Ebî Hâtîm'in bu tespitleri aktarımında kullandığı ifadeler, hadis âlimlerinin ilim alma yollarının en muteberi olan sema yöntemine delalet etmektedir.⁶³⁸ "سئل أبي عنه"، "سأله عنه/سألت أبي عن"، "سمعتَه يقول/سمعت أبي يقول"⁶³⁸ şeklinde farklı oranlarda kullanılan bu lafızlar İbn Ebî Hâtîm'in babasından semâını göstermektedir.⁶³⁹ Kullanılan ifadeler analiz edildiğinde soru-cevap yönteminin, İbn Ebî Hâtîm'in bizzat sorduğu ya da ilim meclislerindeki başkaları tarafından yöneltilen sorulara babasının verdiği cevapların derlenmesi ile oluştuğu görülmektedir.⁶⁴⁰ Ayrıca bu bilgiler, İbn Ebî Hâtîm'in herhangi bir râvi ile ilgili sorusunu hem babasına hem de Ebû Zür'a'ya yönelttiğini ortaya koymaktadır.⁶⁴¹ Aynı mecliste birlikte bulunan akran münekkitletlerin meçhul râvi ile ilgili kanaatlerinin ortak oluşu şeklinde yorumlanabilir.

Hoca ile talebe arasında geçen diyaloglar râvinin isim, nesep, künye gibi kimlik bilgilerinin yanında yer aldığı sened veya kendisi vasıtasıyla gelen nakilde

etrafında ele alınmıştır. On üç ana başlıkta bahsi geçen konulara temas eden Abdullah b. Merhul belirli örnekler üzerinden meseleleri açıklamıştır. Başlıklar altında yer yer cehâletle ilgili kullanımları da zikretmiştir.

⁶³⁶ Abdullah b. Merhûl es-Sevâleme, "Melâmihü külliyyeti min menheci'l-Hâfız Ebî Hâtîm er-Râzî fi'l-cerh ve'ta'dîl", *Câmiatü'l-Melik Suud* 13/2 (2001), 479-527.

⁶³⁷ Öğrencilerin muteber kabul edilen hocalara genelde râviler, yer yer de illetli hadislerle ilgili kanaatlerini elde etmek üzere soru yöneltip hocaların cevaplaması şeklinde gerçekleşen bu yöntem ve aynı yöntemle derlenen eserler hakkında daha fazla bilgi için bk. Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti*, 39-51; Abdurrahman Kurt, "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/26 (2015), 147-152.

⁶³⁸ Semânın önemi, mahiyeti ve hadis öğrenmedeki yeri hakkında daha detaylı bilgi için bk. Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, 422-423; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 355-356; Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 64; Abdullah Aydın, "Semâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/457-458.

⁶³⁹ Örnek kullanımlar için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/104, 117, 4/134, 306, 375, 6/372, 7/185.

⁶⁴⁰ Örnek kullanımlar için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/352, 3/211, 4/341, 502, 6/119, 365, 7/185.

⁶⁴¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/179, 249, 7/151.

râvinin tanınmasında önemli bir veri kabul edilmektedir. Bu bilgi aynı zamanda râvinin rivayeti ile tanınır olduğunu teyit etmektedir. İbn Ebî Hâtim ile Ebû Hâtim arasında geçen diyaloglar, tanınmayan râvinin hadislerinin arzedilmesi ile râvi hakkında bilgi alma çabasını ortaya koymaktadır. İbn Ebî Hâtim, râviye ilişkin sorusunu yönelttikten sonra babası Ebû Hâtim'e, söz konusu râvinin hadislerini de arz etmektedir. Örneğin, İbn Ebî Hâtim Dâvud b. Abdulhumeyd ve ona nispet edilen rivayeti babasına sunması, bu konunun örneklerindendir. Ebû Hâtim hem râvi hem de rivayet ile ilgili “لا أعرفه وهو ضعيف الحديث، يدل حديثه على ضعفه” ifadeleriyle karşılık vermektedir.⁶⁴² Yine benzer bir şekilde İbn Ebî Hâtim'in rivayeti ile râviyi sorma yöntemine örnek olarak Ebû Hâtim'in tanımadığını ifade ettiği Abbas b. Muhammed el-Murâdî, Mesrûh Ebû Şihâb gibi râvi biyografileri zikredilebilir.⁶⁴³ Müesses usûlde arz yöntemi olarak kabul edilen bu bilgi alma yolu râvi-metin ilişkisini de ortaya koymaktadır.

3.1.2.1. Meçhul Râvi Tespit Metodu

Bir münekkidin râvi tanıma ve değerlendirme sürecinde hangi verileri kullandığı, hangi râviyi meçhul grubuna dâhil ettiği ile yakından ilişkilidir. Münekkit için râviyi tanımak, doğum ve vefat tarihi ile ilgili bilgileri, nereli olduğu, rihleleri, hoca-talebe ilişkileri ve güvenilirliği gibi rivayet ehliyetini ortaya koyan iki önemli vasma sahip olup olmadığına dair bilgileri kapsar. Burada öncelikle belirlenmesi gereken husus, Ebû Hâtim'in râvinin maruf olmasına kıstas kabul ettiği verilerdir. Bu noktada onun çeşitli kaynaklara sahip bir münekkit olduğu söylenebilir.

Ebû Hâtim er-Râzî, râvi hakkında topladığı bilgileri tenkit süzgecinden geçirerek bir yargıya varmaktadır. Râvi değerlendirmesinde gerekli olan bilgileri temin ederken başvurduğu bilgi kaynakları arasında râvinin yaşadığı şehrin insanları ve kavmi yer almaktadır. Bu konuya örnek olarak onun Halîl b. Mûsâ el-Basrî hakkındaki ifadeleri zikredilebilir. Ebû Hâtim, Halil b. Musâ ile ilgili “ما بحديثه بأس ليس بالمشهور ومحله الصدق” (Rivayetinde sakınca yoktur, hadis rivayetiyle

⁶⁴² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/418.

⁶⁴³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/216, 8/424.

meşhur değildir, böylesine sâdık denilebilir) dedikten sonra Basra’da halkın kendisini tanımadığını ilave eder.⁶⁴⁴

Ebû Hâtim er-Râzî’ye göre râviyi en iyi tanıyan ve hakkında detaylı bilginin edinebileceği kaynaklardan bir diğeri o râvinin kabilesidir. Söz gelimi onun Ebû Cafer el-Hâşimî’yi, kabilesi olan Hâşimîlere sorduğu ve onların kendisini tanımadıklarını ifade ettikleri bilinmektedir.⁶⁴⁵ Benzer şekilde el-Alâ b. Kesîr ed-Dımaşkî’yi Şamlıların tanımadıklarını açıklaması da bu türden bir örnektir.⁶⁴⁶ Tüm bu veriler, Ebû Hâtim’in bir râviyi tanımak ve hakkında bilgi toplamak amacıyla râvinin beldesindeki insanların bilgisine müracaat ettiğini gösterir. Ne var ki bu örnekler, bölgesinde veya kabilesinde tanınmayan râvilere ilişkin mutlak bir cehâlet verisi olarak değil, nisbî bir tanınmama şeklinde yorumlanabilir. Zira Ebû Hâtim, örneklerde zikredilen râvilerle ilgili meçhul hükmü vermek yerine, onların adâlet ve zabt durumlarına yönelik ifadeler kullanmıştır. Şu halde söz konusu râvilerle ilgili bir yöntem olarak bölge insanlarına danıştığı, ancak elde ettiği başka verilerden de istifade ederek cerh veya ta’dîl yargısına vardığı söylenebilir.

Hicrî 3. asrın ikinci yarısında ricâl tenkit faaliyetinin devam ettirici münekkidi Ebû Hâtim’in, râvilerin durumunu hangi aşamalardan sonra tayin ettiğine dair birkaç noktaya daha temas edilebilir. Bunlardan ilki, hicrî 2. asırdan itibaren sistemleşen cerh-ta’dîl ilmi ile ortaya çıkan râviler hakkındaki malumatın hoca-talebe ağıyla Ebû Hâtim’e tevarüs etmiş olmasıdır. Onun râvilerin adâlet ve zabtı ile ilgili yapmış olduğu tenkitlerde önceki münekkitlere yaptığı atıflar, bu durumu teyit etmektedir.⁶⁴⁷ Ancak cehâletle ilgili tespitlerinde böylesi bir atfa rastlanılmamıştır. Meçhul râvi tespitleri genellikle oğlu İbn Ebî Hâtim’in soruları üzerine verilmiş kısa yargı ifadelerinden müteşekkildir. Bu metotla işletilen bir süreçten kendisinin meçhul râvi kaynaklarını veya râvi hakkında tanınmama hükmünü vermesinin aşamalarını anlamak oldukça güçtür.

⁶⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/180-81.

⁶⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/169-170.

⁶⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/360.

⁶⁴⁷ Ebû Hâtim’in râvi değerlendirmelerinde önceki dönem münekkitlerine yapmış olduğu atıf örnekleri için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1/331, 7/267, 8/56, 136, 9/309; Konu hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. es-Sevâleme, “Melâmihi külliyyeti min menheci’l-Hâfiz Ebî Hâtim er-Râzî fi’l-cerh ve’ta’dîl”, 514-516.

Ebû Hâtîm, râvinin tanınması veya şöhreti ile ilgili hocalarının kanaatine vakıf olunca onların kanaatini merkeze almaktadır. İbn Ebî Hâtîm, Ubeydullah b. Muayye ile ilgili Ahmed b. Hanbel'in "ليس بمشهور العلم" değerlendirmesini aktarması üzerine, Ebû Hâtîm "هو كما قال" der.⁶⁴⁸ Yine bu konuyla ilgili benzer bir diyalog, İbrahim b. Ubeyd b. Rifâğa'nın biyografisinde de yer almaktadır. İbn Ebî Hâtîm söz konusu râvi ile ilgili Ahmed b. Hanbel'in "ليس مشهورا بالعلم" ifadesini aktarır, kanaatini sorduğunda Ebû Hâtîm "هو كما قال أحمد" ifadeleri ile karşılık verir.⁶⁴⁹ Ebû Hâtîm'in tâbiîn tabakasındaki bu râvilerin tanınırlığı noktasında hocalarının görüşlerini merkeze aldığı açıktır. Ne var ki, bu konudaki örneklerin az olması, önceki münekkitlerin kanaat belirtmediği râvileri kendi tenkit süzgecinden belirli kriterler çerçevesinde geçirdiğini de teyit etmektedir.

Ebû Hâtîm'in râvi değerlendirmelerinde esas aldığı bir diğer ölçüt rivayetleridir. Hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığı râvinin durumunu öncelikle meçhul olarak tespit eder. Ardından kendisinde mevcut rivayet malzemesi ile meçhul râvinin rivayetini mukayese eder.⁶⁵⁰ Bu süreç neticesinde genellikle rivayetle ilgili yer yer râvi ile alakalı bir hükme varır. İbn Ebî Hâtîm, Ahmed b. İbrahim el-Halebî adlı râviyi babasına sorar ve onun hadisini kendisine arz eder. Ebû Hâtîm ise "لا أعرفه" deyip sözlerine şöyle devam eder:

⁶⁵¹ "وأحاديثه باطلة موضوعة كلها ليس لها أصول يدل حديثه على أنه كذاب"

(Hadislerinin tamamı batıldır; hepsi mevzudur, asılları yoktur. Hadisleri onun yalancı olduğunu göstermektedir).

Ebû Hâtîm'in meçhul râvilerle ilgili değerlendirmelerine bakıldığında, onun hakkında bilgi sahibi olmadığı bazı râvilerin cerhine veya ta'diline yönelik lafızlar kullandığı görülmektedir. Sözgelimi Ebû Hâtîm Bekr b. Hezlem el-Esedî, el-Hüseyn b. Ebî Süfyân, Nûh b. Zekvân el-Basrî ve Yahyâ b. Osmân hakkında

⁶⁴⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/333.

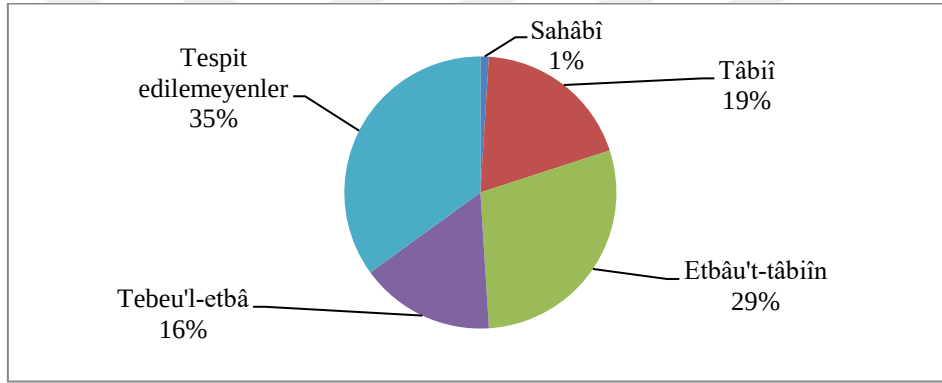
⁶⁴⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/114.

⁶⁵⁰ Ebû Hâtîm'in cehâletle vafettiği râvilerin rivayetlerinden yola çıkarak takip ettiği yöntem ilgili bk. el-Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 1/500; es-Sevâleme, "Melâmihi külliyyeti min menheci'l-Hâfız Ebî Hâtîm er-Râzî fi'l-cerh ve'ta'dîl", 507-508.

⁶⁵¹ Ebû Hâtîm'in tanımadığı râvin rivayetlerini değerlendirdiği örnekleri birlikte görmek için bu tezin "Meçhul Râvi ve Rivayeti ile İlgili Birlikte Kullanımlar" başlığına bakılabilir.

herhangi bir bilgiye sahip olmadığı halde onların cerh-ta'dîl durumları hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.⁶⁵² Benzer şekilde onun tanımadığı râvilerin rivayetlerinden hareketle hem rivayetleri hem de kendileri hakkında bir yargıya vardığı da görülmüştür.⁶⁵³

Bir münekkidin hoca-talebe ağı sayesinde gözlem imkânı olmadığı tabakalardaki râviler hakkında bilgi sahibi olması, hicrî 2. asırda teşekkül edip devam eden ricâl tenkit halkalarının doğal bir sonucudur. Ancak Ebû Hâtim'in tanımadığı râvilerin önemli bir kısmının, önceki münekkitlerin haklarında herhangi bir açıklama yapmadığı tâbiîn veya etbâu't-tâbiîn tabakasındaki kişilerden oluşması dikkat çekmektedir. Onun meçhul olarak değerlendirdiği bu râvilerin tabaka dağılımları, 100 râvi üzerinden incelenmiştir. Bu dağılımı gösteren grafik aşağıdaki gibidir:



Şekil 20: Ebû Hâtim'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Tabakalara Göre Dağılımı

Bu grafiğe göre Ebû Hâtim'in hakkında bilgi sahibi olmadığını ifade ettiği râvilerin çoğu, kendisinin muâsırı olmayan kişilerden oluşmaktadır. Esasen bu durum, araştırmada incelenen diğer münekkitlerin değerlendirdiği râvi grubu ile benzerlik arz eder. Râvi biyografilerinde hakkında çok az veriye rastlanan meçhul râvi grubunun %35'lik dilimi için herhangi bir tabaka tespiti yapılamamıştır.

Grafik, Ebû Hâtim'in kendisine kadar tüm tabakalardaki râvi grubu ile ilgili farklı oranlarda değerlendirme yaptığını göstermektedir. Zira Ebû Hâtim sahâbe,

⁶⁵² Sırasıyla bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 2/284, 3/54, 8/485, 9/175.

⁶⁵³ Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın "Hadislerin Taz'îfine Eşlik Eden Meçhul Râvi Kullanımları" ve "Hadisi Tashih Edilen Meçhul Râvi Kullanımları" başlıklarına bakılabilir. Örnek kullanımlar için bk. 317-323.

tâbiîn, etbâu't-tâbiîn tabakasına ait kimseleri görme ihtimaline sahip değildir. Ancak muâsırı olduğu tek tabaka hocalarının da yer aldığı tebeu'l-etbâ tabakasıdır. Bu bağlamda aynı zaman diliminde yaşamadığı râvi grubunu meçhul olarak değerlendirmede hangi verileri kullandığı sorusu önemlidir. Bu sorunun cevabının izi sürülürken görülmesi önemli bir nokta ise bahse konu râvilerle ilgili daha önce herhangi bir değerlendirmenin olup olmadığıdır. Bu şekilde münekkidin bu bilgiyi hocalarından aktarma ihtimali görülebilir. Konu ile ilgili bir grup râvi incelendiğinde çoğu hakkında Ebû Hâtim'den önce bir cerh-ta'dîl kanaatine rastlanmaz. Başka bir deyişle bu râviler, ne hicrî 2. asır ne de 3. asrın ilk yarısındaki münekkitler tarafından cerh-ta'dîl bakımından incelenmiştir. Bunun dışında söz konusu râvilerin bazen Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr* isimli eserinde yer aldığı görülür. Ancak Buhârî bu râviler hakkında cerh-ta'dîl bilgileri değil, râvinin kimliğine ilişkin birtakım bilgiler verir. Buhârî, râvi biyografilerinde râvinin hoca-talebe bilgisine ziyade olarak, râvinin bölge, nisbe, vazife/meslek, hadisi ve bu hadisin maruf olduğu bölgeye dair malumat ve râvinin falanın ashabından olup olması ile ilgili kısa değerlendirmeler vermiştir.⁶⁵⁴ Ebû Hâtim'in meçhul râvi tespitlerinde herhangi bir münekkide atıf yapmaması ve incelenen râvilerin daha önce herhangi bir münekkit tarafından değerlendirilmemiş olması, râvinin meçhullüğünde kendi yöntemleri ile kanaate vardığı ihtimalini güçlendirir.

İncelenen örnekler arasında hakkında değerlendirme olan birkaç isim burada incelenmelidir. Azınlıkta olan bu örneklerin Yahyâ b. Maîn ile Buhârî tarafından değerlendirildiği göze çarpmaktadır. Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim'in meçhul dediği el-Hâris b. Mîna ile ilgili “ليس حديثه بشيء”⁶⁵⁵, Hamza b. Seleme el-Hemdânî için ise “صالح” hükmünü vermiştir.⁶⁵⁶ Yine Buhârî, Ebû Hâtim'in cehâletle vafsettiği sadece bir râvinin rivayet ehliyetine ilişkin hüküm serdetmiştir.

⁶⁵⁴ Örnekler için bk. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 4/29, 4/120, 4/190, 4/227, 6/154, 7/269, 8/182.

⁶⁵⁵ el-Hâris b. Mîna ile ilgili değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 2/282; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/89; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 4/136; Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mugnî fi'd-duâfa*, nşr. Nureddin İtr (Haleb: Dârü'l-Maârif, 1971), 1/143; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/530.

⁶⁵⁶ Râvi hakkında bazı değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/211; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, 4/170; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-duâfa*, 1/192; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/290.

Buhârî, Şuayb b. Meymûn’u sıkça kullandığı cerh ifadelerinden “فيه نظر” ibaresi ile değerlendirmiştir.⁶⁵⁷ İncelenen örnekler arasında Ebû Hâtîm’in meçhul tespiti yaptığı toplamda üç râvi, önceki münekkitlerin farklı değerlendirmelerine konu olmuştur. Bu örneklerin nadir olması ve ihtilaflar bağlamında ele alınabilecek türden veriler bulunması nedeniyle burada bu kadarı ile yetinilecektir.⁶⁵⁸

Son olarak, daha önce herhangi bir değerlendirme yapılmayan yoğun bir râvi malzemesi ile karşılaşan Ebû Hâtîm, râvilerle ilgili veri olarak rivayet malzemesi ve öğrenci sayısını dikkate alması, ilmî bir zorunluluk gibi durmaktadır. Bu durum, onun ricâl tenkidi alanında meçhul râviler özelinde üstlenmiş olduğu rolün büyüklüğünü gösteren bir durumdur. Çünkü önceki ve kendi asrındaki münekkitlerle mukayese edildiğinde bu yoğunlukta râviler ile ilgili meçhul tespiti yapan başka bir isme tesadüf edilmez. Ricâl ilminin gelişimi ile yakından ilgili olan bu seyir, Ebû Hâtîm’in katkısını da açıkça gösterir. Örnekleme içerisindeki râvilerin çoğu hakkında ilk defa değerlendirme yapması, herhangi bir münekkide atıf yapmadan meçhul hükmüne bizzat kendi içtihiadı ile vardığına işaret etmektedir. Görme imkânı olmadığı tâbiîn ve etbâu’t-tâbiîn tabakasında yer alan bu râvi grubu, ikinci ve üçüncü nesil münekkitler tarafından haklarında bir değerlendirme bulunmayan kimselerden oluşmaktadır. Ebû Hâtîm’in kendi yöntemleri ile meçhul olarak tespit ettiği bu râviler, yalnızca Buhârî’nin eserinde hoca-talebe ilişkisi üzerinden zikredilmiştir. Keza İbn Hibbân dışında, sonraki dönem münekkidlerinin de çoğunlukla Ebû Hâtîm’in cehâlet değerlendirmelerini aktarmakla yetinmesi, bu râvilerle ilgili farklı bir tenkide rastlanılmadığını göstermektedir.

3.1.2.2. Meçhul Râvi ile İlgili Yaklaşımı

Ebû Hâtîm’e göre râvideki cehâleti ortadan kaldıran unsurların neler olduğu, bu âlimin meçhul râviler hakkındaki yaklaşımını tespitinde oldukça önemlidir. Bu noktada karşılaşılan en büyük zorluk ise Ebû Hâtîm bu konuyla ilgili açıklamalarının yok denecek kadar az olmasıdır. Dolayısıyla onun meçhul râvilerle

⁶⁵⁷ Buhârî’nin sık kullandığı cerh ifadeleri arasında zikredilen “فيه نظر” terimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 122-128; Taş, *Buhari’nin Cerh-Ta’dil Metodu*, 285-295.

⁶⁵⁸ Münekkitlerin haklarında cerh-ta’dil’de bulunduğu kimseleri Ebû Hâtîm’in cehâletle nitelemesinin nedenleri ile ilgili bk. el-Berâdeî, *el-Cehâle inde l-muhaddisîn*, 181-183.

ilgili kullanımlarına müracaat etmek, çalışmanın temel yöntemlerinden biridir. Esasen Ebû Hâtîm'in söz konusu kullanımları çeşitlilik ve nicelik bakımından oldukça fazladır. Müstakil bir araştırmanın konusu olabilecek bu formları, herhangi bir ayrıma gitmeden mutlak manada kullandığı görülür. Bu kısa ve mutlak ifadeler, onun cehâlet yaklaşımının anlaşılmasını güçleştirdiği ifade edilmelidir. Ebû Hâtîm'in yaşadığı dönem olan hicrî 3. asrın ikinci periyoduna kadar net bir cehâlet ayırımına rastlanılmamıştır. Tespit edilen bazı örnekler ise nüve niteliği taşımaktadır.

Cehâlet vasfının râviden hangi durumlarda kalkacağı konusunda ittifak edilen şartlar olduğu gibi ihtilaf edilen şartlar da mevcuttur.⁶⁵⁹ Sözelimi râvinin meşhur olması veya ricâl münekkitlerinin hakkında tezkiyede bulunması durumunda râviden cehâletin kalkacağına âlimler arasında ittifak söz konusudur. Ancak râvinin öğrenci sayısının fazlalığı, kendisinden sika birinin rivayette bulunması veya rivayetiyle amel edilmesi gibi hususlarda ricâl âlimleri arasında görüş birliği olduğu söylenemez. Ebû Hâtîm'in bu tartışmalı ilkelerde hangi görüşü kabul ettiği, meçhul râvileri değerlendirirken kullandığı lafızlardan veya verdiği birtakım bilgilerden hareketle tespit edilecektir.

Râviden cehâletin kalkması için en az iki râvinin kendisinden rivayette bulunması şeklindeki formül, ilk kez Yahyâ ez-Zühlî (ö. 258/872) tarafından savunulmuş, Hafîb el-Bağdâdî ile de usûl eserlerinde yerini almıştır. Ancak bazı âlimler sayıya değil, başka unsurlara vurgu yapmış, bazıları da aslolanın, hüsnü zan olacağı gerekçesiyle râviden bir kişinin rivayetini yeterli görmüştür.⁶⁶⁰ Ebû Hâtîm'in meçhul lafzını ve râvinin tek öğrencisinin olması ile ilgili ibareleri birlikte kullanması, râviden cehâletin kalkması için öğrenci sayısını esas aldığını akla getirmektedir. O, “Falan meçhuldür; filandan başkası ondan rivayette bulunmamaktadır.”⁶⁶¹ “Onu bilmiyorum, ondan filandan başkası rivayette

⁶⁵⁹ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/417.

⁶⁶⁰ Râviden aktarımda bulunan talebe sayısını esas alan münekkitler arasında Bezzâr, İbn Hüzeyme, İbn Hibbân, Dârekutnî, İbn Abdilber en-Nemerî, İbnü'l-Mevvâk, Zehebî ve İbn Hacer yer almaktadır. Bu münekkitler ve yaklaşımı ile ilgili detaylı bilgi için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*. Ayrıca bu tezin “Râviden Meçhullüğü Kaldıran Faktörler” isimli başlığına bakılabilir.

⁶⁶¹ Konuyla ilgili örnekler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/111, 340, 522, 7/161, 9/335, 378.

bulunmamaktadır.”⁶⁶² “Hadis talebiyle tanınmamaktadır, ondan filandan başkası rivayette bulunmamaktadır”⁶⁶³ gibi ifadelerle râvinin tanınmayışına, tek öğrencisi olmasını gerekçe göstermiştir. Ancak bu kullanımların tespit edilen veriler arasında oran olarak azlığının altı çizilmelidir. Ebû Hâtîm’in cehâlet kullanımlarıyla zikrettiği bu formlar, bütün cehâlet kullanımları arasında %1 gibi mütevazı bir orana tekabül etmektedir. Sadece bu veriler ışığında tek öğrencisi olan râvilerin, Ebû Hâtîm’e göre meçhul kabul edildiği hükmüne varmak, güçlü bir çıkarım değildir. Zira bahsi geçen oranların çok düşük oluşu, Ebû Hâtîm’in “Ondan filandan başkası rivayette bulunmamaktadır” gibi formları yalın olarak kullanması,⁶⁶⁴ vuhdan-cehâlet ilişkisinin zaruri olmaması,⁶⁶⁵ râvi sayısı ile başka karinelerle de cehâlet hükmüne vardığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Ebû Hâtîm’in cehâlet yaklaşımında râvi sayısının yanı sıra dikkate aldığı diğer karineler hakkında Hatîb el-Bağdâdî’nin, ilim talebiyle meşhur olmayan, âlimlerin tanımadığı ve kendisinden tek bir râviden başkasının rivayet etmediği kimseleri kastederek yapmış olduğu meçhul râvi tanımı fikir vermektedir. Bu fikre dayanarak, Ebû Hâtîm’in “Falan meçhuldür; filandan başkası ondan rivayette bulunmamaktadır” ve benzeri formlar ile nitelediği râvilerin, “Âlimler tarafından tanınır olmamak, hadis talebiyle bilinmemek” gibi kriterler açısından da incelenmesi gerekir.

Ebû Hâtîm’in cehâlet yaklaşımında hangi unsurların öne çıktığı örnekleme yöntemi ile incelenecektir.⁶⁶⁶ Örnekleme, Ebû Hâtîm’in “مجهول” lafzını kullandığı yüz râviyi içermektedir. “Meçhul” terimi, Ebû Hâtîm’in cehâlet kullanımları arasında nicelik bakımından en yoğun, aynı zamanda nitelik bakımından en teknik form olması itibarıyla tercih edilmiştir. Konu ile ilgili örnekler rastgele seçilmekle

⁶⁶² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/289, 5/137, 7/255, 9/113, 414.

⁶⁶³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/48, 7/62.

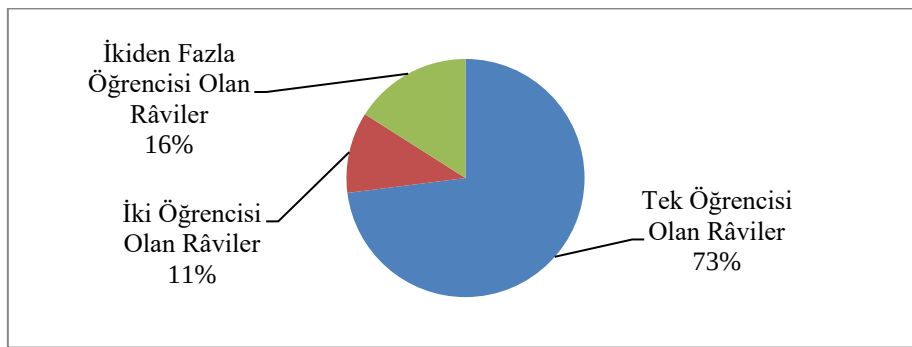
⁶⁶⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/16, 35, 6/21, 174.

⁶⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Hamâm, *Cehâletü’r-ruvât*, 1/223-248.

⁶⁶⁶ Ebû Hâtîm’in cehâletin kalkmasında ölçüt olarak neyin belirlediği ile ilgili en önemli malumata pratik sahada yoğun bir şekilde herhangi bir kayıt kullanmadan “meçhul” hükmüne vardığı râvilerin incelenmesi ve tetkiki ile ulaşılabilir. Toplam meçhul râvi değerlendirmelerinde kullandığı bu lafız, bin küsur râviye rakamsal olarak tekabül etmektedir. Çalışmanın amacı ve kapsamını zorlaması nedeniyle sadece hiçbir müfesser ifadeye başvurmaksızın yalın olarak “meçhul” ıstılahı ile nitelendirdiği belirli sayıdaki râvileri örnekleme yöntemiyle tetkik edilecektir.

birlikte her tabakadan râvi seçimine özen gösterilmiş, tabakası belirlenemeyen râvilerden de seçki yapılmıştır. Meçhul şeklinde değerlendirdiği râviler tetkik edilirken belirli soruların cevabı aranmıştır. Öncelikle râvi ile ilgili başka bir açıklamasının olup olmadığı, cehâlet hükmünü teyit açısından incelenmiştir. Râvinin kimliği hakkında belirsizlik olup olmadığı, Ebû Hâtîm'in râviyi tanımama ihtimalleri arasında kabul edilebileceği için araştırılmış, varsa mahiyeti incelenmiştir. Râvinin ismi netleştikten sonra elektronik ortamda erken dönem ricâl âlimlerinin râvi ile ilgili yargısının mevcudiyeti ortaya konulmuştur. Bu tetkik, Ebû Hâtîm'i önceki dönemle mukayese imkânı sağlayacak bir veri olmasının yanında, kendisinin cehâlet yaklaşımı açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bunlar arasında müstakil olarak meçhul râvi belirleme misyonunu üstlenip üstlenmediği, hocalarının hakkında yorum yapmadığı kimseleri "tanınmayanlar" kategorisine dâhil edip etmediği zikredilebilir. Râvinin sisteme nasıl dâhil olduğu, isminin yer aldığı kaynaklar üzerinden anlaşılabacaktır. Tanınmayan râvi örnekleri hakkında cerh-ta'dîl tespit edilememesi durumunda dikkate alınacak kriter, râvinin öğrenci sayısıdır.⁶⁶⁷ Çeşitli kaynaklardan istifade ile meçhul râvilerin öğrenci sayıları belirlenmeye çalışılacaktır.

Ebû Hâtîm'in meçhullükle nitelendirdiği rastgele seçilmiş örnekleme râvi, öğrenci sayısı bakımından incelendiğinde râvilerin çoğunun bir öğrencisi olduğu tespit edilmiştir. Meçhul olarak nitelediği râvilerin kendisinden nakilde bulunan öğrenci sayılarının oranı aşağıdaki grafikte verilmiştir.



Şekil 21: Ebû Hâtîm'in Meçhul Râvi Tespitlerinin Öğrenci Sayılarına Göre Oranları⁶⁶⁸

⁶⁶⁷ Meçhul râvilerin öğrenci sayısı tespit edilirken İbn Ebî Hâtîm'le yetinilmemiş mütekaddim ve muahhar ricâl kitaplarından istifade edilmiştir.

⁶⁶⁸ Grafikteki oran örnekleme yöntemi ile yüz râvi esas alınarak hazırlanmıştır.

Grafikte görüldüğü gibi Ebû Hâtîm'in meçhul olduğunu ifade ettiği râvî kümesindeki isimlerin %73'ünün tek, %11'inin iki, %16'sının ise ikiden fazla öğrencisi olduğu tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere Ebû Hâtîm'in meçhul kabul ettiği râvîlerin büyük çoğunluğunun tek öğrencisi vardır. Buna göre, hicrî 3. asır ve sonrasında cehâlet değerlendirmesi açısından “öğrenci sayısının” önemli bir veri olduğu söylenebilir.⁶⁶⁹ Yine söz konusu râvîlerin %73'ünün tek öğrencisinin olması, râvinin meçhul sayılması için “Kendisinden sadece tek bir râvinin nakilde bulunduğu kimseler” şeklindeki kriteri ileri süren Hatîb'in, Ebû Hâtîm er-Râzî tarafından benimsendiği ve uygulandığını bilinen şartları dikkate aldığını göstermektedir.

Grafiğe göre Ebû Hâtîm er-Râzî'nin meçhul kabul ettiği râvî grubunun %11'lik diliminin iki, bununla birlikte %16'sının ise ikiden fazla öğrencisi bulunmaktadır. Bir diğer ifadeyle Ebû Hâtîm'in meçhul addettiği râvîlerin %27'si, kendisinden iki ya da daha fazla kişinin nakilde bulunduğu isimlerden oluşmaktadır. Esasen söz konusu râvî grubunun sonraki dönemde usûl âlimlerinin ortaya koyduğu cehâletü'l-ayn ve cehâletü'l-hâl şeklindeki ayrım temel teşkil ettiği söylenebilir. Zira hadis usûlü âlimlerinin tek öğrencili râvîleri cehâletü'l-ayn, iki veya daha fazla öğrencili râvîleri de cehâletü'l-hâl ile niteledikleri bilinmektedir.

Leknevî, Tehânevî gibi müteahhir dönem usûl âlimleri grafikte iki ve daha fazla öğrencili meçhul râvîleri kapsayan yalnızca %27'lik dilimi öne çıkararak Ebû Hâtîm'in tüm meçhul kullanımlarında cehâletü'l-vasf/hâl'i kastettiğine dair küllî bir yargıda bulunmuşlardır. Leknevî (ö. 1304/1886) bu meseleye dair kanaatini şöyle izah etmektedir:

Muhaddislerin çoğunun râvî hakkında “meçhul” kullanımı ile Ebû Hâtîm'in “meçhul” demesi arasında fark vardır. Muhaddisler genellikle cehâletü'l-aynı kastetmektedir. Ebû Hâtîm ise cehâletü'l-vasfı kastetmektedir. Bu bilgiyi “*el-Mizan*’da “Meçhul değerlendirmesi tespit ettiğin kimselere meçhulu'l-ayn diye hüküm vermemek için bil ve aklında tut.” şeklinde kaydetmektedir.⁶⁷⁰

⁶⁶⁹ Müteahhir dönem usûl âlimlerinden Sehâvî Ebû Hâtîm'in “meçhul” kullanımı ile kendisinden bir kişinin rivayette bulunduğu kimseleri kastetmediğini ifade etmiştir. Sözlerine kendisinden pekçok kişi rivayet etmesine rağmen Ebû Hâtîm'in “meçhul” değerlendirmesi yaptığı Davud b. Yezîd es-Sekafî'yi delil olarak göstermesi ile halihazırdaki tablo uyum arz etmektedir. Ancak kendisinden iki veya daha fazla kimsenin rivayette bulunup Ebû Hâtîm'in cehâletle vasfettiği râvîlerin oranı tek öğrencisi olan meçhul râvîler mukayese edildiğinde Sehâvî'nin Ebû Hâtîm hakkındaki genellmesini teyit etmemektedir. Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, 2/48.

⁶⁷⁰ Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, 229-230.

Leknevî, Ebû Hâtim'in meçhul terimi ile cehâletü'l-hâl'i kastettiğini ve meçhul kullanımıyla ilk dönem rical âlimlerinden ayrıldığını ifade etmektedir. Benzer şekilde Tehânevî de kanaatini şu cümle ile ifade etmiştir: “Ebû Hâtim bir kimse hakkında meçhul dediğinde bununla genellikle cehâletü'l-aynı değil, cehâletü'l-vasfı kastetmiştir.”⁶⁷¹

“Meçhul” terimi ile ilgili Leknevî ve Tehânevî'nin izahları ile Ebû Hâtim'in cehâletle nitelediği râvilerin öğrenci sayıları esas alınarak oluşturulan grafik mukayese edildiğinde, söz konusu izahların tablodaki râvilerin çoğunluğunu kapsamadığı açıkça görülmektedir. Nitekim daha önce de izah edildiği gibi Ebû Hâtim'in cehâletle tavsif ettiği râvilerin %73'ü kendisinden tek kişinin rivayette bulunduğu kimselerden oluşmaktadır. Her ne kadar geride kalan iki veya daha fazla talebesi olan meçhul râvi grubu nicelik bakımından azımsanmayacak miktarda olsa da Leknevî ve Tehânevî'nin çıkarımını teyit edecek bir boyutta değildir. Bu verilerden çıkarılabilecek hüküm, meçhul kullanımlarının çoğunlukla cehâletü'l-ayn, kısmen cehâletü'l-hâl'e delalet ettiği'dir.⁶⁷²

Ebû Hâtim'in meçhul terimini cehâletü'l-hâl'e esas teşkil edecek şekilde kullandığını, kendisine yöneltilen soruların formundan anlamak mümkündür. Konuyla ilgili bir örnekte İbn Ebî Hâtim, babası Ebû Hâtim'e “ما حال الحسن وعمر؟” diyerek el-Hasan b. Di'âme ve hocası Ömer b. Şerîk'in durumunu sorar. Ebû Hâtim ise ikisini kastederek “مجهولان” cevabını verir.⁶⁷³ Ebû Hâtim'in rivayet ehliyeti sorulan râvilerin durumlarını bilmediği ve bu durumu “مجهول” terimi ile ifade ettiği anlaşılmaktadır. *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserde el-Hasan b. Di'âme'nin öğrenci bilgisine yer verilmemesi net bir çıkarım yapmanın önünde engel teşkil etmektedir. Bu nedenle rivayet kaynaklarından râvinin yer aldığı isnadlar üzerinden öğrenci sayısı tetkik edilmiştir. Yapılan araştırma sonucu, râvinin iki öğrencisi tespit edilmiştir.⁶⁷⁴ Bu durumda, Ebû Hâtim'in iki öğrencisi olan el-Hasan b. Di'âme ile

⁶⁷¹ Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Kavaid fî ulumi'l-hadis* (Haleb: Mektebü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1972), 265; Ebû Hâtim'in “meçhul” kullanımı ile ilgili bazı değerlendirme ve tespitler için ayrıca bk. el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*, 178-183; Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 2/749-758.

⁶⁷² Benzer bir hüküm için bk. Yücel, “Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler”, 150.

⁶⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/12.

⁶⁷⁴ Ahmed b Ali b. el-Müsenna Ebû Ya'la el-Mevsîlî, *Müsnedu Ebî Ya'la el-Mevsîlî*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dımaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türa, 1986), 6/305; Ebû'l-Kâsım Temmâm b.

ilgili “meçhul” değerlendirmesi, cehâletü’l-hâl kavramına dâhil edilebilecek niteliktedir. İbn Ebi Hâtim’in aynı soru kalıbıyla Ebû Hâtim’den değerlendirmesini istediği meçhul râviler arasında el-Hüseyn b. Sâlih ve Hammâd b. Hârûn zikredilebilir.⁶⁷⁵ İbn Ebî Hâtim’in, babasına yönelttiği soru formu ve Ebû Hâtim’in verdiği cevap, “meçhul” teriminin cehâletü’l-hâl’e işaret etmek üzere kullandığını göstermektedir.

Sonraki dönem âlimleri, Ebû Hâtim’in “meçhul” terimini hangi anlamda kullandığı ile ilgili tespitlerde bulunmuştur. Sözelimi hicrî 8.asır münekkitlerinden Zehebî, bazı râvi biyografilerinde Ebû Hâtim’in “meçhul” değerlendirmesi ile “Cehâletü’l-hâl”i kastettiğini ifade etmiştir. Onun Muhammed b. Mervân ve Süfyân b. Mûsâ gibi râviler ile ilgili Ebû Hâtim’in “meçhul” değerlendirmesini “Cehâletü’l-hâl” şeklinde yorumlaması bunun örneklerindendir.⁶⁷⁶ Ancak Zehebî, buradan hareketle Ebû Hâtim’in “meçhul” terimi ile Leknevî ve Tehânevî’nin çıkarımını teyit eden herhangi bir genellemeye gitmemiştir.

Zehebî’nin yanı sıra hicrî 9. asrın önemli âlimlerinden İbn Hacer, aralarında Ebû Hâtim’in de yer aldığı ilk dönem ricâl münekkitlerinin meçhul kullanımlarını yansıtacak bir tanıma ulaşabilmek için gayret sarf etmiştir. İbn Hacer’in, Ebû Hâtim’in “meçhul” terimi ile nitelediği Amr b. Muhammed isimli râvi için kullandığı ifadeleri,⁶⁷⁷ meselenin tek bir kullanıma hasredilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Zira o, “كلام أبي حاتم هذا محتمل، فإنه يطلق المجهول على ما هو أعم من” diyerek Ebû Hâtim’in “مجهول” kullanımının cehalet türlerinde herhangi birine tahsis edilemeyeceğine işaret etmektedir. O, Ebû Hâtim’in bahsi geçen râvi hakkında meçhul hükmü verdikten sonra, meçhul vasfını mestur ve diğer kullanımlardan daha geniş bir anlamda kullandığını ifade etmiştir.⁶⁷⁸

Muhammed b. Abdillâh el-Becelî er-Râzî et-Temmâm Râzî, *el-Fevâid*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1997), 1/256.

⁶⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/55, 150-151.

⁶⁷⁶ Zehebî, *el-Mugnî fi’d-duâfa*, 2/631; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 7/345.

⁶⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/262.

⁶⁷⁸ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket ala kitâbi İbni’s-Salâh*, thk. Rebi’ b. Hâdî Umeyr (Riyâd: Dârü’r-Raye, 1404), 1/426.

Sonuç olarak Ebû Hâtîm'in "مجهول" terimini, hem meçhulü'l-ayn hem de meçhulü'l-hâl râviler için kullanmıştır.⁶⁷⁹ İlk dönem rical âlimlerinin çoğunda olduğu gibi Ebû Hâtîm'in genellikle "مجهول" kullanımı ile cehâletü'l-hâl'i değil, cehâletü'l-aynı kastetmektedir. Müteahhir dönem münekkitlerinden Zehebî ve İbn Hacer'in ifadeleri de Ebû Hâtîm'in kullanımının bunlardan sadece birine tahsis edilemeyeceği teyit etmektedir.

Ebû Hâtîm'in ilk dönem münekkitlerinden cehâlet yaklaşımı yönüyle ayrıldığı, bu itibarla onun değerlendirmelerine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini iddiası,⁶⁸⁰ onun cehâlet tespitlerinde sonraki dönem münekkitleri tarafından ne derece referans alındığı üzerinden tartışılabilir. Müteahhir dönemin önemli üç ismi olan İbn Hibbân, İbnü'l-Cevzî, Zehebî ve İbn Hacer özelinde Ebû Hâtîm'in referans alınıp alınmadığını şöyle ifade edilebilir: İbnü'l-Cevzî'nin Ebû Hâtîm'in meçhul değerlendirmesinde bulunduğu râvileri *ed-Duafâ* isimli eserinde zikretmiştir. Bu râvilerin büyük çoğunluğu hakkında "Kale Ebû Hatim meçhul" demekle yetinmiştir. Az da olsa bu meçhul râvilerle ilgili farklı bir kanaat zikretmiştir. Zehebî ise meçhul tespitlerinin çoğunda söyleyenine nispet etmeksizin serdettiği tespitlerin Ebû Hâtîm'e ait olduğunun altını çizmiştir.⁶⁸¹ Zehebî, cehâlet Ebû Hâtîm'in meçhul terimini kullandığı râvilerin çoğunda ilave açıklamaya gerek duymayı, onun görüşlerini tekrar etmiştir.⁶⁸² İbn Hacer ise Zehebî gibi genellikle Ebû Hâtîm'in görüşünü esas almanın yanında eserinde uyguladığı yöntem gereği kendine kadar ki tüm görüşleri özetlemiştir. Bazen Ebû Hâtîm'in meçhul dediği râviler ile meçhulü'l-hâl i kastettiği gibi izahlarda bulunurken kimi râvilerde râvinin ismi veya nisbesindeki karışıklıkları ortaya koyar. İbn Hacer'in râvinin kim olduğunun tespitte önem ifade eden râvinin adı, künyesi, nisbesi gibi bilgilerdeki

⁶⁷⁹ Ebû Hâtîm'in "meçhul" terimi ile her iki cehâlet türünü kastetmiş olabileceğine dair bir görüş için bk. Muhammed Halef Selâme, *Lisânü'l-Muhaddisîn* (Musûl, 2007), 5/47.

⁶⁸⁰ İddialar için bk. Selâme, *Lisânü'l-Muhaddisîn*, 5/47-48.

⁶⁸¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1/6; Zehebî'nin bu ifadelerinin muttarit olmadığı ile ilgili bir tespit için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 2/759-761.

⁶⁸² Zehebî, hem "öğrenci sayısını" esas alan, hem de "öğrencisinin Buhârî gibi muteber bir alim olması" gibi kriterleri esas aldığı gösteren gerekçelerle Ebû Hâtîm'in bazı meçhul râvi tespitlerine itiraz etmiştir. Örneğin; Zehebî, Muhenna b. Abdilhumeyd ve Umâre b. Râşid b. Kinâne hakkında öğrenci sayılarının fazlalılığı nedeniyle, Muhammed b. Ebî Ya'kûb'un Buhârî'nin hocası olması gerekçesiyle Ebû Hâtîm'in bu râviler hakkındaki "meçhul" değerlendirmelerine itiraz etmiştir.

karışıklığı ortaya koyması, Ebû Hâtîm'in râvinin tanınmamasında söz konusu eksikliği neden olabileceğini akla getirmektedir.

Netice itibarıyla Ebû Hâtîm'in cehâlet yaklaşımı sonraki dönemde kabul görüp görmediğini test etmek maksadıyla İbn Hibbân, İbn Cevzî, Zehebî ve İbn Hacer çizgisi takip edilmiştir. İbn Hibbân'ın meçhul râvi hakkındaki müstakil yaklaşımı hariç, diğer ricâl âlimlerinin çoğunlukla Ebû Hâtîm'in görüşlerini tekrar etmişler; sınırlı sayıda da olsa tespitlerine yer yer itirazda bulunmuşlardır. Cehâlet kavramının hicrî 3. asrın ikinci yarısında oturduğunu, sınırlarının genel olarak ortaya çıktığını, sonraki asırlarda az da olsa meçhul râvi tespitinde bazı kritereler esas alınarak itirazda bulunan münekkitler, râviden cehâleti izale ettikleri söylenebilir.

Güvenilir birinin meçhul râviden rivayetinin cehâleti kaldıracağı konusu âlimler arasında tartışmalı olsa da halihazırda erken dönem için hesaba katılması gereken ölçütlerdendir. Ebû Hâtîm'in, meçhul râvilerin talebelerinin rivayet ehliyetini bir kriter olarak göz önünde bulundurduğu görülmektedir. O, güvenilir râvilerin meçhul râvilerden rivayette bulunmasını bir değerlendirme esası olarak kabul etmiştir. İbn Ebî Hâtîm *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserinde "Ta'n edilmemiş kimseden sika bir kimsenin rivayetinin hadisi güçlendirmesi, ta'n edilmiş birinin rivayetini takviye etmemesi" şeklinde müstakil bir başlık açmıştır.⁶⁸³ İbn Ebî Hâtîm, Ebû Hâtîm'e güvenilir olmayan birinden sikaların rivayet etmesinin hadisi takviye eden (güçlendiren) unsurlardan olup olmayacağını sormuştur. Ebû Hâtîm, râvinin bilinen bir zayıflığı varsa, sikanın rivayetinin hadisine bir katkısı olmayacağını, râvinin meçhul olması durumunda ise sikanın ondan rivayette bulunmasının hadisine fayda sağlayacağını ifade etmiştir. Söz konusu diyalogtan, Ebû Hâtîm'in sikaların rivayetini meçhul râvi hakkında müspet bir işaret olarak kabul ettiğini anlamak mümkündür.⁶⁸⁴

Ebû Hâtîm, meçhul râvinin öğrencisinin güvenilir olmasının o râviden gelen nakillerin sıhhatine katkı sağlayacağını ifade etmiştir. Ona göre, meçhul râviden sika birinin rivayette bulunması, o kimsenin yalnız rivayetini takviye etmekle

⁶⁸³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/36.

⁶⁸⁴ Ebû Hâtîm'in sikaların kendisinden rivayet ettiği için rivayetini terketmediği örnekler için bk. es-Sevâleme, "Melâmihi külliyyeti min menheci'l-Hâfız Ebî Hâtîm er-Râzî fi'l-cerh ve'ta'dîl", 507-508.

kalmayıp, cehâletini de ortadan kaldırır. Konuyla ilgili kriterine pratik sahada bağlı kaldığını gösteren şu örnek dikkat çekicidir. Ebû Hâtîm'e Muhammed b. Ebî Razîn hakkında (ö. 201-210/817-826 arası) sorulduğunda “شيخ بصري لا أعرفه” demek suretiyle onun meçhullüğünü tespit etmiştir. Fakat Ebu Hâtîm, İbn Ebî Razîn'in öğrencisinin Süleyman b. Harb (ö. 224/839) olması gerekçesiyle güvenilir kabul edileceğine değinmiştir. Ebû Hâtîm'e göre hadis hafızı Süleyman b. Harb'ın rivayet aldığı kişiyi zamanda onun sika/güvenilir olmasına da işaret eder.⁶⁸⁵

Kısacası, Süleyman b. Harb'in hocasının İbn Ebî Razîn olması, ondan cehâleti kaldırmış, Ebû Hâtîm tarafından güvenilir kabul edilmesine imkân sağlamıştır. Ebû Hâtîm'in bazı meçhul râvî biyografileri bahsi geçen prensip ışığında tetkik edildiğinde sika râvîlerin bu meçhul râvîlere katkısının niteliği İbn Ebî Râzîn'de görüldüğü kadar net değildir. Konuyla ilgili bir diğer örnek, farklı bir açıdan aynı yargıya işaret etmektedir. Yine İbn Ebî Hâtîm, Ebû Hâtîm'in Habîb b. Necîh ile ilgili “مجهول ولا يعتبر برواية أبي العطف عنه” (Meçhuldur; Ebu'l-Atûf'un kendisinden nakilde bulunduğu rivayete itibar edilmez) değerlendirmesini aktarır.⁶⁸⁶ İbn Ebî Hâtîm, meçhul bir kimseden rivayet eden zayıf râvinin rivayetin değerini nasıl olumsuz/tazif yönünde etkilediğine işaret eden Ebû Hâtîm'in sözlerini şu şekilde açıklar: “Ebu'l-Atûf'un zayıflığının Habîb b. Necîh'e likasını kastediyor.”

Ebû Hâtîm'in “مجهول” terimi ile vafettiği râvîlerin bazısından Şu'be,⁶⁸⁷ İbn Uyeyne,⁶⁸⁸ ve İbnü'l-Mübârek⁶⁸⁹ gibi hicrî 2. asrın önemli ricâl münekkittleri rivayette bulunmuştur. Ancak, bu râvîler için Ebû Hâtîm sadece “مجهول” demekle yetinmiş, ziyade bir açıklamaya gitmemiştir. Burada meçhul râvinin öğrencisinin sika olmasının yanında “yalnızca sikalardan rivayet eden kişilerden olması” şartını, benimsemiş olabileceği ihtimali gündeme gelmektedir. Bu noktada söz konusu râvîlerin rivayetlerinin sisteme dahi edilip edilmediği, şayet rivayet kitaplarına

⁶⁸⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/255.

⁶⁸⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/110.

⁶⁸⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/232, 8/306.

⁶⁸⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/220.

⁶⁸⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/221, 9/56.

girmişse bunun keyfiyeti başka bir çalışmanın konusu olması hasebiyle bu kadar ile yetinilecektir.

Netice itibarıyla Ebû Hâtim, “meçhul” terimi ile vafettiği râvilerin öğrencilerini dikkate aldığı ve buna işaret ettiği görünmektedir. Meçhul râvilerin öğrencileri arasında öne çıkan isimler arasında Bakıyye b. el-Velîd ve Mervân b. Muâviye el-Fezârî (ö. 193/808-809) yer almaktadır. On yedi meçhul râvinin öğrencisini Bakıyye b. el-Velîd,⁶⁹⁰ on üç meçhul râvinin talebesini de Mervân b. Muâviye olarak zikretmiştir.⁶⁹¹ Ebû Hâtim’in meçhul râvi tespitlerindeki öğrenci bilgileri dikkate alındığında bu yoğunluk göze çarpmaktadır. Zira meçhul bir râviden rivayette bulunan isimlerin diğer meçhul râvilerin öğrencileri arasında çok nadir yer aldığı görülmektedir. Her ne kadar el-Velîd b. Müslim, Ebû İshâk es-Sebiî, Huşeym gibi râvilerin birden fazla meçhul râvinin öğrencisi olduğu tespit edilse de bu genel tabloyu yansıtan bir görüntü değildir. Hakkında çokça değerlendirme yapılan Bakıyye b. el-Velîd ve Mervân b. Muâviye genellikle sika diye nitelendirilmektedir.⁶⁹² Ebû Hâtim’in, meçhul râvi grubundan nakilde bulunan öğrencilerin güvenilir özelliğinden daha çok tedlis, irsâl gibi başka alışkanlıklarını öne çıkarmak istediği görülmektedir. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel’in tedlis yapma alışkanlığı olan güvenilir râvilerin tanınmayan kimselerden yaptığı nakillerin merdud kabul edilmesi ile ilgili kanaatlerini Ebû Hâtim’in benimsediği görülmektedir.⁶⁹³ Keza, Mervân b. Muâviye ile ilgili “meçhul hocalardan rivayeti çoktur” değerlendirmesi de aynı gayeye matuf görünmektedir.⁶⁹⁴ Şu halde, Ebû Hâtim’in “meçhul” terimi ile vafettiği râvilerle ilgili göz önünde bulundurduğu iki unsur, talebesinin güvenilir ve müdellis⁶⁹⁵ kimselerden olmasıdır.

Bir münekkit olarak Ebû Hâtim’in meçhul râvi ile ilgili kullanımları, cehâlet tespit metodu ve yaklaşımı üzerinden inceleneceği gibi, cehâlet terminolojisi

⁶⁹⁰ Öğrencisi Bakıyye b. el-Velîd olan meçhul râvilere örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/215, 284, 353, 3/105, 606, 4/4, 375, 6/14, 216, 276, 7/168, 224, 9/44, 187, 381, 425, 447.

⁶⁹¹ Öğrencisi Muâviye b. Mervân olan meçhul râvilere örnek için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/180, 398, 539, 4/187, 277, 6/19, 70, 7/261, 8/19, 208, 9/3, 102, 245.

⁶⁹² Güvenilir bir râvi olduğu ve hakkındaki diğer değerlendirmeler için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/192-200.

⁶⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/435.

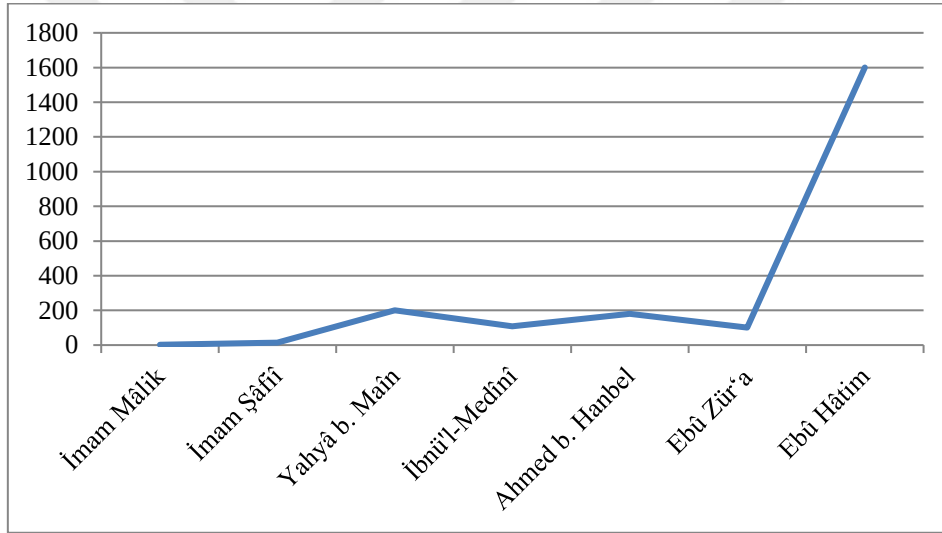
⁶⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/273.

⁶⁹⁵ Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 195.

bakımından da incelenebilir. Hicrî 3. asrın ikinci yarısında temsil gücü yüksek bir münekkîit olması nedeniyle Ebû Hâtîm'in meçhul râvilerle ilgili üslûbunun tespiti hem terimin seyri hem de ricâl tenkidinin gelişimine ilişkin iyi bir tasvir sunacaktır.

3.1.2.3. Meçhul Râvi Terminolojisi

Hicrî 3. asrın ikinci periyoduna kadar ricâl tenkit sisteminde değerlendirilen meçhul râvi sayısı ile Ebû Hâtîm er-Râzi'nin tespit ettiği meçhul râviler nicelik bakımından mukayese edildiğinde bariz bir farkla karşılaşılır. Bu tablo, bir yandan ricâl tenkit sisteminin tedrici bir gelişim seyrettiğinin açık ifadesi olarak yorumlanabilirken diğer taraftan artışın yüksekliğindeki farklılık dikkat çeker. Öncelikle konuyla ilgili münekkîit katkılarının nicelik olarak incelenmesi için genel hatları ile aşağıdaki grafik hazırlanmıştır:



Şekil 22: Cehâletle İlgili Kullanımların İlk Üç Asırdaki Seyri

Münekkîitlerin tespit ettiği meçhul râvi oranlarına *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eser üzerinden daha önce değinilmişti. Buradaki grafik, Ebû Hâtîm'in tespitleri ile hicrî ilk üç asırda ne denli öne çıktığını göstermek amacıyla hazırlanmıştır. Bunun yanında verilerle ilgili olarak bu tabloda diğer münekkîitlerin meçhul râvi ile ilgili kullanımları adı geçen eser dışındaki değerlendirmeleri gözönünde bulundurularak hazırlandığı ifade edilmelidir. Burada şu hususa açıklık getirmek gerekir: Söylenilen oran her bir münekkîidin kendi eserlerinden tespit edilen meçhul râvi verilerinden hareketle ifade edilmiştir. Nitekim bahse konu eser üzerinden bu oran

çok daha küçülmektedir. Burada vurgulanmak istenen husus, Ebû Hâtîm'in ricâl tenkidindeki meçhul râvî tespitlerindeki katkısının herhalükârda büyüklüğüdür.

Ebû Hâtîm'in cehâletle ilgili kullanımlarına bakıldığında, önceki dönem münekkitleri ile kıyaslanamayacak ölçüde veri ile karşılaşmaktadır. Bu durum, bir ilmin terminolojisinin bir anda ortaya çıkmadığını teşekkül, tekâmül ve istikrar gibi aşamalar geçirdiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu meyanda söz konusu tablo, cerh-ta'dîl ilminin doğal gelişimine bir örnek mahiyetindedir.

Bu zengin muhteva karşısında ortaya çıkan problemlerden birisi, çok sayıda ve çeşitli formlardaki bu verilerin kendi içinde bir taksimi olmayışının ciddi bir karmaşaya neden olmasıdır. Bu sebeple, Ebû Hâtîm'in tespitlerinden hareketle bazı genel sınıflandırmaların bu karışıklığı gidermesi amacıyla ortaya konması faydalı olacaktır.

Ebû Hâtîm'in cehâlet kullanımları özelinde ricâl tenkit ilmine katkısını görebilmek amacıyla geçmiş kullanımların seyrini özetlemek isabetli olacaktır. Cehâlet lafızlarının nüvelerini teşkil eden kullanımların İmam Mâlik ve İmam Şâfiî ile başladığı görülmektedir. Etbâu't-tâbiîn tabakasının önemli münekkit simalarından İmam Mâlik'in yapmış olduğu değerlendirmeler, cüzi miktarda olup râviyi tanımadığını lügavî manasında ifade etme amacına matuftur. İmam Şâfiî de bu tablo, niceliksel olarak aynı gibi gözükse de mahiyet ve çeşitlilik yönüyle farklılık göstermektedir. Nitekim İmam Şâfiî, meçhul râvî ifade formlarını oldukça geniş bir yelpazede istimal etmektedir. Kullanılan lafızlar incelendiğinde, râvinin rivayet ehliyetini bilmeme, hadis ilmiyle tanınmama gibi manalara delalet eden cehâletle ilgili terminolojik ifadeler net bir şekilde görünmektedir. Lakin bu iki münekkidin tespitleri toplamda yirmiyi bulmaz.

Hicrî 2. asırda güvenilir ricâl uzmanlarının adâlet ve zabta yönelik ricâl pratiği ile ricâl âlimlerinin cehâlet kullanımları aynı doğrultuda ilerlememektedir. Başka bir deyişle etbâut-tâbiîn tabakası, münekkitlerinin râvî değerlendirmeleri arasında meçhul râviler çok az bir yekün teşkil etmektedir. Yani 2. asırda bir tespit olarak cehâlet kullanımı diğer cerh-ta'dîl lafızlarına kıyasla ikincil bir görünüm arz etmektedir. Bu sebeple meselenin izahı için cerh-ta'dîl ilminin gelişim aşamaları dikkate alınmalıdır.

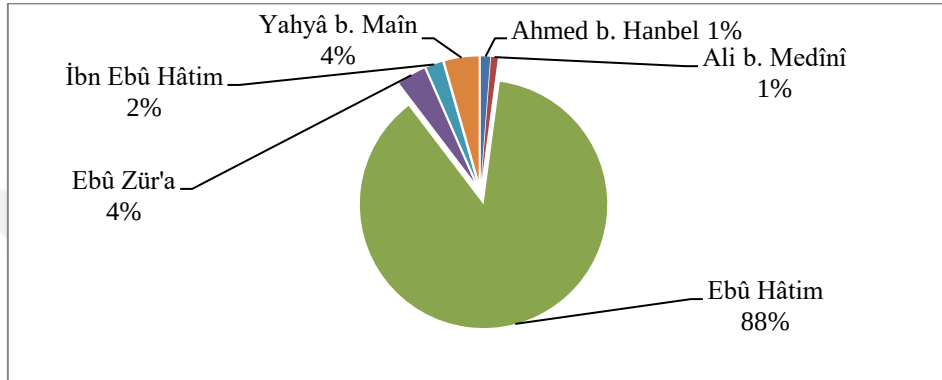
Hicrî 2. asrın sonunda meçhul râvi ifade formlarının hicrî 3. asra zemin teşkil edecek çeşitliliğe ulaştığı görülür. Nitekim 3. asrın ilk yarısındaki münekkitlerce kullanılan cehâlet lafızları incelendiğinde, ikinci asırdan devralınan meçhul râvilerle ilgili ifade formlarının yaygınlaştırıldığı görülür. Etbâu't-tâbiîn dönemi münekkitlerine öğrencilik yapmış, hicrî 3. asrın ricâl tenkit ilminde belirleyici üç önemli otoritesinin meçhul râvi tespitleri önceki dönemle kıyaslandığında önemli bir artışın olduğu, grafik üzerinden daha önce zikredilmişti. Bu durum, önceki dönem münekkitlerince hakkında değerlendirme yapılamayan râvilerin, adâlet veya zabtına yönelik durumlarının tespitinde Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve İbnü'l-Medînî gibi temsil gücü yüksek âlimlerin üstlendikleri önemli misyonu gösteren bir veridir. Bahsi geçen münekkitlerin kullandığı terminoloji tetkik edildiğinde lafızlarda iki tercihin öne çıktığı görülür. Bu formlardan birisi, ilk örneklerinin İmam Mâlik'in ifadelerinde görülen, münekkidin râviyi bilmediğine işaret eden “لا أعرفه” kullanımıdır.⁶⁹⁶ Söz konusu formu, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel cehâlet kullanımlarında öne çıkarmıştır. Münekkitlerin yoğun kullanımı nedeniyle bahsi geçen formu cehâlet terminolojisine dâhil edildiği rahatlıkla söylenebilir. 3. asrın ilk yarısında yoğun olarak tercih edilen kullanımların ikincisi, aynı zamanda en teknik cehâlet ifade şekli kabul edilen “مجهول” terimidir. Râvinin tanınmadığını ifade etmek amacıyla çoğunlukla bu terime müracaat eden münekkit ise İbnü'l-Medînî'dir.

Cehâlet kullanımları takip edildiğinde bölge ve tabaka bakımından hicrî 3. asrın ilk yarısındaki münekkitlerden ayrılan Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim, meçhul râvilerin tespitine önemli katkılarda bulunan münekkitler arasında yer almaktadır. Reyli olmaları ve hoca-öğrencilik yönüyle önceki dönem münekkitlerin talebeleri tabakasında yer almaları, iki akran münekkidin ortak noktalarıdır. Ebû Zür'a'nın meçhul râvi tespiti nicelik bakımından önceki münekkitlerle aynı seyirdedir. Tanınmadığı râviler hakkında kullanmış olduğu ifade formları yönüyle de hocaları tabakasındaki münekkitlerle aynı çizgidedir. Râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere sıklıkla kullanmayı tercih ettiği lafız ise “لا أعرفه” formudur. Buradan

⁶⁹⁶ Terminoloji ile ilgili detaylı bilgi için bu tezin “Meçhul Râvi ile İlgili Kullanımların Analizi” isimli başlığına bakılabilir.

hareketle kendisinin cehâlet terminolojisinde Ahmed b. Hanbel ve İbn Maîn'i esas aldığı söylenebilir.

Reyli münekkit Ebû Hâtım, hicrî 3. asrın ikinci yarısında meçhul râvi tespitleriyle müstakil bir konuma sahiptir. Tespit ettiği 1582 râvi ile cehâlet terminolojisine damgasını vurmuştur.⁶⁹⁷ Onun, hicrî 3. asırda cehâletle ilgili terminolojiye katkısını niceliksel olarak daha net görebilmek üzere aşağıdaki grafik hazırlanmıştır.



Şekil 23: *el-Cerh ve't-ta'dîl*'de Cehâletle İlgili Tespitler Yapan Münekkitler

Nicelik bakımından geçmiş dönem kullanımlarıyla mukayese edildiğinde görülebilecek muazzam fark, bu etkiyi teyit eder mahiyettedir. Farklı yönleriyle müstakil bir çalışmanın konusu olabilecek genişlikte veriye sahip olan Ebû Hâtım'in cehâlet terminolojisi birtakım sınıflandırmalara tabi tutularak ele alınacaktır. Ancak bu sınıflandırmanın meseleyi ana hatlarıyla ortaya koymak üzere yapıldığının altı çizilmelidir. Elbette farklı detaylar öne çıkarılarak eldeki bu zengin malzeme daha detaylı bir tasnife tabi tutulabilir. İbn Ebû Hâtım'in eserinde tespit edilen farklı türevleriyle 1582 kûsûr cehâletle ilgili lafızların tamamını burada tahlil etmek mümkün olmayacağından, bazı genel değerlendirmelerde bulunulacak, Ebû Hâtım'in kullanımları kendi dönemi ve öncesi ile mukayese edilecek ve tekrar eden yoğun kullanımları daha ayrıntılı tetkik edilecektir.

⁶⁹⁷ Bu sayıda Ebû Hâtım'in râvinin tanınmaması doğrudan ilgili lafızlar dâhil edilmiştir. Bir râvi tenkidinde "meçhulân, o ve babası meçhul gibi ifadelerde yalnız biyografisi verilen râvi dâhil edilmiştir. Râvinin tek öğrencisi, tek hadisi olması, hâdisin yalnız râvi yoluyla bilindiğine işaret eden kullanımlar dâhil değildir. Çünkü söz konusu kullanımların bir terim formunda olmaması ve mana itibari ile cehâlet maksadıyla kullanımının sarîh olmaması nedeniyle böyle bir sayım benimsenmiştir. Bahsi geçen hususlar dikkate alındığında tespit edilen rakamın çok daha üstünde bir miktara ulaşılacağı açıktır.

Ebû Hâtîm'in cehâletle ilgili kullanımları genel olarak, "Yalın kullanımlar", "Çoklu kullanımlar", "Rivayeti hakkında hüküm bildirilen meçhul râvî kullanımları" şeklinde üç gruba ayrılabilir.

3.1.2.3.1. Yalın kullanımlar

Ebû Hâtîm, râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere çeşitli formlar kullanmıştır. Bu terimler arasında önceki dönem münekkitlerinin kullanımlarına benzer ve onlardan farklı lafızlar yer almaktadır. Bir münekkidin cehâlet terminolojisi ortaya konulurken öncelikle onun yalın kullanımları tespit edilmelidir. Nitekim terimleşmenin en rahat gözlemlenebileceği saha burasıdır. Ebû Hâtîm'in meçhul kullanım formları tetkik edildiğinde yalın kullanımlar öne çıkmaktadır. Meçhul râvilerle ilgili kullanımları arasında üçte iki gibi yoğun bir orana tekabül eden Ebû Hâtîm'in cehâletle ilgili yalın ifadeleri şunlardır:

مجهول، ما أعرفه، لا نعرفه، لا يعرف، لا أعلمه، لا أدري، لا أدري من هو، لا يدري من هو،
ليس بالمشهور/ليس بمشهور، لا يروى عنه شيء من العلم/لا يروى عنه شيء، لا أعرف مسكنه، لا يشب
مسكنه، لا يروي عنه العلم، لا يروى عنه الحديث، لا أعرفه بالرواية، ليس بالمعروف/ليس بمعروف،
لم يرو عنه العلم/لم يرو عنه، ليس له رواية، لا تعرف له رواية، لم يرو عنه الحديث، ليس هو بذاك
المشهور، مجهول الحديث، هو شبيه بالمجهولين/شبه المجهول، مستور، لا أفهمه كما ينبغي لأنهم من
هذا، لا أفهمه، لا أخبر أمره.

Yukarıdaki lafızlar incelendiğinde, Ebû Hâtîm'in meçhul râvî ile ilgili kullandığı terimlerin çoğu kendinden önce vazedildiği görülür. Nitekim o, Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel tarafından yaygınlaştırılan "مجهول" gibi terimleri kullanımlarında öne çıkarmıştır. Tekrarlanan ve önceki ve çağdaş literatür ile uyum arz eden bu lafızların çoğunun artık teknik anlamıyla kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu lafızların haricinde birtakım ıstılahlar da vazettiği görülür. Hicrî 2. asırdan itibaren kullanılagelen "مجهول" terimi, Ebû Hâtîm'in cehâletle ilgili kullandığı terimler arasında güçlü bir şekilde öne çıkmaktadır. Söz konusu terimin Ebû Hâtîm'in cehâlet terminolojisinde %75'lik bir dilimi kapsadığı görülmektedir. Yine, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b.

Hanbel tarafından yaygınlaştırılıp cehâlet terminolojisine bir terim olarak kazandırılan “لا أعرفه” formu, kullanım yoğunluğu itibarıyla ikinci sırayı takip etmektedir. Bu iki kullanımdan sonra sırayı “ليس بمشهور/ليس بالمشهور” ve ليس مجهول، ليس “ibareleri takip etmektedir. Bu kullanımlar arasında yer alan “بالمعروف” lafızlarının anlam dairesi birtakım yöntemler⁶⁹⁸ ile netleştirilmeye çalışılacaktır.

3.1.2.3.1.1. Meçhul

Ebû Hâtim, İmam Şâfiî'nin vazettiği, İbnü'l-Medîni tarafından geliştirilen “مجهول” terimini cehâletle ilgili kullanımlarında öne çıkarmıştır. Bu lafız, kendi terminolojisi içerisinde diğer cehâletle ilgili formlar ile mukayese edildiğinde %75'lik bir orana tekabül etmektedir.⁶⁹⁹ Bu tercihiyle Ebû Hâtim'in, İbnü'l-Medîni'nin cehâlet terminolojisini takip ettiği söylenebilir. Hicrî ilk üç asırdaki münekkitler tarafından kullanım yoğunluğuna bakıldığında, Ebû Hâtim'in “مجهول” tespitleri belirgin bir şekilde tebarüz etmektedir. Onun bu yoğun ve istikrarlı kullanımları, sonraki dönem usûl alimlerinin meçhul tanım ve tasniflerinde göz ardı edilemeyecek bir konumdadır. Bu nedenle bahsi geçen kullanımlar, meçhul tanımlarının karakteristik unsurlarına ne denli zemin teşkil ettiğini görmek amacıyla incelenmelidir.

Bazı hadis usûlü âlimleri, “meçhul” ıstılahını râvinin kimliğinin tanınmaması anlamına gelen “cehâletü'l-ayn” ve râvinin rivayet ehliyetinin bilinmemesi anlamında “cehâletü'l-hal” gibi temelde iki alt kategoriye ayırmışlardır.⁷⁰⁰ Ne var ki, usûl eserlerinde yerini alan bu sınıflandırma, Ebû

⁶⁹⁸ Meçhul râvi ile ilgili terimlerin muhtevalarının tespiti için yararlanılan bazı eserler için bk. Ebu'l-Hasan, *Şifâü'l-alil bi elfâzi ve kavaid'l-cerhi ve't-tadîl*, 1/34; Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 26; İstılahlar ve delaletlerini tetkik ederken uyguladığı yöntem ve tartışmalardan büyük ölçüde istifade edilen çalışmalar için ayrıca bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 25; Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 251.

⁶⁹⁹ Ebû Hâtim'in meçhul râvi ile ilgili kullanımlarını ele alan bir çalışma için bk. Mina Mahmud İbrahim Muhammed, “İtlâkâtü'l-Cehâle inde'l-İmâmeyn Ebî Hâtim ve Ebî Zür'a er-Râziyeyn fî Kitâbi el-Cerh ve't-ta'dîl (Dirâseten tatbikiyyeten)”, *Câmiatü'l-Ezher* 31/2 (2019), 1493-1592.

⁷⁰⁰ Usûl alimlerinin meçhul tanımı ve sınıflandırmaları ile ilgili detaylı bilgi için çalışmanın “Meçhul Râvi Tanımları” isimli başlığına bakılabilir.

Hâtîm'in de dâhil olduğu hicrî 3. asır münekkitlerinin cehâletle ilgili tespitlerinde açık bir şekilde görünmemektedir. Râvide meçhullüğü ifade etmek maksadıyla farklı terimler kullanılsa da yaygın olarak “مجهول” ıstılahı istimal edilmiştir. Şu halde Ebû Hâtîm'in mutlak şekilde kullandığı bu ıstılah ile hangi râvî grubunu kastettiği noktasında bir çıkarım yapmak mümkün değildir.

Hem müellif hem de râvî olarak ricâl ilmine katkı sağlayan İbn Ebî Hâtîm, babası Ebû Hâtîm'e ait ricâl değerlendirmelerini aktarımında birinci derecede görev almıştır. Babası ve Ebû Zûr'a'nın münekkit kişiliğinde tartışmasız etkisi olan İbn Ebî Hâtîm, cerh lafızlarını ilk defa kategorize etmiştir.⁷⁰¹ İbn Ebî Hâtîm, tespit ettiği her mertebeye dâhil olarak zikrettiği lafızlar arasında “مجهول” formunu zikretmemiştir. Buradan hareketle akla ilk gelen İbn Ebî Hâtîm'in bu terimi, cerh ifadeleri arasında saymadığıdır.

Ebû Hâtîm'in “مجهول” lafzıyla hangi râvî grubunu kastettiği, sonraki dönem âlimlerinin kanaat serdettikleri bir meseledir. Onun meçhul râvî tespitlerinde kendisine ekseriyetle ittiba eden müteahhir dönem ricâl âlimi, Zehebî'dir. Zehebî, Ebû Hâtîm'in bir râviyi tanınamamasını genellikle yeterli görmüş, ziyade bir açıklamaya gitmemiştir. *Mizânü'l-İ'tidâl* isimli eserinin mukaddimesinde bu tavrının formülize edilmiş haline şu şekilde yer vermektedir.

Benim söyleyenine nispet etmeksizin bir râvî hakkında yaptığım “meçhul” tespitinin Ebû Hâtîm'e ait olduğunu bilmelisin. Bu türden pek çok kullanım geleceğini bil. İbnü'l-Medîni ve İbn Maîn gibi kimselerin görüşlerine başvurduğum da bu zaten açıktır. Şayet “فيه جهالة” veya “تكررة” veya “يجهل” veya “لا يعرف” ve buna benzer lafızları söyleyenine nispet etmeksizin kullanırsam, onu söyleyen benden önceki birisidir.⁷⁰²

Zehebî'nin burada isnad etmeksizin kullanmış olduğu tespitleri Ebû Hâtîm'e hasrettiği anlaşılmaktadır. Zehebî, meçhul râvî tespitlerinde Ebû Hâtîm'i merkeze alsa da yer yer ona müdahalede bulunmuştur. Zehebî'nin söz konusu müdahaleleri bazen itiraz, bazen de şerh içerikli ifadelerden oluşmaktadır.⁷⁰³

⁷⁰¹ Özçelik, *İbn Ebî Hâtîm er-Râzî ve Cerh ve Ta'dîl'deki Metodu*, 271.

⁷⁰² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1, 6.

⁷⁰³ Zehebî'nin Ebû Hâtîm'in cehâlet tespitlerine itiraz içeren kullanımları için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1/106, 4/70 Zikredilen örneklerde Ebû Hâtîm'e râvinin öğrenci sayısı ve Buhârî'nin otoritesi nedeniyle itirazda bulunduğu görülmektedir. Bazen de Ebû Dâvud gibi bir alimin tevsikini öne sürerek Ebû Hâtîm'in cehâlet tespitine itiraz etmiştir. Zehebî'nin cehâlet yaklaşımını ortaya koyan bu itirazlar aynı zamanda Sekizinci asırda ricâl tenkidinin dinamik yapısını göstermektedir.

Konuyla ilgili örnekler arasında Ebû Hâtîm'in "مجهول" lafzı ile nitelediği Muhammed b. Mervân b. el-Hakem, zikredilebilir.⁷⁰⁴ Zehebî, Ebû Hâtîm'in kanaatini,

”أي مجهول العدالة لا الذات وكذا يقول أبو حاتم في غير واحد وإنما يريد جهالة حالة“

ifadeleri ile şerh eder.⁷⁰⁵ Keza Zehebî'den bir asır sonra İbn Hacer, Ebû Hâtîm'in "مجهول" kullanımının mestur, "cehâletü'l-hâl" ve "cehâletü'l-ayn"ı kapsayan terim olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰⁶ Zehebî ve İbn Hacer gibi muahhar dönem âlimlerinin ifadelerinden Ebû Hâtîm'in kullanımlarında "مجهول" terimi ile tek bir meçhul râvi grubunu kastetmediği anlaşılmaktadır. Müesses usûlde yer alan "meçhulü'l-hâl, meçhulü'l-ayn" tanımlarına Ebû Hâtîm'in "مجهول" kullanımlarında esas teşkil edecek veri bulunmaktadır.

Meçhul teriminin manasını tespitte Ebû Hâtîm'in kullanımları tetkik edilecektir. Onun "مجهول" lafzını hangi râvi grubu için kullandığı ve ona hangi manayı yüklediği sorusuna, örnekleme yöntemi ile cevap aranacaktır. Zira 1192 meçhul râvi biyografisinin tek tek analiz edilmesi, bu çalışmanın kapsam ve sınırları bakımından mümkün olmayıp, farklı konu ve çapta birden fazla incelemeye zemin teşkil edecek hüviyettir. Buna göre Ebû Hâtîm, "مجهول" terimiyle değerlendirdiği râvilerin büyük oranda tek öğrencisi olan kişiler grubuna dâhil olduğu söylenebilir. İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eseri, diğer biyografik ve cerh-ta'dîl türü eserlerden yapılan taramalarda râvilerin çoğunun birden fazla öğrencisine tesadüf edilmemiştir. Keza, onun "مجهول" ıstılahına eşlik etmek üzere kullandığı ifadeler, meçhul râvilerin tek öğrencili kimseler olduğuna işaret etmektedir. Ebû Hâtîm, "Ondan falandan başkasının rivayet ettiğini bilmiyorum" gibi ifadeleri, "مجهول" terimi ile Habîb b. Ömer el-Ensârî⁷⁰⁷, Habîb b.

⁷⁰⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/85.

⁷⁰⁵ Zehebî, *el-Mugnî fi'd-duâfa*, 2/631.

⁷⁰⁶ Konuyla ilgili örnek ve detaylar için Ebû Hâtîm başlığının "Cehâlet Yaklaşımı" isimli alt başlığına bakılabilir.

⁷⁰⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/105.

Yesâf⁷⁰⁸, Rumejh b. Hilâl et-Tâi⁷⁰⁹, Ka'b el-Medenî⁷¹⁰, Muhammed b. Yezîd el-Basrî⁷¹¹, 'Muhtar, Şerif Atâ⁷¹², Ebu'l- 'Ayen el-Abdî⁷¹³ ve Ebû Sad es-Sâidî⁷¹⁴ gibi râviler ile ilgili kanaatini belirtirken kullanmıştır. Gerek “مجهول” lafzı ile kullandığı yardımcı ifadeler, gerekse örnekleme yoluyla incelenen râviler, Ebû Hâtîm'in meçhul râvî grubunun çoğunlukla tek öğrencisi olan kimselerden teşekkül ettiğini göstermektedir.

Ebû Hâtîm, “مجهول” lafzı ile nitelediği râvilerin özelliklerine farklı yöntemlerle işaret etmektedir. Onun, söz konusu kullanımlarında, meçhul râvî ile diğer râviler arasında mahiyetini zikretmeksizin benzerlik/denklik ilişkisi kurduğu görülmektedir. Bu râviler arasında hangi yönüyle bir benzerlik kurulduğunun tespiti, “مجهول” teriminin manası ile ilgili fikir vermesi bakımından önemlidir. Konunun örneği şu şekildedir: Ebû Hâtîm, Umâre b. Hadîd el-Becelî ile ilgili “هو مثل حجة بن عدى وهبيرة بن يريم وشرح” ifadesini kullanmasının akabinde “بن عبيد الصائدي” (o, Huceyye b. Adî ve Hubeyra b. Yerîm ve Şurayh b. Ubeyd ile denktir) der.⁷¹⁵ Ebû Hâtîm, meçhul bir râvî olan Umâre b. Hadîd ile bahsi geçen üç râviyi bir yönüyle denk/benzer bulduğunu ifade etmiştir. Bu râviler arasındaki ortak noktanın ne olduğu sorusunun cevabı, aynı zamanda meçhul kullanımına dâhil ettiği râvî grubunun niteliği ile ilgili ipucu vermektedir. Bu râvilerin tek tek biyografileri incelendiğinde, Ebû Hâtîm'in Huceyye b. Adî ve Hubeyra b. Yerîm ile ilgili “شبه المجهول” değerlendirmesi tespit edilmiştir.⁷¹⁶ Bununla birlikte Ebû Hâtîm, bu iki râvinin benzer bir vasfı olarak hadisleriyle ihticâc edilmemesini de zikretmiştir. Ne var ki, Şurayh b. Ubeyd hakkında diğer iki râviye benzer bir

⁷⁰⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/111.

⁷⁰⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/522.

⁷¹⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/161.

⁷¹¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/127.

⁷¹² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/312.

⁷¹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/335.

⁷¹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/378.

⁷¹⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/364.

⁷¹⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/314, 9/109.

kanaatinin tespit edilmemesi, kesin bir yargıya varmanın önünde engel teşkil etmektedir.⁷¹⁷

Ebû Hâtîm, Huceyye b. Adî ve Hubeyra b. Yerîm ve Şurayh b. Ubeyd'in ortak vasfını Cerâ b. Kuleyb en-Nehdî isimli râvinin biyografisinde açıklamaktadır. Nitekim râvi ile ilgili “شيخ لا يحتج بحديثه” değerlendirmesinin akabinde Cerâ b. Kuleyb en-Nehdî'nin Umâre b. Abd, Hubeyra b. Yerîm ve Huceyye b. Adî ve Şurayh b. Ubeyd ile aynı vasfı taşıdığını ifade edip, bu râvilerin hadisleriyle ihticac edilmeyen kimseler olduğunu tasrih etmiştir.⁷¹⁸ Benzerlik kurulan râviler arasına ilave edilen Umâre b. Abd, Ebû Hâtîm'in cehâletle vafsettiği bir râvidir. Tüm bu verilerden hareketle Ebû Hâtîm'in “شبه المجهول/مجهول” lafzı ile nitelediği kimseleri, hadisleriyle ihticâc edilmeyen kimseler grubuna dâhil ettiği gibi külli bir yargıya varmak isabetli değildir. Nitekim râvi biyografileri biraz daha detaylı incelendiğinde Ebû Hâtîm'in meçhul diye vafsettiği râvilerin öğrencileri dikkat çekmektedir. Bu râvilerin talebeleri arasında ortak bir isim olarak Ebû İshâk es-Sebî (ö. 127/745) yer almaktadır. Yine Ahmed b. Hanbel'in Hubeyra b. Yerîm ile ilgili değerlendirmesine bakıldığında, rivayetlerinin delil olmamasının merkezinde meçhullükleri değil, Ebû İshâk es-Sebî'nin bulunduğunu göstermektedir. İbn Hanbel, bu duruma Hubeyra b. Yerim'in biyografisinde Ebû İshak'ı kastederek “هيرة بن يريم لا بأس بحديثه، هو أحسن استقامة من غيره” ifadeleriyle işaret eder. İbn Ebî Hâtîm, Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinden kastedilenin, Ebû İshâk es-Sebî olduğuna açıklık getirmektedir. Ahmed b. Hanbel, Hubeyra'yı “Ebû İshak es-Sebî'nin kendilerinden rivayet edip, teferrüd ettiği kimseler”e dâhil etmesi, dikkatleri talebe pozisyonundaki güvenilir râvi olan Ebû İshak'ın üzerine yöneltmektedir.⁷¹⁹

⁷¹⁷ Şurayh b. Ubeyd es-Saîdî ile ilgili ricâl eserlerinde herhangi bir değerlendirmeye tesadüf edilmemiştir. Bu râvilerden Huceyye'nin biyografisi incelendiğinde Ebû Hâtîm'in Huceyye'yi, Şurayh b. Numan es-Saîdî ve Hubeyra b. Yerîm'e benzettiği görülmektedir. Şurayh b. Numan'ın tabaka, Ebû İshak'ın hocası olma ve Ebû Hâtîm'in cehâletle tavsif etmesi bakımından diğer râviler ile ortak vasıfları dikkate alındığında Şurayh b. Ubeyd'in hatalı bir yazım olduğu görülmektedir. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/314.

⁷¹⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/537.

⁷¹⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/109.

Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel'in ifadelerinde Kûfeli hadis âlimi Ebû İshak es-Sebî ile meçhul râviler arasındaki ilginin mahiyeti hakkında birtakım veriler bulunsa da güçlü bir çıkarım yapmak için yeterli değildir.⁷²⁰ Zira Ebû İshak es-Sebî'nin biyografisinde tedlis ve irsâl değerlendirmelerinin olması, Bakıyye b. el-Velîd'in meçhullerden rivayet ettiğinde rivayetinin delil değerinin farklılık göstermesi gibi bir kaydın kendisi için de geçerli olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.⁷²¹ Tedlis ile cehâlet arasındaki ilişkiyi "*Tedlîsu's-şuyûh ve alakatuhu bi'l-cehâle*" isimli eserde inceleyen Abdusselâm Ebu's-Semhâ, meçhullerden yoğun bir şekilde nakilde bulunan müdellis râvilerle örnek olarak zikrettiği beş râvi arasında Ebû İshak'ı zikretmemektedir.⁷²² Buna rağmen, İbnü'l-Medîni'nin "Hubeyra b. Yerîm'den nakilde bulunmadı" ifadesi, Ebû Hâtim'in *el-Merâsil* isimli eserinde Ebû İshak'ın rivayet etmediği kimselere yer vermesi ve Ebû Zür'a'nın İbn Uyeyne hadisi ile ilgili olarak Ebû İshak'ın Zü'l-Cevşen'den bir şey işitmediğine dair tespitleri, meselenin daha detaylı bir çalışmayı gerektirdiğini göstermektedir.⁷²³ Bu nedenle Ebû İshak'ın meçhul râvilerle ilgisinin keyfiyeti, başka bir çalışmayı gerektirecek hacimde olduğuna temas etmekle iktifa edilecektir. Tüm bu veriler, Ebû Hâtim'in meçhul râvileri çok yönlü ele aldığını sarîh bir şekilde göstermektedir. Meçhul râvinin talebelerinin nicelik ve nitelik bakımından incelenmesi, buna göre rivayetleri ile ilgili bir hükme varılması, çok yönlü bu süreçte dikkate alınan unsurlardan bazılarıdır.

Râvinin hoca-talebe ağı, onun tanınmasında en önemli verilerdendir. Ebû Hâtim, meçhul râvi ile ilgili değerlendirmesini aktarırken bazı yerlerde hocasının veya öğrencisinin, bazen de her ikisinin meçhul olduğunu zikretmiştir. Ebû Hâtim, bu duruma,

⁷²⁰ Tabîin tabakasının güvenilir râvilerinden kabul edilen Ebû İshak es-Sebî ile ilgili değerlendirmeleri görmek için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 22/102-114; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/63-67; Ali Osman Koçkuzu, "Ebû İshak es-Sebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

⁷²¹ Ebû İshak es-Sebî'nin meçhul râvilerden nakilde bulunma noktasındaki tutmu ve meçhul hocalarının takriben yetmiş olması ile ilgili tespitler için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/511.

⁷²² Abdüsselam Ahmed Ebû Semha, *Tedlîsü's-şuyûh ve alâkatuhû bi'l-cehâle* (Amman: Dâru İbni'l-Cevzi, 1432), 80.

⁷²³ Değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, 8/63-67.

” هما مجهولان، هو مجهول وابنه مجهول، هم مجهولون، ليسوا بمعروفين، هؤلاء

مجهولون، شيخ مجهول، وابنه مجهول، وجناح مجهول“

gibi formlarla işaret etmiştir. Ebû Hâtîm isnadında birden fazla meçhul râvinin yer aldığına dair kullanımları, onun râvî meçhul olsa dahi isnad üzerindeki konumunu da tespit etmeye çalıştığını gösterir. Bu tespitin en önemli unsurları ise hoca ve talebe bağlantılarıdır. Ebû Hâtîm, meçhul râvilerin yer aldığı rivayet ağını hoca-talebe bağlamında değerlendirmekte ve isnadın genel yapısına da işaret etmektedir. Cehâletle vafettiği râvilerin bazen hocası, bazen öğrencisinin bazen de her ikisinin meçhul olduğunu zikretmiştir. Hoca ve talebenin meçhul olduğu râviler arasında İbrâhîm b. Beşîr el-Ezdî ve Yahyâ b. Maîn⁷²⁴, el-Hüseyn el-Kinânî ve Ma‘bed⁷²⁵, el-Hüseyn b. Abdurrahmân ve Üsâme b. S‘ad⁷²⁶ gibi râviler zikredilebilir.⁷²⁷ Bu rivayet ağındaki birden fazla meçhul kimsenin arasındaki ilişki, isnadın yapısı hakkında bilgi vermektedir.

Ebû Hâtîm, hoca-talebe ağındaki meçhul râvileri değerlendirirken aralarındaki baba-oğul ilişkisine de vurgu yapmıştır. Örneğin, Hâlid ve kendisinden rivayet eden oğlu Muhammed’i⁷²⁸ Zeyd ve oğlu ‘İmrân’ı⁷²⁹ Muhammed b. İsmâil ve babasını⁷³⁰ cehâletle nitelemiştir.⁷³¹ Ebû Hâtîm, meçhul râvinin isnadında birden fazla tanınmayan kişi olduğunu ifade etmenin yanında bu kişilerin klasik hadis usûlünde müstakil başlıklarda ele alınan isnadlardaki aile ilişkilerine de dikkat çekmektedir.⁷³²

Özetle Ebû Hâtîm, temsil gücü yüksek olan “مجهول” terimi ile çoğunlukla “cehâletü’l-ayn” bazen “cehâletü’l-hâl”i kastettiği söylenebilir. İbn Ebî Hâtîm’in cerh lafızlarını sınıflandırmasına göre “مجهول” terimi bir cerh lafzı değildir. Meçhul

⁷²⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/90.

⁷²⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/46.

⁷²⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/59.

⁷²⁷ Konuyla ilgili diğer örnekler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/362, 487, 4/277, 382, 482, 493, 6/266, 329, 7/39, 42, 288, 294, 9/69, 72.

⁷²⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/362.

⁷²⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/576.

⁷³⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/189.

⁷³¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/55, 7/46, 8/328.

⁷³² Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*, 244.

râvilerin rivayetlerinin değeri meselesi, söz konusu râvilerin öğrencilerinin nazar-ı itibara alınarak yorum yapılabilecek bir konudur. İleride detaylı bir şekilde temas edilecek olan bu konuda râvinin yalnızca meçhul olmasının rivayet değerini belirleyici olmadığı söylenebilir.

3.1.2.3.1.2. “Leyse bi Meşhur” veya “Leyse bi'l-Meşhur”

Cehâletle ilgili kabul edilen “ليس بالمشهور” tabiri, bizzat bir terim olup olmama yönüyle incelenebileceği gibi münekkitler özelinde hangi râvi grubunu karşılamak üzere kullanıldığı tetkik edilebilir. Daha önce az da olsa kullanımına rastlanmasına rağmen hicrî 3. asrın ikinci yarısında Ebû Hâtim’in râvi biyografilerinde “meşhur değildir” anlamına gelen “ليس بالمشهور” teribini sıklıkla kullandığı görülür. Kullanımlarındaki yoğunluk ve terimlerin çoğunlukla istikrara kavuştuğu bir zaman dilimine tekabül etmesi nedeniyle bu tabir, Ebû Hâtim özelinde detaylı incelenecektir.

“ليس بمشهور/ليس بالمشهور” tabirinin ıstılah yönüyle anlamının tespit edilmesi, söz konusu kullanım ile hangi râvi grubunun kastedildiğine dair iyi bir tasvir sunacaktır. Bunun için öncelikle ıstılahlarla ilgili genel nitelikli belli başlı kaynaklara müracaat edilmiştir.⁷³³ Bahse konu eserler tarandığında bu terkibe rastlanmaması dikkat çeker. Bu durum, söz konusu kullanımın bir ıstılah hüviyeti kazanamadığını ihsas ettirir. Meçhullüğü ele alan çalışmalarda ise bahse konu lafza, râvinin hadis talebiyle tanınmaması şeklinde anlam verilmektedir.⁷³⁴

“ليس بمشهور/ليس بالمشهور” tabiri hakkında daha fazla fikir edinmek için “şöhret” ıstılahından yola çıkarak bazı çıkarımlar yapılabilir. Günümüz araştırmacılarından Hamâm, alimlerin şöhretten ve meşhur olmaktan ne kastettiğini müstakil bir şekilde ele almıştır. Onun incelemesinde şu iki temel mana öne çıkmaktadır:

⁷³³ Söz konusu kaynaklardan bazısı için bk. el-Gavri, Mu'cemü'l-mustalâhâtî'l-hadîsiyye; el-Cüdey', Tahrîru ulûmi'l-hadîs; Uğur, Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü; Aydın, Hadis İstılahları Sözlüğü.

⁷³⁴ Yücel, “Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler”, 152; Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/607.

1. Hadis ilminde bir kimsenin herhangi birine ihtiyaç duyulmaksızın adâlet ve zabtı ile tanınmasıdır. İmam Mâlik ve Evzâî gibi birçok ismin zikredilebileceği bu kategorideki kimselerin şöhreti bir nevi tevatür gibidir.

2. Bilinme anlamındaki şöhrettir ki, Hamâm'a göre bu lafız yalnız râvinin tanınırlığı anlamına gelebileceği gibi râvinin hadis ilmi ile meşgul olması veya muksir kişiler arasında bulunması gibi anlamları da ihtiva edebilir.⁷³⁵

Hamâm'ın “şöhret” ile ilgili ilk tespiti, râvinin adâletini de ortaya koyan bir yaklaşımdır. “ليس بالمشهور” terkibi birincisini dışlamamakla beraber ikinci tespitteki anlam dairesi ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla burada öne çıkan ve merkezdeki anlamın “az hadisi olmak, meçhul olmak” ve “hadis talebiyle tanınmamak” olduğu söylenebilir.

Meşhur lafzına genel itibarıyla yüklenen anlamlara temas ettikten sonra bahse konu tabir bazı yönleriyle tetkik edilecektir. İmam Şâfiî ile kullanılmaya başlanan bu tabir, hicrî 3. asırda da Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zür'a tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Kendisinden önceki kullanımlarla mukayese edildiğinde Ebû Hâtim'in söz konusu lafzı daha yoğun kullandığı görülür. Ebû Hâtim bu terimi, bazen yalın bazen de diğer lafızlara eşlik ederek kullanmıştır. Onun “ليس بالمشهور” ıstılahını ve muhtelif lafızları söz konusu terimle terkeb ederek oluşturduğu yeni formları ve kullanım miktarlarını detaylı bir şekilde görmek amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

⁷³⁵ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/396.

Tablo 6: Ebû Hâtîm'in "ليس بمشهور" Terimi ile Kullandığı Lafızlar

Lafız	Kullanım Miktarı	Lafız	Kullanım Miktarı
مجهول ليس بالمشهور	2	ليس بالمشهور/ ليس بمشهور	21
شيخ خراساني ليس بالمشهور ولا يشتغل به	1	ليس بالقوي ولا المشهور	1
شيخ ليس بمشهور/ شيخ ليس بالمشهور	11	ما بحديثه بأس ليس بالمشهور ومحله الصدق	1
ليس هو بذاك المشهور	1	ليس بمشهور، قليل الحديث	1
ليس بمشهور لم يرو عنه الا يزيد بن هارون	2	شيخ كبير ليس بالمشهور	1
ليس بمشهور حديثه ليس بموضوع	1	ليس بمشهور ولا يروى عنه الحديث	1
ليس بمشهور، يكتب حديثه	2	ليس بمشهور، وحديثه مستقيم، إنما روى حديثا واحدا	1
صالح لا بأس به ليس بمشهور	1	شيخ ليس بمشهور محله الصدق	1
ليس بالمشهور وأرى حديثه ليس بالمنكر	1	ليس بالمشهور، فيعتبر بحديثه	1
ما أرى بحديثه بأسا صالح الحديث ليس بالمشهور	1	شيخ ليس بالمشهور، محله الصدق واحاديثه مستقيمة	1
صديق شيخ صالح، ليس بذاك المشهور	1	شيخ ليس بالقوي وليس بالمشهور إنما روى حديثا واحدا	1

Ebû Hâtîm'den nakledilen "ليس بالمشهور" lafzının yer aldığı tablo, hicrî 3.

asırda meçhullükle ilgili istimal edilen lafızları görme imkânı verir. Söz konusu lafızlar her ne kadar cerh-ta'dîl nitelikli bir eserde râvî hakkında kullanılmış olsa da bu kullanımların tek başına râvinin adâlet veya zabtına işaret ettiğini söylemek oldukça zordur. Zira Ebû Hâtîm'in yukarıdaki tabloda yer alan kullanımları analiz edildiğinde söz konusu lafzın bir cerh ve ta'dîl teriminden çok, râvinin

meçhullüğüne, hadis rivayeti işindeki konumuna ve rivayet birikimine işaret ettiği görülmektedir. Bahse konu lafızla birlikte cerh ve ta'dîl ıstılahlarının kullanılması, diğer münekkitlerin de genellikle râviler hakkında cerh-ta'dîl kanaatlerini serdetmesi, bu çıkarımı yapmaya imkân vermektedir. Yine Ebû Hâtim'in az da olsa râvilerle ilgili meçhul ifadesini kullanması, söz konusu anlam dairesini teyit etmektedir. Yapılan genel değerlendirmeden sonra "ليس بالمشهور" lafzının anlam dairesine dâhil edilen muhtevanın ayrıntılı izahına geçmek mümkündür.

Ebû Hâtim'in "ليس بمشهور/ليس بالمشهور" lafzını bazen meçhul râviler için kullandığı söylenebilir. Onun bu tabiri, râvinin mutlak anlamda tanınmadığı manasına gelen "مجهول" anlamında kullandığı nadir de olsa bazı yerler bulunmaktadır. Bu yargıya ilave kullanımlarından ve söz konusu lafızla değerlendirdiği râvilerin diğer münekkitler nezdindeki konumuna işaret eden verilerden ulaşmak mümkündür. O, İsmail b. Kays el-Kaysî ve Munzir b. el-Muğira hakkında "ليس بالمشهور" lafzı ile "مجهول" terimini birlikte kullanmıştır.⁷³⁶ Verilen örneklerden anlaşıldığına göre bu ifade ile râvinin meçhullüğüne delil gösterdiği söylenebilir.

Öte yandan lafızların anlamını tespit etmek üzere kullanılan diğer münekkitlerin kanaatleri, "ليس بمشهور" lafzı ile kastedilen râvi grubu için fikir verebilir. Örneğin Ebû Hâtim, Alkame b. Yezîd ile ilgili "ليس بمشهور" lafzını zikretmiştir.⁷³⁷ Zehebî ve İbn Hacer, bu râvinin meçhul olduğuna hükmetmişlerdir.⁷³⁸ Konu ile ilgili diğer bir örnek, Saîd b. Beşîr en-Neccârî isimli râvidir. Ebû Hâtim bu râvi ile ilgili "شيخ الليث ليس بالمشهور لم يرو عنه غير الليث ليس" (Leys'in hocasıdır, hadis talebiyle tanınmamaktadır, kendisinden Leys dışında kimse rivayet etmedi, konumu Duafâ kitabına girmek değildir) ifadelerinde bulunmuştur.⁷³⁹ Mezkûr râvi için diğer münekkitlerin kanaati tetkik edildiğinde Buhârî'nin "لا يصح حديثه", İbn Adî'nin "شبه المجهول" ifadelerini

⁷³⁶ Değerlendirmeler için sırasıyla bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/193, 8/242.

⁷³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/406.

⁷³⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 3/108; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/472.

⁷³⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/7-8.

dile getirdiği görünür.⁷⁴⁰ Konuyla ilgili Ebû Hâtîm'in "ليس بمشهور" terimi ile niteleyip diğer münekkitlerin tanınmadığına yönelik ifade ettiği râvilere Osmân b. Ebi's-Suhbâ⁷⁴¹, Hilâl b. el-Cehm⁷⁴² ve İmran b. Sâbit⁷⁴³ gibi isimler örnek olarak zikredilebilir. Tüm bu verilerden hareketle adı geçen lafzın meçhul râvi grubuna işaret etmek üzere istimal edildiği söylenebilir.

Ebû Hâtîm'in, "ليس بمشهور" lafzı ile meçhul râvileri kastettiğine temas ettikten sonra onun bu formu az hadisi olma durumu için kullandığı söylenebilir. Bu çıkarıma kendisine ait bazı kullanımlar imkân vermektedir. Nitekim onun "ليس بمشهور" lafzını hadis azlığına delâlet eden tabirlerle ifade etmesi, bunu teyit eder niteliktedir. Günümüz araştırmacılarından Hamâm'ın şöhretten kastedilebilecek anlamlardan birine "hadiste muksir olmak" şeklinde temas etmesi de aynı minvaldedir.⁷⁴⁴ Buna göre hadis ilminde tanınmamanın, hadisinin az olması ile ilgisi olduğu açıktır. Meseleyi kullanımlar üzerinden açıklığa kavuşturmak isabetli olacaktır. Örneğin; Ebû Hâtîm'in Abdullah b. Maîz ile ilgili "روى حديثا واحدا ليس" şeklindeki ifadesinden, bu râvinin meçhul birinin olmasından daha çok akranları kadar şöhret bulan bir kimse olmadığı anlaşılmaktadır. Keza hadis azlığının şöhret ile ilgisine başka örnekler de verilebilir. Nitekim Muhammed b. Ebî Âişe ile ilgili "ليس بمشهور، قليل الحديث"⁷⁴⁶ tabiri ile Saîd b. Muhammed ez-Zühri hakkında "ليس بمشهور، وحديثه مستقيم" ifadelerini dile getirdikten sonra bir hadisi olduğunu ilave etmesi,⁷⁴⁷ Rebiâ b. Yezîd es-Sülemî'yi "ليس بمشهور ولا يروى"

⁷⁴⁰ Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 3/460; İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 4/442; Râvi hakkında değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 10/356-357.

⁷⁴¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/154; Râvi hakkında diğer münekkitlerin meçhul kanaatini görmek için bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/393.

⁷⁴² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/78; Râvi hakkında diğer münekkitlerin meçhul kanaatini görmek için bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 8/346.

⁷⁴³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/295; Râvi ile ilgili diğer münekkitlerin meçhul kanaatini görmek için bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/169.

⁷⁴⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/396.

⁷⁴⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/151-52.

⁷⁴⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/53.

⁷⁴⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/58.

ibareleri ile kendisinden nakledilen bir hadis olmadığını zikretmesi,⁷⁴⁸ “عن الحديث” terimini hadis rivayetiyle tanınmayan ve rivayeti az olan râvi grubu için kullandığını gösteren örnekler arasında zikredilebilir. Yine Cûlâs b. Amr ile ilgili “شيخ ليس بالقوي وليس بالمشهور إنما روى حديثا واحدا” ifadeleri, konuyla ilgili bir başka örnektir.⁷⁴⁹ Aynı tabir ile değerlendirdiği râvilerin diğer münekkitler tarafından az hadisi olan kimseler olduğu ifade edilmiştir. Yine Ebû Hâtim’in “ليس بـمشهور” lafzıyla nitelediği Saîd b. Yusuf el-Himsî hakkında İbn Adî’nin *el-Kâmil* isimli eserinde “Az hadisi vardır” diye açıklamada bulunması, bu tespiti teyit eder mahiyettedir.⁷⁵⁰ Zehebî, Mansûr b. İkrime ile ilgili hadis rivayeti az olan kimse için kullanılan “mukıll” sigasını kullanması, “ليس بـمشهور” lafzının anlam dairesini belirlemeye yardımcı bir veridir.⁷⁵¹

Ebû Hâtim’in “ليس بـمشهور” lafzını hangi râvi grubuna delalet etmek üzere kullandığını belirleyebilmek için uygulanabilecek yöntemlerden birisi de söz konusu terimle nitelenen râvilerin diğer münekkitlere göre konumudur. Bazı örneklerden anlaşılacağı üzere bu formu her zaman meçhul râvi grubuna delalet etmek üzere kullanmaz. Nitekim “ليس بـمشهور” lafzını kullandığı Suk‘ab b. Züheyr el-Ezdî, Avsece ve Muhammed b. Yahyâ b. Zekerîyya hakkında Ebû Zûr‘a’nın “ثقة” yani güvenilir olduğunu belirtmesi, söz konusu lafızla râvinin meçhullüğünü değil, hadis talebiyle tanınmış kimseler olmadığını kastettiğine örnek olarak zikredilebilir.⁷⁵² Tüm bu kullanımlar ışığında “ليس بـمشهور” lafzının, râvinin genellikle hadis rivayet ilmiyle meşhur bir kimse olmadığını/akranlarına kıyasla daha az tanındığını ifade etmek için kullanılan bir lafız olduğunu ortaya

⁷⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/472.

⁷⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/546.

⁷⁵⁰ Ebû Hâtim’in “ليس بـمشهور” lafzını kullandığı kimseler hakkında İbn Adî’nin yaptığı “Az hadisi vardır” izahları için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/220; krş. İbn Adî, *el-Kâmil fî du‘afâ’i’r-ricâl*, 3/86; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/75 krş. İbn Adî, *el-Kâmil fî du‘afâ’i’r-ricâl*, 4/428-29.

⁷⁵¹ Ebû Hâtim’in “ليس بـمشهور” kullanımı içi bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/176; Krş. Zehebî, *Tarihü’l-İslâm ve vefeyatü’l-meşahir ve’l-a’lâm*, 5/204.

⁷⁵² Sırasıyla bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/455, 7/24, 8/123.

koymaktadır. Konunun bir diğer örneğinde İbn Ebî Hâtim, Ubeydullah b. Halife sorulduğunda Ebû Hâtim'in "ليس بالمشهور" cevabını verdiğini aktarır. İbn Ebî Hâtim "En iyisi sence o mu, el-Hâris el-Aver mi?" deyip iki râviyi karşılaştırmasını ister. Ebû Hâtim "الحارث أشهر، وهذا قد تكلموا فيه، وهو شيخ من نظراء أصبغ بن نباتة" der.⁷⁵³ Ebû Hâtim'in sözü edilen tabirle nitelediği râviler arasında yer alan Muhammed b. Eyyûb b. Meysera hakkında İbn Hacer'in *Lisânü'l-Mîzân* isimli eserindeki müdahalesi, bu tespiti teyit eder mahiyettedir.⁷⁵⁴ Ebû Hâtim'in "صالح لا بأس به ليس" şeklinde nitelediği Muhammed b. Eyyûb ile ilgili İbn Hacer, Ebû Hâtim'in buradaki "ليس بالمشهور" terimi ile râvinin meçhullüğünü değil, Muhammed b. Eyyûb'un çağdaşı/akranı Saîd b. Abdulaziz kadar şöhret bulmadığını kastettiği şeklinde yorumlamıştır.⁷⁵⁵

Aynı hadisin veya benzerinin başka yollardan rivayet edilip edilmediğini ortaya çıkarmak için yapılan araştırma ameliyesi, itibar olarak nitelendirilmektedir. Bu ameliye için kuvvetlendirmeye elverişli, fazla zayıf olmayan hadisler tercih edilmektedir. Yalan söylemek, yalancılıkla itham ve çok yanılmak gibi nitelikler, bu hiyerarşide hadisi itibar için alınabilecek kimselerin taşımaması gereken seviyeyi göstermektedir. Bu nedenle râvinin cerh-ta'dîl hiyerarşisinde belli bir değerin altına düşmemesi gerekmektedir. Ebû Hâtim "ليس بالمشهور" lafzını yalın kullandığı gibi

محله الصدق، يكتب حديثه، ليس بالقوى، لا بأس به، صالح الحديث، يعتبر حديثه

şeklindeki terimlere eşlik etmek suretiyle de kullanmıştır. Aynı tabirin Ebû Hâtim tarafından hangi râvi grubuna delalet etmek üzere kullanıldığını tespit etmek gayesiyle söz konusu ifadeye eşlik eden kullanımlara bakıldığında hadisleri itibar için yazılan râvilere delalet etmek üzere istimal edilen formlar olduğu dikkat çekmektedir. "ليس بالمشهور" lafzıyla söz konusu terimleri birlikte kullanmakla

⁷⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/313.

⁷⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/197.

⁷⁵⁵ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/583.

hadisleri itibar için yazılan kimseler olduğunu göstermek için kullandığı söylenebilir. Yine Ebû Hâtîm'in "ليس بمشهور" ifadesiyle kullandığı,

"حديثه ليس بموضوع", "حديثه ليس بمنكر", "حديثه مستقيم", "أحاديثه مستقيمة", "ما أرى بحديثه بأسا", "ليس محله أن يدخل في كتاب الضعفاء"

vb. ibarelerden söz konusu râvî grubunun hadisleri metruk olmayan kimseler olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu verilerden hareketle Ebû Hâtîm'in "ليس بمشهور" lafzını cerh-ta'dîl anlamından daha çok râvinin rivayet birikiminin niceliksel olarak ifadesini, hadis ehline tanınip bilinme bakımından konumunu ve bazen de meçhul râvî grubuna dâhil olan kimseleri kastettiği söylenebilir. Onun ilave açıklamaları ve diğer münekkithlerin kanaatlerinden hareketle bu kimselerden gelen rivayetlerin itibar için yazıldığı görülmektedir.

3.1.2.3.2. Çoklu Kullanımlar

Cehâletle ilgili iki veya daha fazla terimin bir araya gelmesiyle oluşturulan çoklu kullanımlar, ilk olarak İmam Şâfiî'nin kullanımlarında görülmektedir. Hicrî 3. asrın ilk yarısında Yahyâ b. Maîn ve İbnü'l-Medînî'nin cehâlet terminolojisinde bu üslubun örneklerine az da olsa rastlanılmaktadır. Ebû Hâtîm'in, mezkûr yöntemle elde ettiği mürekkeb cehâlet ifadeleri, bazen ikili, nadir de olsa üçlü lafızlardan oluşmaktadır. İkili kullanımlarla bazen râvinin tanınmadığı anlamını pekiştirdiği gibi bazen de iki ayrı hüküm ifade eden terimler kullanmıştır. Onun cehâlet kullanımından, râvinin güvenilirliği veya zayıflığına yaptığı vurgu ile râvinin "tanınmama vasfı" tartışmalı hale gelmiştir. Bu nedenle, cehâletle ilgili terimler ile râvî hakkında cerh anlamına gelen terimlerin birlikte kullanılması müstakil ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda lafızların tartışılması için "İkili kullanımlar" başlığında alt sınıflandırmaya gidilmiştir. Meçhul râvî kullanımını net olarak görebilmek amacıyla Ebû Hâtîm'in ikili tasnifi "Mükerrer Meçhul Râvî Kullanımları" ve "İki Terimli Formlar" şeklinde gruplandırılmıştır.

3.1.2.3.2.1. Mükerrer Meçhul Râvî Kullanımları

Ebû Hâtîm'in bazen râvinin cehâletine delalet eden iki ayrı terimi bir arada kullandığı görülmektedir. Konu ile ilgili akla ilk gelen düşünce, bu formlarla

râvinin tanınmadığı manasını güçlendirmeyi amaçladığıdır. Meçhullüğü ifade için ortaya koyduğu ikili formlar şunlardır:

مجهول ليس بالمشهور⁷⁵⁶، مجهول لا أعرفه⁷⁵⁷، لا يعرف ولا أدري من هو⁷⁵⁸، مجهول لا أعرف مسكنه⁷⁵⁹، شيخ مجهول لا أعرفه⁷⁶⁰، مجهول لا أدري من هو⁷⁶¹، مجهول لا يدري من هو⁷⁶²، لا يعرف، وهو مجهول⁷⁶³، لا يدري من هو ولا يعرف⁷⁶⁴، شيخ مجهول لا يدري من هو⁷⁶⁵.

Râvinin tanınmadığını ifade eden teknik form olan “مجهول” ıstılahı ile münekkidin râviyi tanımadığını ifade etmek üzere öne sürülen “لا أعرفه” formunun bir araya gelmesiyle oluşturulan “مجهول لا أعرفه” terkibi, hicrî 3. asırda İbnü’l-Medîni tarafından ortaya konmuştur. Hocası İbnü’l-Medîni’den sonra Ebû Hâtim de cehâletle ilgili farklı terimleri bir araya getirerek yeni terkipler oluşturmuştur. Ebû Hâtim’in cehâletle ilgili ikili tasnifleri arasında sıklıkla müracaat ettiği “مجهول” terkibi dikkat çekmektedir. Cehâlet terminolojisinde “مجهول” gibi teknik bir formu öne çıkararak hocası İbnü’l-Medîni’nin tenkit üslubunu takip eden Ebû Hâtim aynı terkibi kullanmakla da yine hocasının kendisi üzerindeki tesirini yansıtmaktadır.

Yukarıdaki kullanımlar arasında, Ebû Hâtim’in râvinin meçhullüğünü ifade etmek üzere kendisinden önceki münekkitlerin istimal ettiği farklı formlar yer almaktadır. Onun, mezkûr kullanımlarıyla kısmen bu formların yaygınlaşmasına hizmet ettiği söylenebilir. Cehâlet lafızlarını ikilemeli kullanması, ister öznesi münekkit olsun isterse tayin edilmemiş bir topluluk olsun söz konusu lafızların birbirini teyit eden anlama delalet etmek üzere kullanıldığını göstermektedir. Sonuç olarak râvinin tanınmadığı manası da bu şekilde güçlenmektedir.

⁷⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/193.

⁷⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/233, 251, 254, 3/82, 186, 262, 281, 4/5, 368, 5/340, 7/264.

⁷⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/349.

⁷⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/410.

⁷⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/490, 9/158.

⁷⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/69, 7/308.

⁷⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/114, 7/308.

⁷⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/429, 5/56.

⁷⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/412.

⁷⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/398.

3.1.2.3.2.2. İki Terimli Formlar

Ebû Hâtîm, meçhul râvîlerle ilgili kullandığı ifadelerin yanında bazı terimler kullanmıştır. Bunlar “لا يشتغل به”, “ليس بالقوي” gibi râvî hakkında taz‘îf kabul edilebilecek terimler olabildiği gibi “شيخ”, “ليس بشئ” gibi delaleti tartışmalı ıstılahlar da olabilmektedir. Ebû Hâtîm’in ister taz‘îf ister ta‘dîl olsun söz konusu terimleri “râvinin tanınmaması” anlamına gelen lafızlarla birlikte kullanımı yorumlanması gereken bir husustur. Burada öncelikle bahsi geçen kullanım şekillerinin zikredilmesi uygun olacaktır. Ebû Hâtîm’in iki terimli kullanımları şöyledir:

“شيخ ليس بالمشهور ولا يشتغل به

”⁷⁶⁶(şeyh, hadis talebiyle tanınmamaktadır, uğraşmaya değmez),

”⁷⁶⁷ شيخ ليس بمشهور (hadis talebiyle tanınmayan bir şeyhtir),

”⁷⁶⁸ شيخ مجهول (şeyh, meçhul)

”⁷⁶⁹ مجهول ليس بشئ, (meçhul, leys bi şey),

”⁷⁷⁰ مجهول فيه نظر, (meçhul, durumu şüphelidir)

”⁷⁷¹ مجهول ليس بالقوي, (meçhul, hadis rivayetinde kuvvetli değildir)

”⁷⁷² مجهول لا معنى له, (meçhul)

”⁷⁷³ شيخ لا يعرف (Şeyh, tanınmıyor),

”ليس بالقوي ولا المشهور

”⁷⁷⁴ (hadis rivayetinde kuvvetli değildir, hadis talebiyle tanınmaz),

”⁷⁷⁵ مجهول لا يشتغل به (meçhul, uğraşmaya değmez)

⁷⁶⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/213.

⁷⁶⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/455, 5/77, 9/89.

⁷⁶⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/353, 3/86.

⁷⁶⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/284, 8/485

⁷⁷⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/53.

⁷⁷¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/54, 9/174.

⁷⁷² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/232; 4/52.

⁷⁷³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/284.

⁷⁷⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/284.

⁷⁷⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/350.

“شيخ ليس بالمعروف, (şeyh, hadis rivayetiyle tanınmamaktadır)”⁷⁷⁶

“ليس بمعروف واسناده مجهول

”⁷⁷⁷(hadis rivayetiyle tanınmamaktadır ve isnadı meçhuldür),

“شيخ لا بأس به ليس بالمعروف

”⁷⁷⁸(şeyh, onda bir beîs yoktur, hadis rivayetiyle tanınmamaktadır),

“شيخ مجهول لا يعرف, (şeyh, meçhul, tanınmıyor)”⁷⁷⁹

“ليس بمشهور, قليل الحديث, (hadis talebiyle tanınmamaktadır, hadisi azdır)”⁷⁸⁰

“شيخ كبير ليس بالمشهور, (şeyh hadis talebiyle tanınmamaktadır)”⁷⁸¹

“هو مجهول منكر,”⁷⁸²

“شيخ لا افهمه كما ينبغي”⁷⁸³

Râvinin meçhullüğünü ifade etmek üzere hicrî 2. asırdan itibaren kullanılan terimler genellikle tek lafızdan müteşekkildi. Ancak 3. asrın ikinci yarısında Ebû Hâtîm’in istimali, cehâletle ilgili yalın lafızlara yoğun bir şekilde taz’îf veya tashih anlamı taşıyan ibarelerin eşlik ettiği göstermektedir. İki terimin terkibi ile ortaya çıkan bu yeni lafızlar önceki dönemle mukayese edilemeyecek ölçüdedir. Söz konusu formların nicelik ve nitelik itibari ile artışı cehâlet terminolojisinde zenginleşme olarak yorumlanabilir.

Çoğu cerh anlamı taşıyan bu terimler ile râvinin tanınmaması anlamına gelen lafızları birarada kullanılması dikkat çekicidir. Bu durumda Ebû Hâtîm’in râvinin teknik olarak meçhullüğüne hükmetse de rivayetlerinden hareketle bir yargıya vardığını söylemek mümkündür. Bu başlıkta cehâlet lafızlarına ilave edilen her bir terim ve niteliği hakkında ayrıntılı bilgi vermek çalışmanın sınırlarını zorlayacağı için burada bazı kullanımlar öne çıkarıp incelenecektir.

⁷⁷⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/376.

⁷⁷⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/103.

⁷⁷⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/136.

⁷⁷⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/230.

⁷⁸⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/53.

⁷⁸¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/164.

⁷⁸² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/323.

⁷⁸³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/111.

3.1.2.3.2.2.1. Meçhul Leyse bi-şey'

“ليس بشئ” ıstılahı, 2. ve 3. asırda bazen râvinin bazen de hem râvi hem de mervînin metruk olduğunu belirtmek üzere kullanılmıştır.⁷⁸⁴ Hicrî 3. asırda, Yahyâ b. Maîn tarafından sıklıkla müracaat edilen bu lafzı Ebû Hâtım de kullanmıştır. Münekkitler ve Ebû Hâtım,⁷⁸⁵ söz konusu ıstılahı rivayeti ve râvisi terkedilen kimse için kullansa da Ebû Hâtım’ın meçhul ıstılahı ile kullanımı iki lafzın birlikte nasıl anlaşılabilirceği sorusunu akla getirmektedir.⁷⁸⁶ Zira bir râvi için hem meçhul denilip hem de hakkında cerh kabul edilebilecek bir ıstılahın kullanılmış olması çelişkili gözükmemektedir.

“مجهول” ve “ليس بشئ” terimleri, hicrî 2. asrın ikinci yarısında ayrı ayrı kullanılmasına rağmen Ebû Hâtım bu iki formu ilk defa bir araya getirerek râviler için istimal etmiştir. Onun bu formla tenkit ettiği râvilerin İsmail b. İbrahim⁷⁸⁷, Bekr b. Hizâm el-Esedî⁷⁸⁸ ve Nuh b. Yekzân⁷⁸⁹ olduğu tespit edilmiştir. Ebû Hâtım’ın ikili form ile değerlendirdiği râvilerden birisi Bekr b. Hizâm’dır. Ebû Hâtım’ın Bekr b. Hizâm hakkında “مجهول ليس بشئ” dışında diğer bir değerlendirmesi, İbn Ebî Hâtım’ın *İlelü’l-hadîs* isimli eserinde şu şekildedir: İbn Ebî Hâtım, babasına “Atıyye b. Bakıyye→Bakıyye İbnü’l-Velîd→Bekr b. Hezlem el-Esedî→Vehb b. Ebân el-Kureşî→Abdullah b. Ömer” isnadıyla gelen aslanın hapsettiği topluluğa dair mevkuf rivayet sorulduğunda, Ebû Hâtım başka bir hadisi delil getirerek “ليس

⁷⁸⁴ Söz konusu ıstılahın Süfyân es-Sevrî tarafından hem râvi hem de mervînin metruk olduğunu; İbnü’l-Mübârek tarafından râvinin metruk olduğunu; Vekî’ tarafından hadislerin metruk olduğunu; Yahyâ el-Kattân tarafından râvinin zabtındaki kusuru belirtmek üzere kullanıldığı ile ilgili bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 177, 247, 274, 353; Yahyâ b. Maîn’in bahse konu lafza yüklediği anlam için bk. Ebu’l-Hasan, *Şifâü’l-alîl bi elfâzi ve kavaid’l-cerhi ve’t-tadîl*, 297.

⁷⁸⁵ es-Sevâleme, “Melâmihi külliyyeti min menheci’l-Hâfız Ebî Hâtım er-Râzî fi’l-cerh ve’ta’dîl”, 505.

⁷⁸⁶ Ebû Hâtım’ın bu lafızla râvi hakkında şiddetli zayıflığı kastettiği, râvinin metruk bir kimse olduğuna işaret ettiği ile ilgili bir tespit için bk. Thamer Hatamleh, “Ebû Hâtım er-Râzî ve Mustalahâtühü’l-Hâssa fi İlmi’l-Cerh”, *EKEV Akademi Dergisi* XIX/61 (2015), 200-201.

⁷⁸⁷ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/157.

⁷⁸⁸ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/384.

⁷⁸⁹ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/485.

790 (bu isnad değildir, Bekr, bir şey değildir) cevabını verir. وبكر ليس بشيء

İbn Ebî Hâtîm'in nakline göre Ebû Hâtîm'in "ليس بشيء" ıstılahını metinden hareketle yalın kullandığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında râviye nispet edilen başka bir rivayetine de rastlanılmamıştır. Önceki dönem münekkitlerinin Bekr b. Hezlem hakkında herhangi bir yargısına da tesadüf edilmemiştir. İbn Asakir, Abdullah b. Bekr b. Hezlem el-Esedî' nin biyografisinde babası Bekr b. Hezlem'in sahâbî kabul edildiğini zikretmiştir.⁷⁹¹ Zehebî ve İbn Hacer râvinin iki ayrı isimle anıldığını ikisinin de aynı kişi olduğunu ifade etmiştir. Bekr b. Hezlem ile Bekr b. Hidân aynı kişilerdir. Zehebî, Bekr b. Hezlem için "متروك" derken Bekr b. Hidân hakkında "مجهول ليس بشيء" değerlendirmesini kaydetmiştir.⁷⁹² İbn Hacer, Zehebî'nin yaklaşımını aynen tekrar etmiştir.⁷⁹³ Tüm bu veriler ışığında râvinin isim bilgisi, tabakası gibi kimliğine dair pek çok bilginin net olmayışı Ebû Hâtîm'in "meçhul" kullanımıyla örtüşmektedir. Bu bilgiler ışığında Ebû Hâtîm'in Bekr b. Hezlem'den gelen rivayetin elindeki diğer bir rivayetle muhteva bakımından çelişkisini ortaya koyduğu ve Bekr. Hezlem hakkında "ليس بشيء" yargısına vardığı söylenebilir.

Ebû Hâtîm'in konuya ilişkin bir diğer kullanımı Nûh b. Zekvân el-Basrî isimli râvinin biyografisinde yer almaktadır. O, râvi ile ilgili "ليس بشيء ، مجهول" değerlendirmesini yapmıştır.⁷⁹⁴ *İlelü'l-hadîs* isimli eserde Ebû Hâtîm, dört öğrencisi olan Nûh hakkında "هذا حديث باطل، ونوح مجهول" (rivayet bâtıl, Nûh meçhuldür) demiştir.⁷⁹⁵ İbn Hibbân *el-Mecruhîn* isimli eserinde râvinin rivayetlerinde münkerlik olduğunu, sikalara muhalefet ettiğini ve iki rivayetinin batıl olup aslının olmadığını zikretmiştir.⁷⁹⁶ İbn Adî ise rivayetin mahfuz

⁷⁹⁰ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtîm, *İlelü'l-hadîs*, nşr. Saîd b. Abdillâh el-Hümeyyid, Hâlid b. Abdurrahmân el-Cersî (Riyad: Metâbiu'l-Humeydî, 1427), 5/131.

⁷⁹¹ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 27/169.

⁷⁹² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 1/343.

⁷⁹³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/340.

⁷⁹⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/485.

⁷⁹⁵ İbn Ebî Hâtîm, *İlelü'l-hadîs*, 6/192.

⁷⁹⁶ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân İbn Hibbân, *el-Mecruhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zayed (Haleb: Dârü'l-Va'y, 1396), 1/167-168, 3/47.

”ليس بالقوي في الحديث“ (Ebû Hâtim).⁸⁰³ بها: أن هذا الشيخ لم يبلغ درجة القوي الثبوت formunun muhtasar hali olan ”ليس بالقوي“ formuyla birlikte meçhul lafzını kullanarak başka bir ikili form üretmiştir.⁸⁰⁴ Onun ”مجهول ليس بالقوي“ demek suretiyle tenkit ettiği kimselere el-Hüseyin b. Ebî Süfyân⁸⁰⁵, Yahyâ b. Osmân⁸⁰⁶ ve ”ليس بالقوي شيخ مجهول“ formuyla vasfettiği Hâcib⁸⁰⁷’i, ”ليس بالقوي ولا المشهور“ ibaresi ile İsmail b. Neşî⁸⁰⁸ örnek olarak zikredilebilir.

Ebû Hâtim’in ”مجهول ليس بالقوي“ ifadesiyle değerlendirdiği râviler arasında el-Hüseyin b. Ebî Süfyân yer almaktadır.⁸⁰⁹ Bu râvi hakkında diğer münekkitlerin kanaatleri söz konusu ikili kullanımı anlamaya yardımcı niteliktedir. Buhârî mezkûr râviyi ”حديثه ليس بمستقيم“⁸¹⁰ (?), ”حديثه فيه نظر“⁸¹¹ ifadeleriyle râviyi cerhetmiştir. Ukaylî, el-Hüseyin b. Ebî Süfyân’ı ”حديثه ليس بمستقيم“⁸¹² ibaresi ile nitelerken, İbn Hibbân *es-Sikât* isimli eserinde zikretmiştir.⁸¹³ İbn Adî ”في حديث حسين هذا ما يلحق“⁸¹⁴ İbnü’l-Cârûd ”ليس“⁸¹⁵ diyerek hadisindeki zayıflığa işaret etmiştir. ”اسم الضعف“ ve es-Sâcî ”حديثه ليس بمستقيم“ değerlendirmelerinde bulunmuştur.⁸¹⁵ Burada Ebû Hâtim’in tanımadığı bir râvi hakkında hem kendisi hem de diğer münekkitlerin cerhin ikinci mertebesindeki bu hükme nereden hareketle vardıkları ve söz konusu kusurun râvi veya mervî kastedilmek üzere mi zikredildiğinin tespit

⁸⁰³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mûkiza fî ilmi mustalahi’l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebü’l-Matbuati’l-İslamiyye, 1405), 83.

⁸⁰⁴ Harûbât, Ebû Hâtim’in bu formu rivayeti terki gerektirecek sevide kusurlu olmayan, bazen de terk edilen râviler için kullandığını ifade etmiş, birlikte kullanıldığı lafza göre cerh veya ta’dîle yakınlığının değişebileceğine temas etmiştir. Harûbât, *Ebu Hâtim er-Râzi ve cühudühü fî hıdmeti’s-sünneti’n-nebeviyye*, 5/336-338.

⁸⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/54.

⁸⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 9/174.

⁸⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/284.

⁸⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/201.

⁸⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/54.

⁸¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî Buhârî, *Kitâbu’d-Du’afâi’s-sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zayed (Haleb: Dârü’l-Va’y, 1396), 1/33.

⁸¹¹ Buhârî, *el-Kitâbü’t-Târîhi’l-kebîr*, 2/382.

⁸¹² Ukaylî, *ed-Du’afâi’l-kebîr*, 1/248.

⁸¹³ İbn Hibbân, *Kitâbü’s-Sikât*, 4/155.

⁸¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 3/223.

⁸¹⁵ İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, 3/166.

edilmesi elzemdir. Münekkîtlarin değerkendirmeleri analiz edildiğinde el-Hüseyn b. Ebî Süfyân'ın zabtı yönüyle eleştirilen bir kimse olduğunu anlamak mümkündür. Nitekim kullanılan ifadeler hadisteki bir probleme işaret etmektedir. Keza Muallimî *et-Tenkîl* isimli eserinde Buhârî'nin “حديثه فيه نظر” kullanımının salih kimselerden olup gaflet veya kötü hafıza sûu'l-hıfz kimselere delalet etmek üzere kullandığını açıklaması da bunu teyit etmektedir.⁸¹⁶ Taş'ın şu ifadeleri de meseleye açıklık getirmektedir:

Buhârî'nin bu lafzı rivayetlerindeki münkerlik alametini açıklamak için bazı meçhul râviler hakkında kullandığı da ifade edilmiştir. Yani bu lafzın Buhârî'nin kullanımında râvilerin cerhi hakkında olmasından daha çok metin ya da isnadlardaki illetlerin tenkidi hakkında kullanıldığı belirtilmiştir.⁸¹⁷

Tüm bu veriler ışığında Zehebî'nin tek hadisi olduğunu naklettiği el-Hüseyn b. Ebî Süfyân ile ilgili Ebû Hâtim'in sayı ve öğrenci azlığına binaen meçhul hükmüne vardığı, hadisi hakkında muaraza sistemi ile müstakîl değerkendirme yaptığı ve bu değerkendirmenin râvinin adâletinden çok zabtı ile ilgili olduğu söylenebilir.⁸¹⁸ Nitekim benzer formları kullandığı Yahyâ b. Osmân⁸¹⁹ ve Hâcib'in⁸²⁰ rivayet sayısının azlığı dikkate alındığında bu ihtimal teyit edilmektedir. Netice itibarıyla Ebû Hâtim hem râvi hem de metne ayrı iki yöntem uyguladığı anlaşılmaktadır.

3.1.2.3.2.3. Şeyh Meçhul

Ebû Hâtim'in meçhul kullanımlarına eşlik eden bir diğer lafız da “شيخ” terimidir. Ta'dîlin İbn Ebî Hâtim'e göre üçüncü, Irâkî'ye göre dördüncü, Sehâvî'ye göre altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan “شيخ” lafzı, hadisi

⁸¹⁶ Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali Muallimi Yemânî, *et-Tenkîl lima verede fî te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl*, thk. Muhammed Nâsuriddîn el-Elbânî-Muhammed Abdürrezzâk Hamza (Kahire: Dârü'l-Kütübi's-Selefiyye, 1406), 1/412.

⁸¹⁷ Taş, *Buhari'nin Cerh-Ta'dil Metodu*, 288.

⁸¹⁸ Yücel “ليس بالقوي” terimini adâlet yönüyle kusursuz olmakla birlikte zabtları itibarıyla sika râvilere nisbetle hatası daha fazla olan zayıf râviler hakkında yaygın olarak kullanılan terimler arasında zikretmesi ile ilgili bk. Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 118.

⁸¹⁹ İbn Adî onun bir veya iki hadisinden başka rivayeti olmadığını nakletmiştir. İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 9/85.

⁸²⁰ Hâcib hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Hibbân, *el-Mecruhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*, 1/272; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 2/509.

itibar için alınan râviler ile ilgili kullanılmaktadır. Müteahhir dönem alimleri “شيخ” lafzının cerh ve ta’dîl lafızları dışındaki kullanımlarına dikkat çekmişlerdir. Söz konusu terim ile ilgili İbnü’l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1230) “hoca ve öğrencileri bakımından hadis rivayetinde tanınmayan, az hadisi olan, mukıll” anlamına⁸²¹, Zehebî cerh veya ta’dîl anlamında olmadığına,⁸²² İbn Receb (ö. 795/1392) “hadis ilminde hâfız ve imam vasfını haiz kimselerin altındaki/dışındaki kimse”⁸²³ manasına vurgu yapmıştır.⁸²⁴

Söz konusu terimin cerh ve ta’dîl lafzı olarak kullanılması ve bu ikisi dışında muhtelif anlamlara delalet etmesi Ebû Hâtîm’in cehâlet kullanımına eşlik eden “شيخ” lafzını araştırmayı gerekli kılmıştır. Bu başlıkta ele alınacak konunun merkezinde Ebû Hâtîm’in meçhul lafızlara eşlik eden “شيخ” lafızı yer almaktadır. Ebû Hâtîm, “شيخ” lafzını bazı kullanımlarında cehâletle ilgili terimlerle bir araya getirerek ikili, bazen hem cehâlet hem de cerh ifadeleri ile terkiib ederek üçlü formlar ortaya koymuştur. Onun bu kullanımlarına “شيخ مجهول”⁸²⁵, “شيخ ليس”⁸²⁶, “شيخ مجهول لا يدري من هو”⁸²⁷, “شيخ لا يعرف”⁸²⁸, “شيخ ليس بمعروف”⁸²⁹, “شيخ مجهول لا أعرفه”⁸³⁰ ibareleri yer almaktadır. Ebû Hâtîm, cehâlet ile birlikte şeyh kullanımına bazen cerh ve ta’dîl ifadeleri de ilave ederek

⁸²¹ İbnü’l-Kattân, *Beyânü’l-vehm ve’l-ihâmi’l-vakiayn fî Kitâbi’l-Ahkâm*, 3/482, 539, 4/627.

⁸²² Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, 2/385.

⁸²³ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 2/658.

⁸²⁴ Terimin anlamı ve farklı kullanımları için bk. Ebu’l-Hasan, *Şifâü’l-alîl bi elfâzi ve kavaid’l-cerhi ve’t-tadîl*, 139; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 136-143; el-Gavrî, *Mu’cemü’l-mustalâhâtî’l-hadîsiyye*, 425.

⁸²⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/504. Diğer örnekler için ayrıca bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/31, 86, 119, 165, 403, 428, 527, 4/8, 26, 117, 158, 187, 192, 5/27, 225, 6/44, 50, 272, 309, 371, 7/51, 52, 197, 262, 8/84, 108, 9/177, 212, 362, 382, 384, 457.

⁸²⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/231. Ebû Hâtîm bazen meşhur kelimesini marife, bazen bî harfi cerrine zake, bazen de “Şeyh” terimi ile cehâlet lafzı arasına râvinin memleketini veya râvinin sıfatını belirten kelimeler ilave etmiştir. Örneklerde bu detaylar dikkate alınmamıştır. Benzer kullanımlar için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/582, 4/455, 5/77, 286, 308, 8/164, 9/89, 146, 289, 293, 332.

⁸²⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/156, 6/61, 7/124, 9/83, 345, 368.

⁸²⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/284, 5/214.

⁸²⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/398.

⁸³⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/490, 9/158.

⁸³¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/230.

“شيخ مجهول منكر الحديث”, “ليس بالقوي شيخ مجهول”, “شيخ لا بأس به ليس بالمعروف” şeklinde üçlü formlar oluşturmuştur. Tüm bu kullanımlar dikkate alındığında şeyh lafzını cerh veya ta’dîle delalet eden bir lafız olarak tanımlamak Ebû Hâtîm açısından çelişki ifade eden bir tablo ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Şeyh tabirinin cerh ve ta’dîl dışı istimali, ta’dîl olarak kullanımı ve mestur anlamında kullanıldığını ortaya koyan Ahmet Yücel, “شيخ” tabirinin birleştirilerek kullanımları hakkında şu tespiti yapmıştır:

“Râvi hakkında şeyh tabiri ile onun güvenilir ya da metrûk olduğunu gösteren terimlerle birlikte kullanılırsa bunlardan birincisiyle onun sadece hadis râvisi bir muhaddis olduğu kastedilirken, ikinci gruba giren terimlerle de o şahsın hadis rivayetine ehil olup olmadığı ifade edilmek istenir.”⁸³²

Bu ifadelerden hareketle Ebû Hâtîm’in “شيخ” tabiri ile herhangi bir cerh-ta’dîl hükmünü kastetmediği râvi ile ilgili hüküm için diğer iki cerh-ta’dîl lafzının öne alınması gerektiği, söz konusu tabirin konumunun ise hadis râvisi olarak düşünülebileceği yorumu yapılabilir.

Ebû Hâtîm ile ilgili çalışmasında “شيخ” lafzının anlam dairesini inceleyen Muhammed Harûbât, bu kullanımın hadis hocası gibi lügavî bir anlama gelebileceği lakin bunun sürekli olmadığını ifade etmiştir. Bunun yanında Ebû Hâtîm, “شيخ” lafzını şu üç anlama işaret etmek üzere de kullanmıştır:

Râvinin az hadisi olması,

Râvinin mecrûh bir kimse olması,

Râvinin ta’dîl edilen kimselerden olması.

Nihaî olarak Harûbat bu kullanımların öncesi ve sonrası ile anlam dairesinin şekilleneceğine temas etmiştir.⁸³³

Ebû Hâtîm’in diğer bütün kullaanımlarını dikkate alarak konuyu inceleyen Cüdey, “شيخ” teriminin münekkitler arasında en çok Ebû Hâtîm tarafından kullanıldığını tespit etmiştir. O, cerh ve ta’dîl manasından çok, “شيخ” ıstılahının

⁸³² Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 143.

⁸³³ Harûbât, *Ebu Hâtîm er-Râzi ve cühudühü fî hudmeti’s-sünneti’n-nebeviyye*, 5/314-321.

râvinin hadis azlığı ve ilim talebi ile meşhur olmaması gibi iki özellik etrafında meselenin ele alınması gerektiği kanaatindedir.⁸³⁴ Bu kanaati benimseyen Abdülcevad Hamâm, “شيخ مجهول” teriminin mukill, tanınmayan râviler şeklinde yorumlamıştır. Söz konusu lafızla nitelenen râvinin meçhûlû'l-ayn olduğunu zikretmiştir.⁸³⁵

Alimlerin görüşleri ve Ebû Hâtîm'in kullanımları ile değerlendirildiğinde Ebû Hâtîm'in söz konusu lafzı tek bir râvi grubunu kastetmek üzere kullanmadığı, bu şekilde nitelediği râvilerin rivayetlerinin araştırmak ve ona rivayet değerini ortaya koyulabileceğini kastettiği söylenebilir. Daha çok birlikte kullanıldığı lafza göre anlam yüklenen “شيخ” terimi, cehâlet kullanımları ile yapılan terkipte râvinin hadis rivayet işiyle ilgilenmeyen, hadis nakletmekle tanınmayan kimseler anlamını kazanmaktadır. Buna ilaveten Ebû Hâtîm'in söz konusu lafza bir cerh-ta'dîl anlamı yüklemekten hadis rivayetinde yer alan birine işaret etmek üzere kullandığı söylenebilir.

3.1.2.3.2.3. Meçhul Râvi ve Rivayeti ile İlgili Birlikte Kullanımlar

Bir münekkîdin râvilerin hadis ehliyeti bakımından durumlarını belirlemek üzere ne tür veriler kullandığı önemli bir husustur. Bu konuya daha önce de detaylıca değinilmişti. Bu verilere dair serdedilen görüşler arasında münekkîdin rivayetten hareketle râvinin ehliyeti hakkında hükme vardığı yer almaktadır. Bu iddia için zikredilen deliller arasında münekkîdin râvinin meçhul olduğunu ifade ettikten sonra rivayeti hakkında yapmış olduğu değerlendirmeler yer almaktadır. Münekkîdin râvinin tanınmadığını ifade etmesinin akabinde rivayeti ile ilgili taz'îf veya tashîh ibarelerini zikretmesi ile ilgili bir diğer görüş ise zaman bakımından içerisinde değişime uğrayan ihtiyaçların ilim diline yansımalarıdır. Hicrî 2. asır bazı alimlerin sika râvilerden nakletmeye önem verdiği, zayıf râvilerin rivayetlerine ihtiyatla yaklaştığı bir zaman dilimi olsa da bu yüzyılda hadislerin sahihi ile sakimi cemedilmiş, sahih hadisleri müstakîl eserlerde biraraya getirme işlemi hicrî 3. asrın ortalarını bulmuştur. Hicrî 3. asır hadislerin sıhhat açısından değerlendirilip rivayet

⁸³⁴ el-Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 1/580.

⁸³⁵ Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/521.

değerlerinin tespit edildiği bir zaman dilimidir.⁸³⁶ Keza bu asırda râviler hadisleri kabul ve red yönüyle dikkate alınarak kategorize edilmiştir. Başka bir deyişle ifade edecek olursak, tarihi seyir olarak hadislerin sahih sakim olmasına göre seçkiye tabi tutulduğu hicrî 3. asırda, râvi tanınmasa dahi rivayeti ile ilgili hükmü ortaya koymanın ilmî üslup haline gelmiştir. Ebû Hâtîm de buna örnek teşkil edebilecek sık kullanımlar bulunmaktadır. Bu kullanımları üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutmak mümkün gözükmemektedir. Onun bu kullanımları hadis tarihinde ıstılahların gelişim seyri paralellik göstermektedir.

Ebû Hâtîm'in meçhul kullanımlarından bir diğeri ise râvinin meçhul olduğunu ifade ettikten sonra hadisi hakkında taz'îf, tashîh veya rivayet azlığı ile ilgili farklı ibareler kullanmasıdır. Bu kullanımlar münekkidin farklı zamanlarda serdettiği iki ayrı görüş gibi değil İbn Ebî Hâtîm'in naklettiğine göre aynı zamanda birlikte zikredilmiş kullanımlar görünümündedir. İki farklı manaya işaret eden bu mürekkep kullanımlardan birisi râvinin tanınmadığını ifade ederken diğeri çoğunlukla cerh ifadelerinden müteşekkildir.

Onun tanımadığı râvilerin metin/rivayetleri hakkında değerlendirme yaptığını gösteren kullanımlar “Hadislerin Tazifine Eşlik Eden Meçhul Râvi Kullanımları”, “Hadislerin Tashihine Eşlik Eden Meçhul Râvi Kullanımları” ve “Hadis veya Öğrenci Azlığına Eşlik Eden Meçhul Râvi Kullanımları” şeklinde üç başlık altında incelenecektir.

3.1.2.3.2.3.1. Hadislerin Taz'îfine Eşlik Eden Meçhul Râvi Kullanımları

Meçhul kavramının öne çıkan kullanımı, hadisleri zayıf kabul edilen kimseler için istimal edilen taz'îf formlarına eşlik etmek şeklindedir. Ebû Hâtîm genellikle bazı râvileri tanımadığını bildirdikten sonra rivayetlerinin mevzu, metruk, münker, batıl olduğuna dair birtakım ifadeler kullanılmıştır. Ebû Hâtîm'in râvinin tanınmadığını ifade ettikten sonra aynı râviden gelen nakilleri taz'îf ettiği ibareler ve kullanım miktarları şöyledir:

⁸³⁶ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 47-50, 116.

لا اعرفه وقال يحتاج ان يتوب إلى الله عزوجل من حديث باطل رواه عن“ (1)⁸⁶⁹”على ضعفه
(1) ”الثوري

Ebû Hâtîm’in râvinin tanınmadığına delalet eden formlar yanında istimal ettiği müfesser ifadeleri elli değerlendirmede otuz dört farklı biçimde görülmektedir. “مجهول” ve “لا أعرفه” gibi râvinin tanınmadığına delalet eden iki terime eşlik eden ibareler incelendiğinde söz konusu ibarelerin genellikle metin bağlamında ortaya çıkan kusurlar olduğu dikkat çekmektedir. İbn Ebî Hâtîm ile babası Ebû Hâtîm arasındaki diyalogların kimi zaman babasına önce râvinin durumunu sorup babasının tanımadığını ifade etmesinden akabinde hadislerini arz ederek cereyena ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁷⁰ Bazen de İbn Ebî Hâtîm’in kanaatini sorduğu râviden gelen nakille birlikte babasına sorduğu görülmektedir.⁸⁷¹ ister aynı anda isterse ard arda olsun İbn Ebî Hâtîm ile Ebû Hâtîm arasındaki bu diyalog münekkidin tanınmayan bir râvinin rivayetinin değerini ortaya koyma çabası olarak görülebilir. Bunun ötesinde yukarıda zikredilen birlikte kullanımlardan ışığında Ebû Hâtîm’in rivayetten hareketle tanımadığı râvi ile ilgili bazen ihtiyatlı bir dil kullansa da çoğu zaman bu meçhul râvilerle ilgili net hüküm ifade eden ibareler kullanmaktadır.

Münekkidin muaraza/karşılaştırma yöntemi ile meçhul râvinin rivayetleri hakkında mevzu/bâtıl/münker gibi yargılara varması sıkça rastlanmaktadır. Kanaatimizce Ebû Hâtîm, bahsi geçen yöntemleri kullanmak suretiyle râvinin hadisini taz’îf etmiştir. Ancak bu tür illetlerin râvide yer alması onu bir cerhe götürmemiş râviyi cehâletle tavsif etmekle yetinmiştir. Bu sonraki dönem usûl alimlerinden İbn Dakîku’l ‘îd tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

“...Ehl-i hadis cerh hususunda, râvinin hadisinin daha başkalarının hadisi ile karşılaştırılması ve muvafakat ya da muhalefetinin, teferrüd veya şaz kaldığı yerlerin çokluğuna bakmayı esas almışlardır.”⁸⁷²

Bu bilgi dikkate alındığında Ebû Hâtîm’in meçhul râvinin rivayetlerini muaraza yöntemi ile değerlendirdiği, bununla ilgili bir yargıya varsa da rivayet

⁸⁶⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/418.

⁸⁷⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/78.

⁸⁷¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/40, 3/418, 6/216, 8/424.

⁸⁷² Zerkeşî, *el-Bahru’l-Muhîd*, IV,297.

malzemesinin az olması nedeniyle küllî bir kaideyi yalnız zikretmek yerine râvinin meçhullüğünü gösteren bir formla bu duruma işaret etme gereği hissettiği söylenebilir. Bu formlar yakından tetkik edildiğinde ise çoğunluğun cerh merkezli ifadeler olduğu görünmektedir. Bu durum, meçhul râvi grubunun rivayetlerinin genellikle problemlili bir özellik arz ettiği ihtimalini akla getirmektedir. “Meçhul râvinin ricâl tenkit ilmindeki konumu” isimli başlıkta birçok yönüyle ele alınan bu mesele için detaylı çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır. Ancak ilk incelemedeki cerh ifadeleri etrafındaki yoğunluk, sonraki dönem usûl eserlerinde meçhullüğün bir kusur olarak yer almasını teyit eder mahiyettedir.

Ebû Hâtim’in meçhul râvileri hangi râvi grubuna dâhil ettiği önemli bir tartışmadır. Nitekim usûl-i hadis âlimleri meçhullüğü kusur olarak kabul etmiştir. Çünkü meçhul râvilerin rivayetleri zayıflık derecesi farklı olmakla beraber zayıftır. İbnü'l-Kattân el-Fâsî gibi bazı alimler meçhul râvilerin hadisleri zayıf olan zayıf râviler grubuna dâhil olduğunu gösteren şu ifadeleri dikkat çekicidir: O, Ebû Hâtim’in Bişr b. Cebele hakkındaki "meçhul, daifu'l-hadis" kanaatini nakler ve şunları ilave eder: "Bu değerlendirmede tenakuz yoktur. Meçhulu'l-ayn veya hal olan herkes daifu'l-hadistir ve her daifu'l-hadis meçhul değildir."⁸⁷³

İbnü'l-Kattân’ın genellemesine bizzat Ebû hâtim’in meçhul diye tavsif edip hadislerini tashih ettiği kullanımlar ile itiraz etmek mümkündür. Yine onun yalın kullanımları incelenip hadisleri hakkındaki hüküm ortaya koyulmadan bu tür bir iddianın teyidi zor gözükmektedir. Keza muahhar araştırmacılardan Melibârî’nin ifadeleri de İbnü'l-Kattân’ın kanaatine ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir. Nitekim Melibârî, zayıf râvilerden gelen nakillerin zayıf olarak kabul edilmesi hususunda genelleme yapılamayacağı gibi hadisi tashih etmenin zorunlu olarak râvinin tevsiki anlamına gelmeyeceğine temas etmiştir.⁸⁷⁴

3.1.2.3.2.3.2. Hadisi Tashih Edilen Meçhul Râvi Kullanımları

Ebû Hâtim, meçhullikle ilgili lafızları çoğu zaman cerh ve ta’dîl terimlerinden bağımsız kullanmışsa da bazen râvinin hadisini tashih eden lafızlarla

⁸⁷³ İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vakiayn fî Kitâbi'l-Ahkâm*, 3/51.

⁸⁷⁴ el-Melibârî, *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*, 142-143.

birlikte bazı râvilerin tanınmadığını belirtmiştir. Ebû Hâtim'in kullanımları arasında hadisi tashih ettiği meçhul râviler yer almaktadır. Hadisini taz'îf ettiği meçhul râvilere oranla tashih ettikleri daha azdır. Ancak Ebû Hâtim'in cehâletle ilgili lafızlara eşlik eden râvinin hadisini tashih içeren ifadeleri sekiz farklı formda kullanarak kısmen yaygınlaşmasına öncülük ettiği söylenebilir. Bu kullanımlara örnek olarak şu lafızlar örnek olarak zikredilebilir:

“شيخ مجهول، والحديث الذي رواه صحيح”⁸⁷⁵ (Meçhul şeyh, rivayet ettiği hadis sahihtir)(1), “شيخ مجهول ارى حديثه مستقيماً”⁸⁷⁶ (meçhul şeyh, hadisi müstakimdir)(1), “شيخ لا اعرفه وحديثه”⁸⁷⁷ (onu bilmiyorum, hadisi sahihtir)(1), “حديث صحيح، وهو”⁸⁷⁸ (tanımadığım şeyhtir, hadisi münker değildir)(1), “لا اعرفه، وعرضت”⁸⁸⁰ (1), “لا نعرفه قال أبو حاتم: الأحاديث التي رواها صحاح”⁸⁷⁹ (1), “عليه حديثه فقال حديث صحيح”⁸⁸¹ (Onu bilmiyorum, [İbn Ebî Hâtim]ona hadisini arz ettim ve bana hadisi sahihtir dedi)(1), “كتبت عنه ولا اخبر امره ومقدار ما كتبت عنه”⁸⁸² (1). “صحيح”⁸⁸² (1).

Ebû Hâtim'in cehâlet kullanımlarına eşlik eden râvilerin hadislerini tashih ifadeleri sekiz farklı şekilde *el-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli eserde yer almaktadır. Yücel, onun cehâlet ıstılahı ile kullanılan bu tashih ibarelerinin meçhul terimine “muhaddisler arasında hadisçi olarak tanınmamaktadır” anlamı yüklediğine işaret etmektedir.⁸⁸³ Ebû Hâtim'in hadisini tashih ettiği meçhul râvileri müstakil bir makalede inceleyen Sultan Fehd bu râvilerin rivayetlerinin mütabi ve şahidlerinin olduğunu tespit etmiştir. Fehd bu hükme ulaşırken meçhul râvi ile ilgili diğer münekkitletlerin kanaatleri biraraya getirmiş ve râvinin rivayetinin mütabiilerini tek

⁸⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/39.

⁸⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/391.

⁸⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/243.

⁸⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/276.

⁸⁷⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/42.

⁸⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/249.

⁸⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/78.

⁸⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/62.

⁸⁸³ Yücel, “Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler”, 154.

tek tahrir etmiştir.⁸⁸⁴ Birincil derece argümanlarla bu sonuca ulaşan Fehd'in tespitine göre, Ebû Hâtim'in meçhul râvilerin rivayetlerini detaylıca inceledikten sonra rivayetin sıhhatine hükmettiği anlaşılmaktadır. Nitekim burada belirleyici unsur meçhul râvilerin nakillerinde teferrüd etmeyip, mütabii bulunan hadisler olmasıdır. Böyle bir işlemin merkezinde yer alan verinin rivayet olduğu ortadadır.⁸⁸⁵

Ebû Hâtim'in isnad ve metin analizi neticesince vardığı sahih sonucunu zikredip râvinin meçhul olduğunu beyan etmesi onun söz konusu râvilerle ilgili külli bir hükme varmak için yeterli miktarda veriye sahip olmadığını gösteren bir tablo kabul edilebilir.⁸⁸⁶ O Ahmed b. İbrâhim el-Horasanî, Ahmed b. Bahr el-Askerî, Ahmed b. el-Münzir, Eyyûb b. Süleyman b. Ebî Hacer, Hıdâş b. ebî Muhâcir, Abdurrahman b. Şeybe, Abdulkerim b. Hârûn el-Kûfî ve Muhammed b. Seleme el-Kûfî'yi meçhul kabul etmesine karşın hadislerinin sahih olduğunu ifade etmesiyle kendilerinden gelen nakillerin rivayet tarihi açısından değerini ortaya koymuştur.⁸⁸⁷ Tüm bu verilerden hareketle meçhul râvi grubunun rivayetlerinin mutlak manada zayıf veya metruk kabul edilen kimselerden oluşmadığını Ebû Hâtim özelinde söylemek mümkündür.

⁸⁸⁴ Sultân b. Fehd, "el-Meçhul ellezî Sahhaha Ebû Hâtim er-Râzî Hadîsehu", *Câmiatü'l-Kâhire* 6/17 (2010), 327-372.

⁸⁸⁵ Cüdey' Ebû Hâtim'in meçhul râvilerden gelen nakillerin mahfuz bir tarikle/isnadla ile bilinmesi durumunda şahsını değil hadisini övdüğüne dair görüşü hakkında bk. el-Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 1/500.

⁸⁸⁶ Ebû Hâtim'in meçhul râvilerin hadisini tashih etmesinin kendileri için ta'dîl olduğu yargısı görüşü için bk. Yücel, "Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler", 150.

⁸⁸⁷ Değerlendirmeler için bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/39, 42, 78, 249, 3/391, 5/243, 6/62, 7/276 Ebû Hâtim'in meçhul kabul edip hadislerini tashih ettiği râvileri fehd 6 kişi olarak tespit etmiştir. Hıdâş b. ebî Muhâcir, Muhammed b. Seleme el-Kûfî tarafımızdan tespit edilerek bu sayı sekize çıkarılmıştır. Ebû Hâtim'in "شيخ لا عرفه وحديثه ليس بمكتر" şeklinde değerlendirdiği Muhammed b. Seleme hakkındaki ifadelerin doğrudan tashih anlamına gelmese de hadisin tashih edilebilmesi için meçhul râviden gelen rivayetin münker olmaması gibi bazı mülazalar sebebiyle bu gruba dâhil edildiği ifade edilmelidir. Yine Ebû Hâtim'in "ليس بمشهور حديثه ليس بموضوع" gibi kullanımlarının buradaki sayımın dışında tutulduğu ifade edilmelidir.

3.1.2.3.2.3.3. Hadisi veya Öğrenci Azlığına İşaret Eden Meçhul Râvi

Kullanımları

Ebû Hâtim, râvinin tanınmadığını ifade etmek üzere kullandığı lafızlarla beraber bazı ilave açıklamalar yapmıştır. Cehâletle ilgili ifadelerin yanına râvinin rivayet birikiminin nicel yönüne tekabül eden lafızlar kullanmıştır. Bu lafızlar söz konusu râvinin hadis rivayetinde behresinin az olan bir kimse kabul edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Rivayet birikiminin niteliksel bakımdan az olduğuna delalet eden kullanımlara örnek olarak şu formlar zikredilebilir:

“مجهول لم يرو”⁸⁸⁸ (Şeyh, lâ be’s bih, rivayeti azdır), “شيخ لا بأس به روايته قليل”⁸⁸⁹ (meçhul, ondan falandan başkası rivayet etmedi), “هو مجهول لا أعلم”⁸⁹⁰ (meçhul, ondan falandan başkasının rivayet ettiğini bilmiyorum), “مستور لم يبلغنا عنه شيء”⁸⁹¹ (meçhul, ondan falandan başkasının rivayet ettiğini bilmiyorum), “لا أعلم روى عنه غير الأوزاعي ولا أعلم أحدا نسبه”⁸⁹² (mestur, oğlu Amr dışında bize ondan bir şey ulaşmadı), “ما أعلم”⁸⁹³ (hadis talebiyle tanınmamaktadır, ondan falan dışında kimse rivayette bulunmadı), “لا يعرف القاسم بن صفوان إلا في”⁸⁹⁴ (falan falancanın kendisinden rivayet ettiği hadis dışında tanınmamaktadır), “لا يعرف مجهول لا أعلم روى عنه غير ليث”⁸⁹⁵ (şahsı tanınmamaktadır, meçhul, ondan falandan başkası rivayette bulunmamıştır), “شيخ”⁸⁹⁶ (şeyh, meçhul, ondan falandan başkası rivayette bulunmamıştır).

Ebû Hâtim bazı kullanımlarında râvinin meçhul olduğunu ifade etmeksizin “ondan falandan başkası rivayet etmedi” şeklinde lafızlar kullanmıştır. Bunun tek

⁸⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/113.

⁸⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/105, 111.

⁸⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/111.

⁸⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/305.

⁸⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/402.

⁸⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/48, 7/62.

⁸⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/111.

⁸⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/161.

⁸⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/312.

başına cehâlete delalet edip etmeyeceği net değildir. “صالح الحديث لا أعلم أحدا روى”⁸⁹⁷، “صالح حديثه صالح”⁸⁹⁸، “لا أعلم روى عنه غير ابنه عبد العزيز وأرى حديثه مستقيما”⁸⁹⁹، “لأعلم روى عنه غير الوليد بن مسلم”⁹⁰⁰ ليس بحديثه بأس صالح الحديث لم يرو عنه غير اوطاة”⁹⁰¹، “لأعلم روى عنه غير الوليد بن مسلم”⁹⁰² şeklindeki kullanım bunu teyit etmektedir. Yalnız meçhul râvinin de rivayeti tashih edilmesi akla geldiğinde daha ayrıntılı tetkike ihtiyaç vardır. Bu amaçla Ebû Hâtîm’in kullanımlarından hareketle bir sonuca varmaya çalışılabilir.⁹⁰¹

Ebû Hâtîm’in meçhul lafızlarına eşlik eden gerek rivayet taz’îf/tashih formları gerekse hadis veya öğrenci azlığına işaret eden kullanımlardan hareketle onun meçhul ıstılahını râvinin cerhini ortadan kaldıran veya teyit eden bir kategoride değerlendirmedeği söylenebilir. Burada İbn Ebî Hatîm’in râvileri cerh-ta’dîl bakımından bir kategoride zikretmemesi ile düşünüldüğünde Ebû Hâtîm’in meçhul ıstılahı ile cerh veya ta’dîl kastetmediği görülmektedir. Nitekim bu râvilerin rivayetlerini analiz edildiğinde hadisleri itibar için yazılan râviler grubu ve rivayetleri metruk olan râviler ile ilgili kullanılmaktadır.⁹⁰²

3.2. MEÇHUL RÂVİLERLE İLGİLİ KULLANIMLARIN ANALİZİ

3.2.1. Münekkitlerin Ricâl Tenkit Terminolojisine Katkısı

Bir ilmin ıstılahları ortaya çıkışı, teşekkülü ve istikrar bulması gibi merhalelerden geçmesi uzun soluklu tarihi seyri zorunlu kılmaktadır. Münekkitlerin 3. asrın ikinci yarısında meçhul râvi ile ilgili gelişimi net görebilmek için söz konusu birikimin önceki literatür ve çağdaşları tarafından takip edilen kullanımların göz önünde bulundurulması gereklidir. Erken dönem ricâl pratiği cehâlet lafızlarının etbâu’t-tâbiîn neslinde münekkitler tarafından vazedilmeye

⁸⁹⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/317.

⁸⁹⁸ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/219.

⁸⁹⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/265.

⁹⁰⁰ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/332.

⁹⁰¹ Harûbât, bu kullanımın bir yönüyle râvinin meçhullüğü ile ilgili terimlere dâhil edilebileceği gibi başka bir yönüyle “şeyh” terimine dâhil edilebileceğini iddia etmektedir. Bu kullanımların mutlak olarak bir terime hamledilemeyeceğine dair bir görüş için bk. Harûbât, *Ebu Hâtîm er-Râzi ve cühudühü fî hudmeti’s-sünneti’n-nebeviyye*, 5/349-350.

⁹⁰² Meçhul râvilerin cerh mertebelerinin üçüncüsüne konumlanması gerektiğini ileri süren bir çalışma için bk. Mahmud İbrahim Muhammed, “İtlâkâtü’l-Cehâle inde’l-İmâmeyn Ebî Hâtîm ve Ebî Zûr’a er-Râziyeyn fî Kitâbi el-Cerh ve’t-ta’dîl (Dirâseten tatbikiyyeten)”, 1493.

başlandığını, etbâu't-tâbiîn tabakasının küçüklerinin yaşadığı nesilde râvinin tanınmaması ile ilgili terimlerde çeşitlilik yönüyle kayda değer ölçüde mesafe katedildiğini göstermektedir. Hicrî 3. yüzyılın ilk periyodunda Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), İbnü'l-Medîni (ö. 234/848-49), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi ricâl tenkidinin üç önemli aktörü meçhul râvilerle ilgili lafızları yaygınlaştırmıştır, belirli ifadelerde tercihler yönüyle ayrışma/ekolleşmeye gitmiştir. Az da olsa cehâlet lafızlarına çeşit yönüyle katkıda bulunmuşlardır.

Bahsi geçen ricâl ilminin önemli otoriteleri sonrasında cehâlet lafızlarının seyri takip edildiğinde, bu neslin aynı zamanda “talebesi” olan hicrî üçüncü asrın ikinci yarısının önemli ricâl münekkitlerinden Ebû Zür'a er-Râzî, (ö. 264/878) cehâlet lafızlarına önceki dönem münekkitlerinden İbn Maîn'in terminolojisine yakın bir üslup kullanarak ıstılahın olgunlaşmasına katkıda bulunduğu tespit edilmiştir.

Aynı zaman diliminin ricâl otoritesi olan Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), meçhul râvi ile ilgili ıstılahları nereye taşıdığı, etkisinin hangi boyutta olduğu bu başlık altında incelenmesi hedeflenmektedir. Bunun ortaya konulabilmesi için Ebû Hâtim'in kullanmış olduğu lafızlar, önceki dönem münekkitleri ve muâsırlarının cehâlet terminolojisi ile mukayese edilecektir.

Cehâletle nitelenmenin türlü formlarından en kapsayıcı ve teknik olanı “مجهول” dür. Ebû Hâtim er-Râzî, sarıh bir şekilde râvinin tanınmamasına delalet eden bu ıstılahı yoğun bir şekilde kullanmıştır. Hicrî 2. asırda vazedilen ve sınırlı sayıda kullanılan “مجهول” terimi, İbnü'l-Medîni tarafından değişik formlarıyla yoğun bir şekilde kullanılmıştır.⁹⁰³ Bu nedenle cehâletin teknik ifadesi olan “مجهول” ün İbnü'l-Medîni tarafından yaygınlaştırılıp, şöhret bulduğunu ifade edilmelidir.⁹⁰⁴ Ebû Hâtim, hocası İbnü'l-Medîni'yi bu yönüyle takip etmiştir. Ebû Hâtim'in katkısı, önceden vazedilmiş ve yaygınlaştırılmış “مجهول” kullanımı

⁹⁰³ Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, 272.

⁹⁰⁴ Abdulcevad, meçhul lafzının Ebû Hâtim'le şöhret bulduğu iddiası bu minvalde tartışmalıdır. Zira bu vasfı bir üst tabakadan aynı zamanda hocası olan İbnü'l-Medîni haizdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât*, 1/494, 2/749.

arttırarak bir taraftan devamlılığı sağlarken diğer taraftan teknik olmayan ifadelere daha az alan bırakmasıdır.

Ebû Hâtîm'e kadar meçhul râviyi nitelemek üzere kullanılan lafızlar incelendiğinde genel anlamda ıstılahların yerleştiğini başka bir deyişle ortak bir dilin oluştuğu tespit edilmiştir. Ebû Hâtîm, meçhul râvilerle ilgili az da olsa yeni kullanımlar vaz ederek genelde cerh-ta'dîl ilmine özelde cehâlet terminolojisine değerli katkıda bulunmuştur.

Ebû Hâtîm'in cehâlet terminolojisine katkıda bulunduğu bir diğer nokta, kendisinden önceki ricâl münekkitlerinin kullanmış olduğu ıstılahları birlikte kullanmak yöntemiyle yeni formlar ortaya koymaktır. Örneğin; cehâlet ıstılahlarıyla, cerh ve ta'dîl amacıyla istimal edilip, Ebû Hâtîm'den önce vaz edilen "ليس بالقوي", "ليس بشئ", "منكر", "لا يشتغل به", "فيه نظر", "لا معنى له" gibi terimleri birlikte kullanmıştır. Bunların bir arada kullanımlarına şunlar örnek olarak zikredilebilir:

"مجهول ليس بشئ", "مجهول فيه نظر", "مجهول ليس بالقوي", "مجهول لا معنى له",
"ليس بالقوي ولا المشهور", "مجهول لا يشتغل به", "مجهول منكر"

Ebû Hâtîm meçhul râvilerle ilgili kullanılan lafızlara delaleti tartışmalı olan "شيخ" lafzını ekleyerek çoklu kullanımlar üretmiştir. Bu lafızlar bazen ikili, bazen de üçlü mürekkep ıstılahlar şeklinde olup, cerh-ta'dîl ilminde meçhul râvi ıstılahları çerçevesinde zenginleşme olarak okunabilir. Mesela Ebû Hâtîm'in "شيخ" lafzıyla terkeb ettiği ikili ve üçlü kullanımlar şöyledir:

"شيخ ليس بمشهور", "شيخ مجهول", "شيخ ليس بالمعروف", "شيخ ليس بالمشهور",
"شيخ لا افهمه كما ينبغي", "شيخ لا يعرف", "شيخ كبير ليس بالمشهور", "شيخ ليس بمعروف",
"ليس بالقوي شيخ مجهول", "شيخ خراساني ليس بالمشهور ولا يشتغل به", "شيخ مجهول منكر
الحديث", "شيخ مجهول لا أعرفه", "لا أعرفه شيخ مجهول", "شيخ مجهول ضعيف الحديث",
"شيخ مجهول لا يدري من هو", "شيخ لا بأس به ليس بالمعروف", "شيخ مجهول لا يعرف."

Ebû Hâtîm'in cehâleti ifade etmek üzere ortaya koyduğu formlardan biri de meçhul râvi ile ilgili ardarada kullandığı lafızlardır. Ricâl ilmine kendisinden önce kazandırılmış cehâlet ıstılahlarını birlikte kullanması delalet ettiği anlamın

pekişmesine zemin hazırlamıştır. Ebû Hâtîm'in râvinin tanınmaması ile ilgili ortak manaya delalet eden iki terimli kullanımlarına şunlar örnek olarak zikredilebilir:

”لا يعرف ولا أدري من هو“، ”هو مجهول لا أعرف مسكنه“، ”هو مجهول لا أدري من هو“، ”هو مجهول لا يدري من هو“، ”هو مجهول لا يعرف“، ”هذا الإسناد لا يعرف مجهول“، ”ليس بمعروف وإسناده مجهول“، ”لا يدري من هو ولا يعرف“.

Yukarıda geçen ikili formlar, anlam pekişmesinin yanı sıra Ebû Hâtîm'in kullandığı lafzın delalet ettiği manayı tespit etmeyi sağlayan yardımcı unsurlardır. Örneğin ”مجهول“ ve ”لا يعرف“ terimleriyle ”لا أدري من هو“ yi birlikte kullanarak râvinin aynı bilmediğini beyan etmektedir.

Ebû Hâtîm, meçhul râvi ile ilgili ıstılahlarla birlikte onun rivayetiyle ilgili değerlendirme yaptığına daha önce temas edilmişti. Bu kullanım kendisinden önceki münekkitlerden bazısının çok nadir müracaat ettiği bir üsluptur. Meçhul râvinin rivayetiyle ilgili yapılmış olan değerlendirmelerin bazen tazif bazen tashih bazen de öğrenci sayısı/rivayet sayısı ile ilgili olduğu görülmektedir. Münekkidin meçhul râvi ile ilgili ıstılahı kullanmasının akabinde öğrenci sayısı/rivayet sayısını aktarması râvinin tanınmama gerekçesi olarak yorumlanabilir.

Râvinin meçhul olmasının sonraki dönem usûl alimlerince onun adâlet veya zabta dair zikredilen kusurlar içerisinde yer almasının nedeni Ebû Hâtîm'i merkeze yerleştirerek izah etmek mümkündür. Ebû Hâtîm'in cehâletle tavsif ettiği kimselerin rivayetleri ile ilgili tazif ve tashih ifadeleri kullandığına değinilmiştir. Ebû Hâtîm'den önce Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel tarafından az bir yoğunlukta buna benzer formlar kullanmıştır. Nitekim Yahyâ b. Maîn falanla ilgili Ahmed b. Hanbel falanı tanımadığını ifade ettikten sonra rivayetleri ile ilgili benzer değerlendirmelerde bulunmuştur. Ebû Hâtîm ile yoğunlaşan bu türden kullanımlar toplamda 58'i bulmaktadır. Söz konusu 58 verinin ellisi hadisi taz'îf edilen meçhul râvilerle ilgili, sadece sekiz kullanımı ise rivayeti tashih edilen meçhul râviler ile ilgili olması dikkate alındığında meçhul râvilerin hadisleri hakkında tazif içeren kullanımların diğerine kıyasla yüksek bir orana karşılık geldiği söylenebilir. Yalnızca bu verilerden hareketle meçhul râvilerin yer aldığı isnadlarla gelen rivayetlerin çoğunlukla problemli olduğunu söylemek mümkündür.

Çağdaşları olup çalışmada müstakil incelemeyen bazı münekkitlerle Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtîm'in terminolojisinin mukayese edildiğinde genel olarak aynı formları kullandıkları ifade edilmelidir. Bu, her iki münekkidin dönemin ilmî terminolojisi yansıtma bakımından temsil güçlerinin ne kadar yüksek olduğunu gösteren bir bulgudur. Bu genel çerçeve dışında bazı kullanımlar arasında özellikle Tirmizî'nin temel formlara eklediği rivayete ilişkin ifadeler⁹⁰⁵ ve İbn Hüzeyme'nin *لست أعرف فلان بعدالة ولا جرح*⁹⁰⁶, *لست أعرف فلان*⁹⁰⁷, *لست أعرف فلان، ولا أقبّل دين من لا أعرفه بعدالة*⁹⁰⁸, *فإني لست أعرف مسيكة بعدالة ولا جرح*⁹⁰⁹, *إني لا أعرفه بعدالة ولا جرح*⁹¹⁰, *لا أعرفه بعدالة، ولا جرح*⁹¹¹ gibi ifadeleri yer alır.

Ebû Hâtîm'in tüm kullanım formları dikkate alındığında meçhul ibareleri cerh veya ta'dîl anlamında kullanmanın ötesinde genel olarak râvinin kimliğinin tanınmadığına vurgu yapmak üzere kullanıldığı söylenebilir. Şu halde İbnü's-Salâh ve sonraki dönem usûl eserlerinde râvide bir kusur olarak yansıtılmasından kaynaklı bir algının hicrî ilk üç asır pratiğinin tümüne teşmil edilmesi isabetli değildir. Daha önce de zikredildiği gibi bizzat İbn Hacer'in Ebû Hâtîm'in meçhullükle nitelediği pek çok râviyi "makbul" terimi ile nitelemesi bunu teyit eden en güçlü bulgular arasındadır. Bu ifadeyi kesin bir şekilde ortaya koymak ise Ebû Hâtîm'in meçhullükle ilgili kullanımlarının râvi ve rivayet ekseninde detaylı incelenmesi ile mümkündür.

3.2.2. Hicrî 2. ve 3. Asır Münekkitlerinin Tespitleri ile Mukayesesi

Ebû Hâtîm'in meçhul râvi değerlendirmelerinin başta hocaları ve hicrî 2. ve 3. asır münekkitlerinin değerlendirmeleri ile mukayesesi, kendisinin cehâlet

⁹⁰⁵ Tirmizî meçhullükle ilgili temel formları kullanarak genel terminolojiyi takip etmiştir. Söz konusu formlar ve bunlara birtakım ilavelerle yaptığı değerlendirmeler için bk. Abdulmelik Besfurt b. Zâfir el-Mâcûnî, *el-Mechûl ve mevkîfû'l-İmam et-Tirmizî minhu fî "Câmihi": dirâse hadisiyye mukârene* (Amman: Darü'l-Eseriyye, 1439), 183-187.

⁹⁰⁶ Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemî İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zami (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1975), 3/177.

⁹⁰⁷ İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 2/221, 3/306.

⁹⁰⁸ İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 3/265, 4/219.

⁹⁰⁹ İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 4/284.

⁹¹⁰ İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 2/191, 359, 3/246.

⁹¹¹ İbn Huzeyme, *Sahihu İbn Huzeyme*, 3/186.

yaklaşımı noktasında içtihad mekanizmasını işletip işletmediğini ortaya koymak bakımından önemlidir. Önceki münekkitlerin Ebû Hâtîm'in diğer cerh-ta'dîl tespitlerine kaynaklık ettiğine dair örnek ve kullanımlar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Ebû Hâtîm'in cehâlet tespitlerinde hocaları veya erken dönem münekkitlerine herhangi bir atıf yapmadığı ifade edilmişti.⁹¹² Bu tablo, Ebû Hâtîm'in meçhul râvi tespitlerinde farklı bir noktada durduğunu göstermektedir.

Önceki dönem münekkitleri tarafından değerlendirmeye konu olduğu halde Ebû Hâtîm tarafından meçhul tespiti yapılan râviler bulunmaktadır. İki ihtimali gündeme getirmektedir. Hocalarının veya diğer münekkitlerin cehâlet tespitinin kendisine ulaşmış olmaması veya bahsi geçen değerlendirmenin hılafına kendisine özgü bir yaklaşımla râvinin meçhul olduğu yargısına varması. Ancak râvi hakkında ister cerh ister ta'dîl olsun önceki münekkitleri tarafından değerlendirme yapılmış olması, râviden cehâletin kalması için yeterlidir. Bu nedenle birinci ihtimal daha isabetli gözükmektedir. Bu çıkarımı daha net ortaya koymak amacıyla Ebû Hâtîm'e ait meçhul râvi tespitlerinin erken dönem münekkitlerinin tespitleri ile mukayesesi yapılmalıdır.

Ebû Hâtîm kendisinden önceki ricâl uzmanlarının kanatleri ile kendisinin cehâlet tespitinin farklılaştığı görülmektedir. Erken dönem münekkitlerinin güvenilir bulunduğu veya taz'îf ettiği râviler hakkında Ebû Hâtîm'in meçhul kanaati dikkat çekicidir. Ebû Hâtîm'in meçhul râvi tespiti ile kendisinden önceki ricâl alimlerinden Yahyâ b. Maîn'in tenkitlerinin farklılaştığı görülmektedir. Örneğin Ebû Hâtîm'in "meçhul"⁹¹³ diye tavsif ettiği Muhammed b. Ebî Ya'kûb hakkında İbn Maîn "sika" demiştir.⁹¹⁴ Ebû Hâtîm Ezher b. Râşid el-Kâhilî için "meçhul"⁹¹⁵, Yahyâ b. Maîn "ضعيف" değerlendirmesini yapmıştır. Ebû Hâtîm'in cehâletle tavsif ettiği Humeyd b. Habbân/Hibbân b. Erbed isimli râvi hakkında İbn Maîn "لا أدري" demek suretiyle Ebû Hâtîm'e muvafakat etmiştir. Ebû Hâtîm'in "meçhul" diye nitelendirip muâsır ya da kendinden önceki münekkitlerin cerh-ta'dîlde bulunduğu

⁹¹² Ebû Hâtîm'in "Cehâlet Tespit Metodu" başlığı altındaki açıklamalar için bk. 275-280.

⁹¹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/122.

⁹¹⁴ Ebû Hâtîm'in cehâletle tavsif edip, İbn Maîn'in güvenilir bulunduğu diğer râvi örnekleri için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/211, 4/396-397.

⁹¹⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/313.

örnekler arasında şunlar zikredilebilir. Zührlî'nin tevsik ettiği el-Hakem b. Abdillâh el-Basrî'yi Ebû Hâtîm "meçhul" olarak değerlendirmiştir. Keza Abbas b. Hüseyin el-Kantârî ile ilgili Ahmed b. Hanbel iyi olarak zikrettiği nakledilirken⁹¹⁶, Ebû Hâtîm'in kendisini cehâletle tavsif ettiği tespit edilmiştir.⁹¹⁷

Râvî ile ilgili ricâl alimleri tarafından cerh-ta'dîlin ortaya konulması, râviden cehâleti kaldıran unsurlardan kabul edildiği bilinen bir husustur. Ebû Hâtîm'in yukarıdaki verilerden anlaşılacağı üzere kendisinin bir üst nesil tabakadan olan İbn Maîn, Ahmed b. Hanbel, Zührlî gibi alimlerin cerh ta'dilde bulunduğu bazı râvileri meçhul olarak değerlendirmiştir. Her ne kadar bu durum sık karşılaşılan nitelikte olmasa da izaha muhtaç bir görünüm arz etmektedir. Konuyu cehâletle ilgili çalışmada müstakil bir başlık altında işleyen Beredâî, Ebû Hâtîm açısından durumun üç şekilde yorumlanmasının mümkün olduğu ileri sürmüştür. Birincisi; Ebû Hâtîm'in meçhul kullanımı ile râvinin rivayetinin az olmasını kastediyor olabileceğidir. Özellikle zabtın bilinmesinde râvinin rivayet sayısının etkili olması ile de bunu gerekçelendirmiştir. İkincisi; Ebû Hâtîm'in bazı râvileri bölge uzaklığı nedeniyle tanımaması. Üçüncüsü; Ebû Hâtîm'in cehâletle vassfettiği râvilerin kimse tarafından adâlet-i diniyyelerinin tespit edilmemiş olması. Burada bahsettiği râvideki adâlet muâsır veya muâsırı olan birinden nakledilmiş bilgidir. Ebû Hâtîm bir üst nesil münekkîtlere cerh-ta'dîl bakımından yargıda bulunduğu râvilerle ilgili meçhul kanaati sevk etmesini izah eden bu açıklamaların her biri imkan dâhilindedir. Kanaatimizce rivayeti az olmak veya öğrencisinin tek olması gibi teknik bir ilke ile meseleyi ele almış olması selefleri ile arasındaki bu durumu açıklayan güçlü bir izahıdır.

Araştırmanın kalkış noktası olan İbn Ebî Hâtîm'in *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserinde meçhul râvilerle ilgili başta babası Ebû Hâtîm olmak üzere birçok münekkîdin değerlendirmelerini aktarmıştır. İbn Ebî Hâtîm'in eserinde kendisine ait meçhul râvî tespiti oldukça az bir sayıdadır. Yaklaşık 39 râvî hakkında cehâletle ilgili lafıza yer vermiştir. Ve tespit ettiği râvilerin kahir ekseri sahabe tabakasına mensuptur. Bu râvilerle ilgili değerlendirmelerini "لا أعلم روى", "لا يروى عنه العلم"

⁹¹⁶ Râvinin ayrıntılı biyografisi için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 14/207; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/102.

⁹¹⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/215.

لا أدري، “لا يروى عنه شيء”، “لا أعلم روى عنه شيء”، “لا أعلم له رواية”، “لم يرو عنه”، “عن هذا هو” gibi lafızlarla aktarmıştır.

İbn Ebû Hâtım bir ilkenin formüle edilmiş şekli “es-Sahâbetü küllühüm udûlün” esasını benimsediğini gösteren sahabe hakkındaki değerlendirmeleridir. Zira o, sahâbeye meçhul veya benzeri lafızlarla değerlendirmek yerine “ondan hadis rivayet” edilmemiştir demek suretiyle bu ince ayrıma hassasiyet göstermiştir.

3.2.3. Hoca-Talebe İhtilafları: Ebû Hâtım ve Buhârî Özelinde

Cehâletle nitelediği râviler bakımından mukayese edilecek önemli iki otorite, Buhârî ve Ebû Hâtım’dır. Aralarında hoca-talebe ilişkisi gibi organik bağ bulunan bu iki münekkidin değerlendirmeleri örnekleme yoluyla incelenecektir. Bu mukayese, cehâletle ilgili lafızların kaydettiği gelişimi gözlemlemek açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu karşılaştırma yöntemi Ebû Hâtım’ın hocası Buhârî’nin değerlendirmelerini nasıl yorumladığı hakkında fikir verecektir.

Ebû Hâtım’ın tespit ettiği meçhul râvilerin kahir ekseriyeti, Buhârî’nin *et-Târihu’l-Kebîr* isimli eserinde yer aldığı öncelikle zikredilmelidir. Ebû Hâtım’ın meçhul olarak tespit ettiği râvilerle ilgili olarak Buhârî, cerh-ta’dîlde bulunmayıp, genellikle râvinin hoca-talebe ilişkisi, semâi, bölgesi ve rivayetlerine temas etmiş ve rivayetine ittisal-ınkıta bakımından değinmiştir. Bu durum Buhârî’nin eserini telif amacı ile izah edilebilir. Nitekim İbn Adî’nin konuyla ilgili tespiti buna açıklık getirir mahiyettedir. O, Buhârî’nin zikrettiği her râvi için taz’îf veya zayıf olmama durumunu kastetmediğini, eserinde az veya çok kendisinden bir şey rivayet edilen herkesin ismini zikretme amacı taşıdığını dile getirmiştir.⁹¹⁸ Bu meselenin bir açıdan izahıdır. Ortaya çıkan bu tablo iki eserin yazılış amaçları ile de uyum arz etmektedir. Konuyla ilgili makalesinde Ali Yardım Buhârî’nin *et-Târihu’l-Kebîr*’deki râvilerin cerh ve ta’dîl durumlarını ortaya koymanın birincil özelliği olmadığı kanaatini zikretmiştir.⁹¹⁹ Buna benzer başka izah ise Ebû Hâtım’ın cerh-

⁹¹⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 2/378.

⁹¹⁹ Ali Yardım, “Buhârî ve et-Târih’ul-Kebîr’i”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989), 190.

ta'dîl üzerine odaklanırken Buhârî'nin daha çok râvinin semâi ve rivayetin ittisalı-
ınkıfâi gibi konulara yoğunlaştığıdır.⁹²⁰

Buhârî ve Ebû Hâtîm'i ricâl değerlendirmelerini genel olarak mukayese eden çalışmaların varlığı bilinmektedir.⁹²¹ Araştırmanın bu bölümünde iki münekkitten birinin meçhullükle ilgili bir hükme vardığı râvi hakkında diğerinin kanaatinin tespit edilip birtakım çıkarımların yapılması hedeflenmektedir. Bu amaçla yapılan tetkiklerde daha önce temas edildiği gibi Ebû Hâtîm'in cehâletle nitelediği râviler hakkında Buhârî'nin çoğunlukla cerh veya ta'dîl türünde bir kanaat serdetmemiştir. Bunun dışında belli bir râvi grubu ile ilgili Ebû Hâtîm ve Buhârî'nin kanaat serdettikleri görülür. Bu, birinin taz'îf ettiği bazı râvileri diğerinin meçhul olarak değerlendirmesi şeklinde tezahür etmektedir. İki münekkidin cehâletle tavsif ettiği râvileri mukayese amacıyla aşağıdaki tablo hazırlanmıştır:

Tablo 7: Ebû Hâtîm ve Buhârî'nin Cehâletle Tavsif Ettiği Ortak Râviler

No	Râvinin İsmi	Buhârî'ye Ait Değerlendirmeler	Ebû Hâtîm'e Ait Değerlendirmeler
1	Abdullah b. Muhammed el-Adevî	منكر الحديث	منكر الحديث شيخ مجهول
2	Abdullah b. Kazvân	لم يصح حديثه	مجهول
3	Amr b. Zî-mürre	لا يُعرف	---
4	Bişr b. el-Hüseyn	فيه نظر	لا أعرفه
5	Büreyh b. Ömer b. Sefîne	إسناده مجهول	---
6	Ebân b. Cebele	منكر الحديث	شيخ مجهول منكر الحديث
7	Erkâm b. Ebî Erkâm	شيخ مجهول، لا يعرف إلا بهذا	---
8	Eyyûb b. Vâkîd	حديثه ليس بالمعروف منكر الحديث	ضعيف الحديث وحديثه ليس بمعروف، منكر
9	el-Ezver b. Gâlib	منكر الحديث	منكر الحديث وهو مجهول

⁹²⁰ Hâşimî, *Ebû Zûr'a er-Râzî ve cühûdühû fi's-sünneti'n-nebeviyye*, 188-192.

⁹²¹ İki münekkidi ricâl değerlendirmeleri açısından inceleyen bir çalışma için bk. Taş, *Buhari'nin Cerh-Ta'dîl Metodu*, 409-414.

10	Cülâs b. Amr	لا يصح حديثه	ليس بالقوي وليس بالمشهور
11	Harb, Ebû Recâ	إسناده لا يُعرف	هذا الاسناد لا يعرف، مجهول
12	Hâris b. Şibl	ليس بمعروف الحديث	منكر الحديث ليس بالمعروف
13	Hâlid b. Muhammed	ولم يقم حديثه	مجهول لا يشتغل به
14	Halîfe b. Kays	لم يصح حديثه	شيخ ليس بالمعروف
15	El-Hüseyin b. Ebî Süfyân	فيه نظر	مجهول ليس بالقوي
16	Îsâ b. Saîd	لم يصح حديثه	مجهول
17	Îmrân b. Kays	لم يصح حديثه	مجهول
18	Îmrân b. Müslim	منكر الحديث	منكر الحديث وهو شبه المجهول
19	Muhammed b. Rukâne	إسناده مجهول	---
20	Rebi‘ b. Mâlik	لم يثبت حديثه	روى حديثاً واحداً لم يثبت حديثه وليس بالمعروف
21	Saîd b. Beşîr	لا يصح حديثه	شيخ لليث ليس بالمشهور لم يرو عنه غير الليث ليس محله أن يدخل في كتاب الضعفاء
22	Saîd b. zî La‘ve	يخالف الناس في حديثه، لا يعرف	لا يعبأ بحديثه مجهول
23	Saîd b. Neşît	لا يصح	مجهول
24	Süleyman b. Ebî Osman et-Tucûbî	إسناده مجهول	هؤلاء مجهولون
25	Süheyl b. ebî Ferkâd	منكر الحديث	مجهول منكر الحديث
26	Şu‘be b. Amr	أحاديثه مناكير	مجهول لا أعرفه روى عنه الخليل بن مرة أحاديث مناكير
27	Şuayb b. Meymûn	فيه نظر	مجهول

Tablo 7: (Devam) Ebû Hâtîm ve Buhârî'nin Cehâletle Tavsif Ettiği Ortak Râviler			
28	Sehm b. Husayn	مجهول ولا يدري	---
29	Sâlih b. Abdullah	منكر الحديث	مجهول
30	Ubeydullah b. İkrâş	لا يثبت حديثه	شيخ مجهول
31	Mervân, Ebû Seleme	منكر الحديث	مجهول منكر الحديث

Ebû Hâtîm ve Buhârî'nin meçhul değerlendirmelerinin mukayesesi, ricâl tenkit ilmi açısından meçhul râvi özelinde bazı çıkarımları mümkün kılmaktadır. Tabloda yer alan râvi grubu ile ilgili her iki münekidin kanaatleri incelendiğinde şu durumlardan biriyle karşılaşılır:

Buhârî'nin cerh kanaati zikrettiği bazı râviler hakkında Ebû Hâtîm'in cehâletle ilgili lafızlar kullanması,

Buhârî'nin cerh ettiği râviler ile ilgili Ebû Hâtîm'in hem cerh hemde meçhullükle ilgili ifadelere başvurmaması,

Buhârî'nin meçhul değerlendirmesi yaptığı râvilerle ilgili Ebû Hâtîm'in herhangi bir görüş beyan etmemesi,

Buhârî ve Ebû Hâtîm'in bazı râviler hakkında meçhullük bakımından benzer kanaati ifade eden lafızlar kullanması,

Buhârî'nin metni hakkında değerlendirme yaptığı râvileri Ebu Hâtîm'in meçhullükle nitelemesi.

Tablodan çıkarılan mezkûr durumlar ilk bakışta, aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunan iki münekkinin ricâl tenkidi açısından farklı yaklaşımların olduğunu akla getirmektedir. Zira, Ebû Hâtîm'in Buhârî'nin taz'îf ettiği bir kişiyi meçhullükle vasfetmesi veya benzer bir şekilde taz'îf etmenin yanında meçhullükle nitelemesi buna işaret etmektedir. Ne var ki yukarıda zikri geçen durumların tek tek incelenmesi konu hakkında isabetli çıkarımlara imkân sağlayacaktır.

İki münekkinin râvi hakkında benzer hüküm ifade eden kullanımları, ricâl tenkit ilmi açısından ortak bir dilin oluştuğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ebû Hâtîm ile Buhârî arasında lafız bakımından benzer ifade formlarının miktarının, diğerleri arasında fazla olmadığının altı çizilmelidir. Örneğin; Eyyûb b. Vâkîd'ı

Ebû Hâtîm “ضعيف الحديث وحديثه ليس بمعروف، منكر” Buhârî “حديثه ليس بالمعروف” lafzıyla birbirine benzer şekilde değerlendirmiştir. Yine Ebû Hâtîm’in “منكر الحديث” lafzıyla birbirine benzer şekilde değerlendirmiştir. Yine Ebû Hâtîm’in “هذا الاسناد لا يعرف، مجهول” diyerek isnadının bilinmediğini belirttiği Harb, Ebû Recâ hakkında Buhârî “إسناده لا يُعرف” formunu kullanmıştır. Ebû Hâtîm, Süleyman b. Ebî Osman et-Tucûbî’nin kendisi ve diğer râvilerin meçhul olduğuna delalet eden “هؤلاء مجهولون” lafzını kullanırken, Buhârî lafzen olmasa da muhteva bakımından benzerlik arzeden “إسناده مجهول” formunu kullanmıştır. Yukarıda zikredilen örneklerde olduğu gibi Ebû Hâtîm’in hocası Buhârî’nin bazı cehâlet tespitlerini benzer formlarda kullanması, onun bir önceki neslin tespit ve kavramlarını benimsediğini göstermektedir.

Buhârî’nin “إسناده مجهول” şeklinde tavsif ettiği râvilerin çoğu ile ilgili Ebû Hâtîm’in değerlendirme yapmadığı tespit edilmiştir. Örneğin; Buhârî Büreyh b. Ömer b. Sefîne hakkında “إسناده مجهول”⁹²² değerlendirmesi yaparken Ebû Hâtîm râviyi hoca-talebe bağlamında zikretmekle yetinmiştir.⁹²³ Bu durum, Ebû Hâtîm’in sukût ettiği râvilerle ilgili meçhullüğü kastedip etmediği tartışması ile ele alınmalıdır. Zira meselenin bir yönü bununla ilgilidir. Buna göre, Buhârî’nin meçhullüğüne hükmettiği râvilerle ilgili Ebû Hâtîm’in herhangi bir yorum yapmaması, hocası Buhârî ile aynı görüşte olduğu şeklinde yorumlanması ihtimal dâhilindedir.

Tabloya göre Ebû Hâtîm’in cehâlet ifade formlarından herhangi biriyle tavsif ettiği râviler hakkında Buhârî “منكر الحديث”, “لم يصح حديثه”, “لا يثبت حديثه”, “لم يقيم حديثه”, “لا يصح”, “أحاديثه مناكير”, “فيه نظر” gibi cerh lafızlarını kullanmıştır. Ebû Hâtîm bazen yalın kullandığı “مجهول” lafzıyla bazen de cerh lafzı olan “منكر” formuyla birlikte değerlendirdiği meçhul râvilerle ilgili Buhârî “منكر الحديث” lafzını istimal etmiştir. Ebû Hâtîm’in Buhârî’nin cerh ettiği râviler hakkında gerek yalın gerekse cerh lafızları ile terki edilmış cehâletle ilgili

⁹²² Buhârî, *el-Kitâbü’t-Târîhi’l-kebîr*, 2/149.

⁹²³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/438.

kullanımları yorumlanmaya muhtaçtır. Örneğin; Ebû Hâtîm'in "مجهول" diye tavsif ettiği Sâlih b. Abdullah hakkında Buhârî "منكر الحديث" tespitini yapmıştır.⁹²⁴ Ebû Hâtîm, Buhârî'nin "منكر الحديث" tespitini aynen tekrar edip, râvinin tanınmadığını ilave ettiği örneklerden birisi Abdullah b. Muhammed el-Adevî'dir.⁹²⁵ Ebû Hâtîm, Şuayb b. Meymûn'un "مجهول" olduğunu belirtirken, Buhârî "فيه نظر" diyerek cerh etmiştir. Ebû Hâtîm'in aynı zamanda hocası olan bir üst nesil tabakadan Buhârî'nin cerh ettiği bir râvi hakkında cehâletle ilgili kavramları kullanması ilk bakışta çelişkili bir görünüm arz etmektedir. Burada kullanılan cerh ifadelerinin mahiyeti ve delaleti münekkit etrafında değerlendirilmelidir.

Hicrî 2. asırda Vekî' b. Cerrâh⁹²⁶ ve Yahyâ el-Kattân tarafından kullanılan "منكر الحديث" ıstılahı, erken dönem münekkitlerin muhtelif manaya delalet etmek üzere istimal ettikleri lafızlar arasında yer almaktadır. Hadisleri münker olan, çokca münker hadis rivayet eden anlamına gelen "منكر الحديث" lafzı ile kastedilen farklı râvi gruplarının genellikle metruk, yaygın olmamakla beraber zayıf ve bazı muhaddisler tarafından da rivayetinde teferrüd eden kimseler şeklinde sınıflandırılabilir.⁹²⁷ Hicrî 3. asrın önemli alimlerinden Buhârî ve Ebû Hâtîm'in sıkça kullandığı bu lafızla bahsi geçen hangi râvi grubunu kastettiğinin tespit edilmesi gerekmektedir. Mustafa Taş'ın konu ile ilgili çalışmada belirttiği üzere Buhârî, "منكر الحديث" lafzına metrûk râvilere işaret etmek üzere başvurmuştur.⁹²⁸ Ebû Hâtîm'in muhtelif anlamda kullandığı münkerü'l-hadîs lafzı ile kastettiği manaların Buhârî ile benzer olduğu görüşü burada zikredilmelidir.⁹²⁹

⁹²⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/407; krş. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 4/285; Benzer örnekler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*; krş. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 4/351.

⁹²⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/156. krş. Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 5/130; Benzer örnekler için bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/300, 336, 8/274; Sırasıyla krş. Buhârî, *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*, 1/29, 32, 128.

⁹²⁶ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, 303.

⁹²⁷ Terim hakkında bazı tespitler için bk. Ahmet Yücel, "Cerh Lafızlarından 'Münkerü'l-Hadis' ve Farklı Kullanımları", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (1997), 205; el-Melîbârî, *Hadis Usûliine Yeni Yaklaşımlar*, 48-49.

⁹²⁸ Taş, *Buhari'nin Cerh-Ta'dil Metodu*, 273.

⁹²⁹ Harûbât, *Ebu Hâtîm er-Râzi ve cühudühü fî hudmeti's-sünneti'n-nebeviyye*, 5/108.

Buhârî'nin “منكر الحديث”⁹³⁰ lafzıyla tenkit ettiği Ebân b. Cebele'yi Ebû Hâtîm “شيخ مجهول منكر الحديث”⁹³¹ şeklinde değerlendirmiştir. Ebû Hâtîm'in râvi hakkında başka değerlendirmesi tespit edilmemiştir. Râvi ile ilgili Dârekutnî “ضعيف” değerlendirmesi yapmıştır.⁹³² İbn Adî Buhârî'nin görüşünü aynen naklettikten sonra “kale Şeyh” diyerek şu değerlendirmeyi aktarmıştır. “Ebân b. Cebele, maruf değildir, az rivayeti vardır. O İshak el-Hemedânî'den iki veya üç hadisi vardır...”⁹³³ İbn Adî Buhârî'nin değerlendirmesini benimsemekle birlikte o, Ebû Hâtîm'in meçhul değerlendirmesini gerekçelendirmiştir.

Buhârî'nin ve Ebû Hâtîm'in söz konusu formla değerlendirdiği bir diğer râvi Abdullah b. Muhammed el-Adevî'dir. Vekî' b. Cerrâh “يضع الحديث”⁹³⁴ (hadis uydurur), Buhârî'nin “مُنْكَرُ الحديثِ/عنده مناكير”⁹³⁵, Ebû Hâtîm'in “منكر الحديث شيخ”⁹³⁶ Abdullah b. Muhammed ed-Adevî'yi cerhetmiştir. Hakkında Buhârî dışındaki bazı münekkitler tarafından da cerh edilen râvi ile ilgili Ebû Hâtîm'in meçhul ile neyi kastettiği önem arz etmektedir.⁹³⁷ Zira o da râvi hakkında “منكر الحديث” demek suretiyle bir noktada diğer münekkitler ile genel anlamda hem fikirdir. Müfesser olmayan bahsi geçen ifadeler meselenin izaha kavuşmasında yardımcı olmamaktadır. Bu nedenle kendisinden önceki dönemden râvileri gerekçeli izahlar ile cerhetme yönüyle ayrılan dördüncü asır müelliflerinin açıklamaları bu tablonun yorumlanmasına katkı sağlamaktadır. Abdullah b. Muhammed ile ilgili Ukaylî (ö. 322/934) bu tarikle hadisinin sahih olmadığını, sahih olan başka bir isnadın olduğunu, hadisin başının mahfuz olmadığını son tarafının başka tarikle bilindiğini ifade eder.⁹³⁸ İbn Hacer Ukaylî'nin ifadelerini

⁹³⁰ Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 1/453.

⁹³¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/300.

⁹³² İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/220.

⁹³³ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, 2/69.

⁹³⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, 2/485.

⁹³⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, 2/103; Buhârî, *el-Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*, 5/190.

⁹³⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/156.

⁹³⁷ Râvi ile ilgili değerlendirmeleri birlikte görmek için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 16/102-104.

⁹³⁸ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/297-298.

“إِسْنَادٌ مَجْهُولٌ وَأَوَّلُ الْمَتْنِ غَيْرٌ مَحْفُوظٌ” (isnadı meçhuldür, metnin baş kısmı mahfuz değildir.) şeklinde özetleyip, aktarır.⁹³⁹ İbn Adî râvi hakkındaki değerlendirmeleri aktardıktan sonra, rivayetlerini zikreder ve ardından “لَهُ مِنَ الْحَدِيثِ شَيْءٌ يَسِيرٌ” şeklindeki kendi tespitini ilave eder.⁹⁴⁰ İbn Hibbân’ın rivayet azlığını ifade ederek Abdullah b. Muhammed’i cerh etmiştir. Tüm bu veriler ışığında Ebû Hâtîm’in bahsi geçen râvi hakkında “meçhul” kavramına tek öğrencisi olmak ve rivayet azlığı yüklediği söylenebilir. Başka bir deyişle söz konusu veriler terimin teknik anlamı ile kullanıldığını ihsas ettirmektedir.

Yukarıdaki veriler ışığında Ebân b. Cebele, Abdullah b. Muhammed isimli iki râvi hakkında Buhârî “مَنْكَرُ الْحَدِيثِ” değerlendirmesi ile Ebû Hâtîm’in “شَيْخٌ مَجْهُولٌ مَنْكَرُ الْحَدِيثِ” kanaati serdetmesini telif etmek, Ebû Hâtîm’in “meçhul” kavramına yüklediği anlamı tayin etmek şöyle mümkündür. Söz konusu iki râvinin ortak özelliği hadis ve öğrenci sayılarının az olmasıdır. Bu vasıf Ebû Hâtîm’in meçhul râvi yaklaşımında öne çıkan unsurlardan olduğuna ilgili başlıkta değinilmişti. İki râvi hakkında diğer münekkitlerin değerlendirmeleri incelendiğinde metinle yakın ilişkisi olan nekaret kavramını kullanmış olmalarıdır. Rivayetlerindeki problemi ilk olarak akla getiren söz konusu kullanımları, Ebû Hâtîm dikkate almış ve zikretmiştir. Ancak burada münekkitlerin râvi tenkit metodunun işleyiş keyfiyeti akla gelmektedir. Şöyle ki, Ebû Hâtîm rivayetlerinde problem olduğunu düşündüğü râviler hakkında bunu ifade eden çeşitli formlara başvurmuştur. Onun bahsi geçen istimali râvinin rivayeti hakkında fikir verse de başka unsurların da dikkate alındığı kompleks bir kullanıma delalet etmektedir. Ebû Hâtîm’in meçhul kullanımlarında da tespit ettiğimiz “مَجْهُولٌ وَالْحَدِيثُ الَّذِي رَوَاهُ مَنْكَرٌ”, “شَيْخٌ مَجْهُولٌ، وَالْحَدِيثُ الَّذِي رَوَاهُ صَحِيحٌ” lafızları bu kullanımı teyit etmektedir. Ebû Hâtîm’in bu ve buna benzer kullanımları onun Buhârî ile arasındaki çelişkili gözüken durumu izah etmektedir. Ebû Hâtîm bahse konu olan formları istimali ile rivayetlerin râvi hakkında yorum yapmaya imkân vermesine karşın mutlak manada hakkında cerh-ta’dîl ortaya koymak için daha fazla veriye ihtiyaç duyduğunu

⁹³⁹ İbn Hacer, *Lisânü ’l-Mîzân*, 4/570.

⁹⁴⁰ İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i’r-ricâl*, 5/300.

hissettirmektedir. Dolayısıyla Ebû Hâtîm’de metinde veya senedde söz konusu problemi tespit etmiş, ancak râvinin rivayet ve öğrenci azlığı gibi nedenler ve bunun yanındaki başka karine eksiliğine işaret etmek üzere “meçhul” kullanımını tercih etmiştir.

Buhârî’nin râvi ile kanaatini zikretmeksizin râvinin yer aldığı rivayetin sıhhatine ilişkin hüküm serdetmesi onun tenkit süreci ile izah edilebilir. Nitekim tenkidin hedefi rivayetin sıhhatini tespittir. Kesgin’in metinler arası okumanın rivayetin sıhhatini tespit etmesini incelediği başlıkta Buhârî’nin tenkit sürecine ilişkin kullandığı ifadeler meseleye ışık tutmaktadır. Buhârî’nin metin eksenli değerlendirmeler yapıp rivayetin senedinde yer alan râvi hakkında bir şey zikretmemesini, rivayetin metniyle ilgili sahip olunan bilgilerin ve farklı metinler eşliğinde rivayetin sıhhatine dair anlayanın zihninde oluşan ilk kanaatin rivayetlerin tespit sürecinde ne denli etkili olduğunun göstergesi olarak yorumlamaktadır.⁹⁴¹ Bu yargı ile Ebû Hâtîm’in Buhârî’nin eksik bıraktığı değerlendirmedeği râvileri tetkik gayesi birlikte düşünüldüğünde Buhârî’nin metin eksenli rivayetin tenkit ettiği râvileri Ebû Hâtîm’in cehâletle vasfetmesi anlaşılır hale gelmektedir.⁹⁴² Buhârî ile Ebû Hâtîm’in kanaatlerini mukayese etmek amacıyla hazırlanan tabloda Buhârî’nin rivayetini değerlendirdiği pek çok râviyi, Ebû Hâtîm’in Buhârî’nin görüşünü aynen veya benzer bir ifade ile tekrar edip râvinin durumu ile ilgili cehâlet kanaatini zikretmesi de bunu teyit eden bir görünüm arz etmektedir. Nitekim Ebû Hâtîm hocası Buhârî’nin hakkında herhangi bir görüş belirtmediği râvileri kendi kriterleri ile değerlendirmiş, rivayetine ilişkin hükümle birlikte zikretmiştir.

İlgili bölümde bahsedildiği gibi⁹⁴³ iki münekkidin bu ve buna benzer istimalinden meçhul râvinin rivayetlerinin problemine işaret ettiği söylenebilir. Tenakuz içerdiği intibahı veren bahsi geçen kullanımlar, ileride de zikredileceği gibi sonraki dönem usûl alimlerine “meçhul” lafzının râvide bir kusur olarak kabulünde önemli bir veri kabul edilebilir. Keza meçhul râvinin rivayetlerinin

⁹⁴¹ Salih Kesgin, “Rivayetlerin Sübütunu Tespitte Anlamanın Etkisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 107.

⁹⁴² Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, 60-61.

⁹⁴³ Tezin birinci bölümünün “Hadisi Taz’if Edilen Meçhul Râvi Kullanımları” adlı başlığına bakılabilir.

sonraki dönem alimleri tarafından münker olarak isimlendirilmesinde de zemin teşkil ettiği söylenebilir.⁹⁴⁴

Ebû Hâtim mervi ile alakalı cerh lafızları kullandığı râvilerle ilgili tanınmamasına dair bilgi vererek sorunun belirginleştirmiş, aynı zamanda bunu ifade ederken farklı bir terminoloji oluşturmuştur. Kendisinden önceki münekkitlerin nadir kullandığı formların kendisi yaygınlaştırıcısı olmuştur.

Bu veriler Ebû Hâtim'in Buhârî'den daha müteşeddît olduğu bilgisiyle⁹⁴⁵ birlikte değerlendirildiğinde şunları söylemek mümkündür:

3.2.4. Meçhul Râvilerle Hicrî 3. Asır Münekkitleri Arasındaki Muâsarât İlişkisi

Bu başlıkta Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi münekkitlerin hicrî ilk üç asırda meçhul olmakla nitelediği râvilerle ilişkisi, muâsarât bakımından incelenecektir. Cerh-ta'dîl bilgisinin aktarımı ve münekkitlerin cerh-ta'dîl sürecini nasıl işlettiği gibi meselelerin anlaşılmasına katkı sunacak bu tespitler ricâl tenkit tarihinde bazı kapalı noktaları aydınlatmaya katkı sunacaktır.

Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in meçhullükle nitelediği râvilerin ekserisinin muâsırı olmadığı tabakalarda yer aldığı görünmektedir. Hicrî 3. asrın ikinci yarısında yaşayan bu münekkitlerin tâbiîn ve etbâ tabakasına mensup kimselerle çağdaş olmadıkları müsellem bir hakikattir. Bu durumda her iki münekkidin de râvileri meçhullükle vasfederken işlettiği süreç daha yakından irdelenmelidir.

Cehâlet tespit metodlarında açık bir şekilde de tahlil edildiği üzere münekkit ile tenkit edilen râvi arasında muâsarât ilişkisinin olmaması iki adımı akla getirmektedir. Bunların ilki, münekkidin gerek hocalarına gerekse yaptığı ilmi yolculuklarda karşılaştığı kimselere râviyi sorması ve bu soruşturma neticesinde herhangi bir malumata ulaşamamasıdır. Zira bazı münekkitlerin ifadeleri bu

⁹⁴⁴ el-Cüdey', *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*, 2/1033-1038.

⁹⁴⁵ Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Erbe'u resâil fi 'ulûmi'l-hadîs'in içinde), (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990), 171, 172, 185; Şemsüddin Ebu'l-Hayr, Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-Şerhi Elfîyet'il-hadîs*, thk. Ali Hüseyin (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 4/359; a. mlf. el *Mütekellimûne fi'r-ricâl*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1410/1990), 144; Tâhir b. Muhammed el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1430/2009), 282

yöntemi doğrular mahiyettedir. İkinci adım ise münekkitlerin rivayet malzemesi azlığı veya öğrencisinin tek olmasından hareketle bu kimseler hakkında meçhul hükmüne varmasıdır. Bahse konu münekkitlerin cehâlet yaklaşımlarını inceleyen alt başlıklarda 3. asrın ikinci yarısında meçhullükle vafedilen kimselerin büyük çoğunluğunun tek öğrencili kimselerden olması bu yöntemin kullanıldığını açıkça göstermektedir. Bu verilerden hareketle 3. asrın ilk yarısındaki münekkitler tarafından teşekkül eden bu yöntemin Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim ile istikrar bulduğu rahatlıkla söylenebilir.

Hicrî 3. asrın ikinci yarısındaki yer alan Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim ile ilgili bir noktanın altı çizilmelidir. Yapılan incelemeler meçhul râvi meselesine nicelik bakımından en yoğun katkının Ebû Hâtim tarafından ortaya konulduğunu gösterir. Şu durumda meselenin her ne kadar Ebû Hâtim özelinde olduğu söylene de gerek döneminde gerekse sonraki çalışmalarda hem terminoloji hem de ilke hem de sonraki dönemde konu hakkında esasların tayininde merkezde olduğu ifade edilmelidir. Dolayısıyla münekkitlerin râvilerin meçhullüğünü tespit noktasında çoğunlukla rivayet veya öğrenci sayısını esas aldığını söylemek mümkündür.

3.3. DEĞERLENDİRME

Hicrî 2. asırda râvinin tanınması noktasında geliştirilen ilke ve prensipler hicrî 3. asırda da tatbik edilmiş, terminolojiye de yoğun bir şekilde yansıtılmıştır. Hicrî 2. asırda râvinin tanınır olması ile ilgili ilke ve prensipler konulup tatbik edildiği halde bu durumu ifade etmek üzere kullanılan lafız ve ıstıhlara hicrî 2. asrın ikinci yarısında az rastlanılmaktadır. Hicrî 3. asırda söz konusu ilke ve prensiplerin benimsendiğine dair açıklamalar ve ıstıhlaların istimali önceki asırla mukayese edilemeyecek ölçüde fazladır.

Hicrî 3. asrın ikinci yarısında Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi önemli iki ricâl münekkidinin râvinin kimliğini tayin etmede yetkin kimselerdir. Her iki âlimin yer yer râvinin zâtının bilinmemesi nedeniyle râviyi tanımadığı örnekler mevcuttur. Cerh-ta'dîl sürecini başlatabilmek için kilit konumda yer alan bu bilgilerin bazen münekkit tarafından bilinmemesi râvinin meçhullüğüne hükmetmesinde etkilidir. Münekkidin râvinin meçhullüğüne hükmetme sürecini birkaç aşamalı tetkikten sonra işlettiği görülmektedir. Bu sürecin aşamaları arasında râvinin bölgesinin

ehline sorulması, münekkidin hoca ve ashabının râviyi tanıyıp tanımadığının tespit etmesi ve sonrasında rivayet malzemesi veya öğrenci azlığı nedeniyle râviyi meçhullükle vasfetmesi yer alır.

Hicrî 3. asrın ikinci yarısında Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in meçhul râvi tespitlerinde gerek hocaları gerekse çağdaşlarına atfina rastlanmaz. Bu râviler aynı zamanda daha önceki münekkitler tarafından cerh-ta'dîle tabi tutulmamış kimselerdir. Bu bilgiler her iki münekkidin kendi içtihadı neticesinde bir hükme vardığı yargısını teyit etmektedir. Genel olarak bu tablo 3. asrın ikinci yarısında cerh-ta'dîlin aktif bir süreç olarak devam ettiğini gösterir. Bu içtihadî süreçte kime meçhul râvi deneceğine dair ilkelerin ne olduğu sorusu önem kazanmaktadır. Söz konusu zaman diliminde her iki münekkidin çoğunluğu muâsır olmayan râvi grubunu meçhullükle nitelemesi rivayet sayısı ve öğrenci azlığı gibi verilere dayanmaktadır. Bir üst nesil hocalarının uyguladığı bu esası kendilerinin devam ettirdiği ve daha yaygın bir şekilde uyguladığı görünmektedir. Bu açıdan meçhullüğün belirlenmesinde rivayet sayısı ve öğrenci azlığının esas alındığını gösteren oranlar, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in meçhul râvi ilgili yaklaşımın istikrar bulmasına katkısı şeklinde okunabilir. Bir üst nesle göre daha belirgin şekilde uygulandığını ortaya koyan veriler, bir ilkenin teşekkülü ve istikrar bulması gibi merhalelerin aynı yüzyılda farklı iki nesle mensup âlimler tarafından gerçekleştiğini de gösterir.

Hicrî 3. asrın ikinci yarısı terminoloji bakımından ele alındığında Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in bir üst nesil olan hocaların üslubunu benimsediği görülmektedir. Bir taraftan kendilerinden önce vazedilen meçhul râvi ile ilgili üslubu yaygınlaştırdıklarını gösteren bu durum diğer yandan meçhullükle ilgili terimlerin istikrar bulması şeklinde okunabilir. Her iki münekkit meçhul râvi terminolojisine az da olsa yeni terimler ile de katkı sunmuştur. Bu katkı bazen لا يثبت مسكنه gibi orijinal formlar olabilirken bazen de cehâletle ilgili formlara başka terimler eklemek suretiyle de oluşturulmuştur. Özellikle Ebû Hâtim tarafından ortaya konulan râvinin meçhullüğü ile ilgili ifadeler yanında cerh-ta'dîl ifadelerine yer verilmesi dikkat çeker. Bu râvinin meçhul olmasını teknik olarak değerlendirirken rivayet malzemesini de değer bakımından ele aldığını gösteren bir bulgudur. Bu

bulgular, sonraki dönem usûl âlimlerinin meçhullüğü bir kusur olarak algılamada etkisinin olabileceğini akla getirmektedir.

Meçhul râvi ile ilgili terminoloji açısından Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtîm'in kullanımları üzerinden dönemin üslubu bakımından genelleme yapmak isabetli gözükmemektedir. Nitekim Tirmizî ve İbn Hüzeyme gibi ricâl âlimlerinin sayılı birkaç farklı kullanımı genel terminolojiye dâhil edilebilecek birkaç formdur. Bunun dışında İbn Ebî Hayseme, Ebû Dâvud, Fesevî, Dârimî ve Nesâî gibi âlimler, râvide meçhullüğü ifade etmek üzere Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtîm'le aynı terminolojiyi kullandıkları görülür. Bu her iki münekkidin meçhul râvi terminolojisini yansıtmadaki temsil gücünü göstermesi bakımından önemlidir.

Hoca-talebe ilişkisi bağlamında Buhârî ve Ebû Hâtîm'in meçhul râvi değerlendirmeleri mukayese edilmiştir. Öncelikle ihtilaflar noktasında makul bir oranla karşılaşıldığının altı çizilmelidir. Hatta sonuçlar, iki münekkidin aynı râvi le ilgili çelişkili görüşler ortaya koymasından çok ifadelerindeki farklılaşma şeklinde yorumlamayı mümkün kılmaktadır. Bu, hicrî 3. asırda meçhul râvilerle ilgili kriterler hakkında belli bir noktada uzlaşa sağlandığı ve râvinin tanınmamasının ilmî bir temelde tespit edildiğini göstermektedir. Buhârî ve Ebû Hâtîm'in söz konusu farklı kanaatleri hakkında dikkat çekilmesi gereken husus değerlendirmenin yönünün cerhten cerhle birlikte râvinin meçhullüğüne doğru olmasıdır. Bu durumun Ebû Hâtîm'in râvinin meçhullüğüne cerh veya ta'dîl anlamı yükleyip yüklenmediği bağlamında incelenmesi önemlidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Meçhul râvi ile ilgili anlayışın gelişim sürecini ele alan bu çalışma, hicrî ilk üç asır münekkitlerinin uygulamaları, hadis usûlü âlimlerinin mesele üzerinde ortaya koyduğu ilmî mesaî ve modern çağda bu birikim etrafında kabul gören hakim anlayışı da içine alan uzun bir zaman dilimini, hadis ve ricâl tenkit tarihine ilişkin birtakım sorular çerçevesinde incelemiştir. Bu araştırmada hadis usûlü âlimlerinin hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi ile ilgili uygulamalarını nasıl anladığı, bu anlama faaliyetinde önemli katkılar sunan âlimlerin kimler olduğu, yine onların ricâl değerlendirmelerinde neyi öne çıkardıkları ve günümüzde bu teorik izahlardan hangisinin daha fazla kabul gördüğü gibi çeşitli konulara dair tespitler ortaya konmuştur. Bunların yanı sıra hadis usûlü eserlerinde meçhul râvi anlayışının takibi, hadis metodolojisinde meçhul râvi anlayışı etrafında gelişen farklı okuma biçimlerinin görülmesi ve hicrî ilk üç asır münekkitlerinin ricâl pratiği ile mukayesesine zemin hazırlaması bakımından önemlidir. Yine bu çalışmada meçhul râvilerin ricâl tenkit ilmindeki konumu isnad tabaka, bölge ve münekkit açısından incelenmiş, bu râvilerin yer aldığı isnadların genel karakteristiği gibi konular hakkında birtakım görüşler serdedilmiştir.

Meçhul râvi anlayışının gelişiminin temel dinamikleri için hicrî ilk üç asırdaki ricâl âlimlerinin uygulama ve açıklamalarına müracaat edilmiştir. Esasen hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râviler hakkındaki değerlendirme ve açıklamaları, meçhul râvilere yönelik anlayışın gelişim sürecinin temel safhasını oluşturmaktadır. Bu aşamada ricâl tenkit ilminde temsil gücü yüksek münekkitlerin meçhul râvi terimine yöntem, yaklaşım ve terminoloji gibi alanlarda katkısı ortaya konmuştur. Hicrî ilk üç asırdaki meçhul râvilerle ilgili ricâl tenkit pratiğinin tamamına ilişkin bir inceleme yapmak ise oldukça zordur. Ancak buna rağmen *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserde meçhul râvilerin tespitine katkı sunan âlimler merkeze alınıp, hicrî ilk üç asırda meçhul râvi kavramının gelişiminin hadis usûlündeki teorik çerçeve göz önünde bulundurularak anlamlı bir bağlama yerleştirilmesine özen gösterilmiştir.

Hicrî ilk üç asırda 2000'den fazla meçhul râvinin tespit edilmesi, hadis tarihi ve ricâl tenkit tarihi açısından bu râvi grubuna ilişkin birtakım soru ve problemleri gündeme getirmektedir. Konunun önemi ve bu kapalı noktaların daha önce herhangi bir çalışmada ele alınmamış olması gibi gerekçeler bu araştırmanın hazırlanmasında önemli bir yer tutmaktadır. Çalışmada ilk olarak *el-Cerh ve'ta'dîl* isimli eser özelinde 1860 kişiden oluşan bir meçhul râvi grubu oluşturulmuş, meçhul râvi tespitlerine katkı sunan münekkitlerin İmam Mâlik, İmam Şâfiî, Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medîni, Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi ricâl tenkit ilminde önemi haiz âlimler olduğu görülmüştür. Hicrî ilk üç asırda münekkitler özelinde ele alınan meçhul râvi hakkında metot, yaklaşım ve terminolojiye dair tespitler, dönemin meçhul râvi anlayışına teşmil edilebilir. Ancak yapılan taramalarda yukarıda adı geçen eser dışında İbn Sa'd, Buhârî, Ebû Dâvud, Fesevî, Nesâî ve İbn Hüzeyme gibi muâsır münekkitlerin az da olsa terminolojiye katkılarına rastlanmaktadır. Bu münekkitlerin meçhul râvilerle ilgili anlayışı üzerine yapılacak ayrıntılı çalışmalar, ricâl tenkit alanında ortaya çıkan ve bu çalışmaya konu olan otorite münekkitler üzerinden öne sürülen iddiaları takviye veya tashih edebilir. Son olarak mezkûr asırda meçhul râvi ile ilgili ortak bir ilmî dilin oluşup oluşmadığı meselesi hoca-talebe ve akran münekkitlerin değerlendirmelerinin mukayesesi ile ortaya konmuştur.

Hadis usûlü eserlerinde yer alan meçhul râvi ile ilgili tanım ve açıklamaların tahlili esnasında konu etrafında önemli bir ilmî mesâinin harcandığı görülmüştür. Bu alanın önemli isimlerinden Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh ve İbn Hacer, sundukları katkının özgünlüğü ve öncülükleri ile meçhul râvi meselesinde diğer âlimlerden ayrılarak öne çıkmıştır. Konuyla ilgili özgün bir üslup ve içeriğe sahip bir tanım, hicrî 5. asırda ilk defa Hatîb el-Bağdâdî tarafından yapılmıştır. O, hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi uygulamalarını üç kriterle betimlemiştir. Hatîb'in hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi pratiği ile örtüşen bu tanımı, kendisinden önceki âlimlerin ortaya koyduğu dağınık haldeki usûl malzemesini sistemli bir şekilde bir araya getirdiğini göstermektedir. Meçhul râvi tanımının hicrî 5. asra kalması ise dönemin ilim anlayışı ve farklı disiplinlerin hadis usûlü ile etkileşimi ile yakından ilgilidir. Hicrî 5. ile 7. asır arasındaki iki yüz yıllık tarihî kesit, meçhul râvi tanımında muhteva ve tertib bakımından önemli gelişmelerin

yaşandığı bir zaman dilimidir. Hatîb, meçhul tanımını hicrî ilk üç asır münekkidlerinin ibâre ve açıklamaları üzerine bina ederken İbnü's-Salâh adâlet kavramını merkeze alan bir tertib ve tanım benimsemiştir. İbnü's-Salâh'ın meçhul tanımında zâhir ve bâtin adâlet şeklinde yer alan kavram çiftinin, İbnü's-Salâh ve kendisinden önceki hadis usûlü âlimleri tarafından tanımlanmamış olması tanımda kapalılığa sebebiyet vermektedir. İbn Hacer, sınıflandırma bakımından yeni bir yöntem sunmasa da “adem-i tevsik” gibi dakîk müdahaleleri ile tanım ve çeşitlerini ileri bir düzeye taşımıştır. Günümüz kaynaklarında esas alınan tanımların daha çok Hatîb el-Bağdâdî ve İbn Hacer'e ait olması ise bunun açık göstergesidir.

Burada İbn Hacer'in katkılarına ilişkin bir mevzuya açıklık getirilmelidir. Çalışmadan İbn Hacer'in hicrî ilk üç asır münekkitlerin meçhul olarak nitelediği râvilerin hepsini meçhul olarak görmediği tespit edilmiştir. Söz konusu râvilerin tamamını meçhul olarak nitelemeyip bir kısmını “makbul” ıstılahı ile nitelemesi veya bazılarını cerhetmesi onun erken dönem meçhul râvi pratiğini tek bir düzlemde değerlendirmedığının bir yansımasıdır. Sonuç olarak o erken dönem münekkitlerinin meçhul olarak nitelediği bazı râvilerle ilgili yargıları kendi ricâl tenkit kriterine göre yenilemiştir. Şu halde araştırmacı, İbn Hacer meçhul râvi teriminden bahsettiğinde ilk üç asır münekkitlerinin değerlendirmelerinin tamamını kastetmediğini hatırla tutulmalıdır. Zira, o kendine göre bir grup râviyi cerh-ta'dîl bakımından farklı değerlendirmiştir. İbn Hacer'in ortaya koyduğu bu çabanın göz ardı edilmesi durumunda hicrî ilk üç asır münekkitlerinin mesele etrafındaki değerlendirmelerinin yanlış yorumlanması söz konusu olacaktır.

Teorik tartışmalarda râvinin meçhullüğünde rivayet azlığı ve az öğrencisi olması, bu çalışmada ele alınan hicrî ilk üç asırda meçhul râvi ile ilgili uygulama zemini ile uyum arz etmektedir. İsnadlarda meçhullerden nakleden kimselerin bazı isimler etrafında yoğunlaşması özel bir başlık altında ele alınmıştır. Öğrencileri merkeze alınarak tahlil edilen 1860 meçhul râviden çokça hadis nakleden isimler arasında Katâde b. Diâme Ebû İshâk es-Sebî, İbn Cüreyc, Evzâî, Ebû Mihnef, Şu'be b. Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Hammad b. Seleme, Mu'temir b. Süleyman, Mervân b. Muâviye, Velîd b. el-Müslim, Bakıyye b. el-Velîd, İbn Ebî Füdeyk, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Mûsa b. İsmâîl et-Tebûzekî gibi isimler yer almaktadır. Hadis âlimleri Ebû İshâk es-Sebî, Mervân b. Muâviye ve Bakıyye b. el-Velîd gibi

isimlere dikkat çekse de râvilerin öğrencileri üzerinde yapılan bu çalışma, tek bir gerekçe ile izah edilemeyecek malzemeyi ihtiva ettiğini göstermektedir. Bu isimlerin hicrî 2. asırda yaşaması, aynı asırın meçhul râvilerden ve zayıf kimselerden rivayetin sıklıkla görülen bir zaman dilimi olduğuna dair tespitleri akla getirir. Mezkûr kişiler, yaşadıkları dönemin ilmî yapısı, cerh-ta'dîl bakımından konumları ve hadis rivayetine katkıları dikkate alınarak başka çalışmaların konusu olabilecek niteliktedir.

Râvinin meçhullüğü hicrî 7. asırdan itibaren İbnü's-Salâh ile bir kusur olarak telakki edilmiş ve bu algı Irâkî, İbn Hacer ve Sehâvî gibi âlimlerin terime cerh mertebelerinde yer vermelerinde kendisini göstermiştir. Râvinin meçhullüğü müteahhir dönem hadis usûlü âlimleri nezdinde bir kusur olsa da cerh mertebeleri dikkate alındığında râvi ile ilgili hafif kusurlar arasında konumlandırıldığı da önemli bir ayrıntıdır. Hicrî ilk üç asır pratiğinde her ne kadar bunu teyit eder nitelikte bazı kullanımlar olsa da konuyla ilgili böyle bir genelleme yapabilmek için daha güçlü ve açık karinelere ihtiyaç vardır. Meçhul râvilerin yer aldığı isnadlar ile ilgili değerlendirmeler merkeze alınarak varılan bu yargı, meçhul râvilerin yer aldığı isnad ve rivayetlerin incelenebileceğine dair bir teklif görünümündedir.

Ricâl tenkit tarihi açısından meçhul râvinin konumu önem arz etmektedir. Buna göre meçhul râvilerin isnadlardaki konumu, tabaka ve bölge dağılımı gibi konuların yanında münekkit ile râvi arasındaki muâsarât ilişkisi gibi meselelere açıklık getirilmiştir. Münekkitlerin açıklamaları merkeze alınarak yapılan inceleme, meçhul râvilerin yer aldığı isnadların ittisâl-ınkıtâ ve zayıflık bakımından birtakım problemler içerdiğini göstermektedir. Bu durum meçhullüğün sonraki dönem âlimlerince kusur kabul edilmesine zemin hazırlamıştır. Ancak buna rağmen aynı münekkitlerin meçhul râvilerin rivayetleri ile ilgili tashih ifade eden açıklamaları, râvide meçhullüğün kusur olarak telakki edilmesinin önünde engel gibi durmaktadır. Mezkûr meselelere verilen cevaplar, hadis usûlü eserlerinde yerleşmiş râvide meçhullüğün adâletle ilgili bir kusur olduğuna dair anlayışın mutlak olmadığını gösterir.

Hadis tarihi açısından meçhul râvilerin tabakalara göre dağılımının tetkiki ile hicrî ilk üç asırda her tabakadan râvilerin farklı oranlarda meçhul olmakla nitelendiği ortaya konulmuştur. Sahâbe (%16), tâbiîn (%26), etbâu't-tâbiîn (%45)

ve tebeu'l-etbâ (%16) tabakasında yer alan meçhul râvilerin dağılım oranları farklı açılardan izah edilebilir. Sahâbe tabakasındaki meçhul râviler, hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi yaklaşım ve tespit metodu dikkate alınarak tâbiîn tabakasındaki meçhul râviler ise hadis ilminin sistemli bir nitelikte icrâ edilmemesi ile ilişkilendirilerek açıklanabilir. Hadis rivayetinin etkin ve sistemli bir şekilde gerçekleştiği etbâu't-tâbiîn tabakasındaki meçhuller sistemli hadis rivayetine uyum sağlamayan kimseleri ve tebeu'l-tebâ tabakasındaki düşük orandaki meçhul râviler hadis rivayetinde belirli ilkelerin yerleştiğini işaret eden veriler olarak yorumlanabilir. Bunun yanı sıra meçhul râvinin tabakalara göre dağılımı noktasında farklı neticelere ulaşan araştırmaların varlığı, münekkitlerin her biri özelinde, bölge farklılıkları ve hadis ilminde bu bölgelerin konumları dikkate alınarak bunun yanında meçhullerin yaşadığı zaman dilimini tespiti ilişkin araştırmacının yöntem ve kaynakları göz önünde bulundurularak aceleci bir tutumdan uzak bir şekilde meselenin ele alınmasını gerektirir. Zira, bazı araştırmacıların konuya ilişkin muhtelif bulguları, konunun tek bir açıdan izah edilemeyeceğini göstermektedir. Buna göre farklılıkların olası nedenleri ve genel tablonun ne olduğu meselesi, birden fazla çalışmayı ihtiva edecek bir projenin konusu olabilecek mahiyettedir.

Meçhul râvilerin bölge bakımından tahlilinde, hadis rivayetinde öne çıkan Irak havzasında yoğunlaşma görülür. Meçhul râvilerin yoğun olduğu şehirler ise sırasıyla Basra, Kûfe, Medine ve Şam'dır. Az hadis rivayeti bu yoğunlaşmayı izah edebilir. Bu konuda daha güçlü çıkarımlar yapabilmeyi hicrî ilk iki asrın ilim meclisleri bakımından ele alan çalışmalar mümkün kılar.

Münekkit ile meçhul râvilerin genellikle muâsır olmaması, bahse konu münekkitlerin cerh-ta'dîl sürecini rivayet malzemesinin analizi ve çözümlemesi ile gerçekleştirdiğini göstermektedir. Münekkitlerin meçhul râvi ile ilgili yargılarının râvinin adâletini tespit yollarından müşahedeye dayanmadığını teyit eder. Esasen meçhullük "âlimlerin hakkında bir fikrinin olmadığı" ve "rivayet birikimi olmayan" kimseleri işaret etmektedir. Hicrî ilk iki asırda ricâl tenkit tarihi ve meçhul râvi anlayışına dair çalışmaların artması bir taraftan bu araştırmada incelenen meçhul râvilerin tabaka, bölge, isnad ve münekkit açısından daha rahat anlaşılıp yorumlanmasına katkı sunacak, diğer taraftan tabaka dağılımı gibi meselelerde ileri sürülen görüşlerin kontrol edilmesine imkân sağlayacaktır. Yapılan bu çalışmalarla

hem meçhul râviye ilişkin çıkarımlar güçlenecek hem de erken dönemde ricâl tenkit ilmine teşmil edilebilecek birtakım yorumlara kapı aralanacaktır.

Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümü, hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi ile ilgili uygulamalarına yoğunlaşmaktadır. Meçhul râvi ıstılahının gelişim seyri, doğuş, teşekkül ve yarı istikrar olmak üzere üç farklı dönemde incelenmiştir. İmam Mâlik ve İmam Şâfiî gibi hicrî 2. asır ricâl münekkitlerinin meçhul râvi ile ilgili yaptığı değerlendirmeler yirmiyi aşmaz. Bu değerlendirmelerin varlığı ve muhtevası, ıstılahın ikinci asırda ortaya çıktığını gösterir. Değerlendirmelerin azlığı, ricâl tenkit tarihi bakımından söz konusu râvi grubu hakkında önemli gelişmeler için dikkatleri hicrî 3. asra yöneltir.

Hicrî 3. asır meçhul râvi anlayışını metot, yaklaşım ve terminoloji bakımından incelerken dikkat çeken ilk konu, hicrî 3. asrın ilk yarısındaki 3. nesil münekkitlerin bu anlayışın teşekkülünü sağladığı aynı yüzyılın ikinci yarısında ise hicrî 4. nesil münekkitlerin bu kavramı bir ileri düzeye taşıyarak yarı istikrara kavuşturduğudur. Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi ricâl münekkitleri, hicrî 3. asrın ilk yarısında daha önce değerlendirildiği bilinmeyen râvileri yoğun bir şekilde meçhullükle nitelemiştir. Hicrî 2. asra göre bu asırda oldukça fazla râvinin meçhul olarak nitelenmesi ve kimin meçhul sayılacağı sorusunun cevabının aynı asrın ilk yarısında tartışılması, meçhul râvi anlayışının teşekkülünde bu yüzyılın ilk yarısındaki münekkitlerin aktif rol oynadıklarını göstermektedir. Onların bu uygulama ve açıklamalarından meçhul ıstılahının teşekkülünün gerçekleştiği ve aynı zamanda ıstılahın istikrar evresine doğru geçtiği söylenmelidir. Yine bu dönemde meçhul râvi ile ilgili ortak bir yaklaşım ve terminolojinin oluştuğu görülür.

3. nesil münekkitlerin tespitlerinin yaklaşık üç katı kadar râvinin meçhullükle 3. asrın ikinci yarısında tespit edilmesi, önceki nesil münekkitlerince vazdedilen ilkelerin daha belirgin bir şekilde aynı asırda yaşayan Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi 4. nesil münekkitler tarafından uygulanması, 3. asrın ikinci yarısını kapsayan zamanın yarı istikrar dönemi olarak isimlendirilmesinin önemli gerekçeleri arasındadır. Meçhul râvi anlayışının istikrar döneminin tespiti ise hicrî 5. asra kadar münekkitler tarafından meçhul râvi hakkında ortaya konulan katkının ayrıntılı incelenmesi ile mümkündür. Bu noktada, gerek bu araştırmada yapılan

dönemlendirmenin tashihi gerekse hicrî 4. ve 5. asırda meçhul râvinin gelişiminin takibi için yapılacak detaylı araştırmalara duyulan ihtiyacın altı çizilmelidir. Bunun yanında hicrî ilk üç asra ait meçhul râvi değerlendirmelerinin takip eden yıllardaki tespitlerle karşılaştırılması, söz konusu asırlara atfedilen önemi görmek bakımından da önem arz etmektedir.

Hicrî ilk üç asırda münekkitlerin meçhul râvi ifade formları ve diğer karinelerden hareketle işaret ettiği râvi grubu özellikleri şu şekilde özetlenebilir: Münekkidin durumuna vakıf olmadığı, hadis ilmiyle tanınmayan kişiler, kimliği bilinmeyen veya münekkidin, hakkında bilgisi olmadığı kimseler, kendisinden tek hadisi bilinenler, münekkidin kendisini görmediği kişiler, tanınmayıp hadisi zayıf ya da münker sayılan kimseler, rivayet ehliyeti hakkında bilgi sahibi olunmayan kişiler, hadisi ve kendisi tanınmayanlar, senedde ittisal problemi olanlar, tek öğrencisi olan râviler, rivayeti az ya da tek olan veya isnadı meçhul kimseler, hadis talebiyle meşhur olmayan, çok öğrencisi olup tanınmayanlar, münekkidin lügavî kullanım itibari ile tanımadığını ifade ettiği kişiler, hadis âlimlerinin tanımadığı ve bu yüzden onların hadisini tashih etmedikleri kimseler. Bu râvi gruplarının hicrî 3. asrın ilk yarısına kadarki münekkidlerin kullanımları dikkate alınarak oluşturulduğu belirtilebilir.

Meçhul râvi ıstılahının tesis ve teşekkülünde belirleyici rol oynayan Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medîî, Ahmed b. Hanbel gibi ricâl âlimlerine talebelik eden ve bölge ile zaman bakımından hocalarından farklı konumda olan Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim'in kullanımlarına ayrıca temas edilmelidir. Hicrî 3. asrın ikinci yarısında münekkitlerin meçhullükle nitelediği râvi grubu ile kastettiği kimseler şu şekildedir: Tek öğrencisi, az rivayeti olan veya tanınmadığı halde kendisinden gelen nakillerin rivayet değerinin tespit edildiği kimseler, hadis âlimlerinin tanımadığı kimseler, çok öğrencisi olanlar, adâleti sabit olmayıp hakkında cerhin de bilinmediği kimseler. Bir sonraki nesil münekkitleri tarafından meçhul râvi grubu ile kastedilen kişilerin özelliklerinde çeşitliliğin azalmasına karşın tek öğrencisi ve az hadisi olmak gibi belirgin vasıfların öne çıkması, kavramın istikrara kavuştuğunu gösteren önemli karinelere dendir. İster teşekkül isterse yarı istikrar dönemi olsun râvinin meçhullüğünde az rivayeti olma kriterinin temel bir etken olduğu bu çalışmada ortaya konulmuştur. Meçhul râvi grubunun rivayetleri üzerinden

yapılacak tetkikler, münekkitlerin konu etrafındaki izahları ve râvi incelemeleri üzerinden varılan bu çalışmadaki neticelere tashih ve takviye edici rolü üstlenebilir. Meçhul râvilerin rivayet yönüyle incelenmesi ise birden fazla çalışmanın konusu olabilecek mahiyettedir. Bu incelmelerin bazısı ile rivayet azlığı, az öğrencisi olmak ve bunlar arasındaki farkın ne olduğu, râvinin meçhullüğünün kusur olmasına ilişkin kabullerin rivayetler üzerinden takibi gibi konular hakkında daha net yargılara ulaşılabılır.

Bu çalışmada muâsır münekkitlerin ihtilafları bağlamında Buhârî ve Ebû Hâtim gibi hoca-talebe ve İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi akran münekkitlerin meçhul râvi ile ilgili değerlendirmeleri mukayeseli şekilde incelenmiştir. Bu tetkikler neticesinde münekkitler arasında meçhul râviyi tespit yöntemi bakımından objektif bir tutum ve ortak bir ölçütün varlığından bahsedilebilir. Zira, aradaki ihtilafların makul bir düzeyde olması, hicrî 3. asırda meçhul râvi anlayışına ilişkin ortak ilmî bir yöntem ve yaklaşımın tesis edildiğini göstermektedir. Bahse konu mukayesede muhtemel ihtilafların ortaya konulması, hicrî ilk üç asır münekkitlerinin bazı meçhul râvi tespitlerinin neden sonraki dönem âlimleri tarafından benimsenmediğinin altında yatan sebeplerin irdelenmesine imkân verir.

Hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul râvi tespit yöntem ve yaklaşımına dair bu çalışmada ortaya konan bazı hususlara değinmek uygun olacaktır. Öncelikle meçhul râvi tespiti yapan münekkitlerin isim, nisbe, bölge ve tabaka gibi kişinin tanınmasında önem arz eden bilgiler noktasında yetkin kişiler olduğu ifade edilmelidir. İlmî mesailerini Yahyâ b. Maîn, İbnü'l-Medînî, Ahmed b. Hanbel gibi Basra'da, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim Rey'de geçiren bu âlimler ricâl tenkit faaliyetiyle öne çıkan uzman kişilerdir. Bu durum râvinin meçhullüğünü tespitte öznel durumları azaltılması bakımından önemlidir. Söz konusu münekkitler, râvinin meçhullüğünü tespit etmeden önce çok aşamalı bir süreç takip etmektedir. Münekkit hocaları, akranları ve rihleler ile râvinin bölgesindekilerden râviyi araştırır. Genellikle muâsırı olmadığı bu râvilerin rivayetinin veya öğrencisinin az olması gibi karinelere râvinin hadis ilminde tanınmayan biri olduğuna dair tespitte bulunur. Münekkitlerin meçhul râvi ile ilgili yaklaşımında belirleyici olanın rivayet azlığı olduğunun altı çizilmelidir. Hicrî ilk üç asır münekkitlerinin meçhul

râvi ile ilgili yaklaşımda etkili olan bu durum, İbn Receb gibi müteahhir dönem âlimleri tarafından da ifade edilmiştir. Bu noktada sonraki dönem hadis usûlü âlimlerinin ortaya koyduğu metinlerin hicrî ilk üç asrı anlamada temsil kabiliyeti yüksek metinler olduğu söylenebilir.

Râvinin meçhullikle ilgili terimlerle nitelenmesi, adâlet ve zabt ile ilgili diğer kusurlarda görüldüğü gibi kabul veya red bakımından rivayetin akıbetini tayin etme sonucuna götürmez. Bu kullanım, münekkitlerin hicrî ilk üç asırdaki uygulamalarına göre râvi hakkında doğrudan cerh ve ta'dîl ifade etmekten daha çok râvi hakkında veri eksikliğine işaret eden ıstılahlar görünümündedir. Râvinin ilim çevrelerinde ve münekkit nezdinde tanınmadığına işaret eden bu formlar, yalın kullanıldığı gibi cerh-ta'dîl lafızları, hadis tashih ve taz'îf ifadeleri ve ziyade açıklamalar ile birlikte kullanılmıştır. Bu mürekkeb kullanımlar da meçhul râvi hakkında lafızların müstakil cerh-ta'dîl anlamına gelmediğini göstermesi bakımından önemlidir. Zira münekkit, râviyi tanımadığını ifade ettikten sonra ondan gelen nakillerin rivayet değerini çoğunlukla taz'îf, bazen de tashih ifadeleri ile ortaya koymuştur. Sonraki dönemde metâin-i aşere şeklinde sistematize edilen râviye ilişkin kusurlar arasında zikredilir olması, söz konusu râvilerden gelen nakillerin taz'îf ve tashihi arasındaki yoğunluk farkı ile ilgili gözükmektedir. Nitekim münekkitlerin açıklamaları ışığında tanınmayan râvilerin daha çok hadisi taz'îf edildiği görülmektedir. Meçhul râvi anlayışı konusunda belli neticelere ulaşılan bu çalışmanın yukarıda da temas edildiği üzere farklı açılardan pek çok araştırmaya konu olabilecek nitelikte olduğu belirtilmelidir.

KAYNAKLAR

- Aba, Veli. “el-Hatîb el-Bağdâdî’nin Muhtevâ ve İstılahları Bağlamında Hadis Usûlüne Etkisi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* XIV/1 (2016): 75-98.
- Aba, Veli. “Hadis Usûlünde Öncü Bir İsim: Hatîb el-Bağdâdî”. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1 (2015): 37-59.
- Aba, Veli. *Hatîb el-Bağdâdî’nin Hadis Usûlü Anlayışı*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Aba, Veli. “Mütekaddimûn Dönemi Hadis Usûlü Eserlerinin Mukâyese”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/4 (2013): 233-249.
- Abdüllatif, Abdülaziz b. Muhammed b. İbrahim. *el-Davâbitü’l-cerh ve’t-ta’dîl: maa dirase tahliliyye li-tercemeti İsrail b. Yunus b. Ebi İshak es-Seb’î*. Mekke: Dâru Taybeti’l-Hadra, 1437.
- Ağırman, Cemal. *Yahyâ b. Maîn ve Ebu Abdillâh Ahmed b. el-Hasan es-Sûfî’nin Yahyâ’dan Rivayet Ettiği Hadis Cüz’ü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Ahatlı, Erdinç. “Yahyâ b. Maîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43:256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ahatlı, Erdinç. “Yahyâ b. Maîn’in Eserleri ve Kullandığı İhtilaflı ve Garib Lafızlar”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996): 211-232.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivayet Coğrafyası (hicri ilk 150 yıl)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Akgün, Hüseyin. *Mağribli Muhaddis İbnü’l-Kattân’ın Hadis Anlayışı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî. *Câmiü’t-tahsîl fî ahkâmî’l-merâsil*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1407.
- Alkan, Arif. *Ahmed b. Hanbel’in Hadis Anlayışı ve Müsned*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

- Arslan, Ali. “Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü’n-Nazar Özelinde)”. *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (30 Aralık 2019): 115-141.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi: Cerh ve Ta’dîl İlmi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Aşıkkutlu, Emin. “Meçhul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28:286-288. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aşıkkutlu, Emin. “Mestûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29:337-338. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aşıkkutlu, Emin. “Mübhem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31:436-437. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Aşıkkutlu, Emin. *Ricâl İlmine Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2007.
- Aybakan, Bilal. *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2007.
- Aybakan, Bilal. “Şâfiî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38:223-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aydınlı, Abdullah. “Adâlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1:344. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.
- Aydınlı, Abdullah. “Semâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36:457-458. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- A’zamî, Muhammed Mustafa. *el-Menhecû’n-nakd inde’l-muhaddisîn: Neş’etuhu ve târîhuh*. Riyâd: Mektebetü’l-Kevser, 1410.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *el-Câmi’ li-ahlâki’r-râvi ve âdâbü’s-sâmi’*. thk. Mahmûd et-Tahhân. Riyâd: Mektebetü’l-Meârif, 1403.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb *el-Kifâye fi ma’rifeti usûli ilmi’r-rivâye*. thk. Mahir Yasin el-Fahl. Riyâd: Daru İbni’l-Cevzi, 1435.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb *el-Târîhu medîneti’s-selâm ve ahhâru muhaddisîhâ ve zikru kuttâniha’l-ulemâ min gayri ehlihâ ve vâridîhâ*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma’ruf. 16 cilt. Tunus: Darü’l-Garbi’l-İslâmî, 1422.

- Başıoğlu, Tuncay. "Tezkiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41:77-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *et-Tehzîb fî fikhî'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Âdil Ahmed, Ali Muhammed Mu'avviz. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418.
- Berâdeî, Abdüssamed b Muhammed. *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*. Riyad: Darü'l-Asıme, 2011.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübra*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsar*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 15 cilt. Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1412.
- Bikâî, Ali Nayif. *el-İctihad fî ilmi'l-hadis ve eserehu fî'l-fikhü'l-İslâmî*. Beyrut: Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1419.
- Bikaî, İbrâhîm b. Ömer b. Hasen. *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fî şerhi'l-Elfiyye*. thk. Mahir Yasin Fahl. 2 cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1428.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr*. 9 cilt. Haydarâbâd: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1362.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Târîhu'l-evsat*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zayed. 2 cilt. Halep: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1397.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Kitâbu'd-Duafâi's-sağîr*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zayed. Halep: Dârü'l-Va'y, 1396.
- Canan, İbrahim. "Ebû Hâtîm er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10:150-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Cezâirî, Tâhir b. Muhammed. *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrut: el-Matbaâtü'l-İslâmiyye, 1430.
- Cüdey', Abdullah b. Yûsuf. *Tahrîru ulûmi'l-hadîs*. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424.
- Cüzcanî, Ebû İshak İbrâhîm b. Yakub. *Ahvâlü'r-ricâl*. thk. Subhî el-Bedrî Samerraî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405.

- Çelik, Abdullah. “Ahmed b. Hanbel ve Kitâbü'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl'inin İlel İlmindeki Yeri”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* V/9 (2017): 89-108.
- Çelik, Abdullah. “Hicri III. Asırda Hadis Usûlüne Kaynaklık Eden Eserler ve Özellikleri”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2018): 119-138.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb Arnaut vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424.
- Demirci, Hatice. *Hicrî 2. Asırda Yemen'de Hadis*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Demirel, Harun Reşit. *Hadis İminde Mübhem*. Ankara: Yayınevi Yayın, 2012.
- Dımaşkî, Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh. *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*. Dımaşk: Mecmeu lügati'l-Arabî, ts.
- Ebu'l-Hasan, Mustafa b. İsmail. *Şifâü'l-alîl bi elfâzi ve kavaid'l-cerh ve't-tadîl*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1411.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Erul, Bünyamin. “‘Cehâletü'r-Râvî’ Açısından Sahâbînin Durumu”. *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe*, 167-184.
- Erul, Bünyamin. “Zabt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44:61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân. *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-tarih*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 3 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401.
- Gavrî, Seyyid Abdülmacid. *Mu'cemü'l-mustalâhâtî'l-hadîsiyye*. Dımaşk: Darü'l-Kesir, 1428.
- Gül, Recep Emin. “Hadis İlminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Temmuz 2015): 362-386.
- Gümüş, Fatih. *İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'sinin Hadis Usûlünün Gelişimindeki Yeri*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Haccâc, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. *Sahihîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabiyye, ts.

- Halîlî, Ebû Ya'îlâ Halîl b. Abdillâh b. Ahmed. *el-Îrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*. thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdris. 3 cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldan*. 7 cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1995.
- Hamâm, Abdülcevâd. *Cehâletü'r-ruvât ve eseruhâ fî kabûli'l-hadisi'n-nebevî: dirâase te'sîliyye tatbîkiyye*. 2 cilt. Beyrut: Darü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 2015.
- Hamş, Adâb Mahmûd. *Ruvvâtü'l-hadîsi'l-lezîne sekete anhum eimmeti'l-cerh ve't-ta'dîl beyne't-tevsîk ve't-techîl*. Riyâd: Dâru Hisân, 1985.
- Harûbât, Muhammed. *Ebû Hâtîm er-Râzî ve cühûdühû fî hıdmeti's-sünneti'n-nebeviyye*. 5 cilt. Merakeş: el-Matbaa ve'l-Varakatü'l-Vataniyye, 2007.
- Hâşimî, Sa'dî. *Ebû Zîr'a er-Râzî ve cühûdühû fî's-sünneti'n-nebeviyye me'a tahkîki Kitâbihi'd-Du'afâ ve ecvibeti alâ es'ileti'l-Berzâî*. 3 cilt. Medine: el-Câmi'âtü'l-İslâmiyye, 1402.
- Hatamleh, Thamer. "Ebû Hâtîm er-Râzî ve Mustalahâtühû'l-hâssa fî ilmi'l-cerh". *EKEV Akademi Dergisi* XIX/61 (2015): 171-210.
- Hatipoğlu, Nihat. *Ebû Zîr'a er-Râzî ve Hadis İmindeki Yeri*. Ankara: Panel Yayınları, 2000.
- Hattâbî, Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm. *Mealimü's-Sünen*. 4 cilt. Haleb: Matbaatü'l-İlmiyye, 1351.
- Havva, Muhammed Saîd. "Menâhicü ulemâi'l-cerh ve't-ta'dîl fî mustalâhi'l-mechûl ve alâkatuh fî'l-vuhdân" 31/1 (2004): 62-81.
- Humeysî, Abdurrahman b. İbrâhîm. *Mu'cemu ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*. Cidde: Dârü'l-Endelüs el-Hadrâ, 1421.
- Hüseyn Hammâd, Nâfiz. "el-Mechûl inde'l-İmâm eş-Şâfiî". *Mecelletü'l-bahsü'l-ilmî* 21 (Aralık 2011): 97-173.
- Hüseyn Hammâd, Nâfiz. "İlmü Tabakâti'l-Muhaddisîn Musannefât ve Menâhic". *Mecelletü Câmiati'l-Ezher bi Gazze* 12/2 (Temmuz 2010): 221-270.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Ömer b. Garame el-Amrî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415.

- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris. *İlelü'l-hadîs*. nşr. Saîd b. Abdillâh el-Hümeyyid & Hâlid b. Abdurrahmân el-Cersî. 7 cilt. Riyad: Metâbiu'l-Humeydî, 1427.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rebi' b. Hâdî Umeyr. 2 cilt. Riyâd: Dârü'r-Raye, 1404.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi. *Sahihu İbn Huzeyme*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zami. 4 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1975.
- İrâki, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin. *Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*. thk. Abdüllatif el-Hemîm & Mahir Yasin Fahl. 2 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423.
- İşık, Mustafa. *Yahyâ b. Main ve Hadis İlmindeki Yeri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd & Ali Muhammed Mu'avviz. 9 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh. *el-Menhelü'r-revî fî muhtasar ulûmi'l-hadisi'n-nebevî*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1406.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1371.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *Âdâbü's-Şâfiî ve menâkıbuhû*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Merâsîl*. nşr. Şükrullâh b. Nimetullâh el-Kûcânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397.
- İbn Fâris Ahmed b. Fâris. *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1979 1399.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-Mîzân*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 7 cilt. Beyrut: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1423.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavidîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Beyrut: Daru İbn Kesir, 1434.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 cilt. Haydarâbâd: Matbaatu Dâireti'l-Maarifi'n-Nizamiyye, 1326.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *et-Telhîsü'l-habîr*. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Takrîbü't-Tehzîb*. nşr. Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân. *el-Mecrûhûn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrâhim Zayed. 3 cilt. Haleb: Dârü'l-Va'y, 1396.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Kitâbü's-Sikât*. 9 cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393.
- İbn Manzûr Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dârü Sadr, 1414.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. thk. Nurettin İtr. Riyâd: Darü'l-'Atâ, 1421.
- İbnü'l-Kattân, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Fâsî. *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmi'l-vakiyn fî Kitâbi'l-Ahkâm*. thk. Hüseyin Âyet Saîd. 6 cilt. Riyad: Dârü Taybe, 1418.
- İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih. *Ma'rifetü's-sikât*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405.
- İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahim b. Hüseyin. *et-Takyîd ve'l-izâh limâ utlika ve uglika min Kitabi İbni's-Salâh*. thk. Üsâme b. Abdillâh Hayyât. 2 cilt. Beyrut: Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1432.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs. 3 cilt. Riyâd: Dârü'l-Hânî, 1422.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. 12 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. by., Dâru'l-hicr, 2. Basım, 1409.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1427.
- İbnü't-Türkmânî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm. *el-Cevherü'n-nakî ale's-Süneni'l-Beyhakî*. Dâru'l-Fikr, ts.
- Jonathan A.C., Brown. "A Segment of the Genealogy of Sunni Ḥadīth Criticism: The Mysterious Relationship between al-Khaṭīb al-Baghdādī and al-Ḥākim al-Naysābūrī". *The Heritage of Arabo-Islamic Learning*. ed. Maurice A. Pomerantz & Aram Shahin. 227-235. Brill, 2016.
- Juynboll, G.H.A.. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. çev. Salih Özer. Ankara; Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2002.
- Kağıt, Nurullah. *Mechûl Râvi ve Rivayetin Hükümü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kahraman, Hüseyin. *Kufe'de Hadis -İlk Üç Asır-*. Bursa: Emin Yayınları, 2006.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ahmed b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2:82-87. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Zür'a er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10:274-275. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Kazan, Tahsin. *İbn Hacer'in Hadis Usûlüne Getirdiği Yenilikler*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2018.
- Kesgin, Salih. "Rivayetlerin Sübûtunu Tespitte Anlamanın Etkisi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018): 93-130.
- Keskin, Yusuf Ziya. "İbn Ebî Hâtim (v. 327/938) ve 'el-Cerh ve't-Ta'dîl'indeki Metodu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2001): 5-29.
- Kılıç, Moğultay b. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. nşr. Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed. 12 cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422.

- Koçkuzu, Ali Osman. “Ebû İshak es-Sebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10:170-171. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1980.
- Köktaş, Yavuz. *Hadislerin Anlaşılmasında Yöntem Tartışmaları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Kurt, Abdurrahman. “Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/26 (2015): 145-174.
- Kutluer, İlhan. “İlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22:109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Aile İsnadları*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebü İrâdi’l-hadîs*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım., 2020.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Leknevî, Ebü’l-Hasenat Muhammed Abdülhay b Muhammed. *er-Ref’ ve’t-tekmil fi’l-cerh ve’t-ta’dîl*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü’l-Matbuâtî’l-İslâmiyye, 1987.
- Mâcûnî, Abdulmelik Besfurt b. Zâfir. *el-Mechûl ve mevkîfû’l-İmam et-Tirmizî minhu fî “Câmiihî”*: *dirâse hadisiyye mukârene*. Amman: Darü’l-Eseriyye, 1439.
- Mahmud İbrahim Muhammed, Mina. “İtlâkâtü’l-Cehâle İnde’l-İmâmeyn Ebî Hâtim ve Ebî Zür’a er-Râziyeyn fî Kitâbî el-Cerh ve’t-ta’dîl (Dirâse tatbîkiyye)”. *Câmiatü’l-Ezher* 2/31 (2019): 1493-1592.
- Ma’rûf, Beşşar Avvad. *Mevsûâtü akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli’l-hadis ve ilelih*. Tunus: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1430.
- Mehmet Ali, Sönmez. “Ali b. Medînî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2:411. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Melchert, Christopher. *Ahmad Ibn Hanbal*. Oxford: Oneworld Publications, 2006.
- Melîbârî, Hamza b. Abdullâh. *Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar*. çev. Muhittin Düzenli & Ayhan Ak. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

- Mevsılî, Ahmed b Ali b. el-Müsenna Ebû Ya'la. *Müsnedu Ebî Ya'la el-Mevsılî*. thk. Hüseyin Selim Esed. Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1986.
- Minşavî, Muhammed Sıddık. *Kâmûsu Mustalahâtî'l-Hadîsi'n-Nebevî*. Kahire: Dârü'l-Fazîle, ts.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Motzki, Harald. *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. çev. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Muhammed Râgıb Râşid. *Mustalâhun makbûl inde İbn Hacer ve tatbîkâtuh ale'r-ruvât min tabakateyni's-sâniyye ve's-sâlise fî kütüb-i's-süneni'l-erbe'a*. Nablus, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi. *Cevâbü'l-hâfiz Ebî Muhammed 'Abdîl'azîm el-Münzirî el-Mısırî 'an es'ile fî'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1990.
- Nazlıgöl, Habil. "İmam Şâfiî'nin Hadis İlmine Katkıları". *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu*. ed. Mehmet Bilen. İstanbul, 2012.
- Nemerî, İbn Abdülber Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh. *el-İstizkârü'l-Câmi' li-mezâhibi fuḡahâ'i'l-emşâr ve 'ulemâ'i'l-aktâr fîmâ tezâmmenehü'l-Muvaḡḡa' min me'âni'r-re'y ve'l-âsâr*. thk. Sâlim Muhammed 'Atâ & Muhammed Alî Muavviz. 9 cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *İrşâdu tullâbi'l-hakâ'ik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâ'ik*. thk. Nurettin İtr. Dımaşk: Dârü'l-Minhâci'l-Kavîm, 1440.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyi' Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemiyyetü ecnâsih*. thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1431.
- Önder, Muharrem. "İslâm Fıkhdında Meçhul Râvinin Naklettiği Hadislerin Hukûkî Değeri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008): 99-126.

- Özafşar, Mehmet Emin. “Hadis İlminde Alan Evrilmesi”. *İslâmiyât* VI/4 [İslami İlimler Sorunu özel sayısı] (2003): 105-120.
- Özbek, Muhammed Sadık. *Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel’in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özben Dokak, Zübeyde. *Maverâünnehir Hanefî Usûlünde Sünnet V.-VIII. Asırlar Çerçevesinde Mukayeseli Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.
- Özçelik, Fikret. *İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Cerh ve Ta’dîl’deki Metodu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2017.
- Polat, Salahattin. “Mürsel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32:52-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Râzî, Ebû’l-Kâsım Temmâm b. Muhammed b. Abdillâh el-Becelî er-Râzî et-Temmâm. *el-Fevâid*. thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî. 2 cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1997.
- San’ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-Emîr. *Tavzîhü’l-efkâr şerhu Tenkîhi’l-enzâr*. 2 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417.
- Sandıkçı, S. Kemal. *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Sehâvî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-. *Fethü’l-mugîs bi-şerhi Elfıyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî*. thk. Ali Hüseyin Ali. 4 cilt. Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 1424.
- Sehâvî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân. *el-Mütekellimûn fi’r-ricâl*. Haleb: el-Matbaâtü’l-İslâmiyye, 1410.
- Selâme, Muhammed Halef. *Lisânü’l-Muhaddisîn*. 5 cilt. Musûl, 2007.
- Selmân el-Kudât, Şeref Mahmûd Muhammed. *Medresetü’l-hadîs fi’l-Kûfe*. el-Câmi’âtü’l-Ürdüniyye, Doktora Tezi, 1400/1980.
- Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerim el-Mervezî. *el-Ensâb*. Haydarâbâd: Dâiretü’l-Maârifî’l-Osmaniyye, 1962.
- Semha, Abdüsselam Ahmed Ebû. *Tedlîsü’ş-şüyûh ve alâkatuhû bi’l-cehâle*. Amman: Dâru İbni’l-Cevzî, 1432.

- Sevâleme, Abdullâh b. Merhûl. “Melâmihu külliyyetin min menheci’l-Hâfız Ebî Hâtım er-Râzî fî’l-cerh ve’ta’dîl”. *Câmiatü’l-Melik Su’ûd* 13/2 (2001): 479-527.
- Seyyid Ebu’l-Muâ’tî en-nûrî vd. *Mevsûatu akvâli’l-Îmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli’l-hadîs ve ilelih*. 4 cilt. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1417.
- Sıddık, Yusuf Muhammed. *eş-Şerh ve’t-ta’dîl li-elfâzi’l-cerh ve’t-ta’dîl*. Kuveyt: Mektebetu İbn Teymiyye, 1990.
- Snobar, Ahmad. “Medresetü’l-Basrati’l-Hadîsiyye fî’n-Nısfî’l-Evvel min’l-Karnî’l-Evvel el-Hicrî: Dirâsetün fî Esbâbi’t-T’ahhürî’l-’Îmî ‘an Medreseti’l-Kûfe”. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2020): 433-485.
- Sultân b. Fehd. “el-Meçhûlu’l-lezî Sahhaha Ebû Hâtım er-Râzî Hadîseh”. *Câmi’atü’l-Kâhire* 6/17 (2010): 327-372.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Cem’u’l-cevâmi’ fî usûli’l-fikh*. thk. Abdulmun‘im Halîl İbrahim. Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Tedribü’r-râvi fî şerhi Takrîbi’n-Nevevî*. thk. Târık İvadullâh Muhammed. Riyâd: Darü’l-Âsime, 1424.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Üm*. 8 cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1410.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü’l-Halebî, 1358.
- Şahyar, Ayşe Esra. *Zayıf hadis rivayeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. *el-Bâisü’l-hasîs Şerhu İhtisâri ulûmi’l-hadis*. thk. Fâzıl Mahmûd ‘Avz. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1436.
- Şehrezûrî, İbnü’s-Salâh Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn. *Muqaddimetü İbni’s-Salâh*. nşr. Nurettin İtr. Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1404.
- Taş, Mustafa. *Buhari’nin Cerh-Ta’dîl Metodu*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Tatlı, Mustafa. *Rical Bilgisinin Tespiti*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. *Kavâ’id fî ulûmi’l-hadis*. Haleb: Mektebü’l-Matbu’âtî’l-İslâmiyye, 1972.

- Teyyim, Es'ad Sâlim. *İlmu tabakâti'l-muhaddisîn: ehemmiyyetuhû ve fevâiduh*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1994.
- Tîbî, Şerefeddîn Hüseyin b. Muhammed b Abdullâh. *el-Hulâsa fî marifeti'l-hadîs*. el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1430.
- Topgöl, Muhammed Enes. “Erken Dönem Hadis Çalışmalarında Şîlik İthamları - Hadis Tarihi Çerçevesinde Bir İnceleme-”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55 (2018): 52-77.
- Topgöl, Muhammed Enes. “Erken Dönem İslam Tarihinde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”. *Dîvân XXII/42* (2017): 1-31.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Topgöl, Muhammed Enes & Maden, Ömer Faruk. “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarıısı Basra Örneği”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021): 37-68.
- Turhan, Halil İbrahim. *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*. Rize: STS Yayınları, 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Turhan, Halil İbrahim & Kurt, İsmail. “En Az Bir Münekkît Tarafından Yalancılıkla Tenkit Edilen Hicrî İlk İki Asırdaki Râvilerin İncelenmesi”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 11/1 (27 Mart 2021): 191-204.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd. *ed-Du'afâü'l-kebîr*. thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Ulu, Arif. “Tâbiîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39:328-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Ulu, Arif. “Tebeu’t-tâbiîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40:217-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yardım, Ali. “Buhârî ve et-Târih’ul-Kebîr’i”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1989): 181-193.
- Yemânî, Abdurrahmân b. Yahyâ b. Ali Muallimî. *et-Tenkîl limâ verede fî te’nîbi’l-Kevserî mine’l-ebâtîl*. thk. Muhammed Nâsuriddîn el-Elbânî & Muhammed Abdürrezzâk Hamza. 2 cilt. Kahire: Dârü’l-Kütübi’s-Selefiyye, 1406.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yiğit, İsmail. *Bağdat’ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme*. ed. İsmail Safa Üstün. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Yücel, Ahmet. *Başlangıçtan Günümüze Hadis Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.
- Yücel, Ahmet. “Cehâletü’r-Râvi ve İlgili Terimler”. *İLAM Araştırma Dergisi* I/2 (1996): 145-160.
- Yücel, Ahmet. “Cerh Lafızlarından ‘Münkerü’l-Hadis’ ve Farklı Kullanımları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (1997): 199-210.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Mûkiza fî ilmi mustalahi’l-hadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebü’l-Matbaâtî’l-İslâmiyye, 1405.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*. 18 cilt. Kahire: Dârü’l-Hadîs, 1427.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Târihü’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. 15 cilt. Darü’l-Garbi’l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Zikru men yu’temedü kavluhû fî’l-cerh ve’t-ta’dîl*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: el-Matbaâtü’l-İslâmiyye, 1410.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Kâşif fî ma 'rifeti men lehu rivâye fî'l-Kütübi's-sitte*. nşr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb, Muhammed Avvame. Cidde: Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413.
- Zehebi, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Mugnî fî'd-duâfa*. nşr. Nureddîn Itr. Haleb: Dârü'l-Maârif, 1971.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed Bicâvî. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1383.
- Zehra, Muhammed Ebû. *Ahmed b. Hanbel: Hayatı, Görüşleri, Fıkıhta Yeri*. Ankara: Hilal Yayınları, 1984.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc. 3 cilt. Riyad: Edvâü's-Selef, 1419.

EKLER

Râvi adı	Râvi Hocası	Râvi Öğrencisi	Tabaka	Değerlendirme lafzı	Değerlendirme yapan	Kaynak
أحمد بن إبراهيم أبو صالح الخراساني	عبد الرحمن بن زيد ابن أسلم المدني	صالح بن بشر بن سلمة الطبراني	-	شيخ مجهول، والحديث الذي رواه صحيح	Ebû Hâtîm	2, 39
أحمد بن بحر العسكري	عبر بن القاسم وعمر بن عبيد وعلي بن مسهر	إسماعيل بن إسحاق الكوفي في نزيل مصر وعلى بن الحسن الهسنجاني	-	حدثنا عبد الرحمن قال سألت أبي عنه وعرضت عليه حديثه فقال حديث صحيح، وهو لا يعرفه	Ebû Hâtîm	2, 42
أحمد بن عمر القصبي	مسلمة بن محمد الثقفي	محمد بن عبد الله بن المبارك المخرمي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	2, 62
أحمد بن عاصم البلخي أبو محمد	حيوة بن شريح الحمصي وسعيد بن كثير بن عفير المصري وعبد الرزاق بن همان الصنعاني وعبد الملك ابن قريب الأصمعي البصري وأبو عبيد القاسم بن سلام ومحمد ابن خلف العسقلاني	عبد الله بن محمد الجوزجاني	TE	مجهول	Ebû Hâtîm	2, 66
أحمد بن معاذ العبدى	ثور بن يزيد	محمد ابن وزير الواسطي	-	هو مجهول والحديث الذي رواه باطل	Ebû Hâtîm	2, 75
أحمد بن المنذر بن الجارود القزاز	حماد بن مسعدة	عبد الله بن أحمد الدورقي	TE	لا أعرفه، وعرضت عليه حديثه فقال حديث صحيح	Ebû Hâtîm	2, 78
إبراهيم بن إسماعيل السلمي	أبو هريرة	الحجاج ابن عبيد	T	مجهول	Ebû Hâtîm	2, 83
إبراهيم بن إسحاق	الحسن	إسماعيل بن مسلمة القعنبي والوليد بن الوليد	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 86
إبراهيم بن إسحاق	طلحة بن كيسان	علي بن أبي بكر	TE	مجهول	Ebû Hâtîm	2, 87
إبراهيم بن أيوب الفرسانى الأصبهاني	سفيان الثوري وأبو مسلم قائد الأعمش ومبارك بن فضالة وأبو شهاب الحنات	النضر بن هشام الأصبهاني وعبد الرزاق بن بكر الأصبهاني	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 89

إبراهيم بن بشير الأزدي	يحيى بن معين=يحيى بن معن	حسان بن حشان البصري=حسان بن حسان البصري	-	هو مجهول ويحيى مجهول.	Ebû Hâtîm	2, 90
إبراهيم بن الحسن الكندي	عبد الله بن عيسى		-	هما مجهولان وضعفهما وقال لا أعرف أبا الحكم	Ali İbnü'l Medînî	2, 93
إبراهيم بن حيان	أبو جعفر محمد بن علي	وكيع	ET	مجهول	Ebû Zûr'a	2,94
إبراهيم بن حجر	محمد بن أبي كريمة عن النبي صلى الله عليه وسلم	زيد بن بكر	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 95
إبراهيم بن حفص بن جندب	أبوه	حماد بن زيد الوسطي	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 95
إبراهيم بن حديد أبو إدريس الأزدي		أبناء إدريس وداود والحسن بن عبيد الله واسماعيل بن سالم الأسدي	T	مجهول	Ebû Hâtîm	2, 96
إبراهيم بن زياد	روى عن أبي عامر عن ابن عباس	مخلد بن عمر وخازم بن خزيمة	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 100
إبراهيم بن زكريا المكفوف البصري العجلي	همام بن يحيى	يوسف بن موسى القطان	-	مجهول والحديث الذي رواه منكر	Ebû Hâtîm	2, 101
إبراهيم بن سريع	-	ابن أبي الموالم	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 104
إبراهيم بن عبيد أخو محمد ويعلى وعمر بنو عبيد		محمد بن إسماعيل أبو صالح الضراري الرازي	TE	شيخ لا بأس به روايته قليل	Ebû Hâtîm	2, 113
إبراهيم بن عبيد بن رفاعه الزرقى الأنصاري	انس ابن مالك ومالك بن أوس	ابن جريج وسعيد بن أبي هلال وابن أبي ذئب وعبد الرحمن بن إسحاق وعبد العزيز بن مسلم وعياض ابن عبد الله	T	ليس بمشهور بالعلم	Ahmed b. Hanbel	2, 113
إبراهيم بن عقبة مولى أبي أمامة	أبو أمامة	حماد بن زيد	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 117
إبراهيم بن محمد الثقفي	هشام بن زياد بن أبي يزيد القرشي و هو هشام بن أبي هشام أبو المقدام	سعيد بن أبي أيوب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 127
إبراهيم بن محمد أبو	محمد بن مالك خادم البراء بن عازب	محمد بن عوف الحمصي	TE	يسكن بيت المقدس ضعيف الحديث مجهول	Ebû Hâtîm	2, 128

إسحاق المقدسي						
إبراهيم بن محمد المدني	الزهري	الحسن بن عرفة	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 131
إبراهيم بن المغيرة	القاسم بن محمد	يحيى بن سعيد الأنصاري	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 136
إبراهيم بن المغيرة بن سعيد النوفلي حجازي	عامر بن عبد الله ابن الزبير	إبراهيم بن طهمان ومعن بن عيسى	TE	مجهول	Ebû Hâtîm	2, 136
إبراهيم بن مسعدة		محمد بن مسلم الطائفي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 138
إبراهيم بن نافع الأموي	فرج بن فضالة	يحيى بن عبدك القزويني	-	لا أعرفه والحديث الذي رواه باطل	Ebû Hâtîm	2, 141
إبراهيم القرشي	سعيد بن شرحبيل	يحيى بن معين	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 150
إسماعيل بن إبراهيم الأنصاري	أبوه	عمرو بن الحارث	T	هو مجهول لا يدري مصري هو أم لا	Ebû Hâtîm	2, 156
إسماعيل بن إبراهيم	سالم بن عبد الله	عمر بن الحارث و عبد الرحمن بن مهدي	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2,156
إسماعيل بن إبراهيم	المثنى بن عمرو	أبو عبد الرحمن المقرئ	-	هو مجهول، والحديث الذي رواه ليس بشئ	Ebû Hâtîm	2, 157
إسماعيل بن أبي بكر	عبد بن أبي لبابة	ضمرة بن ربيعة	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 161
إسماعيل بن زياد أبو إسحاق البلخي	زيد بن الحباب		TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2,170
إسماعيل بن أبي زياد بن مقدم		شعيب بن ميمون البزوري	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	2, 171
إسماعيل بن سعيد بن رمانة	القلسم بن مخيمرة	يوسف ابن عبد الصمد	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 173
إسماعيل بن سيف أبو إسحاق	عون بن عمرو أخو رباح القيسي	عبد الله بن أحمد الدورقي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 176
إسماعيل بن أبي شعيب		سعيد بن سليمان	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 177
إسماعيل بن عبد الله بن ذكوان	عطاء	ابن المبارك	-	لا يثبت مسكنه	Ebû Hâtîm, Ebû Zûr'a	2, 179
إسماعيل بن عبد الله بن خالد بن سعيد بن أبي مريم مولى ابن جدعان	أبوه	إسماعيل بن أبي أويس	TE	لا أعلم روى عنه إلا إسماعيل بن أبي أويس وأرى في حديثه ضعفاً وهو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 179

إسماعيل بن عبد الرحمن	أنس	إسحاق بن الوزير	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 185
إسماعيل بن قيس القيسي أبو سعيد	عكرمة ونافع والعلاء ابن عبد الرحمن وعامر بن عبد الله بن الزبير	موسى بن إسماعيل القواريري	ET	مجهول ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	2, 193
إسماعيل بن موسى الأنصاري	عياض بن عياض	زيد بن حباب	ET	لا أعرفه هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 196
إسماعيل بن المعلى بن إسماعيل الأنصاري	يوسف بن طهمان		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 200
إسماعيل بن مخراق مديني		-	-	منكر الحديث مجهول	Ebû Hâtîm	2, 201
إسماعيل بن نسيط العامري	شهر بن حوشب	يونس بن بكير وعبيد الله بن موسى وأبو نعيم	ET	ليس بالقوي، شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	2, 201
إسماعيل بن هشام	عن النبي صلى الله عليه وسلم	حميد الطويل	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 202
إسماعيل بن فلان		أبو هاشم الرماني	-	لا أدري من هو	Ebû Hâtîm	2, 205
إسحاق بن إبراهيم	الزهري	معاوية بن صالح	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 206
إسحاق بن أسيد أبو عبد الرحمن الخراساني	رجاء بن حيوة	الليث بن سعد وحيوة سعيد بن أبي أيوب وابن لهيعة	ET	شيخ خراساني ليس بالمشهور ولا يشتغل به	Ebû Hâtîm	2, 213
إسحاق بن ثعلبة	مكحول	بقية	-	شيخ مجهول منكر الحديث	Ebû Hâtîm	2, 215
إسحاق بن خالد	ابن مطيع عن بن عمر	سعيد بن أبي هلال	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 218
إسحاق بن خليفة	عاصم بن بهدلة، مرسل	عيسى بن يونس	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 218
إسحاق بن رفيع الذماري	ابن جريج	أبو الخزرج، الحسن بن الزبرقان، قزوين، شيخ الطبري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 220
إسحاق بن سعيد بن حبر	جعفر بن حمزة بن أبي داود	محمد بن موسى ابن مسكين أبو غزية الأنصاري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 221
إسحاق بن شاكر	قتادة	عمرو ابن رافع	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 225
إسحاق بن أبي طريفة	ابن عمر	يعقوب ابن محمد	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 226

2, 229	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	سَعِيدُ بْنُ أَبِي هلال	موسى بن وردان	إسحاق بن عمر
2, 231	Ebû Hâtîm	شيخ ليس بمشهور	ET	محمد بن عبد الله بن عبد الحكم ويحر بن نصر وعيسى بن أحمد العسقلاني	يحيى بن أيوب وابن لهيعة ومعاذ بن محمد الأنصاري	إسحاق بن الفرات
2, 233	Ebû Hâtîm	مجهول	TE	محمد بن طلحة	محمد بن طلحة، مرسل	إسحاق بن محمد الجعفي
2, 233	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا أعرفه	ET	عمر بن محمد العمري	عائشة	إسحاق بن محمد أبو عبد الرحمن المزني
2, 236	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET		إسماعيل ابن عبد الرحمن	إسحاق بن الوزير أبو يعقوب التميمي
2, 239	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	عبد الصمد بن عبد الوارث	الضحاك بن علي	إسحاق الغزال
2, 240	Ebû Zûr'a	لا أعرفه والحديث الذي رواه منكروا	-	بقية	عبد الله أبو الحسن العلوي	إسحاق أبو يعقوب المديني
2, 241	Ebû Hâtîm	هو مجهول	6. Tabaka	عيسى بن موسى البخاري	فَضِيلُ بْنُ طَلْحَةَ الأنصاري البصري	أيوب بن بشير البصري
2, 245	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	موسى بن إسماعيل البصرة موسى بن إسماعيل التبوذكي، وهو ابن الحكم بن أبي كثير	الحسن	أيوب بن الحكم وهو ابن أبي كثير
2, 249	Ebû Hâtîm, Ebû Zûr'a	لا نعرفه قال أبو حاتم: الأحاديث التي رواها صاحب	-		يونس ابن يحيى بن سلمة المديني	أيوب بن سليمان بن أبي حجر الأيلي
2, 250	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا أعرفه	ET	أَبْنُ الْمُبَارَكِ، داود بن عبد الرحمن العطار	عمر بن عبد العزيز	أيوب بن صالح الأزدي
2, 253	Ebû Hâtîm	مجهول	-	ابنه موسى بن أيوب	عبد الملك بن يعلى	أيوب بن عياض
2, 254	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا أعرفه	TE	مخلد بن عمر	أبوه	أيوب بن فراس
2, 259	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	عبد الله بن وهب		أيوب بن أبي المنذر مصري
2, 260	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	ET	مروان بن معاوية الفزاري	أبوه وغيره	أيوب بن نجيج، النجرائي
2, 261	Yahyâ b. Maîn	ما أعرفه	TE	إبراهيم بن المنذر الحزامي وعبد الله بن عمر الجعفي	ابن عون	أيوب بن واصل أبو سليمان البصري صاحب العدني

أيوب بن أبي هند	أبو مروان الواسطي	عبد الرحيم	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 261
أيوب بن يزيد	جابر بن زيد	المنذر بن ثعلبة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 262
أيوب بن أبي خالد الحنات	عمارة بن غزية وداد بن بكر	إبراهيم بن حمزة ويعقوب بن حميد	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 262
أيوب	أمه	إبنة خالد مرسل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 263
أيوب الأنصاري	سعيد بن جبير	مهدي بن ميمون	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 263
إدريس بن صبيح الأودي	سعيد بن المسيب	حماد بن عبد الرحمن الكلبي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2,264
آدم بن أبي أوفى		معمربن سليمان الرقي	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 268
أشعث بن أبي خالد أخو إسماعيل بن أبي خالد		أخوه إسماعيل ابن أبي خالد	T	أشعث بن أبي خالد البجلي لم يرو عنه غير أخيه إسماعيل بن أبي خالد	Yahyâ b. Maîn	2, 272
أشعث بن عثمان التميمي		عبيس بن بيهس	ET	لا نعرفه	Ebû Hâtîm, Yahyâ b. Maîn	2, 276
أسامة بن حيان الحكمي	الزهري	سليمان ابن عبد الرحمن بن شرحبيل	-	يدل حديثه على الصدق، لا أعلم روى عنه غير سليمان بن شرحبيل	Ebû Hâtîm	2, 286
أنس بن مالك	عبد الرحمن بن الأسود	أبو داود الطيالسي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 287
أنس بن القاسم وهو أنس بن أبي نمير	كعب بن مالك	الغريابي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 288
الأسود بن العلاء بن جارية الثقفي	أبو سلمة وعمره	أيوب بن موسى وجعفر بن ربيعة وابن أبي ذئب وعبد الحميد ابن جعفر	6. Tabaka	شيخ ليس بذاك المشهور	Ebû Zûr'a	2, 293
أبان بن المحبر	نافع ومخلد بن عقبة	عتبة ابن السكن وعثمان بن عبد الرحمن الطرائفي الحرائي	-	مجهول ضعيف الحديث	Ebû Hâtîm	2, 298
أبان بن راشد أبو عياض العقيلي	جعفر بن برقان	رجاء بن السندي	-	لا أعرفه	İbn Ebî Hâtîm	2, 300
أبان بن جبلة أبو عبد الرحمن الكوفي	أبو إسحاق الهمداني		-	هو شيخ مجهول منكر الحديث	Ebû Hâtîm	2, 300
أبان بن حاتم الأملوكي	عمر بن المغيرة	أبو تقي هشام بن عبد الملك	-	مجهول	Ebû Hâtîm	2, 300

أبان بن عُمَر بن عثمان بن أبي خالد الوالي		أبو نُعَيْم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 300
أبان بن طارق	نَافِع	مَطَرُ الْوَرَّاقُ	6. Tabaka	شيخ مجهول	Ebû Zûr'a	2, 301
أمية بن هند	أبو أمامة بن سهل بن حنيف وعبد الله ابن عامر بن ربيعة	سعيد بن أبي هلال وعبد الله بن عيسى ابن عبد الرحمن بن أبي ليلي	T	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	2, 301
أوس بن ضمعج الكوفي الحضرمي	أبو مسعود الأنصاري وسلمان وعائشة	أبو إسحاق الهمداني وإسماعيل بن رجاء والسدي	T	ما أعرفه	Yahyâ b. Maîn	2, 304
أزهر بن عبد الله	عُثْمَانُ بن عَفَّانَ وَعَبَادَةُ بن الصَّامِتِ	الأعشى بن عبد الرحمن بن مكمل الاسم : سعيد بن عبد الرحمن بن مكمل الأعشى الزهرى المدني	T	لا أدري من هو	Ebû Hâtîm	2, 313
أزهر بن راشد الكاھلي	خضر بن القواس وأبو عاصم التمار	عطاء بن مسلم ومروان الفزاري	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 313
أسيد بن طارق	أمه عمرة	عمران بن الجارود	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 317
أصبع بن عبد العزیز الليثي	أبوه عبد العزيز بن مروان ابن أبان بن سليمان بن مالك الليثي	ميمون بن العباس	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 321
أصبع بن سفيان			-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	2,321
الأخنف بن حكيم أبو بحر الأصبهاني	سلمة الأحمر وابن المبارك	يونس بن حبيب الإصبهاني	-	لا أعرفه وليس بالكرماني	Ebû Hâtîm	2, 323
أعين الخوارزمي	أنس	موسى بن إسماعيل	T	مجهول	Ebû Hâtîm	2, 324
أسباط أبو اليسع البصري	شعبة بن الحجاج	محمد بن عبد الله بن حوشب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 333
أنيس بن الضحك	النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ		S	أنيس ابن الضحك هذا لا نعرفه	Ebû Hâtîm	2, 335
الأزو بن غالب	سليمان التميمي وثابت	يحيى بن سليم	-	هو منكر الحديث وهو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 336
أوفى بن دلهم	نافع وحجير بن الربيع	عوف الأعرابي والحسين بن واقد وعمر بن منبه السعدي	6. Tabaka	لا يعرف ولا أدري من هو	Ebû Hâtîm	2, 349

2, 352	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	-	أبوه	بشر بن إسماعيل ابن عليه
2, 352	Ebû Hâtîm	مجهول	ET		أبو خلدة	بشر بن ثابت
2, 353	Ebû Hâtîm	هو شيخ مجهول	-	أبو الأرقم	مليكة بنت النعمان	بشر بن جساس
2, 353	Ebû Hâtîm	مجهول ضعيف الحديث	ET	محمد بن حمير	زهير بن معاوية وعبد العزيز بن أبي رواد	بشر بن جبلة
2, 355	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	يحيى بن أبي بكير وأحمد بن سليمان أبو سليمان	الزبير بن عدي	بشر بن الحسين أبو محمد الأصبهاني
2, 360	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول	S	كثير بن أفلح مولي أبي أيوب	النبي صلى الله عليه وسلم	بشر بن عصمة المزني
2, 362	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	محمد بن مقاتل المروزي	يونس بن خَبَاب الْكُوفِيُّ، [أَبُو حمزة]	بشر بن عقبة أبو عقبة
2, 362	Ebû Hâtîm	مجهول	-	سُلَيْمَانُ بْنُ عَبْدِ الرحمن بن عيسى بن ميمون التميمي	بكار بن تميم عن مَكْحُول	بشر بن عون
2, 362	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	-	حاتم بن إسماعيل	بشر بن عباد
2, 365	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	يعقوب بن محمد الزهرى		بشر بن معاوية بن ثور البكائي
2, 365	Ebû Zûr'a	لا أعرفه إلا في هذا الحديث	T	قتادة	ابن عُمَرَ عن النَّبِيِّ صلى الله عليه وسلم	بشر بن المحتفز
2, 365	Ebû Zûr'a	لا أعرفه ولا أعرف أبا زيد	ET	أبو سعيد الأشج	أبو زيد	بشر بن منصور الحناط
2, 372	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	سليمان بن بلال		بشر مولى أبان بن عثمان
2, 372	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T		عبد الله بن بكر	بشر أبو نصر
2, 374	Ebû Hâtîm	ليس بالمشهور	-	حفص بن صبيح	ابن عباس	بشير بن زيد
2, 381	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	أبو عمر الحوضي	عبيد أبو العوام	بشير أبو إسماعيل الضبيعي
2, 382	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	محمد بن المتوكل العسقلاني	عبد الحميد بن سوار	بكر بن بشر الترمذي العسقلاني
2, 284	Ebû Hâtîm	هو مجهول ليس بشئ	-	بقية	وهب بن أبان القرشي عن ابن عمر	بكر بن حذلم الأسدي
2, 385	Ebû Hâtîm	بكر بن خوط مجهول	TE	نصر بن علي الجهضمي	سهلة بنت شراحة	بكر بن خوط اليشكري
2, 386	Yahyâ b. Maîn	ما أعرفهما	ET	إبراهيم بن المنذر الحزامي وأبو يعلى محمد بن الصلت ويوسف بن يعقوب الصفار وأحمد بن	أبو حازم المدني و أبو طوالة عبد الله بن عبد الرحمن بن معمر وحميد ابن زياد الخراط أبي صخر	بكر بن سليم الصواف أبو سليم المدني

		عمرو بن السرح المصري				
بكر بن سليمان أبو يحيى البصري الأسواري	محمد بن إسحاق	خليفة بن خياط وشهاب بن معمر	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 387
بكر بن عبد الرحمن المزني بصري	عبد الله بن هلال ابن مغفل المزني	كثير بن عبد الله بن عمرو بن عوف المزني	T	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	2, 389
بكر بن معبد العبيدي أبو يحيى	ابن المقطع رجل من كلب عن أبيه عن علي العوام	موسى بن إسماعيل	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 392
بكر بن يزيد	أسامة بن زيد	القعنبي	-	لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	2, 394
بلال الفزاري	النبي صلى الله عليه وسلم		S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 398
بكير بن زياد	سليمان الأحول	ابن المبارك	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 406
بكير البصري		هشيم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 406
بكار بن عثمان	جابر بن عبد الله	موسى بن شبة	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 407
بكار بن تميم	مكحول	بشر بن عون	-	بكار بن تميم وبشر مجهولان	Ebû Hâtîm	2, 408
بكار الفزاري	الحسن وطلحة اليامي	الحسن وطلحة اليامي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 410
بكار الثقفي	محمد بن علي	عبد الله بن يحيى التوءم	ET	هو مجهول لا أعرف مسكنه	Ebû Hâtîm	2, 410
بكار	عكرمة	سحب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 410
بحير	أبو هريرة	سليمان بن بحير	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 411
بحير بن أوس	خالد بن الواشمة بصري تابعي	محمد بن سيرين	T	لا أعرف بحير بن أوس هذا	Ebû Hâtîm	2, 411
بحير بن أبي المثنى أبو عمرو			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 412
بسطام بن سويد البرجمي أبو المعذل	إبراهيم النخعي	عبيد بن إسحاق العطار	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 414
بيان بن عمرو أبو محمد المحاربي	سالم بن نوح ويحيى بن سعيد القطان وابن مهدي		TE	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	2, 425
بهلول بن راشد المغربي	يونس بن يزيد الأيلي وعبد الرحمن بن زياد الإفريقي	عبد الله بن مسلمة	TE	بهلول بن راشد حدثنا عنه القعنبي تعرفه؟ قال: ما أعرفه	Yahyâ b. Maîn	2, 429
بهلول بن حكيم القرقساني		محمد ابن سلام وأبو كريب	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 429
بهز بن حكيم بن معاوية بن حيدة القشيري	أبوه وعن زرارة بن أوفى	الثوري ومعمر وحماة بن سلمة وحماة ابن زيد	6. Tabaka	بهز بن حكيم صالح ولكنه ليس بالمشهور	Ebû Zûr'a	2, 430

بصري		وابن المبارك ومروان بن معاوية وعيسى بن يونس وابن عليّة				
بهيم بن الهيثم بن نابي بن مجدعة		ابنه	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 436
بلبل بن حرب أبو بكر	فيض بن محمد	على ابن المديني وعبيد الله بن سعيد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 439
باشر بن حازم الشامي	أبو عمران الجوني	محمد بن أبي بكر المقدمي	-	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	2, 439
تميم بن عبد الله البصري	أبو ذر بالشام	شريك بن تميم	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 443
تمام بن نجيح الأسدي	الحسن وعون بن عبد الله	إسماعيل بن عباش وبقية بن الوليد ومبشر بن إسماعيل الحلبي	ET	ما أعرفه - يعني ما أعرف حقيقة أمره	Ahmed b. Hanbel	2, 445
توبة	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 446
ثابت بن أنس بن ظهير الأنصاري المديني	أبوه	ابنه الحسين بن ثابت	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 449
ثابت بن أبي ثابت مولى بني ضبيعة		عوف بن أبي جميلة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 449
ثابت بن زياد	ابن سيرين	مالك بن مغول	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 452
ثابت بن أبي صفوان		ابن إسحاق	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 453
ثابت بن عمر	يونس بن عبيد	ابن المبارك	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 455
ثابت بن معبد المحاربي	مسعر		-	ثابت هذا لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 457
ثابت الأنصاري	أبو أيوب	ابنه عمرو	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 460
ثعلبة الأسلمي	عبد الله بن بريدة	سعيد بن أبي هلال وثابت بن ميمون	ET	لا أعرف ثعلبة هذا	Ebû Hâtîm	2, 464
ثعلبة بن الفرات بن عبد الرحمن	عقوب بن عبيد ومحمد بن كعب القرظي	زيد بن الحباب	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 464
ثور بن لاوى أبو لييد	ابن مسعود	المسعودي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 469
جعفر بن حذيفة	علي	الحسن بن سعد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 476
جعفر بن حذيفة من آل عامر بن جوين		أبو مخنف لوط بن يحيى	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 476

بن عائد بن قيس الجرهمي						
جعفر بن عمران الواسطي	عمر بن كثير القيسي	عبيد بن هشام الحليبي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 485
جعفر بن العباس الكوفي	ابن البيلماني	المسيب بن شريك	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 485
جعفر بن مرزوق	الأعمش	عبد الرحمن الدشتكي	-	هو شيخ مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 490
جابر بن يزيد	مسروق بن الأجدع	فرقد السبخي	-	ليس هو جابر الجعفي ولا يعرف	Ebû Zûr'a	2, 498
جابر بن يزيد أبو الجهم	ربيع بن أنس	أبو سلمة عثمان	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	2, 498
جابر بن قطن - ويقال ابن نصر - أبو عقبة الهلالي	ثابت البتاني		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 499
جابر بن مرزوق الجدعي أبو عبد الرحمن	إسماعيل بن رافع	مروان بن محمد الطاطري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 499
جابر بن زكريا	عمر بن عبد العزيز	ضمرة	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 500
جرير بن أبي عطاء مولى بني زهرة قرشي	أبو عمر	الزهري	T	سمعت يحيى ابن معين يقول روى الزهري عن شيخ يقال له جرير بن أبي عطاء فقبل له من جرير هذا؟ قال لا أدري	Yahyâ b. Maîn	2, 502
جرير بن عطية	شريح	عبد الواحد ابن زياد	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 503
جرير بن عقبة بن عبد الرحمن	القاسم		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 503
جرير بن شراحيل	حجبة بن عدي ومحمد بن الأشعث ونمير بن مالك	الجراح بن الضحك الكندي	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	2, 504
جرير أبو عروة	عطاء بن يسار	سليمان ابن بلال	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 504
جبله بن مالك الداري			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 508
جبله بن أبي حليسة الحرشي	جعفر بن أبي جعفر	عبد الصمد بن عبد الوارث	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 510
جرير بن عبد الله	موسى بن دهقان ومعاوية بن قرة	أبو سلمة موسى بن إسماعيل	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 507
جندب بن الحجاج	عمران بن حصين	يوسف بن سعد	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 512
جندب بن حفص أبو سعيد السمان	عبد الحميد بن هانيء الغداني عن أبي عثمان النهدي	محمد بن المثنى وعثمان بن طالوت	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 512
جبير بن عطية	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 513

جبير بن شفا	محمد بن زياد	معاوية بن صالح	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 514
جبير		عمرو بن الحارث	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 514
جبير بن فرقد	أبو الفضل عن ابن مسعود	محمد بن صبيح السماك	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 514
جميل أبو زيد دهقان الفلوجة والد العباس الهمداني	عمر بن الخطاب		T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 517
جميل بن سالم كوفي	جميل بن سالم الكوفي	خلف بن خليفة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 518
جميل بن بشر	روي عن أبي وهب عن أبي هريرة		ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 518
جارية بن أبي عمران المديني	عبد الرحمن بن القاسم		ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 521
جهم بن قيس أبو خزيمة			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 521
جهم بن عثمان	جعفر بن محمد وعبد الله بن الحسن	ابن أبي فديك	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 522
جراح بن مليح البهراني شامي حمصي	بكر ابن زرعة والزبيدي أرطاة بن المنذر	الهيثم بن خارجه وعبد الرحمن بن يحيى بن إسماعيل وموسى بن أيوب النصيبي وهشام ابن عمار	ET	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	2, 523
جنيد بن عمرو الغداني	حميد بن قيس	محمد بن عبد الله بن القاسم بن أبي بزة	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 528
جواب بن بكير	كعب الاحبار	جواب بن بكير	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 536
جواب بن عثمان الأسدي	إسماعيل ابن سالم		ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 536
جناح الرومي التجار المديني مولى ليلي بنت سهيل القرشية	عائشة بنت سعد	عبد الله بن عثمان بن إسحاق بن سعد بن أبي وقاص الزهري المديني	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	2, 537
جری بن كليب النهدي	علي وبشير ابن الخصاصية	قتادة وأبو إسحاق السبيعي	T	أحدا روى عنه غير قتادة مجهول لا أعلم	Ali İbnü'l Medînî	2, 536
جون بن قتادة	سلمة بن المحبق	الحسن البصري	T	لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	2, 542
جمرة بن النعمان من بني عذرة			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	2, 545
الحسن بن إسحاق بن زياد			TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 2
الحسن بن إبراهيم			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 2
الحسن بن الحسن	عبد الملك بن عمير		-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3,6

الحسن بن دعامة			-	ما حال الحسن وعمر؟ فقال مجهولان	Ebû Hâtîm	3, 12
الحسن بن رشيد	ابن جريج ووهيب بن الورد	محمود بن العباس المروزي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 14
الحسن بن سلم الواسطي مولي قريش	أنس بن سيرين	سعيد بن عون الهاشمي وعبد الله بن عبد الوهاب الحجبي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 17
الحسن بن شبل الكوفي	عبد الرحمن بن يزيد	ابن أبي شيبه	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 17
الحسن بن علي	محمد بن علي أبي جعفر	عبد الواحد بن سليمان المازني	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	3, 20
الحسن بن علي الهندلي البصري			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 21
الحسن بن عبد الله بن عبيد الله	عمرو بن عبد الله	الجعيد بن عبد الرحمن	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 22
الحسن بن عبد الله بن مالك بن الحارث			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 23
الحسن بن عبد الرحمن الكاتب	الشعبي	عبد الواحد بن زياد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 24
الحسن بن عمرو	النضر بن شميل	أبو محمد ابن عمر	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 26
الحسن بن عمران بن عينه ابن أخي سفيان بن عيينه			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 27
الحسن بن عطاء المدني		حماد بن سلمة	-	لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	3, 30
الحسن بن عيسى الحنفي	عبد الملك بن مسلم الحنفي	المدايني	-	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	3, 31
الحسن بن عيسى القيسي أبو علي البصري	الهيثم بن جمار وعمران بن خالد الخرزاعي		-	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	3, 31
الحسن بن عتبة الشامي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 31
الحسن بن أبي العوام الكوفي	أبو إسحاق الهمداني وعبد الله بن الحسن	أبو سعيد الأشج	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 32
الحسن بن غالب التميمي	سلمان	الحكم أبو مضر	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 32
الحسن بن الفضل بن الحسن بن عمرو			ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 33
الحسن بن أبي الفرات أو ابن	الحسن		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 33

أبي الجعد أبو محمد اليربوعي						
الحسن بن أبي القاسم	شريك	عبد الله بن أبي الأسود	-	يقول إلا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 34
الحسن بن كثير من آل يحيى بن أبي كثير	يحيى بن أبي كثير		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 34
الحسن بن همام			ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 40
الحسن بن هارون بن مالك الشيباني		محمد بن إسماعيل الضراري الرازي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 40
الحسن بن يزيد	عبد الله بن أنيس	يحيى بن عبد الله ابن يزيد بن عبد الله بن أنيس الأنصاري	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	3, 42
الحسن أبو عبد الله		أيوب ابن النجار	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 45
الحسن العكلي	شعبة		-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 46
الحسن الكتاني	معبد عن ابن عباس	قيس ابن الربيع	-	حسن الكتاني مجهول ومعبد مجهول	Ebû Hâtîm	3, 46
الحسين بن إسماعيل	درياس	أحمد بن سلمان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 46
الحسين بن أيوب التغلبي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 47
الحسين بن الأشهب			ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 47
الحسين بن براد الحنفي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 48
الحسين بن ثابت بن أنس بن ظهير الأنصاري مديني	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 48
الحسين بن الحسن بن يسار	وضاح بن حسان الأنباري	موسى بن إسحاق الأنصاري	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 49
الحسين بن حماد الطائي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 50
الحسين بن سداد الجعفي جليس يحيى بن آدم	أسباط بن نصر		-	هو مجهول فيه نظر	Ebû Hâtîm	3, 53
الحسين بن سليمان المروزي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 54

الحسين بن أبي سفيان	أنس بن مالك	أبو شيبه عبد الرحمن بن إسحاق	T	هو مجهول ليس بالقوي	Ebû Hâtîm	3, 54
الحسين بن صالح السواق	جناح النجار مولى ليلي بنت سهيل	ابنه صالح بن الحسين وإسماعيل بن أبي أويس	ET	هو شيخ مجهول، وابنه مجهول	Ebû Hâtîm	3, 55
الحسين بن علي بن جعفر			TE	شيخ لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 56
الحسين بن عبد الرحمن	أسامة بن سعد بن أبي وهب		-	هو وأسامة بن سعد مجهولان	Ebû Hâtîm	3, 59
الحسين بن عمارة	بكر بن عبد الله المزني	ليث بن أبي سليم	-	ما أدري	Ebû Zûr'a	3, 61
الحسين بن عدي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 62
الحسين بن عاصم الفزاري	أبو شيبه إبراهيم بن عثمان	أبو جميل أحمد بن عبد الله بن عياض المكي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 62
الحسين بن محمد	حجاج بن حسان	زيد بن الحباب وموسى بن إسماعيل	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 64
الحسن بن محمد بن بهرام	ابن أبي ذئب		ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 64
الحسين بن ميمون الخنديقي	عبد الرحمن ابن أبي ليلي أبي الجنوب الأسدي وعبد الله بن عبد الله قاضي الري	هاشم بن البريد وعبد الرحمن بن سليمان الغسيل	ET	ليس بمعروف وقل من روى عنه	Alî İbnü'l Medîmî	3, 65
حسين السراج أبو علي الخراساني	أبو محمد الواسطي	محمد بن جعفر من ولد خباب بن الأرت	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 67
حسين والد كرامة بنت الحسين	الحكم بن عتيبة ابن عياش		ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 68
الحارث بن أنعم			ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 69
الحارث بن بدل النصري	عمرو بن سفيان	محمد بن عبد الله بن مهاجر الشيعي	ET	هو مجهول لا أدري من هو	Ebû Hâtîm	3, 69
الحارث بن خليفة أبو العلا			-	مجهول	Ebû Hâtîm	3, 74
الحارث بن رحيل	أبوه	عبد الملك ابن الحارث	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 74
الحارث بن زياد		أبو نعيم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 75
الحارث بن سعد بن أبي وقاص			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 75
الحارث بن شبل بصري	أم النعمان	أبو عبيدة هلال بن الفياض الشكري وعبد الله بن	6. Tabaka	هو منكر الحديث ليس بالمعروف	Ebû Hâtîm	3, 77

		رجاء وسهل بن تمام				
أبو وداعة الحارث بن صبيرة بن سعيد بن سعد بن سهم والد المطلب بن أبي وداعة			S	لا يروى عنه شيء من العلم	Ebû Hâtîm	3, 77
الحارث بن عمر أبو عمران الطاحي	شداد بن سعيد	زاجر بن الصلت	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 82
الحارث بن عمرو ويقال ابن عمير أبو وهب			ET	هو مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 82
الحارث بن عبد شمس			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 84
الحارث بن عتيبة الحمصي	عبد الرحمن ابن سلم	الوليد بن مسلم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 85
الحارث بن غسان المزني	أبو عمران الجوني	عبد الله بن عبد الوهاب الحجيبي	ET	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	3, 86
الحارث بن قيس	أزهر الفزاري	أبو عون	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 87
الحارث بن ميناء	عمر	محمد بن إبراهيم بن الحارث	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 89
الحارث بن نبهان الجرهمي	عاصم بن بهدلة وعطاء بن السائب والأعمش ومالك بن دينار وحنظلة السدوسي	موسى بن إسماعيل وعبد الرحمن بن المبارك السدوسي وعبد الواحد ابن غياث	ET	رجل صالح ولم يكن يعرف بالحديث ولا يحفظه منكر الحديث	Ahmed b. Hanbel	3, 92
الحارث بن يزيد السكوني	عمرو بن قيس	الوليد بن مسلم	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 93
الحارث الزرقى أبو خالد			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 94
الحارث الأزدي	ابن الحنفية	الثوري	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 95
الحارث	زيد بن علي بن الحسين بن علي بن أبي طالب	عطاء بن مسلم	-	لا أدري من هو	Ebû Zûr'a	3, 96
الحارث	عمرو	أبو هاشم ابن بنت داود بن أبي هند	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 96
حبيب بن أسلم			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 96
حبيب بن صالح بن صالح السواق	جناح مولى ليلي	ابنه صالح بن حبيب	-	شيخ مجهول، وابنه مجهول، وجناح مجهول	Ebû Hâtîm	3, 104

3, 105	Ebû Hâtîm	مجهول لم يرو عنه غير بقية	ET	بقية	أبوه عن ابن عمر	حبیب بن عمر الأنصاري
3, 105	Ebû Hâtîm	هو مجهول	S			حبیب بن عمرو السلاماني
3, 110	Ebû Hâtîm	هو مجهول ولا يعتبر برواية أبي العطف [عنه] يعني لضعف أبي العطف بأنه لقي حبیب بن نجیح عبد الرحمن بن غنم	ET	جراح ابن المنهال أبو العطف	عبد الرحمن بن غنم	حبیب بن نجیح
3, 111	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-		الأعمش	حبیب بن يسار
3, 111	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا أعلم أحدا روى عنه غير قتادة	T	قتادة	حبیب بن سالم	حبیب بن يساف
3, 111	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	عمارة الأحم	زيد بن أرقم	حبیب بن يزيد
3, 111	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	T	عباد بن إسحاق	عثمان رضي الله	حبیب مولى أسيد بن الأخنس
3, 112	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	الفضيل بن مرزوق	النبي صلى الله عليه وسلم	حبیب الأنصاري
3, 114	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا يدرى من هو	T		أبو هريرة	الحكم بن أيوب
3, 115	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	الحسين بن علي الصدائي		الحكم بن الجارود
3, 115	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	الأحمسي	عمرو بن صفوان بن عبد الله المزني	الحكم بن جميع أبو أحمد السدوسي
3, 117	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	أبو سعيد الأشج		الحكم بن سليمان الكندي أبو الهديل
3, 119	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول	-	ابن مصرف محمد بن طلحة	ضرار بن عمرو	الحكم بن عمرو
3, 122	Ebû Hâtîm	مجهول	-	أبو موسى محمد بن المثنى	شعبة	الحكم بن عبد الله أبو نعمان البصري
3, 125	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا يعرف	-			الحكم بن عتيبة النهاس كوفي
3, 128	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	جرير بن عبد الحميد	عمرو بن نصر	الحكم بن مسلمة السعدي
3, 128	Ebû Hâtîm	هو شيخ للولد لا أعلم روى عنه أحد غيره	ET	الوليد بن مسلم	محمد بن علي بن عبد الله بن عباس	الحكم بن مصعب القرشي
3, 131	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	أبو أمية محمد بن إبراهيم الطرسوسي	مبارك بن فضالة	الحكم بن يزيد الابلي

الحكم المكي		ابن المبارك ومحمد بن مقاتل المروزي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 131
حماد بن بحر الرازي الأصم من أهل الرساق	جرير بن عبد الحميد	محمد بن عيسى المقري الأصبهاني	-	لا أعرفه شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	3, 133
حماد بن سليم القرشي		أبو بكر بن أبي مريم	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 142
حماد بن شعيب الحماني التميمي أبو شعيب	أبو الزبير	حسين الجعفي وموسى بن أعين وأحمد بن يونس وعبد الأعلى بن حماد	-	لا أدري كيف [هو - 1] ؟	Ahmed b. Hanbel	3, 142
حماد بن عثمان	عبد العزيز الأعمى الحسن البصري	سعيد بن أبي أيوب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 144
حماد بن عمار الأعمى		يونس بن محمد وأبو سلمة موسى بن إسماعيل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 144
حماد بن المبارك أبو جعفر			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 148
حماد بن نفيح الرقبي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 149
حماد بن هارون	ربيع بن أبي راشد	يحيى ابن يحيى	-	مجهول	Ebû Hâtîm	3, 151
حماد بن يوسف البصري العامري	أنس وعطاء وعمر ابن عبد العزيز والحسن وفرقد السبيخي وعنبسة بن أبي رائلة	نصر بن علي ويحيى بن زكريا بن مهران القزاز الرازي جار إبراهيم بن موسى	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 151
حماد بن يونس الكوفي	شعبة	ابن مهدي ويحيى بن آدم	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 151
حماد الراض	الحسن وابن سيرين	بشير ابن الحكم	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 153
حجاج بن رشد بن	معاوية بن صالح وحياة بن شريح وإسماعيل بن عياش	محمد بن عبد الله بن عبد الحكم	ET	لا علم لي به لم أكتب عن أحد عنه	Ebû Zûr'a	3, 160
حجاج بن عبيد	إبراهيم بن إسماعيل	ليث بن أبي سليم	6. Tabaka	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 163
حجاج بن علي	عبد الله بن عمار بن يغوث	أبو مخنف	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 164
حجاج بن فروخ الكوفي	العوام بن حوشب	محمد بن أبي بكر المقدمي	ET	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	3, 165
حجاج بن يساف الحنفي أبو سنام		كهمس ابن الحسن	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 168
حجاج الرقي	عكرمة	محمد بن الزبير	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	3, 169

3, 171	Ali İbnü'l Medînî	مجهول لا أعلم [أحدا - 2] روى عنه إلا يعقوب القمي	ET	يعقوب القمي وأشعث بن إسحاق	عكرمة وشمر بن عطية	حفص بن حميد
3, 172	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	محمد بن سلام	أبو خالد	حفص بن خالد الأحمسي
3, 175	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	عبيدة بن حسان	سعيد بن جبير	حفص بن أبي صفية
3, 180	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	المخيس بن تميم	إبراهيم بن عبد الله بن الزبير	حفص بن عمر
3, 180	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	مروان بن معاوية	أبوه	حفص بن عمر بن بيان الثقفي
3, 181	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	الأجلح		حفص بن عمر البزاري كوفي
3, 182	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		شعبة	حفص بن عمر بن جابان
3, 182	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			حفص بن عمر القرظي
3, 186	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا أعرفه	-	الوليد بن محمد بن النعمان البصري	ميمون بن مهران	حفص بن غياث البصري
3, 190	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	أبو النعمان	أبو محمد	حصين بن البغيل
3, 191	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	يعقوب بن محمد	عمه	حصين بن حذيفة
3, 192	Ebû Hâtîm	هما مجهولان	-	رشيد أبو موهب		حصين بن أبي سلمي
3, 193	Ahmed b. Hanbel	ليس يعرف، ما روى عنه غير الحجاج وإسماعيل بن أبي خالد، روى عنه حديثا واحدا، أحاديثه مناكير	6. Tabaka	إسماعيل بن أبي خالد والحجاج بن أرطاة	الشعبي	حصين بن عبد الرحمن الحارثي
3, 194	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET		ابن عباس	حصين بن عبد الرحمن الهاشمي
3, 195	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	عترة بن أبي العيص المازني	أبو هريرة	حصين بن عرفطة التميمي اليربوعي
3, 200	Yahyâ b. Maîn	ما أعرفه	-			حصين الجعفي
3, 203	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	ليث ابن أبي سليم	أبو أمامة	حكيم بن أبي حكيم
3, 203	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	عبيد الله بن عمرو		حكيم بن أبي حكيم
3, 209	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	محمد بن عصمة الكرابيسي البلخي	الربيع بن صبيح وسفيان الثوري وحياة بن شريح المصري وأبو إسماعيل المؤدب	حمزة بن بهرام أبو يحيى العامري

حمزة بن الجمير			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 209
حمزة بن زياد			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 211
حمزة بن سلمة الهمداني أبو أيوب إمام مسجد بني دالان	أنس	علي بن ثابت الجزري ومحمد بن ربيعة وأبو نعيم	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 211
حمزة بن هاني	أبو أمانة	حريز بن عثمان	T	هو شيخ لحريز لم يرو (4) عنه غيره.	Ebû Hâtîm	3, 216
حمزة		المغيرة وبكر العبدى	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 217
حميد بن جبير مولى ابن عباس	ابن عباس	السلمي عيسى بن عبد الرحمن	T	لا أعرف مسكنه	Ebû Hâtîm	3, 219
حميد بن جابر الراسي	كبشة بنت طهمان	موسى بن إسماعيل وحرشي بن حفص	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 219
حميد بن حبان بن أريد	سالم بن عبد الله	ابن عيينة	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 220
حميد بن حماد بن خوار التميمي	سماك وحماد ابن أبي سليمان	ابنه حماد بن حميد	ET	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	3, 220
حميد بن أبي حكيم	يحيى بن يعمر	ابن المبارك	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 221
حميد بن سعيد بن العاص		ابنه سليمان بن حميد	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 223
حميد بن يعقوب بن يسار	سعيد ابن المسيب	محمد بن إسحاق وإبراهيم بن طريف	ET	لم يعرفه	Yahyâ b. Maîn	3, 231
حميد المري	أنس	النضر بن شميل	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	3, 231
حميد الشامي	محمود بن الربيع وأبو عمرو الشيباني وسليمان المنهجي	محمد بن جحادة وغيلان بن جامع وسالم المرادي	6. Tabaka	لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	3, 232
حميد أبو سالم		ابن عيينة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 232
حميد الأوزاعي	أبو الدرداء	شعبة	ET	هو مجهول لا معنى له	Ebû Hâtîm	3, 232
حسان بن محersh		عبيد الله ابن عمرو	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 237
حيان بن ملة			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 243
حيان بن عبيد الله المروزي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 246
حيان بن أبي سلمي		رشيد أبو موهب	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 247
حرب أبو رجاء	محمد بن الحجاج		-	هذا الإسناد لا يعرف مجهول	Ebû Hâtîm	3, 251
حرب بن يعلى بن ميمون			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 252

حارثة بن عمرو من بني ساعدة			S	لا يروى عنه العلم	Ebû Hâtîm	3, 254
حارثة بن عدي بن أمية بن الضبيب			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 254
حارثة بن أبي عمران			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 256
حاتم بن حريث الطائي المحرزي	أبو أمامة ومعاوية ومالك بن أبي مريم	معاوية بن صالح والجراح بن مليح البهراني	T	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	3, 257
حاتم بن صفدي	أيوب السخْتِيَانِي		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 260
حريث بن زيد بن ثعلبة بن عبد ربه أنصاري بدري			S	هو مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 262
حجر الهجري	سعيد بن جبير	عمارة بن أبي حفصة	ET	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	3, 268
حبان أبو معمر		أبو داود	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 270
حر الكوفي	علي	حبيب بن أبي ثابت	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 277
حازم بن خارجة كوفي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 279
حازم بن جرير بن حازم	أبوه	يزيد ابن هارون	-	لا أعرفه بالرواية	Ebû Hâtîm	3, 279
حازم بن بشير البصري			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 279
حوشب بن زياد أبو الحسن القسري	يزيد الرقاشي		-	هو مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 281
حاجب مولى زيد بن ثابت		عبد الله العمري	-	هو شيخ لا يعرف	Ebû Hâtîm	3, 284
حاجب	أبو الشعثاء جابر بن زيد	الأسود ابن شيبان	-	ليس بالقوي ولا المشهور	Ebû Hâtîm	3, 284
حكيم بن محمد مديني	المقبري	علي ابن عبد الرحمن بن وثاب	6. Tabaka	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 287
حزن بن نباتة أدرك بشر بن مروان		ابنه سهل بن حزن	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 295
حشر بن عائد بن عمرو المزني	عائد بن عمرو	ابنه عبد الله بن حشر	S	لا يعرف	Ebû Hâtîm	3, 296
حامد الصائدي ويقال الشاكري	سعد ابن أبي وقاص	أبو إسحاق السبيعي	T	حامد الذي روى عنه أبو إسحاق قد سمع من سعد ولا يعرف	Ali İbnü'l Medîî	3, 300
حضرى الشامى		يحيى بن سليم الطائفي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 302

حاطب بن عمرو بن عبد شمس			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 303
حنبل بن عبد الله	الهرماس بن زياد	عبد السلام بن هاشم أبو عثمان البزاز الأعور	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 304
حنبل بن دينار الأعرابي حجازي	عمر بن عبد العزيز	موسى بن إسماعيل	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 304
حصن	أبو سلمة بن عبد الرحمن	الأوزاعي	-	لا أعلم روى عنه غير الأوزاعي ولا أعلم أحدا نسبه	Ebû Hâtîm	3, 305
حبیب بن حبیب أخو حمزة بن حبیب الزيات	أبو إسحاق الهمداني	أبو بكر بن أبي شبة وإبراهيم بن موسى ويحيى ابن مغيرة	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	3, 309
حزابة بن نعيم بن عمرو بن مالك بن الضبيب		ابنه	S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 309
حليس بن هاشم	أبو سلمة بن عبد الرحمن	محمد بن عمار بن حفص بن سعد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 310
حبحاب بن أبي الحبحاب		جعفر بن برقان	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 311
حبحاب بصري		ابنه	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 311
حطاب بن الحارث			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 314
حجبة بن عدي	علي	سلمة بن كهيل وأبو إسحاق	T	شيخ لا يحتج بحديثه شبيه بالمجهول	Ebû Hâtîm	3, 314
حدثان	علي رضي الله عنه	عاصم بن النعمان الليثي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 315
حاضر بن آدم المروزي	ابن المبارك		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 319
خالد بن أسود أبو سعيد الحميري	مؤذن موسى بن بكير	حيوة	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 321
خالد بن أيوب البصري	أبوه	جرير بن حازم	ET	هو مجهول منكر الحديث	Ebû Hâtîm	3, 321
خالد بن إسماعيل	عوف		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 322
خالد بن برد	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 323
خالد بن الحويرث المخزومي	عبد الله بن عمرو	علي بن زيد بن جدعان وابنه محمد بن خالد	T	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	3, 324
خالد بن حرمة العبدي	زينب امرأة أبي نصره وموثرة بنت	محمد بن سعيد بن الوليد	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 325

	زيد ابنة أخت أبي نصرة	الخزاعي ونصر بن علي				
3, 329	Ali İbnü'l Medîni	لا يروي عنه غير حديث واحد عن ابن مسعود	T	عبد الملك بن عمير	عبد الله بن مسعود	خالد بن ربيعي الأسدي
3, 339	Ebû Hâtîm	فلا أدري هما واحد أو اثنان	ET	سليمان التيمي وعوف وعاصم وأبو بشر وإبراهيم بن طهمان	الحسن البصري وصفوان بن محرز وزرارة بن أوفى وربيع بن لوط	خالد بن عبد الله بن خالد الأحذب وهو ابن عبد الله بن محرز ابن أخي صفوان بن محرز المازني
3, 340	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا أعرف أحدا يقال خالد بن عرفطة إلا واحدا الذي له صحبة.	6. Tabaka	قتادة	حبيب بن سالم	خالد بن عرفطة
3, 342	Ebû Zûr'a	لا أعرفه	-	إسماعيل بن عباش	الحجاج بن أوطاة	خالد بن عبد الملك الباهلي
3, 345	Ebû Hâtîm	لا يعرف	-	يحيى بن زكريا الرازي جار إبراهيم بن موسى	عبد الرحمن بن إسحاق أبي شيبة	خالد بن عطاء البصري
3, 347	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	عمرو بن يحيى بن عمرو بن سلمة الهمداني ومصعب بن قيس	علي رضي الله عنه	خالد بن قطن الحارثي
3, 349	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	ابن جريج	أم سلمة وابن الزبير ومعاوية	خالد بن محمد بن عبيد الله
3, 350	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا يشتغل به	ET	صالح بن أبي الأخضر	الحسن ابن علي	خالد بن محمد بن زهير المخزومي
3, 351	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	أبو سعيد الأشج	ليث بن أبي سليم	خالد بن محمد النخعي
3, 354	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	جعفر بن سليمان	ميمون أبي عبد الله	خالد بن المستنير
3, 356	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	الأوزاعي	عمران بن حصين	خالد بن يزيد الجمحي
3, 358	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	حاتم	أبوه أو أخوه	خالد بن يزيد السمان
3, 362	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		جابر وأبو هريرة	خالد بن يسار
3, 362	Ebû Hâtîm	لا يعرف، وطلحة لا يعرف	-	محمد بن عبد الملك الدقيقي الواسطي	طلحة المعلم أبو سليمان الواسطي	خالد بن يزيد أبو الهيثم الواسطي البزار
3, 362	Ebû Hâtîm	هما مجهولان	-	ابنه محمد	أبوه	خالد
3, 368	Ebû Zûr'a	لا أعرفه	-		أبو المعلى التيمي	خلاد بن بزيح
3, 370	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	محمد بن عقبة السدوسي	داود بن أبي هند	خلف بن راشد أبو عثمان الأزدي ويعرف بالمريض

خلف بن عمرو	كليب بن وائل	أبو سعيد الأشج	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 370
خلف بن عبد الله السعدي الواسطي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 370
خليفة بن قيس مولى خالد بن عرفطة	خالد ابن عرفطة	عبد الرحمن بن إسحاق أبو شبة القرشي	T	هو شيخ ليس بالمعروف	Ebû Hâtîm	3, 376
خليفة أبو هبيرة			ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 378
خليل بن جويرية العبدي التميمي	أبو حمزة القصاب	موسى بن إسماعيل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 379
خليل بن موسى البصري سكن دمشق	يونس بن عبيد وابن عون وهشام والجريدي ويحيى بن أبي إسحاق	محمد بن المتوكل العسقلاني وأبو سليم عبد الرحمن بن الضحاك البعلبكي وهشام بن عمار	-	ما بحديثه بأس ليس بالمشهور ومحل الصدق ولا يعرفونه بالبصرة وفي حديثه بعض الإنكار	Ebû Hâtîm	3, 381
خداش بن مهاجر	سعيد بن أبي عروبة	سليمان بن شرحبيل وموسى بن أيوب النصيبي	-	شيخ مجهول أرى حديثه مستقيماً	Ebû Hâtîm	3, 391
خمير بن عوف بن عبد الحارث			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 391
خمير بن رهط العوام بن حوشب			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 391
خازم أبو محمد الغبري	عطاء بن السائب	نصر بن علي	ET	مجهول منكر الحديث والحديث الذي رواه باطل	Ebû Hâtîm	3, 393
خيثمة بن محمد بن عبد الله بن سعد بن خيثمة		محمد بن عمر	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 394
خيار	إبراهيم	شريك	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 396
الخضر بن قواس البجلي	أبو سخيلة	مروان بن معاوية	-	مجهول	Ebû Hâtîm	3, 398
خزام بن وداعة			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 400
خديج بن أوس أبو شبات حليف لبني حرام بن كعب			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 400
خليدة بن قيس بن عثمان من بني نعمان بن سنان			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 401

خلاص بن عمرو			-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	3, 403
خشيش بن القاسم الموصلي	أبو هرمز	الفضل بن جعفر البغدادي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 405
داود بن إسماعيل	الأوزاعي	نصر بن علي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 406
داود بن جبير المدني	سعيد بن المسيب	أبو عامر العقدي وحماد بن خالد	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 408
داود بن خالد العطار		يحيى الحماني	ET	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	3, 410
داود بن سليمان	بلال بن أبي بردة	زيد بن الحباب	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 413
داود بن سليمان بن جبير	أبوه	أبو سلمة موسى بن إسماعيل	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 413
داود بن سليمان		خالد بن حميد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 413
داود بن سليمان الجرجاني			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 413
داود بن أبي صالح الليثي	نافع	أبو عبد الله الشقري	ET	هو مجهول حدث بحدِيث منكر	Ebû Hâtîm	3, 416
داود بن كثير الرقي	محمد بن المنكدر وعلي بن زيد	يحيى بن عبد الحميد الحماني	ET	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	3, 423
داود بن الوازع	هشام بن عروة ومحمد بن المنكدر	زافر بن سليمان ومحمد بن الصلت	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 427
داود بن يزيد الثقفي البصري	بشر بن حرب وعاصم بن بهدلة وجبيب المعلم	قتيبة بن سعيد وهشام بن عبيد الله الرازي ومحمد بن أبي بكر المقدمي والحكم بن المبارك الخاشي	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	3, 428
داود الصفار	سالم بن عبد الله	القاسم بن معن	-	لا يعرف، وهو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 429
دينار بن عمر أبو عمر البزار	زيد بن أرقم وابن الحنفية ومسلم البطين	إسماعيل بن سلمان وسفيان الثوري وعلي بن الحزور	6. Tabaka	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	3, 430
دينار أبو كثير	ابن عمر	محمد بن إسحاق	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 431
دينار والد هارون بن دينار	ميمون بن سنباذ البصري	ابنه هارون	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	3, 433
درياس بن دجاجة	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 444
درمك بن عمرو الكتاني	أبو إسحاق الهمداني	محمد بن أبان	-	منكر الحديث ومع ذا مجهول	Ebû Hâtîm	3, 446

ذؤيب بن عباد الخزاعي	عكرمة	عمران بن عكرمة الخزاعي	ET	ذؤيب بن عباد وعمران بن عكرمة مجهولان	Ebû Hâtîm	3, 449
ربيع بن حازم	حميد بن هلال	أبو الربيع الزهراني	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 459
ربيع بن خلف	شعبة		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 459
ربيع بن مالك	ابن حنين خولة	الحجاج بن أرطاة	-	ليس بالمعروف	Ebû Hâtîm	3, 468
ربيع بن مالك بن أبي عامر الأصبحي المديني			ET	لم يرو عنه العلم	Ebû Hâtîm	3, 468
ربيع	أبو عبدة بن عبد الله	مسعر	-	لم يعرفه	Yahyâ b. Maîn	3, 471
راشد مؤذن أبي الزبير		عوف الأعرابي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 485
راشد	السائب بن خباب	ابنه عبد الملك	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 486
راشد بن حفص بن عمر بن عبد الرحمن بن عوف		إبراهيم بن المطلب بن السائب بن أبي وداعة	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 486
راشد مولى جبر بن مخمر الرعيي	تبيع	جبر بن مخمر الرعيي	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	3, 487
راشد أبو السرية يمامي	خالد بن معدان	عكرمة بن عمار	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 487
رباح بن بشير أبو بشر	يزيد بن أبي سعيد	ابن أبي فديك	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 490
رباح بن عثمان	إسماعيل بن عياش		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 490
رباح بن صالح بن عبدة الله بن أبي رافع	أبوه	عبد الملك بن إبراهيم أبو مروان المديني	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 490
رفاعة بن رافع بن عبد المنذر بن زبهر بن زيد			S	ليس له رواية	Ebû Hâtîm	3, 492
رفاعة بن عمرو بن زيد الأنصاري بدرى			S	لا يروى عنه الحديث	Ebû Hâtîm	3, 492
رفاعة بن زيد بن عامر	قتادة بن النعمان		S	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	3, 492
رفاعة بن فلان بن عمرو بن ثعلبة بن سالم بدرى			S	لا يروى عنه شئ	Ebû Hâtîm	3, 493
رفاعة بن وقش الأنصاري			S	ليس له رواية	Ebû Hâtîm	3, 493

روح بن سيار الكلبي شامي	مسلم بن زياد		S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 394
روح بن سيار الشامي			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	3, 397
روح بن عيينة الطائي	أبوه	الهيثم بن عدي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 498
روح بن الفضل نزل الطائف بصري	حماد بن سلمة	محمد بن عبد الله بن حوشب الصنعاني	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 499
رشيد أبو موهوب الكلابي	حيان بن أبي سلمى		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 507
رشيد بن إبراهيم الخياط بصري	الحسن وعمر بن عبد العزيز والحسن بن عبد الرحمن	موسى بن إسماعيل	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 507
رحيلة بن ثعلبة بن خالد بن ثعلبة الأنصاري بدرى			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 520
رشدان ويقال راشدان			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 520
رمح بن نفيل الكلابي كوفي	عبد الرحمن بن الأسود والشعبي	أبو أسامة ومروان الفزاري	ET	لا أعرفه إلا برواية عبد الله بن داود عنه	Ebû Zûr'a	3, 522
رميح بن هلال الطائي	عبد الله بن بريدة	أبو تميلة	-	مجهول لا يعرف، لا أعلم روى عنه غير أبي تميلة	Ebû Hâtîm	3, 522
رافد	عكرمة	داود بن أبي هند	ET	لا أعرف رافداً، وهو عندي وهم	Ebû Hâtîm	3, 523
زياد بن جارية التميمي الدمشقي	حبیب بن مسلمة	مكحول وسليمان بن موسى ويونس بن ميسرة بن حلبس	S	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	3, 527
زياد بن جيل	أبو كعب الحارثي ومشكان ابن الزبير	معمر وأمّية بن شبل	-	مجهول	Ebû Hâtîm	3, 527
زياد بن حصين أبو جهضم			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 529
زياد بن زيد الأعسم	شريح		T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 532
زياد بن السليح	ابن مسعود	أبو المحجل	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 534
زياد بن الشيخ الصنعاني	عطاء	يحيى ابن عمير	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 535
زياد بن عباد بصري	كعب	الضحك بن ابن يسار	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 538
زياد بن عبدة الكوفي	أنس	مروان بن معاوية	T	هو مجهول والحديث الذي رواه باطل	Ebû Hâtîm	3, 539
زياد بن عثمان	عباد بن زياد	حجاج بن حجاج	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 539
زياد بن عمرو أبو عمرو بن زياد	ابن عباس	يحيى بن عبد الرحمن بن حاطب	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 540

3, 543	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	علي رضي الله عنه	زيد بن كثير
3, 549	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	عبد الله بن عمرو	زيد بن يزيد الزيادي
3, 553	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	الحسن	زيد أبو بشر
3, 553	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET		زيد مولى معيقيب
3, 554	Ebû Hâtîm	لم يرو عنه	S		زيد بن أسلم بن ثعلبة بن عدي الأنصاري القرشي العدوي
3, 558	Ebû Hâtîm	زيد وأبو المنذر مجهولان	-	هشام بن سعد	زيد بن تغلب
3, 559	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	علي بن عمرو الكندي	زيد بن جساس
3, 560	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	S	زيد	زيد بن حارثة العمري الأوسي
3, 565	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T		زيد بن صبحي
3, 565	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	أبو وهب الجزري	زيد بن صالح الأسدي
3, 567	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	إسماعيل بن عبد السلام	زيد بن عبد الرحمن
3, 567	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	إبراهيم بن المنذر وابن أبي أويس	زيد بن عبد الرحمن بن زيد بن أسلم
3, 570	Ebû Hâtîm	هو شيخ وليس بالمعروف	-	محمد بن المنكدر	زيد بن عطاء بن السائب
3, 570	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		زيد بن عفيف
3, 571	Yahyâ b. Maîn	ليس لي به علم، لا أعرفه	-	أبو عوانة وحماد بن سلمة وعون بن موسى	زيد بن عوف
3, 573	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	أحمد بن الحسن الترمذي	زيد بن أبي موسى مولى عطاء
3, 574	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	أسيد بن أبي أسيد	زيد بن نفيح الهمداني
3, 576	Ebû Hâtîm	هو مجهول وابنه مجهول	T	عائشة	زيد
3, 577	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	عمرو ابن شمر	زيد السلمي
3, 582	Ebû Hâtîm	شيخ ليس بالمشهور	6. Tabaka	عيسى بن يونس وأبو تميلة وزيد بن الحباب	الزبير بن جنادة أبو عبد الله الهجري كوفي
3, 582	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		الزبير بن عروة بن الزبير
3, 583	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	سعيد بن زيد	الزبير بن الزبير الجهضمي
3, 586	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	عبد الله بن ميمون	زهير بن منقذ
3, 591	Yahyâ b. Maîn	لا أعرفه	ET		زهير بن مرزوق

3, 595	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	الواقدي	عبد الله بن أبي سفيان	زكرياء بن زيد المدني
3, 596	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	منصور	عطاء	زكرياء
3, 598	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			زكرياء بن بدر
3, 606	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول ضعيف الحديث	-	بقية	عمران بن أبي الفضل	زرعة بن عبد الله بن زياد الزبيدي
3, 614	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE			زائدة بن سليم
3, 617	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	المدائني		زامل بن زياد الطائي
3, 623	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	ابنه ربيعة بن زكار	علي رضي الله عنه	زكار
4, 4	Ebû Hâtîm	مجهول	-	بقية	ثور بن يزيد	سعيد بن إبراهيم الجريري
4, 4	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET			سعيد بن إبراهيم بن معقل بن منبه اليماني
4, 5	Ebû Hâtîm	مجهول لا أعرفه	-	علان بن المغيرة ومالك بن عبد الله بن سيف التجيبي	الليث بن سعيد	سعيد بن إسحاق بن الحمار
4, 6	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	القعنبي	أبو الزناد	سعيد بن أبي الأبيض
4, 8	Ebû Hâtîm	هو شيخ للث ليس بالمشهور	ET	الليث	محمد بن عبد الرحمن ابن البيلماني	سعيد بن بشير النجاري
4, 8	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	سهل ابن شعيب	الحسن	سعيد بن بشير
4, 8	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول	-	محمد بن عبد الله بن عبد الحكم	عبد الله بن حكيم الكتاني	سعيد بن بشير القرشي
4, 12	Ebû Hâtîm	مجهول	ET		الحسن	سعيد بن حريث
4, 14	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		الحسن	سعيد بن حوشب
4, 14	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	أبو جعفر الدارمي وعيسى بن مسلم القرشي	أبو أسيد الأسدي	سعيد بن حماد أبو عثمان
4, 15	Ebû Hâtîm	لا يروى عنه الحديث	S			سعيد بن خالد بن سعيد بن العاص
4, 16	Ebû Hâtîm	لا أعلم روى عنه غير محمد بن شعيب بن شابور	T	محمد ابن شعيب بن شابور	أنس	سعيد بن خالد بن أبي طویل
4, 16	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	يحيى بن حفص المقرئ النحوي الرازي		سعيد بن خالد الكوفي

4, 17	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	ET	محمد بن عمران بن أبي ليلى وخالد بن يزيد الأسدي وعمرو بن محمد الناقد وعبد الله وعثمان ابنا أبي شبة	جدته ربيعة بنت عياض ومحمد بن خالد وأخوه معمر بن خثيم	سعيد بن خثيم أبو معمر الكوفي الهلالي
4, 17	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	يحيى بن يحيى النيسابوري	الحسن	سعيد بن خداش
4, 18	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	سلمة بن شبيب	الربيع بن صبيح	سعيد بن دينار الدمشقي
4, 18	Ali İbnu'l Medîmî	مجهول	T	الشعبي وأبو إسحاق السبيعي	عمر رضي الله عنه	سعيد بن ذي لعوة
4, 19	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE		سليمان بن حرب	سعيد بن ذؤيب المروزي
4, 20	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET		ابن سيرين وقتادة	سعيد بن أبي رعدة البنائي
4, 22	Ebû Hâtîm	هو مجهول	6. Tabaka			سعيد بن زياد الأنصاري
4, 23	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			سعيد بن زكريا
4, 24	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	حسن بن همام	ثوبان أبو عبد الله	سعيد بن زرعة الخراف
4, 25	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			سعيد بن سليم بن قيس بن قهد
4, 26	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول	-	معلي بن منصور ومروان الطاطري	يحيى بن الحارث	سعيد بن سليمان الدمشقي
4, 29	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	عمرو بن الحارث وسليمان بن أبي زينب	أبوه	سعيد بن سلمة المصري
4, 29	Ebû Hâtîm	فلم يعرفه	ET	عبد الصمد بن عبد الوارث وعبد الله بن رجاء وأبو سلمة والمقدمي	ابن المنكدر وصالح بن كيسان وهشام بن عروة ومسلم بن أبي مريم ويزيد بن خصيفة وشريك بن أبي نمر وعبد الله ابن الفضل وعثمان الأخنسي	سعيد بن سلمة بن أبي الحسام أبو عمرو
3, 40	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			سعيد بن سيرين
4, 33	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	إبراهيم القرشي	زيد بن أبي أوفى	سعيد بن شرحبيل
4, 34	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		حماد بن سلمة	سعيد بن صخر الدارمي
4, 35	Ebû Hâtîm	لا أعلم أحدا يروى عنه غير يحيى بن أبي كثير والمغيرة بن مسلم	T	يحيى بن أبي كثير ومغيرة بن مسلم	ابن عباس وأنس	سعيد بن طهمان

سعيد بن عبد الله بن جريح	أبو برزة ومحمد بن سيرين ونافع مولى ابن عمر	حوشب بن عقيل	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 36
سعيد بن عبد الله الجهني	محمد بن عمر بن علي بن أبي طالب	عبد الله بن وهب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 37
سعيد بن عبد الله	الحسن	موسى بن إسماعيل	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 37
سعيد بن عبد الله السمان			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 37
سعيد بن عبيد بن كثير بن عبيد التيمي كوفي		أبو النضر هاشم بن القاسم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 47
سعيد بن عامر	ابن عمر	ليث بن أبي سليم	T	لا يعرف	Ebû Hâtîm	4, 48
سعيد بن عمرو	أنس بن مالك	الحسن البصري	-	مجهول	Ebû Hâtîm	4, 49
سعيد بن عمير بن عقبة بن نيار الأنصاري	أبوه	وائل بن داود	T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 52
سعيد بن عنبسة	عبيد الله بن عبيد	أبو العريان	-	هو مجهول لا معنى لهم	Ebû Hâtîm	4, 52
سعيد بن أبي عمرة الأنصاري			T	هم مجهولون	Ebû Hâtîm	4, 53
سعيد بن كرز	أبوه	يحيى بن كثير العنبري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 57
سعيد بن محمد الزهري	ابن شهاب الزهري	مسلم بن إبراهيم	-	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	4, 58
سعيد بن مهلب	سعيد بن جبير	طلحة بن النضر	-	لا أدري من أين هو	Ebû Hâtîm	4, 67
سعيد بن النعمان	عطاء		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 68
سعيد بن نشيط	مسلم بن عبد الله	ابن لهيعة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 69
سعيد بن هناد البوشنجي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 71
سعيد بن يحيى الطويل الأصبهاني	مسلم بن خالد الزنجي	محمد بن أيوب بن يحيى بن الضريس	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 75
سعيد بن يوسف الحمصي الرحي	يحيى بن أبي كثير	إسماعيل بن عياش	T	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	4, 75
سعيد بن يوسف من أهل هجر			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 75
سعيد التمار	أنس بن مالك	مروان بن نهيك	T	لا أدري	Yahyâ b. Maîn	4, 76
سعيد	أبو هريرة	عقبة بن أبي الصهبا	-	لا أدري من سعيد هذا	Ebû Hâtîm	4, 76
سعيد الرعيني	الأحنف بن قيس	صالح المري	-	مجهول	Ebû Hâtîm	4, 77
سعيد الحرشي	إسماعيل بن عبد الله	عنبسة بن سعيد البصري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 77

سعيد صاحب القصص	الأسود الهمداني	أبو نعيم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 78
سعد بن حبيب	الحسن البصري	يحيى ابن أيوب المصري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 81
سعد بن زنبور			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 84
سعد بن سعيد بن أبي سعيد	أخوه	عبد العزيز بن عبد الله الأويسى والحميدي وهشام بن عمار وإبراهيم بن المنذر وأبو موسى الأنصاري	ET	فلا أدري منه أو من أخيه	Ebû Hâtîm	4, 85
سعد بن عثمان بن خلدة			S	لا يروى عنه شيء من العلم	Ebû Hâtîm	4, 89
سعد مولى طلحة	ابن عمر	عبد الله بن عبد الله الرازي	T	لا يعرف هذا الرجل إلا بحدِيث واحد	Ebû Hâtîm	4, 98
سعد الربيعي	الأحنف بن قيس	صالح المري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 100
سليمان بن بحير	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 103
سليمان بن جبير بصري	أنس	ابنه داود	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 105
سليمان بن حفص القرشي		هشام ابن سعد	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 105
سليمان بن أبي خالد البزار المدني	أبوه	عبد الله بن مسلمة بن قعنب	TE	لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	4, 109
سليمان بن داود بن سليمان	ابن عباس والحسن وابن سيرين	أيوب السختياني	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 110
سليمان بن رجاء	عبد العزيز بن مسلم	محمد ابن عمران بن أبي ليلى	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	4, 117
سليمان بن سلم	الحارث بن فضيل		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 121
سليمان بن أبي سليمان	أبو هريرة وأنس وأبوه	العوام بن حوشب	T	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	4, 122
سليمان بن شهاب العبسي	عبد الله بن معتمر	حلام بن صالح	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	4, 123
سليمان بن أبي عبد الله	سعد وصهيب وأبو هريرة	يعلى بن حكيم	T	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	4, 127
سليمان بن عتبة الدمشقي الشامي	يونس بن مسيرة ابن حلبس	سليمان بن عبد الرحمن الدمشقي والهيثم بن خارجة وهشام بن عمار	ET	لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	4, 134
سليمان بن أبي عثمان التجيبي	حاتم بن عدي	سالم بن غيلان	-	هؤلاء مجهولون	Ebû Hâtîm	4, 134
سليمان بن فليح	محمد بن فليح		-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	4, 135
سليمان بن كنانة	عبد الله بن شقيق عبد الرحمن الأشهلي	أبو عامر العقدي	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 137

سليمان بن مساحق			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 147
سليمان البصري	أنس بن مالك	جابر بن يزيد الجعفي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 152
سليمان المنهبي	ثوبان	حميد الشامي	T	ما أعرفهما	Yahyâ b. Maîn	4, 152
سليمان أو أبو سليمان		حميد الأعرج وزباد بن إسماعيل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 152
سليمان أبو الربيع	مولى لأنس	زيد بن الحباب	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 152
سليمان العبدي	تبيع	سمعان أبو يحيى	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 153
سليمان أبو حبيب صاحب	أبو الجلد	العلاء بن خالد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 154
سلمة بن تمام	علي بن زيد بن جدعان	عمرو ابن علي	ET	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	4, 158
سلمة بن ثابت بن وقش			S	لا يروى عنه العلم	İbn Ebî Hâtîm	4, 158
سلمة بن حرب بن زياد الكلابي	أبو مدرك	نصر بن علي الجهضمي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 159
سلمة بن رياح أبو هاشم السمان	خولة بنت وهب الله	محمد بن يحيى ابن أبي عمر العنني	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 161
سلمة بن شريح	يحيى بن محمد بن بشر	خالد بن حميد الإسكندراني	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 164
سلمة بن عثمان	ابن مسعود وأبو موسى الأشعري	خالد بن سلمة	T	لا ندرى هو ذاك أم غيره ??	Ebû Hâtîm	4, 167
سلمة بن الفضل القرشي البصري	حميد الطويل		-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	4, 170
سالم بن أبي حفصة أبو يونس	منذر الثوري وعطية ومحمد بن كعب	الثوري وعبد الواحد بن زياد وابن عينة ومحمد بن فضيل	T	هو قليل الحديث	Ahmed b. Hanbel	4, 180
سالم بن سبرة أبو سبرة الهذلي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 182
سالم بن شوال المكي	أم حبيبة	عطاء بن أبي رباح وعمرو بن دينار	T	لم أسمع أحدا يحدث عنه إلا عمرو بن دينار	İbn Uyeyne	4, 183
سالم بن صالح بن إبراهيم بن عبد الرحمن بن عوف	أبوه	ابن عمه إبراهيم بن سعد بن إبراهيم	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	4, 183
سالم بن أبي عاصم الثقفي	ابن مسعود	الزهري	T	من رواية معن بن عيسى عن مجهولين عنه	Ebû Hâtîm	4, 187
سالم بن مخراق أبو الوراق	تبيع أبو العدبس	مروان الفزاري	ET	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	4, 187
سالم بن هلال			ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 188

4, 189	İbn Ebî Hâtim	لا أعلم روي عنه	-		سالم مولى ثبينة بنت يعار
4, 189	İbn Ebî Hâtim	لا أعلم روي عنه	S		سالم مولى أبي حذيفة بن عتبة بن ربيعة القرشي
4, 306		??	T	ثور بن زيد وعثمان بن عمر التيمي واسحاق ابن سالم	سالم أبو الغيث مولى عبد الله بن مطيع بن الأسود القرشي
4, 192	Ebû Hâtim	هو شيخ مجهول	ET	عبيد الله ابن موسى	سالم أبو حماد السدي
4, 192	Ebû Hâtim	هو مجهول	-	أبو عاصم النبيل	سالم مولى عكاشة المكي
4, 193	Ebû Hâtim	هو مجهول	-	الواقدي	سالم مولى أبي جعفر محمد بن علي
4, 194	İbn Ebî Hâtim	لا أعلم روي عنه	S		سهل بن بيضاء
4, 195	Ebû Hâtim	مجهول	T	الليث بن سعد	سهل بن ثعلبة مولى الليث بن فوق
4, 195	Ebû Hâtim	هو مجهول	-		أبوه
4, 199	Ebû Hâtim	لا أعرفه	-	الليث بن خالد البلخي	سهل بن سليمان
4, 199	Ebû Hâtim	هو مجهول	-	سعيد بن حسان	سهل بن أبي سهل
4, 205	Ebû Hâtim	هو مجهول	-	أفلح بن سعيد	سهل بن يزيد بن أبي جندب
4, 206	Ebû Hâtim	هو مجهول	-	أحمد ابن عبيد الله بن صخر الغداني	سهل الفزاري
4, 209	İbn Ebî Hâtim	لم يرو عنه	S		سليم العذري
4, 209	İbn Ebî Hâtim	لم يرو عنه	S		سليم بن ملحان أخو حرام بن ملحان
4, 209	İbn Ebî Hâtim	لم يرو عنه	S		سليم بن عقرب بدري
4, 209	İbn Ebî Hâtim	لم يرو عنه	S		سليم بن قيس بن قهيد
4, 215	Ebû Hâtim	هو مجهول	-	موسى بن إسماعيل	سليم أبو عتبة السلمي
4, 216	Ebû Hâtim	هو مجهول	ET	محمد بن عوف وأبو عتبة الحمصي أحمد بن الفرغ	سليم بن عثمان أبو عثمان الطائي

سفيان بن ثابت الأنصاري			S	لا يروى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 216
سفيان بن بشير	عطاء ابن أبي رباح	معاوية بن صالح	-	لا يروى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 217
سفيان بن معمر بن حبيب أبو جنادة			S	لا يروى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 217
سفيان الهذلي			S	لا يروى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 217
سفيان بن أبي العوجاء السلمي	أبو شريح الخزاعي	الحارث بن فضيل الخطمي	T	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	4, 219
سفيان بن زياد الغساني	أنس بن مالك الأوزاعي	خالد بن حميد المصري الإسكندراني	T	لا أدري من هو	Ebû Hâtîm	4, 220
سفيان بن هشام المروزي أبو مجاهد الخراساني	أبو المنيب عبيد الله بن عبد الله العتكي	الهيثم ابن خارجة وأحمد بن منصور الرمادي	-	ما أعرفه	Yahyâ b. Maîn	4, 229
سفيان بن موسى	سيار أبو الحكم	عبد الرحمن بن المبارك ونصر بن علي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 229
سفيان بن عقبة أخو قبيصة	سفيان الثوري وحمزة الزيات وسعد الكاتب	أبو بكر بن أبي شيبة	ET	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	4, 230
سويد بن مخشي			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 234
سائب بن عثمان بن مظعون			S	لا أعلم روي عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 241
سائب بن الحارث			S	لا أعلم له رواية	İbn Ebî Hâtîm	4, 242
سائب بن أبي لبابة بن عبد المنذر			S	لا أعلم روي عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 242
سائب الخولاني	عقبة بن عامر	عبد الله بن الوليد المصري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 244
سائب بن حبش الكلاعي	معدان بن أبي طلحة	زائدة بن قدامة	6. Tabaka	لا أدري	Ahmed b. Hanbel	4, 244
سهيل بن عمرو بن عبد شمس	عائشة	يزيد بن عمرو أخو تميم بن عمرو	S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 246
سهيل بن عجلان الباهلي	أبو أمامة الباهلي	سليمان بن موسى	-	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	4, 246
سهيل بن أبي فرقد	الحسن	عكرمة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 248
سهيل بن عمرو	أبوه	همام	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 249
سهيل بن عبد الرحمن العكي	شيبان	سعد ابن محمد البيروتي	-	لم يعرفه	Ebû Hâtîm	4, 250
سنان بن صيفي			S	لا أعلم له رواية	İbn Ebî Hâtîm	4, 251

ستان بن أبي ستان بن محسن ابن أخي عكاشة بن محسن			S	لا أعلم له رواية	İbn Ebî Hâtim	4, 251
ستان بن وبرة الجهني			S	لا أعلم له رواية	İbn Ebî Hâtim	4, 251
ستان بن مقرن أخو النعمان بن مقرن			S	لا أعلم عنه شيء	İbn Ebî Hâtim	4, 251
سيار بن معرور التميمي المازني	عمر رضي الله عنه	سماك بن حرب	T	مجهول لم يرو عنه غير سماك بن حرب	Ali İbnü'l Medînî	4, 254
سلام بن أبي سلام الحبشي			T	لا أعرفه	Ebû Hâtim	4, 261
سوار الشبامي		مروان بن معاوية الفزاري	-	لا أدري من هو	Ebû Hâtim	4, 273
سيف بن أبي زياد التميمي	أبو بكر المدني	مروان الفزاري	-	هما مجهولان	Ebû Hâtim	4, 277
سماك بن سعد الأنصاري بدري			S	لا أعلم روى عنه شيء	İbn Ebî Hâtim	4, 278
سرى بن مصرف كوفي	الشعبي	أبو نعيم وأيوب بن سويد	-	لم يكن صاحب حديث	Ebû Hâtim	4, 284
سعدان بن أشوع الهمداني كوفي	حنش الكتاني والشعبي	أبو إسحاق الهمداني وخالد الحذاء والثوري	-	لا أعرف أحدا يروى عنه يسمى سعدان ابن أشوع	Ebû Hâtim	4, 289
سعدان بن سالم الأيلي أبو الصباح	يزيد بن أبي سمية	ابن المبارك وضمرة بن ربعة	ET	روى حديثا واحدا	Ebû Zûr'a	4, 290
سعدان بن هشام الضبي الرقبي			-	هو مجهول	Ebû Hâtim	4, 290
سعدان بن سعد الحكمي	مقاتل بن سليمان		-	هو مجهول	Ebû Hâtim	4, 290
سودة بن إسماعيل	أنس	علي بن هاشم	-	هو مجهول	Ebû Hâtim	4, 294
سبرة	رجل من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم	السدي	-	هو مجهول	Ebû Hâtim	4, 295
سلامة الأسدي	سعيد بن جبير		-	هو مجهول	Ebû Hâtim	4, 300
سواد بن يزيد بن ثعلبة			S	لا يروى عنه	İbn Ebî Hâtim	4, 302
سواد بن غزوة بن وهب			S	لا يروى عنه شيء	İbn Ebî Hâtim	4, 303
سميع بن زاذان	هنيدة بنت قيس	وكيع	ET	مجهول	Ebû Hâtim	4, 306
سريغ بن عبد الله			-	هو مجهول	Ebû Hâtim	4, 307

سراقة بن عمرو بن عطية أنصاري بدري			S	لم يرو عنه حديث	Ebû Hâtîm	4, 308
سراقة بن كعب بن عبد العزى أنصاري بدري			S	لم يرو عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 308
سبيع بن قيس بن عبسة			S	لا يروى عنه شئ	İbn Ebî Hâtîm	4, 309
سندي بن أبي هارون		مسدد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 318
سويط بن عمرو			S	لا أعلم روى عنه شئ	İbn Ebî Hâtîm	4, 319
سويط بن سعد			S	لا أعلم روى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 319
سنين أبو جميلة		الزهري وزيد بن أسلم	S	لم يكن عنده ثبنا ولم يكن بالمشهور عنده	Ebû Zûr'a	4, 320
سندر أبو الأسود		ابنه عبد الله بن سندر	S	لا أعلم روى عنه	Ebû Hâtîm	4, 320
سكران بن عمرو			S	لا أعلم روى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 320
سلكان بن سلامة أبو نائلة			S	لا أعلم يروى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 320
سبيق بن حاطب بن الحارث			S	لا أعلم روى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 321
سميعة كوفي			-	مجهول	Ebû Hâtîm	4, 324
سمير بن داود			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 325
سيسويه زوج أم موسى الأسواري			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 326
شداد بن الحارث		الليث بن سعد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 331
شريح بن النعمان الصائدي	علي بن أبي طالب	أبو إسحاق الهمداني وسعيد بن أشوع	T	هما شبيهان بالمجهولين	Ebû Hâtîm	4, 333
شريح بن أوطاة النخعي	عائشة	الحكم	T	ليس له كثير رواية	Ebû Hâtîm	4, 334
شعيب بن أبي الأشعث	هشام بن عروة	محمد بن حمير	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 341
شعيب بن راشد	أبو فزارة وسالم أبو زياد	قتيبة وعثمان بن سعيد بن مرة	ET	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	4, 346
شعيب بن أبي راشد	عمرو بن خالد الواسطي	أبو غسان مالك بن إسماعيل وجندل بن والقي	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	4, 346
شعيب بن ميمون صاحب البرزور	حصين بن عبد الرحمن وأبو جناب وأبو هاشم الرمانى والعوام بن حوشب	منصور بن الهاجر	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 352

	والحجاج بن دينار ومستلم بن سعيد					
شعيب بن يحيى التجيبي المصري	عبد الجبار بن عمر	عبد الرحمن بن عبد الله بن عبد الحكم	TE	هو شيخ ليس بالمعروف	Ebû Hâtîm	4, 353
شبيب أبو الحارث بصري	موسى بن مجاهد والحجاج بن مالك	موسى بن إسماعيل	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 360
شهاب	عمر	ليث ابن أبي سليم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 361
شريك بن تميم بن عبد الله	أبوه	ابنه تميم بن شريك	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 365
شريك بن سهيل شامي		صفوان بن عمرو	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 365
شعبة بن عمرو بصري	أنس	الخليل بن مرة	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 368
شعبة بن عجلان أبو عمرو العتكي الإسكاف بصري	محمد بن سيرين	موسى بن إسماعيل وسعيد بن أشعث السمان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 371
شعبة	كريب بن أبرهة	ابنه سليط بن شعبة الشعباني	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 371
شقيق بن حمرة الأسدي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 373
شقيق بن حيان		محمد بن أبي يعقوب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 373
شراحيل	إبراهيم أبو هريرة		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 374
شراحيل	فضالة بن عبيد		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 374
شراحيل بن عبد الحميد	محمد بن أبي الأشعث	بقية	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 375
شمر بن عكرمة بن صعصعة بن صوحان العبيدي		فضيل بن مرزوق	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 376
شرقي الجعفي كوفي	سويد بن غفلة	جابر الجعفي	ET	له حديث واحد ليس بالقائم	Ebû Hâtîm	4, 376
شرقي بن قطامي الشاعر	مجالد بن سعيد وأبو طلق العائدي	يزيد بن هارون	ET	ليس عنده كثير حديث	Ebû Hâtîm	4, 376
شرقي بن أبي الرجال الإصبهاني	النعمان بن عبد السلام	إبراهيم بن محمد الإصبهاني	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 376
شجاع بن عبد الرحمن	الحسن بن علي		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 378
شبيب بن عائذ		عامر بن حفص	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	4, 382
شريد من بني سليم		هشام بن الكلبي	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	4, 382
شملة بن المنيب الكلبي		الهيثم بن عدي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 387

شباب بن العلاء بن عبيد الله القيسي بصري	حماد بن زيد		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 387
شبات بن خديج بن أوس			S	لا يعرف	Ebû Hâtîm	4, 388
صالح بن بشير بن فديك	أبوه	الزهري	T	لم يرو عن صالح بن بشير إلا الزهري	Yahyâ b. Maîn	4, 395
صالح بن بشير	الحسن وبكر بن عبد الله المزني وثابت البناني	عبد الرحمن بن المبارك وخالد بن خداش	ET	ليس هو صاحب آثار وحديث، ولا يعرف الحديث	Ahmed b. Hanbel	4, 396
صالح بن جبير شامي	أبو جمعة حبيب بن سباع	أسيد بن عبد الرحمن ومرزوق بن نافع وهشام بن سعد وأبو عبيد الحاجب ومعاوية بن صالح ورجاء بن أبي سلمة	T	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	4, 396
صالح بن حريث بن يزيد	ثبينة بنت حنظلة	يحيى بن العلاء	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 398
صالح بن روية		شبيب أبو عمر	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 402
صالح بن رستم أبو عبد السلام	عبد الله بن حوالة الأزدى ومكحول	سعيد بن أبي أيوب	T	مجهول لا نعرفه	Ebû Hâtîm	4, 403
صالح بن شريح كاتب عبد الله بن قرط	أبو عبيدة بن الجراح والنعمان بن رازية	عيسى بن إدريس بن أبي رزین وابنه محمد بن صالح	T	مجهول	Ebû Zûr'a	4, 405
صالح بن عبد الله بن صالح المديني	عبد الواحد مولى عروة	ابن أبي فديك	-	مجهول	Ebû Hâtîm	4, 407
صالح بن عبيد أبو مصعب	وهب بن منبه	علي ابن المديني	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 408
صالح بن كندير			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 411
صالح بن محمد بن حرب			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 412
صالح بن ميسرة		سعيد بن واصل	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 413
صالح بن الوليد الرياحي	جدته	موسى ابن إسماعيل	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 418
صالح العبيدي	محمد بن سيرين	بكر بن خنيس	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 420
صالح السلمي	قيس أبو الشعثاء		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 420
صفوان ابن بيضاء			S	لا تعرف له رواية	Ebû Hâtîm	4, 421
صفوان بن قبيصة	طارق بن شهاب	ضرار ابن مرة وأمي بن ربيعة الصيرفي وأبو الخطاب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 423

صفوان	ابن جريج	الحسن بن يحيى الخشني	-	لا أدري من هو	Ebû Hâtîm	4, 425
صدقة بن أبي عمران كوفي قاضي الأهواز	أبو إسحاق وأبو يعفور وإياد بن لقيط	أبو أسامة وسعدان بن يحيى	ET	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	4, 433
صلت بن مسلم	الحسن	محمد بن إسحاق	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	4, 439
صلت بن عبد الرحمن الأنصاري		أبو بكر بن نافع العمرى ومحمد بن عجلان	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 440
صباح بن سهل أبو سهل الواسطي	عاصم بن سليمان وحصين بن عبد الرحمن ومحمد بن عمرو	محمد بن أبي بكر المقدمي وعبيد الله بن عمر الفواريري	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	4, 442
صباح العبدى	عبيد الله بن سليمان	موسى ابن إسماعيل	6. Tabaka	مجهول	Ebû Hâtîm	4, 443
صهيب بن مهران		عمرو بن صالح القرشي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 445
صهيب عن الحسن			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 445
صيفي بن قيطي			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 447
صبيح مولى العاص			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 449
صعب بن زيد	أبوه	حماد بن زيد وجريز بن حازم	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 450
صرد بن عبد الله الأزدي الجرشي			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 453
صامت بن المخبل اليشكري البصري		أبو العريان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 455
صقعب بن زهير الأزدي	عطاء وزيد بن أسلم	جرير بن حازم وحماد بن زيد وعباد بن عباد المهلبى	6. Tabaka	شيخ ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	4, 455
ضحاك بن حارثة بن ثعلبة بن زيد			S	لم يرو عنه العلم	Ebû Hâtîm	4, 457
ضحاك بن خليفة			S	لم يرو عنه الحديث	Ebû Hâtîm	4, 458
ضحاك الضبي	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 462
ضمرة بن عمرو بن كعب الجهني			S	لم يرو عنه العلم	İbn Ebî Hâtîm	4, 466

طلحة بن محمد بن سعيد بن المسيب	جده	عبد الملك بن قريب الأصمعي	-	لا أعرف طلحة بن محمد بن سعيد بن المسيب إلا أن يكون أخا لعمران	Ebû Hâtîm	4, 476
طلحة بن يزيد الهمداني	جعفر بن أبي المغيرة	أبو سلمة	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 480
طلحة بن كيسان		إبراهيم بن إسحاق	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 480
طلحة بن سمرة		الحكم بن محمد	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	4, 481
طلحة بن صالح بن إبراهيم	أبوه وشرحيل	إبراهيم بن حمزة الزبيري	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 481
طلحة الحارثي		أبي الربيع	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	4, 482
طلحة بن عبد الله الكندي	زاذان	موسى القاري الجهني	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 482
طلحة	أبو شهدة		-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	4, 483
طلحة بن رافع		صالح بن كيسان	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 484
طارق بن أبي الحسنا	الحسن	الأعمش	6. Tabaka	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 487
طفيل بن مالك بن خنساء			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 488
طفيل بن النعمان			S	لا يروى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 488
طفيل بن الحارث بن عبد المطلب			S	لا يروى عنه	İbn Ebî Hâtîm	4, 488
طفيل بن سعيد			S	لا يروى عنه شيء	İbn Ebî Hâtîm	4, 489
طفيل بن عمرو الدوسي			S	لا أعلم روي عنه شيء	İbn Ebî Hâtîm	4, 489
طفيل مؤذن مسجد شريك	مبشر	عون بن سلام	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 490
طفيل ابن عم شريك النخعي الكوفي	أبو حمزة	ابن فضيل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 490
طلق بن السمح المصري	أبو شريح عبد الرحمن بن شريح الإسكندراني ونافع بن يزيد ويحيى بن أيوب	عبد الرحمن بن عبد الله بن عبد الحكم وأبو بكر بن زنجويه والفضل بن يعقوب الرخامي	-	ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	4, 491
طريف كوفي	ابن عباس	الأعمش	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 493
طريف بن يزيد الحنفي	أبو موسى		T	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	4, 493
طالوت بن طريف		أبو مطيع البلخي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 495
طالب بن بشير مديني			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 496
طبيب بن البراء			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 497
طبيب	سعيد بن حبير	سلام بن أبي مطيع	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	4, 497

طبيب بن محمد	عطاء بن أبي رباح	أيوب ابن التجار اليمامي	ET	لا يعرف	Ebû Hâtîm	4, 498
طود بن عبد الملك القيسي		ابن المبارك	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	4, 502
ظهير بن رافع			S	لا يروى عنه	Ebû Hâtîm	4, 502
عبد الله بن إسماعيل	إسماعيل بن خالد والشيباني وليث ابن أبي سليم	أبو كريب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 3
عبد الله بن ثابت	عبد الله بن محمد بن علي بن عبد الله بن عباس	محمد بن حمير	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 20
عبد الله بن جبير الخزاعي		سماك بن حرب	S	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	5, 27
عبد الله بن جناد الجهني	حماد بن سلمة	أبو سعيد الأشج	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	5, 28
عبد الله بن حكيم الكتاني	بشر بن قدامة الضبابي	سعيد بن بشر القرشي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 38
عبد الله بن حشر بن عائذ بن عمرو المزني	أبوه	ابنه حشر بن عبد الله بن حشر	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	5, 40
عبد الله بن الزبير الباهلي	ثابت البناني	نصر ابن علي	ET	لا يعرف، مجهول	Ebû Hâtîm	5, 56
عبد الله بن زياد بن درهم	عبد الملك بن سويد	معن بن عيسى	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 60
عبد الله بن أبي زينب شامي	أبو إدريس الخولاني	محمد بن عطية	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 62
عبد الله بن سعد	الصنابحي	عبد الرحمن بن عمرو الأوزاعي	6. Tabaka	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 64
عبد الله بن السائب الشيبياني	أبوه	أبو هاشم	6. Tabaka	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 65
عبد الله بن أبي سفيان		رمح	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	5, 67
عبد الله بن أبي سعيد البصري	الحسن	يزيد ابن هارون	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 73
عبد الله بن سليم	بقية	عمرو الناقد	-	شيخ ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	5, 77
عبد الله بن سلم صاحب الطيالسة المسمعي	ابن عون	أبو الوليد الطيالسي ونعيم بن حماد ومحمد بن أبي بكر المقدمي	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	5, 78
عبد الله بن أبي شديدة		مغيرة بن سعيد الهلال	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 83
عبد الله بن أبي شقيق	أبو زيد	موسى بن أبي عائشة	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 83

عبد الله بن عبد الله بن الاسود الحراثي	ابن جريج وعثمان بن الأسود مجالد بن سعيد	أبو سعيد الأشج ومحمد بن بشر العبددي	ET	لا نعرفه	Yahyâ b. Maîn	5, 92
عبد الله بن عبد الرحمن أبو عبد الرحمن	ابن عمر	أبو سهل يحيى بن عثمان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 96
عبد الله بن عبد الرحمن بن زيد		عبد الكريم	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 97
عبد الله بن عبد الرحمن القرشي الجمحي	الزهري	معن وابن عثمة وخالد بن مخلد القطواني	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	5, 98
عبد الله بن أبي عبد الرحمن	أبوه	فطر بن خليفة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 99
عبد الله بن عبيد الله بن عبد الله		بكير بن عبد الله بن الأشج	T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	5, 100
عبد الله بن عبد الكريم الثقفي	أبو رجاء العطاردي	أبو داود الطيالسي	-	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	5, 105
عبد الله بن عمر بن غانم	عبد الرحمن بن زياد بن أنعم الإفريقي	عبد الله بن مسلمة الفعيني	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 110
عبد الله بن عمر بن القاسم	عبد الله بن عمر العمري	بكر بن عبد الوهاب	-	يروي عنه ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	5, 110
عبد الله بن عثمان بن أبي وقاص المديني الزهري	مالك بن حمزة بن أبي أسيد	إبراهيم بن عبد الله الهروي وأبو مالك بن حمزة ويحيى بن عبد الرحيم البغدادي الخشرمي	-	ما أعرفه	Yahyâ b. Maîn	5, 112
عبد الله بن علي بن مهران	أبو إسحاق الهمداني	موسى بن عقبة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 114
عبد الله بن عمرو بن مليل			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	5, 116
عبد الله بن عمرو بن خداش الكاهلي	أبو جعفر محمد ابن علي ومعاوية بن عبد الله بن جعفر والزهري		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 119
عبد الله بن عمير القرشي		أشعث بن أبي الشعثاء	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 124
عبد الله بن عيسى	أبو الحكم مولى عثمان بن أبي العاص	إبراهيم بن الحسن الكندي	-	عبد الله بن عيسى وإبراهيم بن الحسن مجهولان	Ali İbnü'l Medîni	5, 128

عبد الله بن العلاء بن أبي نبقة			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 129
عبد الله بن عمار اليمامي	أبو الصلت		ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 129
عبد الله بن عنيسة	ابن غنام	ربيعة بن أبي عبد الرحمن	T	مدني لا أعرفه إلا في هذا الحديث	Ebû Zûr'a	5, 133
عبد الله بن غزوان الحمصي	عمرو بن سعد مولى غفار	عمرو بن الحارث	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 135
عبد الله بن أبي الفضل المديني	أبو هريرة	يحيى بن أبي كثير	T	لم يرو عنه غير يحيى بن أبي كثير ولا نعرفه	Ebû Hâtîm	5, 137
عبد الله بن فروخ مولى عائشة	عائشة	أبو عبد الجليل	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 137
عبد الله بن أبي فراس		قادم بن ميسور	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 138
عبد الله بن قيس الأسلمي	النبي صلى الله عليه وسلم		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 138
عبد الله بن ليبد	حذيفة	أبو إسحاق السبيعي	T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	5, 145
عبد الله بن ماعرز	النبي صلى الله عليه وسلم	الجعد بن عبد الرحمن	S	ليس هو بذلك المشهور	Ebû Hâtîm	5, 152
عبد الله بن محمد الهذلي	ثابت	إسماعيل بن عبد الحميد	-	شيخ ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	5, 156
عبد الله بن محمد بن عجلان	أبوه	إبراهيم بن حمزة الزبيري	-	لا أعرف	Ebû Hâtîm	5, 156
عبد الله بن محمد اليمامي البكري	آدم بن علي الشيباني	عبيد بن إسحاق العطار	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 158
عبد الله بن موسى بن أبي أمية	عبد الرحمن بن سعيد ابن يربوع	عباد بن إسحاق	ET	لا أعرف هذا الإسناد	Ebû Hâtîm	5, 167
عبد الله بن ميمون	زهير بن منقذ	ابن أبي نجيح	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 172
عبد الله بن موهب الفلسطيني	قبيصة ابن ذؤيب		T	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	5, 174
عبد الله بن أبي محرز	أبوه	عبد الرحمن بن أبي عمار	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 182
عبد الله بن النصيب السلمي	رجل من طيء	عون بن عبد الله	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 186
عبد الله بن نصر		حاتم بن إسماعيل حديثا منقطعا	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 186
عبد الله بن الوليد العدني	سفيان الثوري وإبراهيم بن طهمان	أحمد بن حنبل	TE	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	5, 188

5, 190	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	أبو سعيد الأشج	أبو جناب الكلبي	عبد الله بن وهب الحضرمي كوفي
5, 197	Ebû Hâtîm	لا أعرفه، وهذا حديث باطل	T	فياض بن محمد الرقي	أبو الدرداء وأبو أمامة ووائل بن الأسقع	عبد الله بن يزيد بن آدم
5, 210	Yahyâ b. Maîn	لا أعرفه	T	قتادة وسليمان التيمي		عبد الرحمن بن آدم
5, 214	Ebû Hâtîm	لا يعرف	T		أخوه يعلي	عبد الرحمن بن أمية
5, 214	Ebû Hâtîm	هو شيخ لا يعرف	ET		رجل من تجيب عن عمرو بن العاص	عبد الرحمن بن أبي أمية المكي
5, 214	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول	-	عبد الرحمن بن القاسم	مالك بن أنس وعبد الله بن عمر العمري	عبد الرحمن بن أشرس
5, 215	Ebû Zûr'a	ليس عندي إلا حديث واحد	-	أبو زرعة	حبيب بن عبد الرحمن الحبطي	عبد الرحمن بن بشر بن عبد الرحمن الحبطي
5, 225	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول	-	هشام ابن عمار	الزهري ومحمد بن المنكدر	عبد الرحمن بن الحارث السلامي
5, 228	Ebû Zûr'a	لا أعرفه إلا في هذا الحديث	S	أبو التياح		عبد الرحمن بن خنيس
5, 238	Yahyâ b. Maîn	لا أعرفه	ET	عبد الله بن وهب	سهل بن أبي أمامة بن سهل	عبد الرحمن بن سعد المدني
5, 243	Ebû Hâtîm	لا أعرفه وحديثه صحاح	-	الربيع بن سليمان	شريك وهشيم وخلف بن خليفة	عبد الرحمن بن شيبة
5, 252	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	ET	أبو سعيد مولى بني هاشم وعثمان ابن عمر	شريك بن عبد الله ابن أبي نمر ومحمد بن زيد	عبد الرحمن بن عبد الله أبو العلاء
5, 256	Yahyâ b. Maîn	لا أعرفه	T			عبد الرحمن بن عبد الله الغافقي
5, 260	Ebû Hâtîm	لا أدري من هو	T	ابن الديلمي	معاوية	عبد الرحمن بن عبيد
5, 262	Ebû Zûr'a	ليس بمعروف	S	خالد بن اللجلاج	النبي صلى الله عليه وسلم	عبد الرحمن بن عائش الحضرمي
5, 272	Ebû Hâtîm	مجهول	ET		الزهري	عبد الرحمن بن عيسى
5, 272	Ebû Hâtîm	لا يروى عنه	-			عبد الرحمن بن عميرة الأنصاري

عبد الرحمن بن قيس الأرجبي		هاشم بن البريد	ET	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	5, 277
عبد الرحمن بن مهاجر		أبو معاوية الضريبر وأبو زهير عبد الرحمن بن مغراء	-	شيخ كوفي ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	5, 286
عبد الرحمن بن مريح الخولاني	جابر بن عبد الله	عبيد الله بن المغيرة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 287
عبد الرحمن بن مغيث	صهيب		6. Tabaka	لا يعرف إلا في هذا الحديث	Ali İbnü'l Medînî	5, 287
عبد الرحمن بن نعيم الأزدي الأعرجي	ابن عمر	محمد بن طلحة بن مصرف وإياد بن لقيط	T	لا أعرفه إلا في حديث ابن عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ	Ebû Zûr'a	5, 293
عبد الرحمن بن الوليد الصنعاني	خلاد بن عبد الرحمن	محمد بن الحسن الصنعاني	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	5, 296
عبد الرحمن المدني	أبو هريرة	أشعث الحداني	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 305
عبد الرحمن المكي		ابنه داود	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 305
عبد الرحمن العصاب	أنس	مرجي بن وداع	-	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 305
عبد الرحمن جليس لمسعر	أنس		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 305
عبد الرحمن	الضحاك	مندل	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	5, 306
عبيد الله بن إسحاق الأعمور	أبوه وسالم بن عبد الله	أبو عامر العقدي	-	شيخ ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	5, 308
عبيد الله بن بشير بن جرير البجلي		يونس بن أبي إسحاق	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 309
عبيد الله بن حميد بن عبد الرحمن الحميري بصري	الشعبي	حماد بن سلمة ومنصور بن زاذان وهشام وأبان العطار وسلمة بن علقمة	6. Tabaka	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	5, 311
عبيد الله بن سالم	ابن عمر	سعيد بن مسلم	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 316
عبيد الله بن سعيد الثقفي		أبو عون	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 317
عبيد الله بن سلمة بن وهرام	أبوه	محمد بن سليمان بن مسمول المخزومي المكي	-	لا أعرفه	Ali İbnü'l Medînî	5, 318
عبيد الله بن عمرو الأمدي	طلحة بن زيد	نصر بن داود بن طوق	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	5, 329

عبد الله بن عكراش بن ذؤيب	أبوه	العلاء بن الفضل	T	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	5, 330
عبد الله بن معية	النبي صلى الله عليه وسلم	سعيد بن السائب	S	ليس بمشهور العلم	Ahmed b. Hanbel	5, 333
عبد الرحيم	علي بن أبي ربيعة	أبو الجحاف	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	5, 338
عبد الرحيم بن كردم بن أرطبان	الزهري وزيد بن أسلم	أبو عامر العقدي وأبو أسامة ومعل بن أسد وإبراهيم بن الحجاج السامي	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 339
عبد الرحيم بن هارون الواسطي	شعبة وعبد العزيز بن أبي رواد وهارون بن سعد العجلي	يحيى بن موسى	TE	هو مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	5, 340
عبد الملك بن إبراهيم الشياني		زيد بن الحباب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 342
عبد الملك بن إبراهيم بن جبر	رباح بن صالح بن عبيد الله بن أبي رافع	خالد بن مخلد القطواني وابن أبي أويس	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 342
عبد الملك بن أبي جميلة	أبو بكر بن بشير	المعتمر ابن سليمان	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 345
عبد الملك بن حذيفة بن داب		صالح ابن كيسان	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 348
عبد الملك بن زكريا الانصاري		عنبسة بن سعيد قاضي الري	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 351
عبد الملك بن الشعشاع			T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 353
عبد الملك بن عبيد	حمران	عمران بن حدير	-	مجهول	Ali İbnü'l Medînî	5, 358
عبد الملك بن أبي عياش الجذامي	عربز الكندي	يوسف بن سعيد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 362
عبد الملك بن محمد العجلي	خليد بن حسان وعبيد بن سليمان	مروان بن معاوية	TE	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	5, 369
عبد الملك بن مهران	أبو صالح ذكوان	سهل بن عبد الله المروزي	ET	مجهول الحديث باطل	Ebû Hâtîm	5, 370
عبد الملك بن أبي مروان الجبيلي	محمد بن السائب الكلبي	محمد بن حمير	-	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 371
عبد الملك بن هبيبة بصري	أبو هريرة	قتادة	T	لا أدري من عبد الملك	Yahyâ b. Maîn	5, 374
عبد الملك بن هلال السلمي		حرملة بن عمران	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 375
عبد الملك الطويل	عائشة	غياث بن الحكم	T	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	5, 376
عبد الملك	أنس بن مالك	ابن جريج	-	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 376

عبد العزيز بن بشير بن كعب	سلمان بن عامر	أبو نعامه عمرو بن عيسى العدوي	T	مجهول لا نعرفه	Ali İbnü'l Medîmî	5, 378
عبد العزيز بن زياد العمى البصري	قتادة		ET	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 382
عبد العزيز بن سلمة			T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 383
عبد العزيز بن فائد أبو عمر	الحكم بن أبان	عبد الملك الذماري	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 392
عبد العزيز بن قيس	ابن عمر وابن عباس	ابنه سكين بن عبد العزيز	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 392
عبد العزيز بن معمر اليشكري	حصين الرقاشي	أبو هارون الغنوي	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	5, 396
عبد العزيز بن أبي معاذ		مسلمة بن الصلت	-	هو شيخ مجهول لا يدري من هو	Ebû Hâtîm	5, 398
عبد العزيز بن النعمان الموصلي	شعبة وكثير بن سليم	الحسن بن محمد بن الصباح وعلي بن حرب الموصلي	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 398
عبيد بن باب	أبو هريرة	عبد الله بن عون	T	مستور لم يبلغنا عنه شيء إلا في ابنه عمرو	Ebû Hâtîm	5, 402
عبد بن حجر		أبو أسامة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 405
عبيد بن سعيد	مجاهد	معمر بن سليمان	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	5, 408
عبيد بن عبد الرحمن أبو سلمة البصري	عمرو بن يحيى بن سعيد بن عمرو بن سعيد ابن العاص	عمرو بن علي أبو حفص الصيرفي	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 410
عبيد بن عبد الرحمن البزاز أبو محمد	عيسى بن طهمان	أبو أسامة الكلبي	-	لا أعرفه، والحديث الذي رواه كذب	Ebû Hâtîm	5, 410
عبيد بن عمر الهلاللي	سعيد بن أبي سليمان الهلاللي	أحمد بن عبدة	-	مجهول	Ebû Hâtîm	5, 411
عبيد بن مهران أبو عباد المدني		ابنه محمد	-	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 2
عبيد بن يزيد أبو بشر الوهبي الحمصي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 5
عبيد أبو العوام	أنس بن مالك	بشير أبو إسماعيل الضبيعي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6,
عبيد والد البحثري بن عبيد	أبو هريرة	ابنه البحثري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 7
عبد الحميد بن حميد بن شفي أبو عمر الهمداني		عيسى بن موسى البخاري وأبو تميلة يحيى بن واضح	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 11
عبد الحميد بن سوار	إياس بن معاوية	بكر ابن بشر العسقلاني	TE	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 13

عبد الحميد بن السري الغنوي	عبيد الله بن عمر	بقية بن الوليد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 14
عبد الحميد بن صفوان أبا السوار السلمي		هشيم	-	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 14
عبد الحميد بن عبد الحليم الكريزي		علي بن الحسن بن الجنيد عبد الرحمن	-	هو مجهول لا يشتغل به	Ebû Hâtîm	6, 17
عبد الحميد بن محمود المعولي بصري	ابن عباس وأنس	يحيى بن هاني المرادي وعمرو بن هرم وابنه حمزة بن عبد الحميد بن محمود	T	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	6, 18
عبد الحميد السقاء المدني		مروان بن معاوية الفزاري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 19
عبد الواحد بن سليمان أبو سليمان الأزدي	ابن عون	عبد الصمد بن عبد الوارث ومسلم بن إبراهيم	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 21
عبد الواحد بن سلمان الاغر المدني		أبو الربيع الزهراني	-	ما أعلم أحدا روى عنه غير أبي الربيع الزهراني وأرى حديثه مستقيما ما أرى به بأسا	Ebû Hâtîm	6, 21
عبد الواحد بن عبيد الأزدي	يزيد الرقاشي	أبو معاوية	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 22
عبد الأعلى مولى الجعفي كوفي		إبراهيم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 28
عبد الجبار بن عمارة الانصاري المدني الجرمي	عبد الله بن أبي بكر ومحمد بن عمارة		TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 32
عبد الجبار بن وهب الكوفي	عبد الله بن عبد الرحمن الأنصاري		-	ما أعرفهما	Yahyâ b. Maîn	6, 33
عبد الحكم بن ذكوان السدوسي	أبو هريرة وشهر بن حوشب وأبو رجاء	مروان بن معاوية وأبو داود الطيالسي وأبو عمر الحوضي	6. Tabaka	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	6, 36
عبد الحكم السدوسي		بكر بن سالم	-	ما أعرفه	Yahyâ b. Maîn	6, 36
عبدربه بن سليم أبو عتبة		عبد بن أبي لبابة	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	6, 44
عبد السلام البجلي	الزبير بن العوام	إسماعيل ابن أبي خالد	ET	هو مجهول لا يدرى أدرك ابن الزبير	Ebû Hâtîm	6, 45
عبد السلام بن حفص ويقال عبد السلام بن	زيد بن أسلم والزهرري وابن يزيد	عبد الله بن وهب وأبو عامر العقدي وخالد بن مخلد	ET	ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	6, 46

مصعب المديني	بن الهاد ويحيى بن سعيد الأنصاري	وعبد الله بن موسى				
عبد السلام العديني	الحكم بن أبان		TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 46
عبد السلام أبو كيسان		محمد بن سعيد القرشي	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 47
عبد السلام بن صالح بن كثير أبو عمر والدارمي	الازرق بن قيس وثابت	يزيد بن هارون	ET	ليس بمشهور لم يرو عنه إلا يزيد بن هارون	Ebû Hâtîm	6, 48
عبد الصمد بن عبد الوارث بن سعيد الثوري أبو سهل	شعبة والدستوائي وأبوه	علي بن المدني وبندار	ET	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	6, 50
عبد الغفار بن ميسرة		المبارك بن فضالة	-	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 54
عبد الكريم بن عبد الله	القاسم بن محمد	أبو داود الطيالسي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 60
عبد الكريم بن سليط المروزي الحنفي	عبد الله بن بريدة	عبد الرحمن بن حميد الرؤاسي	6. Tabaka	لم يرو عنه إلا الحسن بن صلاح	Yahyâ b. Maîn	6, 61
عبد الكريم بن يعفور أبو يعفور الجعفي	جابر بن زيد	قتيبة وأبو موسى الأنصاري	TE	شيخ ليس بالمعروف.	Ebû Hâtîm	6, 61
عبد الكريم	الحسن	محمد بن سلام	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 61
عبد الكريم بن عبد الكريم التاجر	الحسن بن مسلم		-	لا أعرفه وحديثه يدل على الكذب	Ebû Hâtîm	6, 62
عبد المؤمن بن عبد الله أبو الحسن الكوفي	داود بن أبي هند	قتيبة أحمد بن حنبل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 66
عبد المؤمن بن سالم المسمعي	هشام بن حسان		-	لم يعرفه	Ebû Hâtîm	6, 66
عبد الوهاب	ابن عمر	يحيى بن سعيد الأنصاري	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 69
عبد الوهاب بن عبد المجيد بن الصلت			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 69
عبد الوهاب بن عمر بن شرحبيل	سعيد بن عمرو	عمرو بن الحارث	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 70
عبد الوهاب المغربي	موسى بن وردان	مروان بن معاوية	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 70
عبد الوهاب بن الحسن التميمي	شيبان مولى الضحك	محمد بن ميمون	-	أحاديثه مناكير ولا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 71

عبد الوهاب بن عبد الله بن صخر	أبوه	عبد الصمد بن عبد الوارث	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 73
عبد الوارث بن صخر أبو صخر الحمصي	عقبة بن زرعة	سليمان بن عبد الرحمن	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 76
عمر بن الحكم الهذلي البصري			-	هو مجهول ذاهب الحديث	Ebû Hâtîm	6, 102
عمر بن حرملة	ابن عباس	علي بن زيد بن جدعان	T	لا أعرفه إلا في هذا الحديث	Ebû Zûr'a	6, 102
عمر بن حفص قاضي عمان	عمار بن يحيى	محمد بن وهب بن عطية وسليمان بن شرحبيل والهيثم بن خارجة وهشام بن عمار	-	ليس بمعروف وإسناده مجهول	Ebû Hâtîm	6, 103
عمر بن خالد	محمد أبو عبد الله الحلبي	محمد بن أبي عمر العدني	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 106
عمر بن رشيد الثقفي	الشعبي وأنس بن سيرين	عبد الصمد بن عبد الوارث ومسلم بن إبراهيم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 108
عمر بن زياد			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 109
عمر بن سعيد بن جعدة بن هبيرة	أبو عبيدة بن عبد الله	القاسم بن مالك المزني	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 110
عمر بن شبة بن أبي كثير	نعيم المجمر وسعيد المقبري	أبو أويس المدني	TE	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 115
عمر بن عبد الله البكري		ابن المبارك	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 119
عمر بن عثمان بن عمر	أبوه	إبراهيم بن المنذر الحزامي	ET	ما أعرفه	Yahyâ b. Maîn	6, 124
عمر بن العلاء الثقفي مديني	أبوه	فليح بن سليمان	-	لا أدري هو شيخ مديني	Ebû Hâtîm	6, 125
عمر بن عمران من آل المنذر		محمد بن مرزوق	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 126
عمر بن عمر بن محمد بن حاطب القرشي	محمد بن حاطب	عبد الله بن الوليد بن عبد الله	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 127
عمر بن عمير بن محدوج	جسرة	منصور بن أبي الأسود	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 127
عمر بن أبي كبشة	مورقا	سلام بن أبي مطيع	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 131
عمر بن أبي ليلى	محمد بن كعب	الحكم المكي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 131
عمر بن محمد الزهري	الزهري	مغيرة وإسماعيل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 132
عمر بن محمد الأسلمي	مليح بن عبد الله الخطمي	ابن أبي فديك	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 132

6 133	Ebû Hâtîm	لا نعرفه	T	يحيى بن أبي كثير	أبو حسن	عمر بن معتب
6, 135	Ebû Hâtîm	مجهول	-	محمد بن عبد الرحيم الصنعاني	أبوه	عمر بن ميناء
6, 135	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	ابن المبارك	يوسف بن ماهك	عمر بن معن
6, 135	Yahyâ b. Maîn	ما أعرفهما	ET	حرمة بن عبد العزيز ابن الربيع بن سبرة		عمر بن مضر بن عثمان الجهنى
6, 136	Ebû Hâtîm	شيخ لا بأس به ليس بالمعروف	ET	ابن لهيعة وابن وهب	خالد بن أبي عمران وعبد الله بن أبي جعفر	عمر بن مالك المعافري الشرعبي
6, 137	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	سعيد بن أبي أيوب	ابن شهاب	عمر بن أبي مالك
6, 138	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	T	أبو الزبير	أبو ثعلبة الاشجعي	عمر بن نيهان
6, 141	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	إسحاق ابن راهويه	الربيع بن أنس	عمر بن هرمز المروزي
6, 142	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			عمر بن يعقوب
6, 143	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	قتادة	عمر بن عبد العزيز	عمر العنزي
6, 143	Ebû Hâtîm	لا أعرف عمر هذا هو مجهول	-		رجل من الأنصار	عمر
6, 143	Ebû Hâtîm	هو شيخ مجهول	-	ليث بن أبي سليم	أبو زرعة	عمر أبو الخطاب
6, 147	Yahyâ b. Maîn	شيخ مجهول	-	عبد الله بن حفص	عبد الرحمن بن عبد العزيز	عمر بن مضر بن عثمان الجهنى
6, 148	Ebû Hâtîm	لا أدري هذا هو	T	عبد العزيز بن الماجشون	معاوية	عثمان بن حفص بن خلدة الزرقى
6, 151	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET		يزيد بن المهلب	عثمان بن سليمان الحارثي
6, 154	Ebû Hâtîm	ليس بمشهور	T		أبو هريرة	عثمان بن أبي الصهباء
6, 156	Ebû Hâtîm	ليس بالمشهور	-	ابن المبارك وأبو داود	عكرمة	عثمان بن عبد الله الباهلي
6, 159	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	ابن جريج	ابن المسيب	عثمان بن عباد
6, 159	Yahyâ b. Maîn	لا أعرفه	TE			عثمان بن عمر بن عثمان
6, 162	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	هشام بن سعد	عاصم بن زيد	عثمان بن عمرو
6, 163	Ebû Hâtîm	لا أعرف	ET	محمد بن معن	سلمة بن وردان	عثمان بن العلاء
6, 165	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	ET	عبد الصمد بن عبد الوارث	عكرمة	عثمان بن القاسم الباهلي
6, 166	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	معن بن عيسى		عثمان بن محمد

عثمان بن مضر	أبوه	حرمة بن عبد العزيز	ET	ما أعرفهما	Yahyâ b. Maîn	6, 169
عثمان بن وكيع	يونس بن عبيد	عبد الرحمن بن مهدي ومعتز بن سليمان	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 171
عثمان الجزري	مقسم	معمز والنعمان بن راشد	-	لا أعلم روى عنه غير معمز والنعمان	Ebû Hâtîm	6, 174
عثمان أبو عمرو المؤذن			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 174
علي بن الجعد	عمرو بن دينار		-	شيخ مجهول وحديث موضوع	Ebû Hâtîm	6, 178
علي بن حصين بن مالك	عمر بن عبد العزيز وجابر بن زيد	ابن جريج	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 181
علي بن حميد السلولي أهوازي	شعبة		TE	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	6, 183
علي بن سلمة القرشي مديني	أبو هريرة	يحيى بن أبي كثير	T	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	6, 187
علي بن سليمان الكيسان	أبو إسحاق الهمداني والأعمش	الوليد بن مسلم وهشام بن عمار	ET	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	6, 188
علي بن شداد أبو كردوس الحنفي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 190
علي بن صالح	ابن جريج	معتز بن سليمان	-	لا أعرفه، مجهول	Ebû Hâtîm	5, 191
علي بن عبد الحميد الكوفي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 195
علي بن عمران التجيبي	عمر بن عبد العزيز	حرمة بن عمران التجيبي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 198
علي الحوراني			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 209
علي الأسدي	جابر بن عبد الله		T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 209
علي	أبو ذر	ابنه الضحاک	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 210
عباس بن جمهان	النبي صلى الله عليه وسلم	إسماعيل بن رافع	T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 210
عباس بن الحسن الجزري الخضرمي	عبد الرحمن الأعرج	داود العطار	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 215
عباس بن الحسين أبو الفضل البصري	مبشر بن إسماعيل		ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 215
عباس بن جعفر بن زيد بن طلق الشنّي البصري	أبوه	نصر بن علي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 215
عباس بن الاخنس السكسكي	عتبة بن حميد	بقية	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 216

عباس بن محمد المرادي الازدي	عباس بن محمد المرادي الأزدي	سعيد بن محمد البيروتي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 216
عقيل بن جابر بن عبد الله	جابر بن عبد الله	صدقة بن يسار	T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 218
عمرو بن أبي بزة	شعبة		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 222
عمرو بن زيد بن عوف بن مذول			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 233
عمرو بن صالح أبو أمية			TE	مجهول الحديث	Ebû Hâtîm	6, 240
عمرو بن صالح القرشي	صهيب بن مهران	سيرة بن عبد الله	TE	هم مجهولون	Ebû Hâtîm	6, 240
عمرو بن عبد الرحمن بن قيس العسقلاني	عطاء الخراساني	داود بن قيس	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 245
عمر بن عون بن عمرو	عبد الله بن عبد الرحمن بن أبي عمرة الأنصاري	سعيد بن كثير بن عفيرة المصري	-	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 252
عمرو بن كعب المعافري	علي	حيوة بن شريح	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 256
عمرو بن كثير القيسي	عبد الرحمن بن أبي الزناد	جعفر بن عمران الواسطي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 256
عمرو بن ميمون القناد	أبو زهير عبد الرحمن بن مغراء	صالح بن زياد الرقبي	-	لا أعرفه والحديث الذي رواه منكر	Ebû Hâtîm	6, 258
عمرو بن مروان أبو أمية	أبو حذرة القاص	هارون بن سعيد الاييلي المصري	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 261
عمرو بن محمد	سعيد بن جبيرة وأبو زرعة بن عمرو ابن جرير	إبراهيم بن طهمان	-	هو مجهول والحديث الذي رواه عن سعيد بن جبيرة فهو حسن	Ebû Hâtîm	6, 262
عمرو بن نصر		الحكم بن مسلمة السعدي	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	6, 266
عمرو بن أبي الوليد	عمر رضي الله عنه	يزيد ابن أبي حبيب	T	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 267
عمرو بن يوسف	سعيد بن المسيب	عمر بن حمزة	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 269
عمرو بن أبي يوسف	معاوية	ابن جريج	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 270
عمرو	علي وعائشة	زاذان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 271
عمرو القصير	إبراهيم التخي	محمد بن إسحاق	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 271
عيسى بن الأشعث	الضحاك	زيد بن الخباب	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	6, 272
عيسى بن أبي رزين الثمالي	أبو عون ويزيد بن رفاعة وصالح بن شريح وعبد الله بن أبي قيس	ابن المبارك وبقية بن الوليد ويحيى بن سعيد العطار الحمصي	ET	مجهول	Ebû Zûr'a	6, 276

عيسى بن سعيد أبو عمار	علي بن يزيد	سعيد ابن أبي أيوب	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 278
عيسى بن عون بن عمرو بن حفص	يحيى بن سعيد وأبي بكر بن محمد بن عمرو بن حزم	عمر بن يونس اليمامي مراسيل	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 283
عيسى بن قيس	سعيد بن المسيب	ليث	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 284
عيسى بن يزداد بن فسا	أبوه	زكريا بن اسحاق المكي وزمعة بن صالح	6. Tabaka	لا يعرف	Yahyâ b. Maîn	6, 291
عمران بن تمام	أبو حمرة		-	مستورا	Ebû Hâtîm	6, 295
عمران بن ثابت أبو نهيك		إسحاق بن أبي نبانة	-	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	6, 295
عمران بن أبي طلحة البدوي		معن بن عيسى	-	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 300
عمران بن عكرمة الخزاعي		حصين بن عبد الرحمن	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 301
عمران بن قدامة العمي	أنس وألحسن	حرب ابن ميمون وزيد العمي وحمام بن مسعدة وموسى بن إسماعيل	ET	قليل الحديث	Ebû Hâtîm	6, 303
عمران بن قيس	ابن عمر	حريث بن أبي مطر	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 303
عمران بن مسلم	عبد الله بن دينار	يحيى بن سليم	6. Tabaka	شبه المجهول	Ebû Hâtîm	6, 305
عمران بن يزيد		ثابت بن عبيد	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 307
عمران الكوفي		ابن عيينة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 308
عقبة بن بشر الاسدي	أبو جعفر	قيس بن الربيع	-	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	6, 309
عقبة بن علقمة أبو الجنوب اليشكري	علي بن أبي طالب رضي الله عنه	النضر بن منصور الغزري	T	لا يشتغل به	Ebû Hâtîm	6, 313
عقبة بن محمد	أخو أسباط بن محمد		-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 317
عامر بن سيار	سوار بن مصعب ومحمد بن عبد الملك بن أبي أيوب المديني	حازم بن يحيى الحلواني	TE	رجل مجهول	Ebû Hâtîm	6, 322
عامر بن عمرو	أبو هريرة	هذبة بن الحكم	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 327
عامر سمع القرظي		عمرو بن أبي ليلى	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	6, 329
عطاء بن أبي راشد	عبد الله بن الحارث	محمد بن عمرو	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 332
عطاء بن عثمان القرشي		عفيف بن سالم الموصلي	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 335
عطاء بن مسروق الفزاري			ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 336

6, 337	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	محمد بن بشر الواعظ	أبو عبيدة وبكر بن الأسود ومالك بن دينار وأشرس بن أبي الأشرس جليس وهب بن منبه	عطاء بن المبارك
6, 337	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	يعقوب بن محمد	عيننة بن عاصم بن سعر	عطاء بن نقادة الاسدي
6, 344	Yahyâ b. Maîn	لا أعرفه	ET	أبو مصعب ومحمد بن الصباح الجرجاني	يحيى بن سعيد الأنصاري وموسى بن محمد بن إبراهيم	عاصم بن سويد بن عامر الانصاري
6, 345	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	أبو بكر الزبيدي خال عبثر	علي رضي الله عنه	عاصم بن شريب
6, 345	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	عكرمة بن عمار وجواس	أبو سعيد الخدري	عاصم بن شميخ الغيلاني
6, 346	Ebû Hâtîm	لا يروى عنه إلا حديث واحد	-	ابنه عبد الله بن عاصم	أبوه	عاصم بن عمر بن الخطاب
6, 349	Ali İbnü'l Medîni	ليس بمعروف لا أعرفه إلا في أهل المدينة ممن يروى عنه أهل المدينة	T	عمرو ابن سليم الزرقى	علي رضي الله عنه	عاصم بن عمرو
6, 349	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	أبو الزناد	أسامة بن زيد	عاصم بن عميرة
6, 352	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	زيد ابن الحباب		عاصم أبو مالك العطاردى
6, 353	Ebû Hâtîm	مجهول	-			العلاء بن ثعلبة
6, 354	Ebû Hâtîm	لا أعلمه	S	عبد الرحمن بن عابس	النبي صلى الله عليه وسلم	العلاء بن خباب
6, 359	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	ET		النبي صلى الله عليه وسلم	العلاء بن عقبة
6, 364	Ebû Hâtîm	ما ندرى على الظن كتبناه في مسند الوجدان	-	أبو عبد الرحمن الحبلى	النبي صلى الله عليه وسلم	عمارة بن حبیب السأى
6, 364	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	يعلى ابن عطاء	صخر الغامدي	عمارة بن حديد البجلي
6, 365	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	عتبة بن أبي حكيم والافريقي وعبد الله بن عيسى	أبو هريرة أبو إدريس وجبير بن نفير	عمارة بن راشد بن كنانة الليثي
3, 367	Ebû Hâtîm	هو شيخ مجهول لا يحتج بحديثه	T	أبو إسحاق الهمداني	علي رضي الله عنه	عمارة بن عبد
6, 369	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	أبو عاصم	أبو ليلي وحبيب بن يزيد	عمارة الاحمر
6, 371	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول	-	سعيد بن حيان	أبو السمين حيان ابن جحدر	عتبة بن أبي سليمان الطائي
6, 372	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	ET	محاضر والوليد بن مسلم	عكرمة وقتادة	عتبة بن عمرو المكاتب

عتبة بن عبد الله بن عمرو	أبوه عن جده	معاوية بن قرة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 372
عمير بن أبي عمير	ابن عمر	ليث بن أبي سليم	ET	لا أعرفه	Yahya bin Maîn	6, 377
عمير	مجاهد		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 381
عون أبو محمد	أبو موسى الأشعري	أبو هلال الراسبي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 386
عون بن كههمس بن الحسن	هشام بن حسان وعمران ابن حدير	محمد بن المثنى ومحمد بن بشار بنندار	ET	لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	6, 388
عمار بن مالك أبو محمد		المنهال بن عمرو	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 391
عمار بن علثم	أم سعيد بنت الأسود	أزهر بن سعد السمان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 392
عمار بن حكيم	ابن خالته	عكرمة بن عمار	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 392
عروة بن عبيد الله بن كعب			-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	6, 397
عروة العرقى	عبد الله بن المبارك	يونس ابن عبد الأعلى	-	لا أعرفه، مجهول	Ebû Hâtîm	6, 398
عروة بن أبي العطوف		محمد بن مرزوق	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	6, 398
عنيسة الحداد	الزهري ومكحول	عبد الله بن رجاء المكي وأبو عاصم النبيل ومكي بن إبراهيم	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	6, 402
عنيسة بن هبيرة الطائي	عكرمة	عثمان بن عبد الرحمن الحراني الطائفي	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 403
علقمة بن يزيد		زيد بن ربيع	T	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	6, 406
علقمة - بن هلال الكلبي	أبوه		-	مجهول	Ebû Hâtîm	6, 406
عياض بن يزيد الكلابي		عاصم بن كليب	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 409
عدى بن أبي القلوص		عمرو بن ميمون العبسي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 4
عياش بن سعيد بن أبي معلى			ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 7
عكرمة بن مصعب	محرر بن أبي هريرة	إبراهيم بن محمد بن ثابت	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 10
عصمة بن عروة الفقيمي	مغيرة بن مقسم	الحسن بن عمر	-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 20
عوام بن أعين الشيباني	جبله بن سحيم	أبو سعيد الأشج	-	لا أعرفه شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	7, 23
عوام بن سلميان المزني المدني			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 23
عوام بن أبي العوام	هشام بن عروة	أبو سلمة موسى بن إسماعيل	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 23

عوام بن المقطع	أبوه	بكر بن معبد	ET	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	7, 23
عميرة بن كوهان	علي رضي الله		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 24
عفان بن سعيد	ابن الزبير	مسعر بن كدام	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 30
عفان الأزدي		قتادة	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 30
عطاف الشامي	هشام بن عروة	زكريا بن منظور	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 33
عطارد بن عبد الله		عنيسة بن سعيد بن غنيم الكلاعي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 33
عريان بن الهيثم بن الاسود النخعي	أبوه وقبيصة ابن جابر	عبد الملك بن عمير	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 38
عريان	ابن سيرين	سليمان الجرمي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 38
عثامة بن قيس البجلي			S	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	7, 39
عزرب الكندي	النبي صلى الله عليه وسلم	عبد الملك بن أبي عياش	S	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	7, 39
عصية بن سعد البلوي		عروة بن أبي قيس	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	7, 42
عرفطة بن أبي الحارث	الحسن	عبد الله بن زياد بن درهم	-	هذا مجهول	Ebû Hâtîm	7, 42
عنيس بن سعيد البراز التنوخي	حبان بن علي العنزي	أحمد بن يحيى الصوفي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 46
عطى بن مجدي الضمري	أبوه	ابنه أبو المفرج ابن عطى	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	7, 46
غالب أبو الهذيل	إبراهيم وكنيب الأودي	سفيان الثوري وشريك	T	عنده قليل	Ebû Hâtîm	7, 47
غالب بن حبيب اليشكري	العوام بن حوشب		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 49
غالب بن فائد الأسدي المقرئ	سفيان الثوري وإسرائيل وحزمة الزيات وقيس بن الربيع وأبو بكر بن عياش	سهل ابن عثمان العسكري وأبو سعيد الأشج	-	هو شيخ كوفي لا أعرفه	Ebû Zûr'a	7, 49
غالب	السدي	فياض بن محمد الرقي	-	لا أدري من هو	Ebû Hâtîm	7, 49
غسان بن عبد الحميد	محمد بن إسحاق وأبو بكر بن عثمان محمد بن المنكدر	مسلم بن إبراهيم	TE	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	7, 51
غسان بن ناقد	أبو الأشهب النخعي	محمد بن شعيب بن شايور	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	7, 52
غيلان بن أبي غيلان		يعقوب بن عتبة	-	لا أدري غيلان أبو مروان هو هذا أم لا	Ebû Hâtîm	7, 54

غاضره بن عروة الفقيمي بصري	أبوه	عاصم بن هلال أبو النضر	ET	شيخ مجهول	Ali İbnü'l Medîni	7, 56
الفضل بن جعفر البغدادي	خشيش بن القاسم	صالح بن بشر بن سلمة الطبراني	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 60
الفضل بن سويد	أبو سفيان وأبو المليح	محمد بن حمران	ET	لم يرو عنه غير محمد بن حمران وليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	7, 62
الفضل بن عبد الحميد الموصلبي	سفيان بن دينار	يحيى بن عبد الرحيم	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 65
الفضل بن المؤمن	أبو الحلال	حماد ابن زيد ومهلبي بن بكر بن حازم ابن أخي جرير بن حازم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 67
الفضل بن محرز الخزاعي	ابن المبارك	الدارمي أحمد بن سعيد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 68
الفضل بن المختار	فائد أبو الوراق وابن أبي ذئب	عبد الله بن وهب وخالد بن عبد السلام المصري	-	هو مجهول وأحاديثه منكرة يحدث بالأباطيل	Ebû Hâtîm	7, 69
الفضل	معاوية	صفوان بن سليم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 70
الفضل			-	لا أعرف الفضل هذا	Ebû Hâtîm	7, 70
الفضل البصري	سفيان الثوري		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 70
الفضل أبو محمد	الحسن	عيسى بن يونس	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 70
فضيل بن خديج	مولى الأشر	أبو مخنف لوط بن يحيى	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 72
فضيل بن والان		حماد بن سلمة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 76
فضيل بن يحيى	أبو محبوب	عبيد الله بن الوليد الوصافي	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	7, 76
فضالة بن المنذر		ابن أخيه محمد بن عياض المديني	-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 77
فضالة بن شريك	خالد بن معدان	محمد بن حمير	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 78
فياض بن محمد	يحيى بن أبو كثير	موسى بن إسماعيل	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 87
قيس بن الحصين			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 95
القاسم بن الحكم البصري	أبو عباد الزرقى عيسى بن عبد الرحمن بن فروة	أبو موسى محمد بن المثنى العنزي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 109
القاسم بن صفوان بن مخرمة الزهري	أبوه	الشعبي وبشير بن سلمان وأشعث	T	لا يعرف القاسم بن صفوان إلا في حديث رواه بشير بن سلمان عنه	Ebû Hâtîm	7, 111
القاسم بن عبد الله		هثيد بن القاسم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 111

القاسم بن عبد الرحمن	أبوه	هثيد بن القاسم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 113
القاسم بن المعتمر أبو العباس	نافع بن جبير وعبد الله بن نيار وعبد الله بن عمير	ابن أبي ذئب	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 122
القاسم بن يزيد بن معاوية بن أبي سفيان		عبد الله بن يزيد بن جابر	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 123
القاسم أو نوح الأنصاري		فطر بن خليفة	-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 124
القاسم السلمي	ابن ذكوان	مسعر بن كدام	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 124
القاسم الجعفي	الشعبي	وكيع ابن الجراح	ET	شيخ ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	7, 124
القاسم الكناني	سعيد بن المسيب	ابنه أبو القاسم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 124
قبصة بن مسعود		شقيق	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 126
قدامة بن الخشرمي	مخرمة بن بكير وداود ابن المغيرة والمغيرة بن يحيى	ابن نمير وهارون بن إسحاق وعبد الرحمن بن عبد الملك بن شبة	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	7, 129
قدامة بن كلثوم		ابن الطباع	-	ما أعرفه	Yahyâ b. Maîn	7, 129
قرة العجلي كوفي	ابن سابط وعبد الملك بن الققعاع	إسماعيل بن أبي خالد	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 130
قرة بن أبي الصهباء		معتمر بن سليمان	-	ما أعرفه	Yahyâ b. Maîn	7, 130
قتيبة أبو محمد الزمي	شيبان	آدم العسقلاني وأبو عمير عيسى بن محمد الرملي	-	لا يعرف هو ولا شيبان وهو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 140
قتيبة بن مهران	شريك	يونس بن حبيب الإصفهاني	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 140
قران بن محمد انفزاري	عيسى بن تميلة الفزاري	محمد بن عمر	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 144
كثير بن زاذان	عبد الرحمن بن أبي نعم	عنبسة بن سعيد قاضي الري	ET	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm, Ebû Zûr'a	7, 151
كثير بن محمد العجلي	سعيد بن مسروق	أبو سعيد الأشج	-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 157
كثير البصري	النبي صلى الله عليه وسلم		-	لا أعلمه إلا عن أبيه كثير	Ebû Hâtîm	7, 159
كعب المدني	أبو هريرة	ليث بن أبي سليم	-	لا يعرف مجهول لا أعلم روى عنه غير ليث	Ebû Hâtîm	7, 161
كعب أبو المعلى		حرمي بن عمارة	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 163
كلثوم بن مرثد كوفي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 165
كريب الطبيب	النعمان بن حبيب	بقية	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 168
كنانة بن اوس بن قيطي			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 169

7, 180	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	الوليد بن كريز	ابن سيرين	ليث بن انس بن زعيم الليثي
7, 184	Ebû Hâtîm	مجهول	ET	جهضم بن عبد الله اليمامي	محمد بن زيد	محمد بن ابراهيم الباهلي
7, 185	Ebû Hâtîm	ليس بمشهور	TE	مسدد	عاصم بن بهدلة	محمد بن إبراهيم أبو شهاب الكناني
7, 185	Ebû Hâtîm	مجهول	TE	إسماعيل بن أبي أويس	عبد الله بن عبد الرحمن بن عبد الله بن كعب	محمد بن إبراهيم بن عبد الله بن معبد
7, 185	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	TE	الحسن بن عمارة	إدريس بن يزيد الأودي	محمد بن إبراهيم الهاشمي
7, 188	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-			محمد بن إسماعيل بن سعد بن أبي وقاص
7, 189	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			محمد بن إسماعيل الضبي
7, 189	Ebû Hâtîm	هو مجهول وأبوه مجهول والحديث الذي رواه باطل	-	زكريا بن يحيى الوقار المصري	أبوه	محمد بن إسماعيل المرادي
7, 190	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			محمد بن إسماعيل مولى بني هاشم
7, 190	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		سفيان بن عيينة	محمد بن إسماعيل البصري
7, 194	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		سعيد بن زياد	محمد بن إسحاق المدني
7, 194	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	سليمان بن سلمة الخبائري	الأوزاعي وابن أبي عبلة وجعفر بن برقان	محمد بن إسحاق بن إبراهيم بن محمد الاسدي
7, 195	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	الحسن بن علي الحلواني	حماد بن زيد	محمد بن إسحاق
7, 197	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	حديج بن صومي	النبي صلى الله عليه وسلم	محمد بن أيوب
7, 197	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول	-	يحيى بن أبي كثير والأوزاعي وعكرمة بن عمار	أبو هريرة	محمد بن أيوب يمامي
7, 197	Ebû Hâtîm	ليس بمشهور	ET	الوليد بن مسلم وأبو مسهر والهيثم بن خارجة وهشام ابن عمار	أبوه	محمد بن أيوب بن ميسرة
7, 199	Ebû Hâtîm	لا أعلم أحدا روى عنه غير يحيى بن أبي كثير والأوزاعي	-	يحيى بن أبي كثير والأوزاعي	عروة بن الزبير والقاسم ابن محمد	محمد بن أبان المزني يمامي

محمد بن أسلم	النبي صلى الله عليه وسلم	محمد بن إسحاق	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 201
محمد بن أبي الأشعث	نافع	محمد بن أبي جميلة وشراحيل بن عبد الحميد	-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 209
محمد بن بلال القرشي	طاوس	أبو معاوية الضرير	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 210
محمد بن بلال			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 210
محمد بن أبي بكر بن عبد الرحمن	أبو سلمة بن عبد الرحمن	سليمان التيمي	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 213
محمد بن بسطام أبو حفص الحنظلي	الحسن	موسى بن إسماعيل	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 214
محمد بن بشير بن سعيد الأسلمي			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 214
محمد بن أبي البلاط أبو العباس	زيد بن أبي عتاب	محمد بن صالح	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 214
محمد بن تميم النهشلي	عثمان بن عثمان	يحيى بن عبدك	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 215
محمد بن ثابت	أبو هريرة	موسى بن عبيدة	6. Tabaka	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	7, 216
محمد بن ثابت بن عمرو بن أخطب			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 216
محمد بن جبير بن حبة الثقفي	أنس بن سيرين وعثمان الكاتب وأبوه	موسى بن إسماعيل المنقري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 219
محمد بن جعفر			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 221
محمد بن جعفر بن عبد الله	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 222
محمد بن الجعد	الزهري وعلي بن زيد ابن جدعان	محمد بن عيسى بن الطباع وعباس بن بكار أبو الوليد الض	-	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	7, 223
محمد بن جميل الهروي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 223
محمد بن الجراح			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 224
محمد بن أبي جميلة	نافع	بقية	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 224
محمد بن حويطب القرشي	النبي صلى الله عليه وسلم	عتاب بن بشير عن خصيف	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 225

محمد بن حبيب بن أبي حبيب		ابنه عبد الرحمن بن محمد	6. Tabaka	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 225
محمد بن الحسن اليعاني			ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 228
محمد بن الحسن بن فلان بن أسامة	حسين بن أبي حسين المازني	عباس بن أبي شملة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 229
محمد بن الحارث بن الوليد اليحصبي	بقية	يزيد بن سنان البصري	-	شيخ مجهول لا يعرف	Ebû Hâtîm	7, 230
محمد بن الحارث العتكي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 231
محمد بن الحجاج	أبوه	عاصم بن سويد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 234
محمد بن الحجاج المصري	أبو موسى		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 235
محمد بن الحجاج البجلي	القاسم بن الوليد		TE	هو مجهول لين الحديث	Ebû Hâtîm	7, 235
محمد بن الحكم أبو عبد الله المروزي	النضر ابن شميل		TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 236
محمد بن أبي الحكم		عطاء بن مسلم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 236
محمد بن حسان السلمي	إسماعيل بن إبراهيم بن مهاجر		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 238
محمد بن حجر	الزهري		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 239
محمد بن خالد	حمزة بن أبي أسيد	محمد بن إسحاق بن يسار	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 242
محمد بن خالد	حنظلة بن قيس		-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 242
محمد بن الخطاب بن جبير بن حية	بكر بن عبد الله المزني	مسلم بن إبراهيم وأبو سلمة المنقري	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 246
محمد بن خوط	نافع بن أبي حازم وعيسى بن النعمان الزرقى	خالد بن مخلد القطوانى والعباس بن أبي شملة	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 246
محمد بن ذكوان	أبوه	نافع بن سليمان	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	7, 252
محمد بن رافع بن خديج الأنصاري الحارثي		إسحاق ابن الحكم	T	ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	7, 254

محمد بن ربيع بن كعب البكري			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 254
محمد بن زيد بن علي		جعفر بن برقان	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 257
محمد بن زياد السلمي	معاذ بن جبل	أبو نعيم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 258
محمد بن زياد الأنصاري المديني	سعيد بن المسيب	أبو داود الطيالسي	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 258
محمد بن زياد البرجمي	ثابت البناني	شيبان ابن فروخ	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 258
محمد بن زهير	النبي صلى الله عليه وسلم	وهيب المكي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 260
محمد بن زائدة التميمي	محمد بن سليمان ابن الاصهاني ورقبة بن مصقلة وداود الأودي وليث بن أبي سليم	أبو سعيد الأشج	ET	ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	7, 260
محمد بن أبي الزعرية	عطاء ونافع وعمرو بن شعيب	محمد بن عيسى بن سميع	-	لا يشتغل به، منكر الحديث	Ebû Hâtîm	7, 261
محمد بن أبي زكريا التميمي	عمار	مروان بن معاوية	-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 261
محمد بن سعد الأشيلي الأنصاري	ابن عجلان	محمد بن عبد الله بن مبارك المخرمي	ET	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	7, 261
محمد بن سعد	عبد الله بن عبد الرحمن بن أبي صعصعة	محمد بن إسحاق	-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 261
محمد بن سعد أبو سعد الخطمي الأنصاري	محمد بن سليمان	يعقوب الزهري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 261
محمد بن سعد المقدسي السبحي	ابن لهيعة ورديح بن عطية وابن المبارك	صفوان بن صالح	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	7, 262
محمد بن سعيد أبو سعيد	عبد العزيز بن عبد الملك	المعتمر بن سليمان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 262
محمد بن سعيد بن عبد الملك بن مروان			ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 264
محمد بن سعيد	عمر بن الخطاب رضي الله عنه	قتادة	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 264
محمد بن سعيد بن عبد الرحمن بن عنبسة بن سعيد		الليث بن سعد	ET	هو مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 264

بن العاص الأموي						
محمد بن أبي سعيد الطائفي الثقفي	يعلى بن عطاء	محمد بن عمر الواقدي	-	هو مجهول ولم يعب برواية الواقدي عنه	Ebû Hâtîm	7, 266
محمد بن سليمان	عمر بن عبد العزيز	الليث ابن سعد	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 267
محمد بن سليمان بن أبي سليمان بن نوفل			-	لا أعرفه مجهول	Ebû Hâtîm	7, 268
محمد بن سليمان الصنعاني	المنذر بن النعمان الأفطس	عاصم بن إبراهيم الرازي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 268
محمد بن سليمان العبدى			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 269
محمد بن سليمان الانصاري			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 269
محمد بن سالم	محمد بن كعب القرظي	أبو عاصم	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 262
محمد بن سليم	علي بن حسين		-	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 274
محمد بن سلمة الكوفي	الأعمش	موسى بن أعين	-	هو شيخ لا أعرفه وحديثه ليس بمنكر	Ebû Hâtîm	7, 276
محمد بن سلمة	عبد العزيز بن عبد الرحمن بن صهيب	القاسم بن مالك	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	7, 276
محمد بن أبي سلمة بن فرقد أبو عبد الله			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 277
محمد بن سلام الخزاعي	أبوه	ابن أبي فديك	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 278
محمد بن سويد	عمران القصير وحوشب	قتيبة بن سعيد	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 279
محمد بن الساج	عمر بن عبد العزيز	عبد الكريم	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 283
محمد بن سكين	عبد الله بن بكير		TE	هو مجهول والحديث منكر	Ebû Hâtîm	7, 283
محمد بن أبي سياة البصري	عكاش بن الأشعث البصري		-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	7, 283
محمد بن شبة بن شويه	أبو أسامة	سعيد ابن الحكم بن أبي مريم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 275
محمد بن أبي الشمال العطاردى	أم طلحة	محمد بن المثنى	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 286
محمد بن أبي شبية أبو عمر	سعيد بن أبي أيوب ويحيى ابن أيوب		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 286
محمد بن صفوان	محمد بن زياد	حماد بن خالد الخياط	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 287

محمد بن صالح النقي	الأعمش	أبو الحسن الرازي	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	7, 288
محمد بن صالح بن عمر بن نافع أبو عبد الله			TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 288
محمد بن صبيح البغدادي السعدي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 290
محمد بن طريف	جابر بن زيد	سلام بن مسكين	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 293
محمد بن أبي طويل	عثمان بن الأسود		ET	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	7, 293
محمد بن عبد الله بن أسيد	عمر رضي الله عنه	عمر بن وهب	T	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	7, 294
محمد بن عبد الله بن أفلح الطائفي			ET	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	7, 294
محمد بن عبد الله بن حسن بن جعفر			ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 295
محمد بن عبد الله بن أبي خيرة			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 296
محمد بن عبد الله بن عبد الرحمن	عبد الله بن عباس وعبد الله بن السائب	السائب بن عمر	T	مجهول	Ebû Hâtîm	7, 299
محمد بن عبد الله بن عباد	أبو هريرة	إسماعيل بن زياد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 300
محمد بن عبد الله بن عتبة بن القراح	إبراهيم بن عطاء	محمد بن حاتم المعروف بحبي الجرجاني	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 302
محمد بن عبد الله بن أبي هذبة المدني	عمر بن عبد العزيز		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 307
محمد بن عبد الله		محمد بن مرة الكوفي	-	هو مجهول لا أدري من هو	Ebû Hâtîm	7, 308
محمد بن عبد الله البصري	أنس		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 308
محمد بن عبد الله الكتاني	معاوية	ضمرة	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 309
محمد بن عبد الله الكتاني	عطاء وعامر بن عبد الله		ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	7, 309
محمد بن عبد الله	أبوه	سهيل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 309
محمد بن عبد الله	عمر بن عبد العزيز	عكرمة ابن عمار	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 309

محمد بن عبد الله الاعشى القارئ	عبد الرحمن بن محمد ابن عبد الله	إبراهيم بن حمزة الزبيري	TE	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	7, 309
محمد بن عبد الله الجبلائي	محمد بن عمرو بن عطاء	إسماعيل بن عياش	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	7, 310
محمد بن عبد الله العبيسي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 310
محمد بن عبد الرحمن بن شداد بن أوس	أبوه	إبراهيم بن محمد بن يوسف الفرياحي	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	7, 315
محمد بن عبد الرحمن بن عمرو	رجاء بن حيوة		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 316
محمد بن عبد الرحمن بن فرقد	الزهري	محمد بن فليح	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 318
محمد بن عبد الرحمن السعيدى			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 324
محمد بن عبد الرحمن العكي		سعيد بن أبي أيوب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	7, 326
محمد بن عبد الرحمن الأنصاري المديني	محمد بن ميمون		-	مجهولان	Ebû Hâtîm	7, 326
محمد بن عبد الرحمن	أبو الزبير	بقية	-	لا أدري من هو	Ebû Hâtîm	7, 326
محمد بن عبد العزيز التيمي	المغيرة وأبي حيان التيمي	آدم وسليم بن عيسى المقرئ	TE	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	8, 6
محمد بن عبد العزيز العوفي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 8
محمد بن عبيد العكي	أبو فراس يزيد بن رباح	سعيد بن أبي أيوب	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 10
محمد بن عباد	ثوبان	ميمون بن عجلان	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 14
محمد بن عباد بن سعد		معن بن عيسى	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	8, 15
محمد بن عبد الصمد بن جابر بن الربيع	أبوه عبد الصمد بن جابر	أحمد بن يونس ابن المسيب الضبي نزيل إصبهان	-	لا أعرفه، والأحاديث التي رواها عن أبيه مناكير	Ebû Hâtîm	8, 16
محمد بن أبي عبيدة بن معن المسعودي	أبوه	أبو بكر ابن أبي شبية ومحمد ابن أبي شبية ومحمد بن الحسين بن الحر بن إشكاب الأصغر وأبو شبية إبراهيم بن أبي بكر بن أبي شبية	TE	ليس لي به علم	Yahyâ b. Maîn	8, 17

محمد بن عمر بن أبي سلمة	أم سلمة	ابنه أبو بكر	T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 18
محمد بن عمر	الحسن	سعيد بن أبي هلال	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 19
محمد بن عمر بن أبي عبيدة	الحارث العكلي	مروان بن معاوية الفزاري وطلق	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 19
محمد بن عمر بن كيسان	أبوه	عبد الله بن إبراهيم بن عمر بن كيسان	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 20
محمد بن عثمان	عمرو بن دينار		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 24
محمد بن عثمان المكي	علي ابن مسلم	أبو عاصم	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 24
محمد بن عثمان الاخنيسي			T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 24
محمد بن علي	الحكم	الثوري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 27
محمد بن عمرو بن عتبة أبو جعفر	حسين الأشقر		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 32
محمد بن عمرو بن حريش القرشي	أبوه	ابن أبي رواد	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 33
محمد بن عمرو بن ثابت العتواري			ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 33
محمد بن عمرو الجحبي			-	هو قليل الحديث حدث حديثين	Ebû Hâtîm	8, 33
محمد بن عقبة الشيبياني	أبو إسحاق الفزاري	مروان بن معاوية	TE	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	8, 36
محمد بن عيسى			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 37
محمد بن عمران بن بشير	الزهري		ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 41
محمد بن عاصم مولى عثمان بن عفان رضي الله عنه		عبد السلام	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 45
محمد بن عاصم القرشي			T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 46
محمد بن عطاء بن خباب	أبوه		ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 46
محمد بن عروة بن رويم			ET	لا أفهمه	Ebû Hâtîm	8, 47
محمد بن عطية الشامي	عبد الله بن أبي زينب	إسماعيل بن عياش	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 48

محمد بن علوان	علي رضي الله عنه	الفرات بن سلمان	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 49
محمد بن عرفطة الطائي	سلم العلوي	جهير بن يزيد	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 50
محمد بن عياش العامري	الأعمش وابن أبي ليلى	عبيد الله بن عبد المجيد الحنفي	-	لا أعلم روى عنه غير عبيد الله الحنفي	Ebû Hâtîm	8, 51
محمد بن أبي عائشة		الثوري وشعبة وأبو عوانة	T	ليس بمشهور، قليل الحديث	Ebû Hâtîm	8, 53
محمد بن عمرة	أبوه	ابن جريج	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 54
محمد بن فضالة الانصاري	أبو حرزة يعقوب ابن مجاهد	إبراهيم بن حمزة وإبراهيم بن المنذر الحزامي	S	شيخ مدني ليس لي به خبر	Ebû Zûr'a	8, 56
محمد بن قيس الزيات	سعيد بن المسيب	يحيى بن محمد وعثمان بن عمر وأبو عامر العقدي وأبو عاصم	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 63
محمد بن قيس القيسي	عبد الله بن الحسن العلوي	عبيد بن إسحاق العطار	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 64
محمد بن القاسم	أبوه	الواقدي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 65
محمد بن مسلم بن جماز		معن بن عيسى	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 79
محمد بن مسلم أبو دعمث	يحيى بن أسامة	محمد بن عمر الواقدي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 79
محمد بن مسلم غير الزهري		محمد ابن إسحاق	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 79
محمد بن ميمون الكندي	يحيى اليمامي	شجاع بن الوليد	ET	هو مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 80
محمد بن ميمون بن كعب بن الخزرج			ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 80
محمد بن ميمون السلطان الثعلبي	أمه ميمونة مسلم أبو يحيى		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 81
محمد بن موسى الرواسي	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 83
محمد بن موسى	القاسم بن مخيمرة	الأوزاعي	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	8, 84
محمد بن مروان بن الحكم		الزهري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 85
محمد بن مروان الواسطي	أبوه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 87
محمد بن محمد	نافع	الأوزاعي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 87
محمد بن أبي محمد	أبوه	عبد الله بن عيسى الجندي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 88

محمد بن المغيرة بن الأخنس	سعيد بن المسيب		ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 91
محمد بن مخلد الحضرمي	محمد بن عبد الرحمن بن القارة		TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 93
محمد بن مهران	أبوه		ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 93
محمد بن منصور أبو عبد الله الجندي اليمني			TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 94
محمد بن معاذ الشامي الدمشقي	سعيد بن بشير وسهل ابن هاشم وسعيد بن عبد العزیز	يزيد بن عبد الصمد الدمشقي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 96
محمد بن مجيّب المصيبي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 97
محمد بن مرداس أبو عبد الله الانصاري بصري	خارجة ابن مصعب	أبو عقيل محمد بن حاجب	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 97
محمد بن المنذر بن أسد أبو المنذر الهروي			TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 97
محمد بن مخنف		يحيى بن سعيد أبوابي مخنف	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 100
محمد بن مغيث	محمد بن كعب القرظي	الأجلح	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 101
محمد بن ماهان السمار بغدادى	محمد بن عبيد وشبابة ابن سوار		TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 105
محمد بن مسعود	عبد الرحمن بن مهدي		TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 106
محمد بن أبي مريم الطائفي		الفضل بن موسى	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 107
محمد بن النعمان أبو اليمن البصري		عبد الله بن بكر السهمي وأبو موسى محمد بن المتني	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	8, 108
محمد بن نافع الطاحي	انس بن مالك	نوح بن قيس الحداني	T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 108
محمد بن نعيم	محمد بن عمر ابن علي		TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 109
محمد بن نوح	كثير بن زياد	حماد بن سلمة ونوح بن قيس	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 109

محمد بن نفيح الضبي	سالم بن عبد الله	العلاء بن الحصين	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 110
محمد بن نفيح الكوفي	عطاء بن أبي رباح	خلاد بن يحيى	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 110
محمد بن النوشجان أبو جعفر السويدي البغدادي	الوليد ابن مسلم وسويد بن عبد العزير	أحمد بن حنبل	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 110
محمد بن أبي النوار	حبان السلمي		-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 111
محمد بن وكيع	يونس بن عبيد	المعتمر بن سليمان	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 114
محمد بن هلال بن رهاد الكناني	أبوه		TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 116
محمد بن هاشم	أبو الزناد	يعقوب بن محمد الزهري	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 116
محمد بن هارون أبو عبد الله الرازي اللؤلؤي	عمرو ابن صفوان	أبو زرعة	-	شيخ مستور	Ebû Zûr'a	8, 117
محمد بن يوسف القرشي التيمي المدني	يعقوب الزهري		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 119
محمد بن أبي يعقوب أبو عبد الله الكرمانى	حسن بن إبراهيم		TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 122
محمد بن يحيى بن زكريا الاسكندراني الحميري	العلاء ابن كثير الشامي	يحيى بن عبد الله بن بكير	TE	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	8, 123
محمد بن يزيد بن أبي يزيد	بلال في المسح	عمر بن عبد الله	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 125
محمد بن يزيد بن أبي زياد	أبوه ونافع مولى ابن عمر	مقل بن عبيد الله وإسماعيل بن رافع	6. Tabaka	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 126
محمد بن يزيد البصري	يحيى بن سعيد الانصاري والعلاء بن عبد الرحمن	محمد بن شعيب بن شابور والوليد بن مزيد	-	شيخ بصرى مجهول لا أعلم أحدا روى عنه غير محمد بن شعيب بن شابور والوليد بن مزيد	Ebû Hâtîm	8, 127
محمد بن يزيد الكوفي	الوليد بن مسلم وضمرة بن ربيعة		TE	هو مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 128
محمد بن يزيد	أبوه	عبد القاهر بن شعيب	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 128
محمد بن يزيد الذهلي أبو يزيد	الوليد بن محمد الموقري	محمد بن سهل بن زنجلة	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 130
محمد الظفري		يونس بن محمد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 131

محمد الكناني		عيسى بن عبيد الكندي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 131
محمد	الشعبي	حميد الطويل	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 132
محمد الكندي	علي رضي الله عنه	عبد الله بن يحيى التوعم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 132
محمد أبو عبد الله		عون بن معمر	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 132
محمد	عكرمة	الثوري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 132
محمد	أبو طلحة الكوفي		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 132
محمد	عمر بن علي بن الحسين	ابنه الهيثم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 132
محمد	محمد وعون	قتادة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 133
موسى بن أيوب بن عياض	أبوه	بشر بن آدم بن ابنة أزهر السمان	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 134
موسى بن أسيد		يحيى بن الكردي	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	8, 137
موسى بن داود	طاوس والحسن	ابن المبارك وحبان ابن هلال وموسى بن إسماعيل وعلي بن عثمان اللاحقي	ET	مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 141
موسى بن داود الكوفي	حفص بن غياث	عمرو بن علي أبو حفص	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 141
موسى بن دينار المكي			-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 142
موسى بن سعد	أبوه	محمد بن معن الغفاري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 145
موسى بن سيار الأسواري	قتادة	يحيى بن سعيد	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 146
موسى بن أبي الطفيل		عمرو بن قيس الملائي	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 148
موسى بن عبد الله بن سويد	سعيد بن أبي هند	يزيد بن عبد الله بن أسامة بن الهاد	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 149
موسى بن المغيرة	أبو موسى الصفار	نصر بن علي الجهضمي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 163
موسى بن ميمون بن عبد الرحمن		عثمان بن حرزاذ	-	شيخ كبير ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	8, 164
موسى بن أبي مروان	عكرمة وعطاء وعبد الله بن بريدة	أبو تميلة	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 164
موسى بن هلال العبدي	هشام بن حسان	أبو بجير محمد بن جابر المحاربي ومحمد بن إسماعيل الأحمسي وأبو أمية الطرسوسي محمد بن إبراهيم	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 166

منصور بن سليم		أبو هلال الراسبي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 173
منصور بن عبد الله بن الأحوص القرشي	زيد بن ثابت	الزهري	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 174
منصور بن عبيد الله الخراساني			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 175
منصور بن عكرمة أبو عكرمة	عبد الله بن عون وأبو حرة	أحمد بن محمد بن يحيى بن سعيد القطان	TE	هو شيخ ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	8, 176
منصور بن أبي منصور	عبد الله بن عمرو وصحار العبدى	قتادة ويزيد بن أبي حبيب	T	لا يعرف، مجهول	Ebû Hâtîm	8, 179
مسلم بن خباب	علي رضي الله عنه		-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 183
مسلم بن عطاء اليماني	طاوس	إبراهيم بن نافع	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 191
مسلم بن أبي كريمة	علي رضي الله عنه		T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 193
مسلم بن يسار	سعيد بن المسيب	يحيى بن سعيد الأنصاري والإفريقي	ET	لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	8, 198
مسلم بن يسار الدوسي	وحيدة	أبو بكر بن عبد الله بن أبي سبرة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 199
مسلم	كعب الأحبار		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 202
مالك بن أعين الجهني	زيد بن وهب	أبو مخنف لوط بن يحيى	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 206
مالك بن أبي الحسن	عتبة بن أبي عتبة والحسن	مروان بن معاوية الفزاري	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 208
مالك بن سليمان			TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 210
مالك بن الصباح	رجل من ثقيف	عطاء بن السائب	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 211
مالك بن عبدة بن مسافع	أبوه	عبد الرحمن بن سعد المؤذن	ET	ما أعرفه	Yahyâ b. Maîn	8, 213
مالك بن قطن خراساني			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 214
مالك بن كراز الخراساني			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 215
مالك بن مالك	صفية ابنة حبي	أبو إسحاق الهمداني	T	لم يعرف مالك إلا بهذا الحديث	Ebû Hâtîm	8, 215
مالك بن يسار البصري	ابن الزبير	زيد بن هاشم	T	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 217
مالك	عثمان رضي الله عنه	ابنه أنيس	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 218
مالك أبو داود الأحمرى	حنيفة بن اليمان	شداد بن أبي العالية	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 218

مغيرة بن إسماعيل المخزومي	كثير بن عبد الله بن عمرو ابن عوف وعمر بن محمد الزهري	عبد الله بن نافع الصائغ وعبد العزيز الأويسي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 219
مغيرة بن أمي البصري المنقري	أبو رجاء العطاردي	عبد العزيز بن المغيرة	-	لا أعلم روى عنه غير ابنه عبد العزيز وأرى حديثه مستقيما	Ebû Hâtîm	8, 219
مغيرة بن بكار الشامي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 219
مغيرة بن جميل بن أثير الكندي	سليمان بن علي بن عبد الله بن عباس	أبو سعيد الأشج	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 219
مغيرة بن خلف			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 221
مغيرة بن موسى البصري	ابن أبي عروبة	أبو الطاهر النسوي بحر بن شعيب ويحيى بن بن جبريل	TE	منكر الحديث شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	8, 230
ميمون القناد	سعيد بن المسيب وأبي قلابة	خالد الحذاء وسعيد بن أبي عروبة وكهمس بن الحسن	ET	ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	8, 236
ميمون أبو كثير	جابر بن زيد	أبو هلال الراسي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 238
ميمون أبو عبد الخالق		حرمي ابن عمارة	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 238
ميمون بن أبي ميمون	النبي صلى الله عليه وسلم	جعفر بن برقان	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 239
ميمون أبو محمد			-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	8, 240
منذر بن المغيرة	عروة	بكير بن عبد الله ابن الأشج	6. Tabaka	هو مجهول ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	8, 242
منذر بن سعد		سعيد بن أبي هلال	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 244
منذر بن أبي طريقة		علي بن عابس	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 244
معاذ بن مسلم	شرحبيل بن السمط	عبد الرحمن بن الضحاك النصري	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 248
معمر بن أبي سرح			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 255
معمر بن قيس السلمي أبو سعيد	الحسن وعطاء	ابن المبارك وبشر بن السري وأبو سلمة موسى بن إسماعيل وإبراهيم بن الحجاج	ET	لا أعرفه	Ebû Zür'a	8, 258
معمر بن زيد	الحسن	صدقة بن أبي سهل	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 258

مهاجر أبو سليمان	معاذ بن قرّة	أبو عاصم النبيل	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 262
مهاجر بن غانم			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 263
مهاجر أليمامي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 263
مهاجر أبو الحريش	نفع أبي داود	الحسن بن الربيع	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	8, 263
مرزوق بن أبي الهذيل دمشقي	الزهري	الوليد بن مسلم	ET	حديثه صالح لا أعلم روى عنه غير الوليد بن مسلم	Ebû Hâtîm	8, 265
مرزوق بن إبراهيم بن إسحاق	السدي	ابنه محمد بن مرزوق	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 265
مسلمة بن خالد بن عبد الله بن سماك بن خرشة الأنصاري	أبو إمامة بن سهل	ابن الغسيل	T	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 267
مسلمة بن محمد الثقفي	خالد الحذاء وداود بن أبي هند ويونس ابن عبيد	مسدد	ET	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	8, 268
مسلمة	أبو قلابة	سليمان بن المغيرة القيسي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 269
مسلمة بن عبد الله العدوي	النبي صَلَّى الله عَلَيْهِ وسلم	الهيثم بن حميد	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 269
مسلمة العدل	عمير بن هاني	مروان الطاطري	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 269
مروان النخعي	علي رضي الله عنه	عمران	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 272
مروان بن نهيك	سعيد التمار	شهاب بن خراش الكوفي وابن أبي فديك	ET	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	8, 274
مروان بن عبد الحميد بن عبد الرحمن	أبوه	أبو حفص المديني وأبو الغصن	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 274
مروان أبو سلمة	شهر بن حوشب	عبد الصمد ابن عبد الوارث	-	هو مجهول منكر الحديث	Ebû Hâtîm	8, 274
معبد بن خالد الجهنّي أبو رغبة	أبو بكر وعمر رضي الله عنهما		S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 279
معبد	ابن عباس	حسن الكناني	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 280
مسعود بن الربيع القارئ			S	هو أعرابي مجهول	Ebû Hâtîm	8, 282
مسعود بن سليمان	حبیب بن أبي ثابت	أبو الحسن الاسدي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 284
مسعود بن خلف	مروان بن معاوية	الحسن بن علي الحلواني	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 284
مسعود بن عامر			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 284
معقل بن عبد الله بن مالك	أبوه	عبد الله بن عبد الله بن مالك	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 286

معقل بن مالك أبو شريك الباهلي	عمر بن قيس الانصاري		TE	هذا حديث منكر عن مجهولين	Ebû Hâtîm	8, 286
مطربن عكاس السلمي	النبي صلى الله عليه وسلم	أبو إسحاق السبيعي	-	لا أعلمه، وما يروى عنه إلا هذا الحديث	Yahyâ b. Maîn	8, 286
مطر بن أبي سالم	على رضي الله عنه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 287
مطر الطفاوي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 289
محمود بن عبد الرحمن بن عوف الزهري القرشي			-	لا نعرفه	Ebû Hâtîm	8, 290
محمود بن أبي أمانة الحارثي	سعيد بن المسيب	عبد الله بن عقبة	-	لا يعرف حديثه	Ebû Hâtîm	8, 290
محمود بن عبد الرحمن بن عمر بن سعد بن معاذ الأشيلي			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 291
محمود بن جابر بن عبد الله بن عمرو بن حرام السلمي الأنصاري	أبوه	محمد بن كليب	T	لا أعرف محمود ابن جابر	Ebû Hâtîm	8, 291
المسيب بن دارم	عمرو أبو هريرة	أبو خلدة	T	لا أعلم روى عنه غير أبي خلدة	Ebû Hâtîm	8, 294
المسيب بن سويد بغدادي	علي بن هاشم بن البريد		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 294
مجمع بن جارية بن العطاف			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 296
مسور بن مرزوق		عمر ابن يونس البيامي	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 298
مرثد بن عامر الهنائي	كلثوم بن جبر وبشر بن حرب	مسدد وحرزي بن حفص ومحمد ابن أبي بكر المقدمي	ET	لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	8, 300
مهران أبو صفوان	ابن عباس	الحسن بن عمرو الفقيمي	T	لا أعرفه إلا في هذا الحديث	Ebû Hâtîm	8, 301
مصعب المخزومي		إبراهيم بن مهاجر	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 305
مصعب	الشعبي	شعبة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 306
مصعب بن أبي ذئب	القاسم بن محمد	عبد الملك ابن أبي ذئب	ET	لا يعرف منهم إلا القاسم بن محمد	Ebû Hâtîm	8, 306
مصعب بن المثنى العبدى			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 307

مصعب بن نوح الأنصاري		عمرو ابن فروخ	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 307
مصعب الحميري		عمرو بن الحارث	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 307
مصعب بن حكيم بن شريك بن نملة		ابن عيينة	-	لا أعلم روى عنه غير ابن عيينة	Ebû Hâtîm	8, 307
مصعب بن خارجة			TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 309
مختار بن سعد أبو رائطة مديني	أبو جعفر محمد بن علي بن الحسين	معن بن عيسى الفزاز	-	لا أعلم به	Yahyâ b. Maîn	8, 311
مختار شريك عطاء	سعيد بن جبير	حماد بن عبد الرحمن	-	شيخ مجهول لم يرو عنه غير حماد	Ebû Hâtîm	8, 312
مختار الحميري			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 312
مجاهد بن وردان المديني	عروة بن الزبير	عبد الرحمن بن الإصبهاني وداود بن صالح وجعفر بن ربيعة	ET	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	8, 320
معروف	الحسن		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 322
معروف بن حسان السمرقندي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 323
مثنى بن عمرو	أبو ستان	إسماعيل بن إبراهيم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 325
مثنى بن دينار القطان	عبد العزيز	سكين بن عبد العزيز	6. Tabaka	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 325
مثنى بن بكر العبيدي	أشعث بن سليم	محمد بن أبي بكر المقدمي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 326
مثنى بن يزيد الثقفي	عيسى بن بشير أبي هريرة الحمصي	أبو تقى هشام بن عبد الملك	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 326
مدرك		حصين بن عبد الرحمن	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 327
مدرك الطائي		طلحة بن مصرف	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 327
مدرك بن منيب الأزدي	أبو منيب	منيب	T	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	8, 328
مدرك بن عبد الله	عبد الملك بن عمير	الهيثم بن عدي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 328
مدرك بن حمزة القهندزي	النعمان بن ثابت		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 328
معلي بن اسماعيل الحمصي	نافع وأبو الزبير	أرطاة بن المنذر	ET	ليس بحديثه بأس صالح الحديث لم يرو عنه غير ارطاة	Ebû Hâtîm	8, 332
مهدي بن حرب الهجري	عكرمة	حوشب ابن عقيل	6. Tabaka	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	8, 337

مهدي بن الاسود الكندي		الجراح بن الضحاح	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 337
مهدي بن الوليد بن عامر اليزني	أبوه	بقية ابنه المؤمل بن مهدي	TE	لا أعلم روى عنه غير بقية	Ebû Hâtîm	8, 337
مبارك بن أبي حمزة الشامي	عبد الله بن فروخ	حماد بن عبد الرحمن الكلبي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 341
مبارك بن همام الانصاري	اليسع بن عيسى المخزومي	عمر ابن سفيان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 342
مبشر السعدي	الزهري	أبو بكر بن عياش	ET	لا أعلم أحدا روى عنه غير أبي بكر بن عياش	Ebû Hâtîm	8, 343
محرز أبو إسرائيل	ابن عباس		-	لا أعرفه أصلا	Ebû Hâtîm	8, 344
محرز بن جارية			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 345
مخلد بن حازم		وهب بن جرير	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 348
مخلد بن خالد السميري	وكيع ويزيد بن هارون		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 349
مخلد بن خالد الشعيري		المنذر بن شاذان	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 349
مساور أبو يحيى التميمي العنبري		علي ابن غراب	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 351
منهال	ابن مسعود	أبو إسحاق	-	لا أعرفه إن لم يكن منهال بن عمرو	Ebû Hâtîm	8, 357
مجالد بن محارب بن دثار السدوسي	كبشة امرأة أبي بكرة	جعفر بن حيان	ET	لا أعرف هذا الإسناد	Ebû Hâtîm	8, 362
مستورد بن الجارود جارود عبد القيس			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 365
معارك بن عباد العبدى	عبد الله ابن سعيد بن أبي سعيد المقبري	عبد الصمد ابن عبد الوارث ومسلم بن إبراهيم	ET	معارك ابن عباد العبدى لا أعرفه	Ahmed b. Hanbel	8, 372
متوكل بن الفضيل أبو أيوب الحداد	أم القلوص		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 372
متوكل بن عدي	الحسن	عبد الصمد بن عبد الواث	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 372
مؤمل بن مهدي	أبوه	أبو تقى	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	8, 375
معاوية بن عبد الله بن أبي أحمد	أنس بن مالك	عاصم بن عبيد الله وأبو ضمرة أنس بن عياض	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 377
معاوية بن معبد بن كعب	جابر بن عبد الله	عاصم بن سويد الأنصاري	T	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	8, 378
معاوية بن عبد الرحمن	عطاء	محمد بن إسحاق	ET	ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	8, 387
معاوية بن حماد الكرمانى			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 388

محسوب بن هلال المزني	عطاء بن أبي ميمونة	عثمان بن الهيثم المؤذن	ET	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	8, 389
مغيث بن مطرف	هشام بن حسان	الحسن بن الزبرقان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 391
مشرج بن جرير البناني	ابن عمر	أبو يعفور عبد الكريم بن يعفور	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 396
مطيع الانصاري	أبوه زيد بن أسلم ونافع وأبو الزناد	محمد بن القاسم أبو إبراهيم الأسدي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 399
مودود	محمد بن علي	محمد بن عمر الواقي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 402
مضاء بن الجارود الدينوري	حماد ابن زيد وسلام بن مسكين وأبو عوانة	جعفر بن أحمد الزنجاني القصير والنضر بن عبد الله الدينوري	-	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	8, 403
مورق بن المهلب	أبو بكر الصديق رضي الله عنه	بشر بن غالب	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 404
مزامح بن معاوية الضبي	أبو ذر	عبد الجليل بن عطية	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 404
مسرة بن سعيد		أبو بكر بن عياش	-	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 423
مسروح أبو شهاب	سفيان الثوري		-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 424
مخنف بن سليم العبدي			S	شيخ بصري روى عن النبي صلى الله عليه وسلم حديثاً واحداً	Ebû Hâtîm	8, 425
مدلاج بن عمرو السلمي			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 428
مظاهر بن أسلم المخزومي	القاسم بن محمد وسعيد المقبري	ابن جريج وسليمان بن موسى وأبو عاصم النبيل	6. Tabaka	منكر الحديث ضعيف الحديث مع أنه رجل لا يعرف	Ebû Hâtîm	8, 439
منخل بن بهز بن حكيم بن معاوية	ابن عون	عبد الله بن داود الخريبي	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	8, 439
مهنا بن عبد الحميد البصري	حماد بن سلمة	نصر بن علي ومحمد بن بشار	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 440
مصادف بن زياد القرشي مديني	الزهري	محمد بن معاوية النيسابوري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 441
مياح	عبد الملك بن أبي محذورة	أبو معشر يوسف بن يزيد البراء	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 441
مخيس بن تميم	حفص بن عمر	هشام بن عمار	-	مجهولان	Ebû Hâtîm	8, 442
ماضي بن محمد الغافقي	هشام بن حسان	ابن وهب	ET	لا أعرفه والحديث الذي رواه باطل.	Ebû Hâtîm	8, 442
ميسور بن بكر بن عبد الخالق	عامر بن يساف	إسماعيل بن عبد الله الإصبهاني	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	8, 443

8, 445	Ebû Hâtîm	لا أعرفه، ولم يرو عنه العلم	S	صالح بن شريح	النعمان بن رازية اللهبي
8, 445	Ebû Hâtîm	ما أعرفه	T	أبو الأسود الغفاري	النعمان الغفاري
8, 446	Ebû Hâtîm	لم يرو عنه غيره	T	عبد الرحمن بن إسحاق	النعمان بن سعد الأنصاري
8, 450	Ebû Hâtîm	مجهول	-	نصر بن علي	النعمان بن عبد الله
8, 463	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		نعيم بن عمر القديدي
8, 463	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		نعيم بن عمرو الكلبي
8, 465	Ebû Hâtîm	هو شيخ لا أعرفه	ET	موسى بن إسماعيل	نصر بن نجيح الاشعري
8, 470	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	مسلم بن إبراهيم	نصر بن فرقد العتكي أبو خزيمة
8, 470	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	موسى بن إسماعيل	نصر المعلم بصري
8, 470	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	جعفر بن سليمان الضبيعي	نصر العلاف
8, 475	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	ابن ابى إسرائيل	النضر بن علقمة أبو المغيرة
8, 477	Ebû Hâtîm	مجهولان	-	أبو مخنف	النضر بن صالح العبسي
8, 478	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	قتيبة بن سعيد	النضر بن زرارة أبو الحسن الذهلي
8, 479	Ebû Hâtîm	هو شيخ مجهول يروى أحاديث منكورة	ET	أحمد بن عبد الله بن صخر الغداني وسهل بن عثمان العسكري وأبو سعيد	النضر بن منصور
8, 480	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	إبراهيم بن الوليد بن سلمة الطبراني	النضر بن محرز الازدي
8, 483	Ebû Hâtîm	هو شيخ لا يعرف	-	ليث بن أبي سليم حديثا مرسلًا	نوح بن المختار
8, 485	Ebû Hâtîm	ليس بشئ مجهول	ET	سويد بن عبد العزيز	نوح بن ذكوان
8, 485	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	سعيد بن محمد البيروتي	نوح بن الهيثم
8, 486	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-		ناجية بن الاعجم
8, 487	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		ناجية بن سعد الكندي

نفيع أو ابن نفيع الهمداني			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 490
نبيه التميمي	شريح	عطاء بن السائب	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 491
			-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	8, 491
نصير بن درهم	الضحاك	وكيع	TE	مجهول	Ebû Hâtîm	8, 492
نهشل بن عبد الرحمن	العلاء بن عبد الرحمن	إسحاق بن راهويه	ET	هو مجهول.	Ebû Hâtîm	8, 496
نمير بن عريب الهمداني	عامر بن مسعود	أبو إسحاق الهمداني	T	لا أعرف نمير بن عريب إلا في حديث	Ebû Hâtîm	8, 498
نمير بن وعلة	الشعبي	أبو مختف	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 498
ناشرة الناجي	أبو عمر	هشام بن سعد	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 499
نجم بن دينار		يحيى بن موسى	ET	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	8, 500
نجم	مجاهد	عمران القطان	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	8, 500
نبانة	ابن عمير		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 501
نجي بن عبيد			-	لا أعرف نجي بن عبيد	Ebû Hâtîm	8, 504
نبيشة بن أبي سلمة		رشيد أبو موهب	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 506
نسيب بن أبي عمرو	أبو	خلاد بن أبي عمرو	ET	ليسوا بمعروفين	Ebû Hâtîm	8, 512
نظار بن سفيان المرثي	أبو	الحسن بن قتيبة المدائني	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 512
نائل بن نجيع	سفيان الثوري	أبو بدر شجاع بن الوليد	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	8, 512
الوليد بن الأغر	عمرو بن يحيى السعيدى	هارون بن عبد الله الحمال	-	ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	9, 1
الوليد بن أبي جيلة	فلان بن أبي مالك	مروان ابن معاوية	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	3, 9
الوليد بن زياد الكوفي	غضين		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 9
الوليد بن أبي زينب	أبو لؤلؤة	يزيد بن هارون	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	5, 9
الوليد بن سعيد بن أبي سيار	عبيد الله بن عبد الله بن أرقم الخزاعي	عبد الله بن عامر الاسلمي وابن أبي سبرة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	6, 9
الوليد بن عبد الرحمن		معتمر بن سليمان	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 10
الوليد بن عبيدة	عبد الله بن عمرو		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 11
الوليد بن عتبة كوفي	النضر الخزاز	محمد بن عبد العزيز الرملي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 13
الوليد بن الفضل أبو محمد العنزي	جرير بن عبد الحميد		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 13
الوليد بن كرز	أخوه الخطاب بن كرز	سليمان الجرمي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 15
الوليد بن محمد بن	مبارك بن فضالة	أبو بكر الاعمين وأبو أمية الطرسوسى	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 16

صالح بن صالح الإبلي						
الوليد بن المغيرة المخزومي		النميري	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 17
الوليد بن مروان	غيلان بن جرير	معتمر بن سليمان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 18
الوليد بن هشام بن الوليد			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 20
الوليد بن أبي هشام	زيد بن زائد	السدي	-	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	9, 20
الوليد الرماح	ابن عباس ومحمد بن علي	جعفر ابن برقان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 21
وهب بن قيس بن أبان			S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 22
وهب بن وهب غير أبي البخري	سعد بن أبي وقاص	عمرو بن صالح قاضي رامهرمز	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 26
وهب الله بن راشد أبو زرعة مؤذن فسطاط	يونس بن يزيد وحيوة بن شريح	عبد الرحمن ومحمد وسعد بنو عبد الله بن عبد الحكم	-	ليس لي به علم لاني لم أكتب عن أحد عنه	Ebû Zûr'a	9, 27
وهب بن عمر أخو إبراهيم ومحمد وحفص بني عمر	عبد الله بن إبراهيم بن عمر الصنعاني وابن أبي نجيع	هشام بن يوسف	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 28
وردان المكي الصانغ الرومي	ابن عمر	عبد الله بن لاحق وابن عيينة	-	لا أعلم روى عنه	Ebû Hâtîm	9, 36
والان أبو عروة المرادي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 44
وزير بن عبد الله الخولاني	محمد بن الوليد الزبيدي وعبد الله بن شبرمة	بقية بن الوليد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 44
واضح بن فلان	الحسن	موسى ابن إسماعيل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 45
هشام بن أبي إبراهيم	ابن عمر	مغيرة ابن مسلم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 53
هشام بن حسين أليمامي	يحيى بن أبي كثير	ابن المبارك	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 56
هشام بن خالد بن الوليد	ابن عمر	الهديل ابن بلال الفزاري	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 57
هشام بن عدى بن الخيار		محمد بن إسحاق وابن نسطاس	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	9, 63
هشام بن أبي هشام الحنفي	زيد العمي	معمر بن بكار السعدي	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	8, 69
هشام بن يوسف	عبد الله بن بسر	سفيان بن حسين وهشيم بن بشير	T	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	9, 71

هشام المرهبي	الحسن البصري	مسعر بن كدام	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 72
هشام السختياني	جرير بن أبي جرير	موسى ابن إسماعيل	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	9, 72
هلال أبو الورد		واصل مولى أبي عيننة	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 75
هلال بن جبر	سعيد بن جبير وبشير بن أبي مسعود	مسعر بن كدام	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 76
هلال بن نعيم		القاسم بن الفضل الحداني	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 76
هلال بن الجهم	إسحاق بن عبد الله بن أبي طلحة	عمر بن يونس	-	ليس بمشهور حديثه ليس بموضوع	Ebû Hâtîm	9, 78
هلال بن المعلي أبو قيس			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 78
الهيثم بن محمد بن حفص	أبوه	عبد العزيز الدراوردي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 80
الهيثم بن الربيع	سماك بن عطية وسرار بن المجشر	أبو الحظاظ زياد بن يحيى	-	شيخ ليس بالمعروف	Ebû Hâtîm	9, 83
الهيثم بن أبي الأسعد	أبوه	سفيان بن عيننة ويحيى بن أبي بكير الكرمانى	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 84
الهيثم الكندي		معاوية بن صالح	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 85
الهيثم بن المغيرة السرخسي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 86
هارون بن أيوب	سلمة بن كهيل	علي بن هاشم بن مرزوق الرازي	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 87
هارون بن دينار العجلي	أبوه	يحيى بن راشد المستملي وأحمد بن عبد الله بن صخر الغداني	-	شيخ ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	9, 89
هارون بن راشد البصري		أبي عيسى الخراساني سليمان بن كيسان	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 89
هارون بن زياد القشيري	الأعمش	خالد بن حيان الرقبي	-	لا أعرفه والحديث الذي يرويه باطل وزور	Ebû Zûr'a	9, 90
هارون بن أبي زياد التميمي	ابن عمر	عبد الملك	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 90
هارون بن سعد	علي رضي الله عنه		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 90
هارون بن كثير	زيد بن أسلم	سلام بن سلم المدائني	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 94
هارون بن مسلم	قتادة	عمر بن سنان الصغدي	ET	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	9, 94
هارون بن هارون	مجاهد	محمد بن شعيب ابن شاذبور	6. Tabaka	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 98

9, 98	İbn Ebî Hâtîm	لا أعرفه	-	قدامة بن محمد الخشرمي وخالد بن مخلد القطواني وإسحاق بن إبراهيم الحنيني وعلي بن قادم	هارون بن يزيد أبو موسى الجمال
9, 102	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	مروان ابن معاوية وداود بن رشيد	هاني أبو سليمان الربيعي
9, 104	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	يزيد بن أبي زياد	هاشم بن سعد
9, 109	Ebû Hâtîm	هو شبيه بالمجهولين	T	أبو إسحاق السبيعي	هيرة بن يريم الشيبياني
9, 112	Ahmed b. Hanbel	لا أعرفه	ET	الحارث بن عبيد أبو قدامة الأيادي	هود بن شهاب بن عباد العصري العبيدي
9, 113	Ebû Hâtîm	لا أعرفه لا أعلم روى عنه غير يحيى بن أيوب	-	يحيى ابن أيوب	هذيل بن ميمون
9, 114	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	ET	إبراهيم بن إسماعيل بن مجمع	هدبة بن الحكم السلمي
9, 118	Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn	لا نعرفه	ET	النضر بن شميل	هرماس بن حبیب العنبري
9, 121	Ebû Hâtîm	لا أدري	T	إدريس الصنعاني	همدان بريد عمر بن الخطاب
9, 122	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		هزان بن ثابت بن عبيد
9, 129	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	أبو داود الطيالسي	يحيى بن أبي الأشعث
9, 132	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	إبراهيم الخوزي	يحيى بن بهماه
9, 134	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	أبان بن أبي عياش	يحيى بن الجهم
9, 134	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		يحيى بن جعفر السراج
9, 136	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	أبو	يحيى بن حمزة بن أبي أسيد الساعدي
9, 140	Ebû Hâtîm	مجهول	-	ابن أبي فديك	يحيى بن أبي خالد
9, 142	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	أبو سلمة	يحيى بن دينار أبو شيبه
9, 146	Ebû Hâtîm	شيخ ليس بمشهور	ET	محمد بن حرب النشاستجي	يحيى بن أبي زكريا أبو مروان الغساني واسطي سعيد
9, 146	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	عبد الله بن راشد	يحيى بن زبآن
9, 152	Ebû Hâtîm	لا أعرفه، هو مجهول	-	المعلی بن أسد	يحيى بن سعيد التميمي

يحيى بن سعيد الانماطي			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 153
يحيى بن أبي سفيان بن الأخنس	أمه أم حكيم بنت أمية بن الأخنس بن عبيد ومعوية	سليمان بن سحيم	6. Tabaka	ليس بالمشهور	Ebû Hâtîm	9, 155
يحيى بن سريج	أبو هريرة	منصور بن زاذان	T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 157
يحيى بن سيار	علي بن بذيمة	بقية بن الوليد	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 157
يحيى بن شيبان		عبد السلام	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 158
يحيى بن أبي صالح	أبوه	الخليل بن مرة	6. Tabaka	شيخ مجهول لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 158
يحيى بن عبيد الله القرشي	أبوه	شريك وعيسى بن يونس ويحيى بن سعيد	6. Tabaka	أحاديثه مناكير، لا يعرف هو ولا أبوه	Ahmed b. Hanbel	9, 168
يحيى بن عبد العزيز	أبوه	محمد بن عمر الواقدي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 170
يحيى بن عبد الواحد الثقفي		الليث ابن سعد	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 171
يحيى بن عبادة بن عبيد الله	القاسم بن محمد	الفزاري	ET	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 173
يحيى بن عبدويه	حماد الأبح		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 173
يحيى بن عمر الليثي	العلاء بن عبد الكريم ومسكين أبي فاطمة وعمرو بن النعمان ومحمد بن حمران	عبد الله بن أحمد الدورقي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 174
يحيى بن عثمان	أبو حازم الأعرج	عكرمة ابن عمار	ET	ليس بالقوى، هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 174
يحيى بن عثمان الأنصاري كوفي			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 175
يحيى بن عمران بن عثمان بن الأرقم	أبوه	إبراهيم بن حمزة الزبيري وأبو مصعب أحمد بن أبي بكر المديني	TE	شيخ مدني مجهول	Ebû Hâtîm	9, 177
يحيى بن أبي عطاء	أبو جعفر الحطمي	كثير ابن يحيى بن كثير العنبري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 179
يحيى بن عطية بن يزيد المدني	عمر ابن عبد العزيز	زيد بن حباب	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 179
يحيى بن كريم	النبي صلى الله عليه وسلم	عبد الله بن العلاء بن زبر	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 182
يحيى بن لقيط		عمرو بن الحارث	TE	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 183
يحيى بن مسلم	الحسن وعطاء	عبد المنعم ابن سعيد الأسواري	-	لا أدري من هو	Ebû Zûr'a	9, 187

9, 187	Ebû Hâtîm	هو شيخ مجهول	-	بقية	أبو المقدام هشام بن زياد	يحيى بن مسلم
9, 190	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	T			يحيى بن المنذر بن خالد بن خالد بن أبي خالد بن أبي دجاجة الأنصاري
9, 191	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	TE	ابنه المغيرة ومحمد بن عمر الواقدي	أبوه وعكرمة بن خالد	يحيى بن المغيرة بن عبد الرحمن بن الحارث
9, 192	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		مجالد بن سعيد	يحيى بن النضر البصير
9, 194	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	إسحاق بن حباب مولى لقريش		يحيى بن وهب الكلبى
9, 197	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	موسى بن إسماعيل أبو سلمة	أبوه ومسلم بن عطية	يحيى بن أبي يحيى القيسي
9, 200	Ebû Hâtîm	هو مجهول لا أعرفه	-			يحيى الأسود
9, 200	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	خالد بن الحارث	طاوس أو إياس بن معاوية	يحيى
9, 206	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	زكريا بن إسحاق		يعقوب بن جبير أبو يوسف المكي
9, 208	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	أبو معشر نجيع	عمر بن شيبه	يعقوب بن أبي زينب
9, 208	Ebû Zûr'a	لا أعرفه إلا في هذا الحديث الواحد	T	عبد الله بن أبي بكر وأسامة بن زيد	أنس ابن مالك	يعقوب بن عبد الله بن أبي طلحة
9, 210	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	ثعلبة بن الفرات		يعقوب بن عبيد بن نشيط
9, 211	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	T	خالد بن رباح ويونس بن محمد	نملة بن أبي نملة	يعقوب بن عمر بن قتادة
9, 212	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	زيد بن حباب	سليمان بن بحير	يعقوب بن عوذ بن سماك الأنصاري
9, 212	Ebû Hâtîm	شيخ مجهول	-		سليمان بن شرحبيل ومحمد بن وهب بن عطية	يعقوب بن فضالة الخزاعي
9, 216	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	ضرار		يعقوب بن مسعود
9, 217	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	سليمان الجرمي	أبو سيرين	يعقوب
9, 221	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	شبابه	عبادة بن الوليد بن عبادة	يوسف بن الحطاب المدني

9, 223	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	محمد بن شعيب بن شابور	عبد الملك	يوسف بن سعيد الجذامي
9, 226	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	عيسى بن إبراهيم البركي		يوسف بن عبد الرحمن
9, 233	Ebû Hâtîm	لا أعرفه، هو شيخ مجهول	ET	الثوري وهشام بن يوسف وعبد الرزاق ومحمد بن الحسن بن أتش	عمر بن عبد العزيز وطاوس	يوسف بن يعقوب
9, 239	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-		علي بن أبي طالب رضي الله	يونس بن سعيد القيسي
9, 241	Ebû Zûr'a	لا أعرفه إلا في هذا الحديث	-	عبيد الله بن أبي جعفر	أبو موسى الأشعري	يونس بن عبد الرحمن
9, 244	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			يونس بن أبي العيزار
9, 245	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	مروان بن معاوية الفزاري	الربيع بن سيرة فروة	يونس بن أبي
9, 246	Yahyâ b. Maîn	ما أعرفه	ET	أبو سلمة موسى بن إسماعيل	علي صالح أبي الخليل	يونس بن مسلم الضبيعي
9, 247	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	محمد بن سليمان	أم حكيم	يونس بن أبي النعمان
9, 247	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	محمد بن حميد الرازي	ابن أبي عروبة وعوف	يونس بن واقد أبو الجنيد
9, 254	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	عطية	ابن عمر	يزيد بن بشر السكسكي
9, 258	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	عبد الصمد ابن عبد الوارث	أبو مريم	يزيد بن أبي حرير
9, 261	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	ابن إسحاق		يزيد بن روح الللخمي
9, 262	Ebû Hâtîm	هما مجهولان	ET	عبيد الله بن أبي جعف	زياد بن يزيد الزيادي	يزيد بن زياد الحميري
9, 268	Ebû Hâtîm	هو مجهول	ET	عمرو ابن الحارث		يزيد بن سهيل بن مسلم
9, 272	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE		عبد الله ابن عمر وإبراهيم بن طهمان	يزيد بن صالح أبو خالد اليشكري
9, 274	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T	محمد بن يحيى بن قيس المازني	ابن عمر وأبان بن عثمان	يزيد بن عبد الله بن عوف
9, 276	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-			يزيد بن عبد الله البغدادي
9, 276	Ebû Hâtîm	هو مجهول	T			يزيد بن عبيد الله
9, 281	Ebû Hâtîm	هو مجهول	TE	يحيى بن واضح أبو تميلة	مجالد	يزيد بن عمر
9, 281	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	T	أبو بكر بن إسحاق أخو محمد بن إسحاق		يزيد بن عمرو بن أمية الضمري

يزيد بن عطار أبو البري السدوسي	ابن عمر	عمران بن حدير	T	لا أعلم روى عنه غير عمران بن حدير	Ebû Hâtîm	9, 281
يزيد بن فراس	أبان بن عثمان	محمد بن إسماعيل بن أبي فديك	ET	مجهول لا يعرف	Ebû Hâtîm	9, 283
يزيد بن مسهر	أبوه	ابنه زكريا بن يزيد بن مسهر	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 288
يزيد بن مغلس	هشام بن سعد	عمرو بن علي	ET	شيخ ليس بمشهور	Ebû Hâtîm	9, 289
يزيد بن ميمون		أبو سلمة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 290
يزيد بن مالك الجعفي أبو سبرة			S	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 240
يزيد أبو طلحة	عبد الرحمن بن الخيار	الوليد ابن هشام	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 299
يزيد أبو خالد	طلحة بن عمرو	أبو داود الطيالسي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 300
يزيد أبو سليمان		مسعر	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 300
يعلى بن أبي يحيى	فاطمة بنت الحسين	مصعب بن محمد بن شرحبيل العبدري	ET	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 303
يعلى بن عباس الصنعاني		عبد السلام	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 304
يسع بن عيسى المخزومي	أبو طيبة	مبارك بن همام الأنصاري	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	9, 308
يعيش بن محمد بن زيد مديني			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 309
يعيش		الحارث بن مرة	-	مجهول	Ali İbnü'l Medîmî	9, 309
يمان بن نصر أبو نصر	عبد الله بن أبي سعيد	محمد بن مرزوق	TE	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 311
يمان بن معن المديني	أبو وجزة السعدي	محمد بن عمر الواقدي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 312
يغتم بن سالم	أنس بن مالك	عيسى بن المساور الجوهري	-	هو مجهول ضعيف الحديث	Ebû Hâtîm	9, 314
ابن أعبد	علي رضي الله عنه	أبو ثمامة القشيري	T	ابن أعبد ليس بمعروف	Ali İbnü'l Medîmî	9, 316
ابن حاضر	أبوه	أبو داود الطيالسي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 319
ابن أبي سعد	أبيه	يحيى بن أبي خالد	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 321
ابن الشاعر			-	مجهولين	Ebû Hâtîm	9, 322
ابن عباس الحميري	أبوه	عبيد الله بن نافع	-	هو مجهول منكر	Ebû Hâtîm	9, 323
ابن أبي عصيفير		سفيان بن عيينة	-	لا أعلم روى عنه غير ابن عيينة	Ebû Hâtîm	9, 325
ابن غنام مديني	النبي صلى الله عليه وسلم	عبد الله بن عنيسة	-	هؤلاء مجهولون	Ebû Hâtîm	9, 325

9, 326	Ebû Hâtîm	مجهول	-	أبو سلام	عبد الله بن مسعود	ابن غيلان
9, 327	Yahyâ b. Maîn	لا أعرفه	-	أبو سلمة بن عبد الرحمن	عبد الرحمن بن عوف	قاص أهل فلسطين
9, 332	Ebû Hâtîm	شيخ ليس بالمشهور	-	جرير بن حازم وحماد بن زيد	جابر بن زيد	أبو الأشعث
9, 333	Ebû Hâtîm	ما أعرفه	-	الحارث بن يعقوب والد عمرو بن الحارث	النعمان الغفاري	أبو الأسود الغفاري
9, 333	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	ضمرة	عطاء بن أبي رباح	أبو إسحاق الكوفي
9, 333	Ebû Zûr'a	لا أدري من هو	-	بقية	عبد الله بن واقد	أبو إسحاق
9, 335	Ebû Zûr'a	لا أعرف له إلا حديثين	S	وسلمة ابن عبد الرحمن وصالح بن محمد بن زائدة	النبي صلى الله عليه وسلم	أبو أروى
9, 335	Ebû Hâtîm	مجهول لا أعلم روى عنه غير محمد بن زيد	-	محمد بن زيد قاضي	أبو الأحوص الجشمي	أبو الأعين العبدي
9, 336	Ebû Hâtîm	مجهول	ET	يحيى بن صالح الوحاظي		أبو إسماعيل السكوني شامي
9, 339	Ebû Hâtîm	مجهول	-	إسحاق الأعور	ابن عمر وعائشة وأم سلمة	أبو بكر المدني
9, 339	Ebû Hâtîm	مجهول	-	سيف بن أبي زياد	أبو هريرة	أبو بكر المدني
9, 345	Ebû Hâtîm	شيخ ليس بمعروف	-	أبو داود الطيالسي وحجاج بن المنهال		أبو بكر بن الكلبي
9, 347	Ebû Hâtîm	لا يدري من هو	-	حبيب بن عبيد	عثامة بن قيس	أبو بشر
9, 347	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	إصبع بن زيد	زيد بن ثوب وأبو الزاهرية	أبو بشر صاحب القرى
9, 352	Ebû Hâtîm	لا أدري من هو	T	مطرف بن طريف والعوام بن حوشب	أبو هريرة وعائشة	أبو جعفر الأشجعي
9, 353	Ebû Hâtîm	هو كوفي لا أعرفه إلا في هذا الحديث	-	شعبة	أبو المثنى مؤذن	أبو جعفر
9, 357	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	أبو كرب	مسعود بن سليمان	أبو الحسن الأسدي
9, 357	Ebû Hâtîm	لا يسمى، هو مجهول	-	شعبة	طاوس	أبو الحسن
9, 358	Alî İbnü'l Medîmî	لا أعرفه	-	عبد الله بن عيسى	عثمان بن أبي العاص	أبو الحكم
9, 359	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	-	محمد بن إسحاق	زياد بن صيفي بن صهيب بن سنان	أبو حذيفة بن حذيفة
9, 362	Ebû Hâtîm	لا أعرفه	S			أبو حريز
9, 362	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	قتادة بن فضيل	الوضين بن عطاء	أبو حاضر
9, 362	Ebû Hâtîm	هو شيخ مجهول	T	أبو السوار وعمرو بن ميمون	ابن عباس	أبو حاضر
9, 368	Ebû Hâtîm	هو مجهول	-	ليث بن أبي سليم	أبو زرعة بن عمرو بن جرير	أبو الخطاب
9, 365	Yahyâ b. Maîn	لا أعرفه	S	مالك بن الحارث	عمر رضي الله عنه	أبو خالد

أبو خالد	ابن عباس	إسماعيل بن حماد بن أبي سليمان	-	لا أدري من هو لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 365
أبو الخليل	الشعبي	يحيى بن زكريا بن أبي زائدة	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 366
أبو الخنساء	أبو هريرة	عبد العزيز ابن صالح	-	لا أعرف أبا الخنساء إلا في هذا الحديث ولا أعرفه اسمه	Ebû Zûr'a	9, 367
أبو داود المدني	ابن عمر	عبد الرحمن بن القاسم	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 368
أبو داود		عكرمة بن عمار	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 368
أبو داود الواسطي		شعبة	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 368
أبو دراس	أبو بكر وأبو بردة ابني أبي موسى	عبد الصمد بن عبد الوارث	-	شيخ ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	9, 368
أبو الربيع الكوفي	عبد الرحمن بن أبي ليلى	أبو العميس	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	9, 370
أبو رجاء الحنفي	أبو موسى الأشعري	عبد الله الداناج	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 370
أبو رزين	علي رضي الله	ابنه عبد الله ابن أبي رزين	T	لم يعرفه	Yahyâ b. Maîn	9, 371
أبو زيد	رزيق	عبد الله بن أبي شقيق	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	9, 372
أبو زيد	عبد الله بن مسعود	أبو فزارة	-	هذا مجهول لا يعرف، ولا أعرف اسمه	Ebû Zûr'a	9, 373
أبو زياد التيمي	النعمان بن بشير	أشعث ابن سوار	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 373
أبو زيد	أبو المغيرة	بشر ابن منصور الحناط	-	لا أعرف أبا زيد ولا أعرف أبا المغيرة	Ebû Zûr'a	9, 374
أبو زرعة	أبو إدريس	أبو الخطاب	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 374
أبو الزعرة	أبو هريرة	عمرو بن عبيد الأنصاري والنضر بن محرز	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 375
أبو سعيد	علي رضي الله عنه		-	لا أعرفه إلا في هذا الحديث	Ebû Zûr'a	9, 377
أبو سعيد	أبو غالب	عبد العزيز بن عبد الصمد	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 377
أبو سعد الجبراني	أبو هريرة	حصين الجبراني	T	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 378
أبو سعد الساعدي	أنس	رواد بن الجراح	T	هو مجهول، لم يرو عنه غير رواد	Ebû Hâtîm	9, 378
أبو سليمان	محمد بن إسحاق	حفص بن ميسرة	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 381
أبو سفيان مديني	أبو هريرة	واصل بن سيف	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 381
أبو سفيان الأنماري	حبیب بن عبد الله بن أبي كيشة يحيى بن سعيد الأنصاري	بقية بن الوليد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 381

أبو سفيان	سالم الخياط	إسماعيل ابن إبراهيم الصائغ	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 382
أبو سفيان بن عبدربه	عمر بن نهان	عمرو ابن أبي قيس	ET	هو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	9, 382
أبو سفيان	عبد الله بن دينار	منصورين دينار	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 382
أبو سلمة الواسطي	الشعبي	شعبة	-	لا يسمى وهو شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	9, 384
أبو سلمة الصائغ			-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	9, 384
أبو سبرة	محمد بن كعب	الأعمش	T	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	9, 384
أبو سويد القضاعي		سعيد بن أبي رقيق	-	لا أعرف أبا سويد	Ebû Hâtîm	9, 385
أبو سيف	الأعمش	يعقوب القمي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 385
أبو سلام	أبو محذورة		-	لا أعلمه	Ebû Hâtîm	9, 386
أبو السمح		محل بن خليفة	S	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 386
أبو سنان البكري	عمر رضي الله	حجاج بن أرتاة	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 388
أبو شهاب	زيد بن أسلم	يحيى بن سعيد العطار	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 391
أبو صفوان	ابن مسعود	أشعث بن سوار	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 395
أبو صحار	أبوه	عبد السلام بن مالك	ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 395
أبو الضحاك	أبو هريرة	شعبة	T	لا أعلم روى عنه غير شعبة	Ebû Hâtîm	9, 395
أبو ضرغامه	علي رضي الله	عبد الرحمن بن مغراء	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	3, 396
أبو عبد الله الشامي	معاوية بن أبي سفيان	شعبة	-	لا يسمى ولا يعرف، وهو شيخ	Ebû Hâtîm	9, 399
أبو عبد الله البكري		هشيم	-	شيخ مجهول لا يسمى	Ebû Hâtîm	9, 401
أبو عبد الله القرزاز	سالم بن عبد الله	الدراوردي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 401
أبو عبد الرحمن	أبو بكر الصديق رضي الله عنه	عمرو بن دينار	T	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	9, 402
أبو عبد الرحمن	بلال		-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 402
أبو عبد الرحمن	عبد الله بن مسعود	مسلم البطين	T	لم يعرف	Yahyâ b. Maîn	9, 403
أبو عبيدة	يزيد الرحيبي	محمد بن حمير	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 404
أبو عبيدة	أبو صخر	عثمان بن عبد الرحمن الطرائفي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 404
أبو عبيدة	سلمان	يونس بن خباب	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 404
أبو عبد السلام			-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 406
أبو عبد العزيز		أبو جمره	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 406
أبو عبد الغفار الازدي	أنس بن مالك	يحيى ابن أيوب المصري	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 406
أبو عبد الجليل	عبد الله بن فروخ		ET	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 406

أبو عمر الصيني	أبو الدرداء	عبد العزيز ابن رفيع	6. Tabaka	لا نعرفه إلا برواية حديث واحد	Ebû Zûr'a	9, 407
أبو عمر	الحسن	إسماعيل بن عبد الملك	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 408
أبو عمر الديلي	عبد العزيز بن أبي داود	ابن أبي فديك	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 408
أبو عثمان العدوي	أبو جهم		-	لا أعرفه إلا في هذا الحديث	Ebû Zûr'a	9, 408
أبو عمرو الداري	ابن عجلان وزيد بن أسلم		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 410
أبو عمرو الجملي	زاذان	صدقة أبو سهل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 410
أبو عمرو	قيس بن سعد المكي	معتمر بن سليمان	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 411
أبو عامر	ابن عباس	إبراهيم بن زياد	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	9, 411
أبو عامر	الزهري	معاوية بن صالح	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 411
أبو عيسى	ابن مسعود	محمد بن عجلان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 412
أبو عيسى الناجي		السري بن يحيى وسعيد بن مينا والجريري	ET	ليس بمعروف	Ebû Hâtîm	9, 412
أبو عتبة	عائشة	مسعر	T	لا يدري من هو ولا يعرف	Ebû Hâtîm	9, 412
أبو عمار	علي رضي الله عنه	السدي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 413
أبو عمار الحداد الفارس	أنس	نافع بن يزيد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 413
أبو عمار الأسدي	ابن مسعود	عثمان بن زفر	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 413
أبو عاصم الغنوي	أبو الطفيل	حماد بن سلمة	T	لا أعلم أحدا روى عنه غير حماد ابن سلمة، ولا أعرفه، ولا أعرف اسمه	Ebû Hâtîm	9, 414
أبو عطية مولى ابن عقيل	مالك بن الحويرث	بديل بن ميسرة	T	لا يعرف، ولا يسمى	Ebû Hâtîm	9, 414
أبو عون بن أبي حازم	عبد الله بن الزبير	عبد الله بن جعفر المخزومي	-	لا نعرفه	Ebû Zûr'a	9, 414
أبو عون بن أبي ركية	غيلان بن جرير	خالد بن خدّاش	-	هو مجهول، والحديث الذي رواه منكر	Ebû Hâtîm	9, 414
أبو العلاء	علي رضي الله عنه	محمد بن أبي يحيى الأسلمي	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 415
أبو العوام الدوسي	أبو ذر	نوح بن قيس	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 415
أبو عقبة		عبد العزيز بن المختار	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 416
أبو عذرة	عائشة	عبد الله بن شداد	T	لا أعلم أحدا سماه ولم يرو حماد بن سلمة عن عبد الله بن شداد إلا هذا الحديث	Ebû Zûr'a	9, 418
أبو عروة	زياد أبو عمار	المفضل بن فضالة المصري	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 419

أبو العيال		عمرو بن الحارث	-	هو مجهول لا يسمى	Ebû Hâtîm	9, 419
أبو العباس	سعيد بن المسيب	الحارث بن عبد الرحمن بن أبي ذباب	-	لا أعرفه إلا في هذا الحديث، ولا أعرف اسمه	Ebû Zûr'a	9, 419
أبو غانم	أبو غالب	زيد بن أبي موسى مولى عطاء	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 423
أبو فراس		أبو نضرة	T	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 423
أبو الفضل	سنان بن أبي منصور وأثلة بن الأسقع	خالد بن أبي يزيد	-	هما مجهولان	Ebû Hâtîm	9, 424
أبو الفضل	عنيسة بن سعيد		-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 424
أبو الفضل	مكحول	بقية بن الوليد	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	9, 425
أبو القاسم الضرير	عبد العزيز الماجشون	محمد بن حرب النشائي	-	لا أدري من هو، هو منكر الحديث	Ebû Zûr'a	9, 427
أبو كعب الحارثي	عثمان بن عفان رضي الله عنه	زياد بن جيل	T	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 430
أبو كعب مولى علي بن عبد الله بن عباس	عبد الله بن عباس	إسماعيل بن قيس بن سعد بن زيد بن ثابت	-	لا يعرف إلا في الحديث، ولا يسمى	Ebû Zûr'a	9, 431
أبو كباش	أبو هريرة	كدام بن عبد الرحمن	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 431
أبو محمد الفرغاني	جابر بن عبد الله	أبو الحارث	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 433
أبو محمد البصري	نعيم بن أبي هند	عباد بن العوام	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 433
أبو محمد مولى قريش	عباد بن الربيع	هشيم	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 434
أبو محمد	الحسن	حريز بن عثمان	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 434
أبو محمد	أبو كنانة	مالك بن دينار	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 434
أبو محمد	زرارة بن أوفى	حماد بن سلمة	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	9, 434
أبو محمد الخراساني		أبو عبد الرحمن المقرئ	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 434
أبو مالك الدمشقي	النبي صلى الله عليه وسلم	عبد الله بن دينار	S	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 435
أبو مالك	زيد بن وهب	عبيدة الضبي	-	لا أعرفه إلا في هذا الحديث	Ebû Zûr'a	9, 435
أبو موسى الهلالي	أبوه	سليمان بن المغيرة	T	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 438
أبو موسى الصفار	ابن عباس	موسى بن المغيرة	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 438
أبو موسى الهمداني	علي رضي الله عنه	رمح	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 439
أبو المغيرة	ابن عباس	بشر بن منصور الحنات عن أبي زيد	T	لا أعرفهما	Ebû Zûr'a	9, 439
أبو المغيرة	أبوه	حماد بن سلمة	T	لا يسمى، ولا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 440
أبو المنيب		عبيد الله بن زحر ومسلم بن زياد	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 440

أبو المختار الطائي	شريح	شريك بن عبد الله النخعي	6. Tabaka	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 443
أبو مسعر		محمد بن جحادة	-	ما أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 446
أبو محبوبية		الفضيل بن يحيى	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 446
أبو المبارك	عطاء بن أبي رباح	يزيد بن سنان	6. Tabaka	هو شبه مجهول	Ebû Hâtîm	9, 446
أبو مسكين الجزري	إسماعيل بن نشيط	بقية	-	مجهول والحديث الذي رواه كأنه موضوع	Ebû Hâtîm	9, 447
أبو المؤمل الشامي	الزهري	شعبة	-	لا أعلم روى عنه غير شعبة روى عنه حديثا واحدا	Ebû Hâtîm	9, 447
أبو المعطل الشامي	أبو مريم	محمد بن شعيب بن شابور	-	ما نعرفه إلا في هذا الحديث	Ebû Zûr'a	9, 448
أبو نصير	الزهري	الربيع بن صبيح	-	لا يعرف	Ebû Hâtîm	9, 449
أبو النعمان	أبو وقاص	علي بن عبد الأعلى	6. Tabaka	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 449
أبو النيل الشامي	عمر بن عبد العزيز	الجراح بن مليح الرؤاسي	-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 450
أبو نعيم	محمد بن زياد السلمي	مندل	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 450
أبو الوليد مولي عمرو بن خراش	أبو هريرة	ابن أبي ذئب	T	لا أعلم روى عنه غير ابن أبي ذئب	Ebû Hâtîm	9, 450
أبو واقد السلاب	مالك بن أبي الرجال	العباس بن أبي شملة	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 451
أبو وقاص	زيد بن أرقم	أبو النعمان	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 452
أبو وقفة			-	لا أعرفه	Ebû Hâtîm	9, 452
أبو الهيثم الضمري	سعيد بن أبي عمرة	الحكم بن محمد	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 453
أبو هارون الفلسطيني	عثمان بن عطاء	عثمان ابن سعيد بن كثير	-	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 454
أبو همام البصري		الأوزاعي	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 455
أبو يونس		حماد بن سلمة	-	شيخ مجهول	Ebû Hâtîm	9, 457
أبو يحيى		شمر بن عطية	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	9, 458
أبو يحيى الانصاري	أبو الزناد ونافع وزيد ابن أسلم	محمد بن القاسم الأسدي	-	هو مجهول	Ebû Hâtîm	9, 458
أبو يحيى	خالد بن زيد المزني	حميد الطويل	-	لا أعرفه	Ebû Zûr'a	9, 458
أبو يزيد الطحان		أحمد ابن يونس	-	لا أعرفه	Yahyâ b. Maîn	9, 459
أبو يسار القرشي	أبو هاشم ابن عم أبي هريرة	الأوزاعي والليث بن سعد	6. Tabaka	مجهول	Ebû Hâtîm	9, 460
أنيس بن الضحاك	النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ		S	أنيس ابن الضحاك هذا لا نعرفه	Ebû Hâtîm	2, 335
أحمد بن إبراهيم الحلبي	علي بن عاصم والهيثم بن جميل وقبيصة والنفيلى	أحمد بن شيبان الرملي	-	لا أعرفه وأحاديثه باطلة موضوعة كلها ليس لها أصول يدل حديثه على أنه كذاب	Ebû Hâtîm	2,40

أبان بن الوليد بن هشام المعيطي	الزهري		-	مجهول الدار	Ebû Hâtîm	2, 300

